

MARIUSZ KULIK

ARMIA
ROSYJSKA
W KRÓLESTWIE
POLSKIM
W LATACH
1815–1856

ARMIA
ROSYJSKA
W KRÓLESTWIE
POLSKIM
W LATACH
1815–1856

MARIUSZ KULIK

ARMIA
ROSYJSKA
W KRÓLESTWIE
POLSKIM
W LATACH
1815–1856

INSTYTUT HISTORII PAN

WARSZAWA 2019

<http://rcin.org.pl>

Recenzje wydawnicze
dr hab. prof. UJK Jacek Legieć
prof. dr hab. Wiktoria Śliwowska

Redakcja i korekta
Jolanta Rudzińska

Indeks
Jolanta Rudzińska, Mariusz Kulik

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Dariusz Górski

Na okładce
Sztaboficer (s. 1) i szeregowy (s. 4) Podolskiego Pułku Kirasjerów Gwardii
w mundurach z lat 1818–1820; za: *Историческое описание одежды
и вооружения российских войск*, t. XV, С.-Петербург 1901

© Copyright by Mariusz Kulik
© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978–83–65880–56–7

Publikacja dotowana ze środków publicznych Ministerstwa Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wydanie I, Warszawa 2019

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00–272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa
Fabryka Druku

Spis treści

Wstęp	7
ROZDZIAŁ 1. Królestwo Polskie w systemie militarnym Cesarstwa Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX w.	21
1.1. Położenie polityczne i gospodarcze	21
1.2. Znaczenie militarne	30
ROZDZIAŁ 2. Struktura, liczebność i dyslokacja armii rosyjskiej w Królestwie Polskim	44
2.1. Struktura	44
2.2. Liczebność	63
2.3. Dyslokacja	73
2.4. Fortyfikacje	86
ROZDZIAŁ 3. Polityka kadrowa i skład osobowy armii rosyjskiej w Królestwie Polskim	96
3.1. Polityka kadrowa	98
3.2. Skład osobowy.	131
ROZDZIAŁ 4. Wyposażenie, zakwaterowanie i wyszkolenie armii rosyjskiej w Królestwie Polskim	146
4.1. Zabezpieczenie materialne.	146
4.2. Wyszkolenie	167
4.3. Udział w działaniach bojowych	178
ROZDZIAŁ 5. Wojskowe struktury lokalne, wojska nieregularne i formacje pomocnicze	184
5.1. Struktury lokalne	184
5.2. Wojska nieregularne.	200
5.3. Zarządy specjalistyczne	205
ROZDZIAŁ 6. Poza służbą	229
6.1. Życie zawodowe po zakończeniu służby wojskowej	229
6.2. Życie prywatne	253

Zakończenie	274
Słownik stosowanych pojęć wojskowych	279
Wykaz skrótów	280
Bibliografia	282
Spis załączników	299
Abstract	359
Indeks osób	363

Wstęp

Poznając skomplikowane dzieje dziewiętnastowiecznej Polski, każdy badacz napotyka kwestie obecności na ziemiach polskich armii państw zaborczych. Choć określa się je mianem armii pruskiej, austriackiej czy rosyjskiej, nie były to armie narodowe, lecz imperialne, wieloetniczne, na których czele stali panujący władcy.

Jednym z państw wywierających w XIX stuleciu olbrzymi wpływ na sytuację w Europie, a także na ziemie polskie, było Cesarstwo Rosyjskie. To olbrzymie terytorialnie i wieloetniczne Imperium posiadało także jedną z najsilniejszych armii na kontynencie. Na czele Imperium stał car, dzierżący w swych rękach nieograniczoną władzę. Społeczeństwo było zhierarchizowane, co odzwierciedlała tabela rang wprowadzona przez Piotra I, a obowiązująca do końca istnienia carskiej Rosji, zarówno w wojsku, jak i wśród urzędników. Armia i administracja były główną podporą tronu cara. Początek stulecia był dla tego państwa bardzo pomyślny. Dzięki zakończeniu wojen napoleońskich udało się na wiele lat osiągnąć stan równowagi i względnego spokoju na kontynencie europejskim. Pozycję Rosji na arenie międzynarodowej umocniła też wygrana w wojnie z Turcją oraz podbój Azji Środkowej i Kaukazu. Nie bez znaczenia było również stłumienie buntów w państwie (powstanie dekabrystów) oraz powstania listopadowego. To pasmo sukcesów militarnych przyczyniło się do ugruntowania opinii o niezwyciężonej armii rosyjskiej. Pogląd ten prezentowali zarówno car Mikołaj I, jak i jego generalicja. Powodowało to, że pozwalano sobie na zaniedbywanie modernizacji armii i jej uzbrojenia. Nie dostrzegano też, że siła armii opierała się na surowej dyscyplinie i stosowaniu kar cielesnych.

W okresie wojen napoleońskich utworzono Księstwo Warszawskie, które objęło część ziem należących do Polski przedrozbiorowej. Dało to społeczeństwu polskiemu nadzieję na odbudowę państwa w jego dawnych, przedrozbiorowych granicach. Po niepowodzeniu wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 r. tereny Księstwa Warszawskiego dostały się pod panowanie rosyjskie. Władze okupacyjne zachowały dotychczasowy porządek prawny, administrację i sądownictwo, a Aleksander I ustanowił Zarząd Generał-Gubernatora, na którego czele stanął senator Wasilij Łanskoj (zaufany

cara). 1 marca 1813 r. marszałek Michaił Kutuzow w imieniu cara powołał Radę Najwyższą Tymczasową Księstwa Warszawskiego, w której skład weszło pięć osób – gen. Wasilij Łanskoj, Tomasz Wawrzecki, ks. Ksawery Drucki-Lubecki, Ludwig von Colomb i Nikołaj Nowosilcow. Rada była podporządkowana dowódcy armii. Powołano przy niej dziesięcioosobowy Komitet Centralny, pośredniczący w kontaktach z mieszkańcami Księstwa¹.

Sprawami wojska polskiego zajął się Komitet Organizacyjny Wojskowy, utworzony w Paryżu 24 kwietnia 1814 r. przez Aleksandra I. Na jego czele stanął w. ks. Konstanty, a tworzyli go polscy generałowie. Sprawami organizacji ustroju i prawa Księstwa zajął się Komitet Organizacyjny Cywilny, na którego czele stał Tomasz Ostrowski. Wkraczające na ziemie Księstwa Warszawskiego oddziały rosyjskie nie traktowały go jako kraju okupowanego, lecz jako potencjalnego sojusznika².

W czasie obrad kongresu wiedeńskiego kwestia polska była jedną z najbardziej kontrowersyjnych i rodzących najwięcej dyskusji i spraw. Spierano się jednak tylko o tereny Księstwa Warszawskiego, ponieważ status ziem polskich włączonych w granice państw zaborczych nie podlegał już żadnej dyskusji. Aleksander I dążył do włączenia całego terytorium Księstwa do Cesarstwa Rosyjskiego, w zamian za przekazanie Prusom Saksonii.

W dotychczasowych opracowaniach skupiano się na pojedynczych problemach badawczych. Opisywano pojedyncze grupy zawodowe, np. nauczycieli³, urzędników⁴, wspólnoty wyznaniowe⁵ czy instytucje państwowe⁶. Analizie nie poddano największej zbiorowości tak charakterystycznej dla Cesarstwa Rosyjskiego – armii. Współcześni informacje o siłach zbrojnych stacjonujących na ziemiach polskich uważali za oczywiste i nie poświęcali im wiele uwagi w swych pamiętnikach czy korespondencji. Często były to tylko zdawkowe, krótkie zdania. Bardziej szczegółowe informacje pojawiały się w przypadku opisów kampanii wojennych, walk powstańczych czy wykorzystania wojska w celach policyjnych.

¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1998, s. 56; J. Czuby, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011, s. 516–517; J. Kukulski, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915) (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 2005, s. 29–31.

² A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 246; J. Kukulski, dz. cyt., s. 31.

³ Zob. A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007.

⁴ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. I: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015.

⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. M. Gnatowski, Łomża 2009, s. 69–89.

⁶ K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014.

Czasem można odnieść wrażenie, że obecność armii rosyjskiej w Królestwie Polskim jest problemem dawno nazwanym i opisanym. Po głębszej analizie okazuje się jednak, że nie został on w pełni rozpoznany. Mnogość monografii na wybrane tematy, np. dotyczących walk powstańczych, stwarza wrażenie kompletności informacji o armii rosyjskiej. Jednak dotyczy to tylko pewnego okresu i czasu go poprzedzającego, a niekiedy następującego. W ten sposób powstał niejednorodny i w dużym stopniu wybiórczy opis poruszonego w niniejszym opracowaniu tematu. Dotyczy to zarówno opisu wydarzeń (np. wspomniane powstanie listopadowe), jak i omawianego terytorium (miasta bądź regiony). Jest to szczególnie widoczne przy próbach spojrzenia na sprawy armii w szerszej perspektywie geograficznej, badawczej bądź czasowej. Drobiazgowość opisu niektórych zagadnień daje złudne poczucie dogłębnej znajomości tematu. W zetknięciu z nowym problemem okazuje się jednak, że wiele z nich jest bardzo słabo opisanych.

Celem niniejszej książki jest naszkicowanie obrazu armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim w latach 1815–1856. Cezury zdefiniowała sytuacja polityczna Królestwa Polskiego. Początkowa jest związana z jego powstaniem, a zamykająca podkreśla, że wówczas tak dla Rosji, jak i Królestwa Polskiego kończyła się pewna epoka. W 1855 r. zmarł car Mikołaj I, a niecały rok później – w 1856 r. – również namiestnik Królestwa Polskiego – Iwan Paskiewicz. W tym samym roku na tronie zasiadł młody car – Aleksander II. W 1856 r. zakończyła się trwająca od kilku lat wojna krymska i rozpoczął długoletni proces reformowania państwa. Nastała tzw. odwilż posewastopolska. Dla armii rosyjskiej w tym czasie data ta ma jeszcze dodatkowe znaczenie. Wtedy zapoczątkowano długotrwały okres reform, obejmujący zmiany w strukturach dowodzenia, organizacji i wyszkolenia. Proces ten trwał aż do 1874 r., kiedy wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej.

Zasięg geograficzny pracy dotyczy przede wszystkim terenów Królestwa Polskiego, ale także twierdzy Brześć Litewski. Mimo że nie leżała ona w obrębie Królestwa, jednak pod względem militarnym łączono ją nierozdzielnie z jego terenami. Obecność armii rosyjskiej w Królestwie Polskim starałem się ukazać w wielu aspektach, analogicznie do jej wpływu na ówczesne życie kraju. Przedstawiłem nie tylko jej strukturę i organizację, ale także skład osobowy, relacje z polskim społeczeństwem oraz obecność wojskowych, lub byłych wojskowych, w strukturach administracyjnych Królestwa.

Stan badań nad zagadnieniem obecności armii rosyjskiej w Królestwie Polskim w okresie zaborów jest, jak już wspomniano, fragmentaryczny i bardzo niejednorodny. Nie ma całościowego jego ujęcia zarówno w polskiej, jak i rosyjskiej historiografii. Ogólne informacje o armii rosyjskiej można

odnaleźć dla lat 1815–1830⁷. Tylko poszczególne okresy, związane głównie z opisem polskich powstań narodowych, mają swoje monografie, z ogromną dysproporcją na korzyść opracowań dotyczących powstania listopadowego. Olbrzymi wpływ ma także powiększanie się bazy źródłowej, odnajdywanie nowych dokumentów oraz dostęp do materiałów wcześniej nieznanych lub trudno dostępnych.

Pojedyncze informacje dotyczące armii rosyjskiej można odnaleźć w wielu monografiach opisujących dzieje regionu lub niektórych miast. Nie wyczerpują one zagadnienia, dostarczają jednak wielu cząstkowych informacji, które pozwalają na tworzenie całościowego obrazu.

Archiwalna baza źródłowa omawianego tematu jest bardzo obszerna, lecz nie dla całego okresu. Początkowe lata, głównie okres przedpowstaniowy, są bardzo skąpo oświetlone źródłowo. W archiwach polskich i rosyjskich nie zachowało się wiele dokumentów z tego okresu. Są one też znacznie rozproszone po różnych archiwach oraz zespołach. Duża liczba wojskowych Rosjan przebywających w Królestwie Polskim mogłaby wskazywać, że bogate zasoby Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie (RGWIA) i w te akta będą obfitować. Jednak dla okresu przed wybuchem powstania listopadowego w zespołach pułków gwardii stacjonujących w Królestwie Polskim są tylko pojedyncze teczki (np. zespół Pułku Ułanów Gwardii Cesarzewicza Konstantego, Grodzieńskiego Pułku Huzarów Gwardii) lub nie ma ich wcale (np. zespół Wołyńskiego Pułku Gwardii). Z problemem tym borykali się już autorzy dziewiętnastowiecznych rosyjskich historii pułkowych⁸. Duży zasób dokumentów jest natomiast w zespole Kancelarii w. ks. Konstantego Pawłowicza⁹.

O wiele bogatsza baza źródłowa jest dla lat 1831–1856. Najbogatsze pod tym względem są zbiory RGWIA, gdzie wiele zespołów archiwalnych dotyczy bezpośrednio lub pośrednio historii armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim. W archiwum tym znajduje się duży zespół Sztabu

⁷ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 75–80; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 34–44.

⁸ O problemie z odnalezieniem dokumentów dotyczących funkcjonowania 1. batalionu Finlandzkiego Pułku Gwardii w latach 1815–1830 wspominał Feliks Rostkowski już na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Na bazie 1. batalionu rozwinęto późniejszy Wołyński Pułk Gwardii. Dokumentacja tego pułku rozpoczynała się dopiero od 1830 r.; zob. [Ф.Я.] Ростковский, *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I. 1806–1831*, С.-Петербург 1881, s. 261.

⁹ Zob. О.С. Каштанова, *Материалы о военной и политической деятельности великого князя Константина Павловича в российских государственных архивах*, w: *Wolnotularstwo Narodowe. Walerian Łukasiński*, red. W. Śliwowska, Warszawa 2014, s. 73–88.

Głównego Armii Czynnej, który zawiera dokumentację wytworzoną w omawianym okresie, począwszy od spraw operacyjnych, kadrowych, po karne¹⁰.

Nieocenionym źródłem informacji o armii rosyjskiej są raporty składane przełożonym wysokiego i najwyższego szczebla. Dla lat 1815–1830 były to cotygodniowe raporty gen. Dmitrija Kuruty dla w. ks. Konstantego. Dość szczegółowo opisywano w nich głównie sprawy wojskowe, jednak znajdują się tam także i inne informacje, np. obyczajowe, dotyczące życia kolonii rosyjskiej w Warszawie¹¹. Podobnie przedstawia się sprawa raportów z lat 1831–1855, pisanych przez marszałka Iwana Paskiewicza dla cara Mikołaja I. Ich treść jest schematyczna i przedstawia głównie działania oraz sukcesy marszałka w zarządzaniu Królestwem. Informacje dotyczące sytuacji w armii są lakoniczne i bardzo często sprowadzają się do stwierdzeń, że w podległych namiestnikowi wojskach wszystko jest we wzorowym porządku. Są one przechowywane w RGWIA i RGIA¹². Część z nich została także wydrukowana w obszernej, wielotomowej biografii Paskiewicza¹³. Wiele zawartych w nich informacji powtarza się w pismach kierowanych do innych członków rodziny cesarskiej, np. następcy tronu Aleksandra Mikołajewicza (późniejszego Aleksandra II), które przechowywane są w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (GARF)¹⁴.

Wiele cennych informacji zawierają dokumenty znajdujące się w innych archiwach centralnych Rosji. Podobnie jak w przypadku RGWIA, materiały źródłowe dotyczące obecności armii rosyjskiej w Królestwie Polskim znajdują się w wielu zespołach, często w luźny sposób powiązanych z omawianym zagadnieniem. Jednym z ważniejszych i zasobniejszych w różnorodne dokumenty wytworzone przez urzędy centralne Rosji jest GARF, zwłaszcza Oddział Rękopisów Biblioteki Pałacu Zimowego. Znajdują się tam m.in. raporty opisujące szczegółowo przebieg kolejnych wizyt w Królestwie Polskim cara Aleksandra I¹⁵. Ważne i bogate w informacje są zbiory dokumentów przechowywanych w zespole III Oddziału Kancelarii Cesarskiej¹⁶, który dotyczy działalności Korpusu Żandarmów.

Do okresu międzypowstaniowego (1831–1856) zachowało się zdecydowanie więcej materiałów archiwalnych. Jest to związane m.in. z większą obecnością rosyjską w Królestwie Polskim w tym okresie. Wiele

¹⁰ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 1–7.

¹¹ Zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1026, cz. I–IV.

¹² Zob. RGWIA, f. 846; RGIA, f. 1018; GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 62.

¹³ [A.P.] Щербатов кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, t. I–VII, С.-Петербург 1888–1904.

¹⁴ GARF, f. 728, op. 1, d. 1684.

¹⁵ Zob. tamże, d. 1151.

¹⁶ Zob. GARF, f. 109.

cennych informacji zawierają zbiory Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (RGIA). Zespoły dotyczące urzędników poszczególnych resortów są kopalnią szczegółowych informacji, które zawarto w ich aktach personalnych¹⁷. Są one szczególnie przydatne w odtwarzaniu przepływu osób pomiędzy resortami, np. przejścia z armii do policji, edukacji czy administracji.

Niezwykle cennym źródłem informacji, wymagającym jednak odpowiedniego do niego podejścia metodologicznego, są rozkazy personalne, czyli tzw. najwyższe rozkazy (Высочайший Приказ). Wydawano je dla całej armii, a ich forma była niezmienna przez całe dziesięciolecia. Zamieszczano w nich informacje o awansach na stopnie wojskowe lub stanowiska służbowe, przeniesieniach, urlopach, nagrodach, odejściach ze służby itp. Liczyły one od kilku do kilkudziesięciu, a nawet więcej stron. Najobszerniejsze wydawano okazjonalnie, np. w dniu imienin cara lub z okazji zakończenia wojny. Wydawano je oddzielnie dla oficerów (codziennie) i dla urzędników wojskowych (co tydzień). Dekretem Mikołaja I z 16(28) czerwca 1851 r. formę i terminologię wojskowego rozkazu personalnego (dotyczącą ruchów kadrowych, np. dymisji) przeniesiono też do analogicznych dokumentów wydawanych w administracji państwowej. Najwyższe rozkazy dotyczyły spraw personalnych oficerów i urzędników wojskowych. Analogiczne rozkazy wydawano dla niższych szczebli dowodzenia i mniejszych jednostek organizacyjnych, a osobne także dla urzędników Królestwa Polskiego. Rozkazy te w całości, jako posyty lub pojedyncze numery, są przechowywane w archiwach i bibliotekach Polski i Rosji.

Dokumenty przechowywane w archiwach polskich dotyczą głównie relacji pomiędzy armią a administracją Królestwa Polskiego różnego szczebla – wojewódzkiego (potem gubernialnego) czy obwodowego (potem powiatowego). Dotyczą one przeważnie poboru rekrutów, kwaterunku i wypełniania innych powinności związanych z funkcjonowaniem wojska, jak np. dostarczanie opału. Sporadycznie pojawiają się tam też informacje o manewrach wojskowych i sprawach wyszkolenia. Działanie administracji wojskowej w Królestwie Polskim doby paskiewiczowskiej można prześledzić w zespołach archiwalnych – naczelników wojskowych województw (guberni). W zespołach urzędów różnego szczebla (wojewódzki, obwodowy lub gubernialny, powiatowy, magistraty) znajdują się teczki personalne urzędników, z których część wcześniej służyła w armii rosyjskiej. Analogiczne informacje, dotyczące jednak północno-wschodnich terenów Królestwa Polskiego (Łomżyńskie) oraz guberni zachodnich (np. grodzieńska), przechowywane są w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (LVIA).

¹⁷ RGIA, f. 1349, op. 5.

Niektóre dokumenty uzupełniają się, dając możliwość szerszego spojrzenia na określone zjawiska i wydarzenia.

Jednymi z najważniejszych źródeł były drukowane dokumenty i dekrety. Podstawowymi zbiorami przepisów były:

- „Полное Собрание Законов Российской Империи” (Pełny Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego) – seria I, obejmująca okres do 1825 r., oraz seria II, obejmująca przepisy wydane za panowania Mikołaja I¹⁸.
- *Свод военных постановлений* (Zbiór przepisów wojskowych) – pięciotomowy zbiór przepisów wojskowych wprowadzony za panowania Mikołaja I, kilkakrotnie aktualizowany. Kolejne tomy zawierały przepisy dotyczące: I – organizacji instytucji wojskowych, II – regulaminu ogólnego o służbie, III – rozkazów, IV – przepisów gospodarczych, V – regulaminu dyscyplinarnego¹⁹.

Nieocenione przy ustalaniu obsady kadrowej instytucji wojskowych są coroczne oficjalne publikacje informacyjne – *Kalendarzyki polityczne*²⁰. W polskich wydawnictwach tego typu dla okresu 1815–1830 nie było informacji dotyczących oddziałów gwardii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie Polskim. Znajdowały się one w analogicznych wydawnictwach rosyjskich, publikowanych dla całego Cesarstwa Rosyjskiego²¹. Dla okresu 1832–1856 informacje w nich zawarte dotyczą tylko instytucji wojskowych, natomiast nie obejmują rosyjskich jednostek wojskowych stacjonujących w Królestwie Polskim. W późniejszym okresie nazwa tego druku została zmieniona na *Rocznik urzędowy Królestwa Polskiego*²².

Informacje o obsadzie kadrowej poszczególnych pułków rosyjskich podawano w spisach oficerów armii rosyjskiej²³ lub oficerów poszczególnych rang, np. majorów, podpułkowników, pułkowników, generałów²⁴. Spisy takie drukowano także dla urzędników wojskowych²⁵.

¹⁸ PSZRI, 1 i 2.

¹⁹ SWP, ks. 1–3.

²⁰ Zob. *Kalendarzyk polityczny na rok: 1815–1849*, Warszawa 1815–1849.

²¹ Zob. *Общий штат Российской Империи на: 1828–1830*, cz. 1–2, Санктпетербург 1828–1830.

²² *Kalendarzyk polityczny na rok: 1834, 1836–1844, 1846–1849*, Warszawa 1834, 1836–1844, 1846–1849; *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelných władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na: 1850, 1852, 1854, 1858, 1859 r.*, Warszawa 1850, 1852, 1854, 1858–1859.

²³ Zob. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1828, 1829, 1831.

²⁴ Spisy drukowano raz lub dwa razy w roku; zob. np. *Список майорам по старшинству. Исправлено по 15-е Июля 1855*, Санктпетербург 1855; *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 22 Апреля 1838*, Санктпетербург 1838; *Список полковникам по старшинству. Исправлено по 17 Марта 1844*, Санктпетербург 1844;

Duże znaczenie dla podjętego tematu ma wielotomowy wojskowo-statystyczny opis Cesarstwa Rosyjskiego wydany w Petersburgu w połowie XIX w. Poszczególne tomy, których było siedemnaście, ukazywały się drukiem w latach 1848–1858. Każdy z nich, składający się z kilku części, opisywał inny rejon Cesarstwa: I – Wielkie Księstwo Finlandzkie, II – gubernie północnowschodnie, III – gubernie północnozachodnie, IV – górne gubernie nadwołżańskie, V – dolne gubernie nadwołżańskie, VI – gubernie wielkorosyjskie, VII – gubernie nadbałtyckie, VIII – gubernie białoruskie, IX – gubernie zachodnie, X – gubernie południowozachodnie, XI – gubernie południowozachodnie, XII – gubernie noworosyjskie, Besarabię i Ziemię Wojska Dońskiego, XIII – gubernie małorosyjskie, XIV – gubernie środkowe (czarnoziemne), XV – Kraj Orenburski, XVI – Królestwo Polskie, XVII – Kraj Kaukaski, XVIII – Syberię Zachodnią.

Opisujący ziemie Królestwa Polskiego tom XV składał się z pięciu części, z których każda omawiała jedną z guberni Królestwa: 1 – augustowską, 2 – płocką, 3 – warszawską, 4 – lubelską i 5 – radomską²⁶. Twierdza Brześć Litewski, łączona z Królestwem Polskim, została opisana w t. IX, cz. 3, który charakteryzował gubernię grodzieńską²⁷.

Część z wymienionych opracowań była także dostępna w formie rękopisów i poszerzana o dodatkowe informacje, w tym materiał ilustracyjny – mapy, szkice, wykresy i ilustracje²⁸.

Układ wszystkich tomów był taki sam i wyglądał następująco:

Część ogólna:

- terytorium: granice, administracja guberni i takież jej podział, obszar, powierzchnia i gleba, opis hydrograficzny guberni – także pod względem wojskowym (rzeki, jeziora, błota), drogi komunikacyjne, wytwory natury, klimat;
- mieszkańcy: ich liczba – także zmiany w czasie, obyczaje i warunki życia, rozmieszczenie na badanym obszarze;
- uprzemysłowienie: przemysł spożywczy i rzemiosło (rolnictwo, ogrodnictwo, sadownictwo, hodowla bydła, leśnictwo), fabryki i zakłady, handel;

Список генералам по старшинству. Исправлено по 7 Января 1856, Санктпетербург 1856.

²⁵ Zob. *Список гражданским чинам первых четырех классов по старшинству исправлен по 25 Декабря 1845, Санктпетербург 1845.*

²⁶ WSORI, t. XV, cz. 1–5.

²⁷ WSORI, t. IX, cz. 3.

²⁸ Poszczególne tomy opisujące gubernie Królestwa Polskiego są dostępne w wersji rękopiśmiennej; zob. AGAD, Zbiór Kartograficzny – Archiwum Kartograficzne, sygn. 68, 75, 76, 77, 80, 86.

- charakterystyka społeczeństwa: pod względem religijności, moralności i cech umysłu;
- opisy miast.

Część szczegółowa:

- uwarunkowanie funkcjonowania Departamentu Sztabu Generalnego: alfabetyczny spis miejsc, w których można rozmieścić sztaby różnego szczebla oraz kwatery rot i szwadronów, a także nadających się do wykorzystania na postój wojsk; lokalizacja punktów zbornych jednostek; miejsca nadające się na szkolenie, przeglądy i manewry; informacje o stałych garnizonach i ośrodkach administracji wojskowej, a także o trzymanyh wartach i wystawianych posterunkach;
- kwestie związane z działalnością Departamentu Prowiantowego;
- zagadnienia dotyczące Departamentu Komisariackiego.

Autorami tych opracowań byli oficerowie rosyjskiego Sztabu Generalnego. Nie zawsze byli to jednak Rosjanie. Na przykład autorem tomu o guberni lubelskiej był Polak z Kresów – kapitan Sztabu Generalnego Witkowski (prawdopodobnie Kalikst, późniejszy prezydent Warszawy). Jego opracowanie jest bardzo szczegółowe, a opisy kultury polskiej, obyczajów, a nawet cytowanie przyśpiewek ludowych wskazują na bardzo dobrą jej znajomość. Charakterystyka Polaków jako narodowości jest dla nich bardzo przychylna. Autor wskazywał na wrodzoną żywość umysłu, kulturę, łatwość uczenia się języków obcych itp.²⁹

Wszyscy autorzy określali rolę, jaką mogła odegrać dana gubernia w czasie wojny i pokoju. W swych, często bardzo szczegółowych opracowaniach zwracali uwagę na działania wojenne, które toczyły się wcześniej na opisywanych terenach. Wskazywali precyzyjnie miejsca nadające się do obrony lub ataku, uzasadniając to często prowadzonymi tu już niegdyś działaniami wojennymi. Korzystano wówczas z doświadczeń obu walczących stron – Polaków i Rosjan.

Charakterystyka poszczególnych guberni jest interesująca pod wieloma względami, ale przede wszystkim zwracałem uwagę na ich militarne znaczenie i wykorzystanie.

Jednym z głównych opracowań opisujących historię armii rosyjskiej w XIX stuleciu jest wielotomowe wydawnictwo *Столетие военного министерства 1802–1902*, przygotowane przez zespół autorów pod kierunkiem gen. Dmitrija Skałona. Wydawnictwo to szczegółowo opisuje całokształt działań podejmowanych przez Ministerstwo Wojny w XIX stuleciu. Jego wartość podnosi także duża ilość cytowanych dokumentów, wśród których – prócz rozkazów, zarządzeń, dyrektyw itp. – są także spisy służby

²⁹ Zob. WSORI, t. XV, cz. 4, s. 179–180.

najważniejszych osób w państwie³⁰. Ważną pozycją jest również dziewiętnastotomowe opracowanie *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*. Poza szczegółowymi informacjami dotyczącymi umundurowania zamieszczono tam wiele cennych danych przybliżających zmiany organizacyjne zachodzące w armii rosyjskiej. W tomach X, XIV–XIX jest dużo istotnych informacji dotyczących jednostek rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim.

Ważnym źródłem informacji były też edycje źródłowe dokumentów z epoki. Powiązania polityki międzynarodowej i sytuacji w Królestwie Polskim w latach 1815–1825 oraz sprawy zakładania sieci rosyjskich posterunków celnych przedstawia seria *Внешняя политика России XIX и начала XX века*³¹.

Jednym z najlepiej opracowanych zagadnień związanych z armią rosyjską w Królestwie Polskim jest funkcjonowanie Komisji Śledczej działającej przy Audytoriale Polowym Armii Czynnej. Niemal cała dotycząca go dokumentacja znajduje się w RGWIA, w zespole Audytoriale Polowy Armii Czynnej³². Działalność Komisji Śledczej tropiącej polskie próby odtworzenia państwa oraz ruch niepodległościowy była opisywana już w XIX w. przez jej członków (Andriej Storożenko)³³ lub osoby związane z aparatem rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim³⁴. Część dokumentów przez nią wytworzonych była także wykorzystywana przez badaczy przy opracowywaniu zagadnień związanych z walką z caratem. Niektóre zostały też wydrukowane, z krytycznym komentarzem, w monografiach³⁵, edycjach tomów dokumentów³⁶ i artykułach naukowych.

Bardzo cennym, a niekiedy wręcz podstawowym źródłem informacji były tzw. historie pułkowe. Publikowano je z okazji jubileuszów jednostek oraz dla upamiętnienia ich historii. Stopień ich szczegółowości jest różnorodny, jedne liczą tylko kilkadziesiąt stron, inne są z kolei kilkutomowymi wydawnictwami, zawierającymi cytaty z wielu dokumentów. W niniejszej pracy wykorzystano historie pułków stacjonujących w Królestwie Polskim.

³⁰ *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906.

³¹ Zob. *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел*, t. XII, XIII, Москва 1980, 1982.

³² RGWIA, f. 16 233.

³³ А. Стороженко, *Отрывки из воспоминаний*, „Стороженки Фамильный архив” I, 1902; „Русский Архив” II, 1873, nr 9.

³⁴ Н.В. Берг, *Записки о польских заговорах и восстаниях 1831–1862*, Москва 2008.

³⁵ J. Berghauzen, *Ruch patriotyczny w Królestwie Polskim 1833–1850*, Warszawa 1974; S. Węgrzynowicz, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec miłokajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856*, Kraków 2014.

³⁶ *Lata 1845–1846. Tragiczne przedwiośnie*, red. M. Kulik, Warszawa 2015.

Wśród wielu prac podejmujących ten temat jedną z podstawowych jest biografia Iwana Paskiewicza autorstwa ks. Aleksandra Szczerbatowa³⁷. Ta wielotomowa edycja została częściowo przetłumaczona na język polski. Oceniano tę pracę wysoko, mimo że z pewnymi opiniami autora polscy czytelnicy się nie zgadzali³⁸. Skromniejszymi objętościowo opracowaniami o Paskiewiczu są dwie powstałe współcześnie w Rosji biografie, w tym jedna przetłumaczona na język polski³⁹.

Ważną pozycją dostarczającą wiele informacji w kwestiach kulturowych w Rosji przełomu XVIII i XIX w. jest praca Jurija Łotmana *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*. Autor opisuje w nim rosyjską kulturę szlachecką w szerokim ujęciu i kontekście. Ukazuje wpływ na życie tytułowej warstwy społecznej wielu czynników, w tym wspomnianej wcześniej tabeli rang, oraz swoisty kult munduru w ówczesnej Rosji⁴⁰.

Niniejsza praca ma charakter problemowy i składa się z sześciu rozdziałów, w których starano się zachować porządek chronologiczny. W pierwszym skrótowo scharakteryzowano Królestwo Polskie i jego położenie polityczne. Ukazano także znaczenie militarne Królestwa w polityce Rosji. W drugim rozdziale opisano strukturę armii rosyjskiej w omawianym okresie oraz następujące wówczas zmiany. Przedstawiono także liczebność wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim oraz ich dyslokację. Trzeci rozdział omawia zasady polityki kadrowej stosowanej w armii rosyjskiej oraz sposób uzupełniania stanów osobowych. Omówiono w nim system nagród i kar oraz zagadnienia związane z utrzymaniem dyscypliny. Przedstawiono także skład wyznaniowy i narodowościowy armii oraz zagadnienie służby w niej Polaków. W czwartym rozdziale przybliżono zagadnienia związane z finansowaniem, wyposażeniem i wyszkoleniem armii rosyjskiej. W kolejnym scharakteryzowano rosyjską administrację wojskową w Królestwie Polskim, wojska nieregularne oraz służby pomocnicze. W rozdziale szóstym przedstawiono życie wojskowych rosyjskich poza czasem służbowym. Starano się ukazać ich losy po odejściu ze służby wojskowej, co często w Królestwie Polskim wiązało się z przejściem do pracy w innych resortach, np. w administracji czy szkolnictwie. Przybliżono także – w miarę możliwości – życie

³⁷ [А.П.] Щербаков кн., dz. cyt.

³⁸ Ks. [А.П.] Сzczerbatow, *Rządy Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900.

³⁹ Д.В. Митюрин, Паскевич. Умиротворитель Европы, Санктпетербург 2014 (wyd. pol.: *Feldmarszałek Paskiewicz. Historia kariery idealnej*, tłum. W. Mikołajczyk-Trzcicka, Warszawa 2017); А.В. Шишов, Генерал-фельдмаршал Иван Федорович Паскевич. „Отец-командир” Николая I, Москва 2018.

⁴⁰ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 1999.

prywatne oficerów i żołnierzy armii rosyjskiej, w tym podejmowane przez nich decyzje matrymonialne.

Ponieważ praca dotyczy armii rosyjskiej, w kilku przypadkach zachowano wojskową terminologię rosyjską. Dotyczy to terminów: rota – w terminologii polskiej jej odpowiednikiem jest kompania, praporszczyk i chorąży – nazwa pierwszego stopnia oficerskiego. Mimo że praporszczyk w polskiej nomenklaturze oznacza chorążego, to w ówczesnej armii rosyjskiej był on używany w oddziałach regularnych, tzn. gwardii i wojskach liniowych, natomiast stopień chorążego (w tym brzmieniu) dotyczył wojsk nieregularnych, przede wszystkim kozackich.

W pracy zachowano rozróżnienie korpusu oficerskiego na oberoficerów i sztaboficerów, mimo istniejącego polskiego odpowiednika oficerów starszych i młodszych. Było to spowodowane istnieniem w armii rosyjskiej podziału na stanowiska służbowe młodszych i starszych oficerów pułku. Zgodnie z tym podziałem kapitan, jako dowódca roty (rotmistrz jako dowódca szwadronu), był zaliczany do grupy starszych oficerów pułku. W tabeli rang należał zaś do grupy oberoficerów, czyli oficerów młodszych. Podobną niejednoznaczność wywołałoby stanowisko młodszego sztaboficera w pułku, którym był oficer w stopniu podpułkownika, czyli starszy oficer.

Dla oznaczenia stanowisk służbowych w armii rosyjskiej starano się stosować ich polskie odpowiedniki, np. zamiast naczelnika brygady (dywizji, korpusu) stosowano polski odpowiednik – dowódca brygady (dywizji, korpusu). Analogicznie było w przypadku naczelnika sztabu (artylerii, inżynierii), co w polskiej nomenklaturze odpowiada szefowi sztabu (artylerii, inżynierii).

Opisując zagadnienia związane z rosyjską administracją wojskową w Królestwie Polskim, zastosowano określenie „wojskowy” zamiast stosowanego w źródłach i wielu opracowaniach terminu „wojenny”. Związane jest to z zadaniami i uprawnieniami tej administracji, które nie dotyczyły faktycznego dowodzenia oddziałami wojskowymi. Administracja ta istniała głównie w czasie pokoju, a nazwa „wojenna” wskazywałaby na coś zgoła odmiennego. Przy opisie bibliograficznym oraz przy cytowanych źródłach archiwalnych zachowano jednak tradycyjne nazwy zespołów.

Przy zapisie pełnych nazw rosyjskich pułków gwardii stosowano wielkie litery. Dla oddziałów Armii Czynnej zastosowano sposób pisania małymi literami, spotykany najczęściej w polskiej historiografii, z tą różnicą, że pierwszy człon nazwy (toponim) pisano wielką literą. Pozwoliło to uniknąć wieloznaczności, gdyż np. Polski pułk ułanów, będący jednostką rosyjską, przy zapisie małymi literami mógłby zostać wzięty omyłkowo za polski pułk ułanów wchodzący w skład Wojska Polskiego.

W pracy zróżnicowano zapis pojęcia armia czynna: pisane małymi literami oznacza siły zbrojne danego państwa, wielkimi literami zaś – strukturę

organizacji wojskowej, związek operacyjny, w skład którego wchodziły cztery korpusy piechoty (armijne).

W armii rosyjskiej w omawianym okresie stosowano do numerowania formacji wojskowych cyfry arabskie, jednak w następnych latach stosowano naprzemiennie cyfry rzymskie lub arabskie. Ponieważ w polskich monografiach dotyczących historii wojskowości tego okresu numery korpusu oznaczano cyframi rzymskimi, w niniejszym opracowaniu także przyjęto takie rozwiązanie, a dla oznaczenia numerów dywizji, brygad, pułków, batalionów i rot stosowano cyfry arabskie.

W zapisie nazwisk rosyjskich zrezygnowano z końcówki -ij (np. Dokudowskij) i nazwiska te występują w formie zakończonej na -i (np. Dokudowski).

Rozdział 1

Królestwo Polskie w systemie militarnym Cesarstwa Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX w.

1.1. Położenie polityczne i gospodarcze

Podczas obrad kongresu wiedeńskiego w 1815 r. zdecydowano o losie ziem polskich i Księstwa Warszawskiego. Dokonano zmian terytorialnych tak, by żadne z mocarstw zaborczych nie posiadało trzech lub dwóch głównych miast Księstwa Warszawskiego. Wolne (od 1807) Miasto Gdańsk wróciło do Prus, okręg białostocki pozostał przy Rosji, okręg tarnopolski (należący od 1809 r. do Rosji) powrócił do Austrii. Dokonano podziału terenów Księstwa Warszawskiego – dwa zachodnie departamenty ponownie należały do Prus (większość utworzyła Wielkie Księstwo Poznańskie, natomiast ziemie chełmińską, michałowską i Toruń włączono do Prus); Podgórze i saliny wielkie powróciły do Austrii, a z fragmentu departamentu krakowskiego utworzono Rzeczpospolitą Krakowską; natomiast z terenów prawie ośmiu departamentów Księstwa utworzono Królestwo Polskie, państwo zależne od Rosji i złączone z nią unią personalną.

W nowych granicach Królestwo Polskie miało 127 321 km² powierzchni, a zamieszkiwało je około 3200 tys. mieszkańców. Liczba ta sukcesywnie rosła i w kolejnych latach osiągała: 3457 tys. w 1819–1820 (co dawało gęstość zaludnienia 27 osób/km²), 3780 tys. w 1825 r. (około 30 osób/km²), i 4867 tys. w 1846 r. (38 osób/km²). Przyrost roczny liczby mieszkańców wynosił około 1%. Najgęściej zaludnione były tereny województw mazowieckiego, krakowskiego (potem kieleckiego) i kaliskiego. Ludność żyła przeważnie na wsi, a mieszkańcy miast stanowili około 21–24% ogólnej jej liczby. Ponad 80% mieszkańców było wyznania katolickiego, około 8% – protestanckiego i około 7% – mojżeszowego (w przypadku tego ostatniego liczba wyznawców w miastach zwiększała się do 20, a nawet 40%).

Lata 1815–1830

Dekretem z 20 czerwca 1815 r. Aleksander I rozwiązał Radę Najwyższą Tymczasową i w jej miejsce powołał Rząd Tymczasowy i Tymczasową Radę Stanu (jako organ doradczy), co połączono z ogłoszeniem utworzenia Królestwa Polskiego. Na czele rządu stanął gen. Wasilij Łanskoj, a wiceprezesem został ks. Adam Jerzy Czartoryski. W czasie swego pobytu w Warszawie (12 XI – 3 XII 1815) car naradzał się z dostojnikami Królestwa oraz z w. ks. Konstantym i Nowosilcowem, nadzorował także prace nad konstytucją Królestwa Polskiego, która została zatwierdzona 27 listopada, a ogłoszona 24 grudnia 1815 r., w dniu urodzin cara¹. Na przedstawionym sobie projekcie konstytucji Aleksander I osobiście naniósł wiele poprawek, mających ułatwić interpretację jej artykułów na korzyść władcy. Wysłuchał także wyjaśnień niektórych kwestii przez senatora Nowosilcowa, mianowanego pełnomocnym komisarzem cesarskim przy rządzie Królestwa Polskiego. Nowosilcow stanowisko to miał pełnić przez pierwszych kilka miesięcy istnienia Królestwa, póki „nie ustatkują się stosunki”, ale – wbrew zapowiedziom – zajmował je do końca panowania Aleksandra I².

W myśl ustawy zasadniczej Królestwo Polskie było monarchią konstytucyjną, połączoną unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim. Państwa miały prowadzić wspólną politykę zagraniczną, chociaż wiadomo było, że istotniejsze będą interesy Rosji. Korona królewska miała być dziedziczna „podług następstwa ustanowionego dla Tronu Cesarsko-Rosyjskiego”. Odrębne były: parlament, wojsko, administracja, prawo i sądownictwo. Konstytucja zapewniała wolność osobistą, nietykalność osobistą i własności, wolność druku i prasy, wyznań (religią panującą był katolicyzm), polski miał być językiem urzędowym, a stanowiska urzędnicze przeznaczono dla Polaków. Powołane na mocy konstytucji Wojsko Polskie miało polski charakter (sztafki, znaki, nazwy, barwę i komendę) oraz kadre. Do prerogatyw panującego należał m.in. „kierunek siły zbrojnej w pokoju i na wojnie”. Jednym z głównych jego zobowiązań było utrzymanie porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz czuwanie nad poszanowaniem praw i władzy publicznej. Król sprawował władzę wykonawczą za pośrednictwem namiestnika i Rady Stanu. Namiestnik przewodził Radzie z głosem decydującym³.

W czasie swego pobytu w Warszawie Aleksander I mianował namiestnika oraz władze naczelną Królestwa Polskiego. Pierwszym namiestnikiem

¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1998, s. 66–67; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 248–250, 257.

² S. Askenazy, *Rosya – Polska 1815–1830*, Lwów 1907, s. 67–68, 77.

³ Zob. L. Mażewski, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojowopolityczna*, Radzymin 2015.

został gen. Józef Zajączek, który urząd ten sprawował w latach 1815–1825. Nominacja ta była dla wielu osób zaskoczeniem, ponieważ powszechnie sądzono, że stanowisko to otrzyma ks. Adam Jerzy Czartoryski, do niedawna jeden z najbliższych współpracowników Aleksandra I. Namiestnikowi podlegała też armia, lecz podległość ta była dość skomplikowana. Wielki książę Konstanty, brat cara, nie był skłonny do podporządkowywania się obowiązującej w Królestwie konstytucji. Po śmierci gen. Zajączka nieoficjalnie pełnił on nawet funkcję namiestnika, ponieważ car nikogo na ten urząd nie powołał. Wielki książę przenoślił na grunt polski rosyjskie zwyczaje panujące w wojsku, nie poddawał się władzy innej niż monarsza, a jego samowola stawała się tematem wielu krążących anegdot. Opinie o nim jako o wodzu naczelnym były bardzo różnorodne i uzależnione od autora relacji⁴.

Podział administracyjny Królestwa Polskiego ustanowiono na mocy postanowienia namiestnika z 16 stycznia 1816 r. Dzieliło się ono, nawiązując do tradycji przedrozbiorowej, na województwa: augustowskie, kaliskie, krakowskie, lubelskie, mazowieckie, płockie, podlaskie i sandomierskie. Województwa dzieliły się na 39 obwodów (po 4–7 obwodów w województwie), a te na 77 powiatów (po 1–3 powiaty w obwodzie). Powiaty nie były jednak jednostkami administracyjnymi, lecz spełniały rolę okręgów wyborczych dla sejmików szlacheckich (tak jak w Księstwie Warszawskim) i okręgów sądowych. Na czele władz wojewódzkich stała Komisja Wojewódzka, w skład której wchodziło pięć wydziałów (analogicznie do liczby komisji rządowych): wyznań religijnych i oświecenia narodowego, administracyjny, wojskowy, skarbowy i policji⁵.

W okresie przedpowstaniowym starano się stopniowo coraz bardziej wiązać Królestwo Polskie z Cesarstwem Rosyjskim. Służyło temu wprowadzanie na tereny Królestwa pojedynczych oddziałów i pododdziałów wojskowych, które wchodziły w skład większych struktur organizacyjnych obejmujących Cesarstwo. Jeszcze w czasie trwania obrad kongresu wiedeńskiego zastanawiano się nad sposobem odbudowy Wojska Polskiego. Zakładano, że mimo

⁴ Zob. S. Askenazy, *Łukasieński*, t. I, Warszawa 1929 (reprint: Poznań 2005), s. 48–53; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 54–71; O.С. Каштанова, *Великий князь Константин Павлович в Варшаве в 1815–1830 годах (по воспоминаниям современников)*, w: *Столица и провинция в истории России и Польши. К пятидесятилетию Соглашения о научном сотрудничестве между Российской академией наук и Польской академией наук*, red. Н.И. Макаров, Л.П. Марней, Б.В. Носов, Москва 2008, s. 111–132; M. Kulik, *Wielki książę Konstanty Pawłowicz w świetle polskich pamiętników*, w: *Wolnomularstwo Narodowe. Walerian Łukasieński*, red. W. Śliwowska, Warszawa 2014, s. 89–106.

⁵ Zob. DPKP, t. I; J. Kukulski, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915) (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 2005, s. 39–40.

entuzjazmu Polaków do tego zamiaru, lepiej byłoby, gdyby nie miało ono jednorodnego składu narodowościowego. Rozpatrywano możliwość włączenia w jego szeregi różnych oddziałów rosyjskich, które wcześniej znajdowały się w Polsce lub w pobliżu jej granic, znały warunki tu panujące i język⁶. Planu tego nie zrealizowano, jednak formowany potem Korpus Litewski mógł być efektem tych zamiarów.

Innym sposobem integracji Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim było utworzenie już w latach dwudziestych XIX w. sieci posterunków celnych na granicy Królestwa i Prus. Jednym z głównych problemów wówczas rozpatrywanych było znalezienie sposobu, by część opłat z wywożonych i wwożonych towarów skierować do budżetu Cesarstwa, a nie Królestwa⁷.

W 1820 r. zawarto porozumienie w sprawie handlu między Cesarstwem i Królestwem. Zgodnie z zawartą konwencją na granicy między Cesarstwem i Królestwem oraz na granicach wewnętrznych miały być utworzone posterunki celne polskie i rosyjskie. Ich głównym zadaniem miało być zwalczanie przemytu. Omówiono sposób kontroli i określono miejsca, gdzie te posterunki miały się znajdować oraz ich stan etatowy⁸. W Warszawie utworzono Zarząd Rosyjskich Spraw Celnych i Handlu w Królestwie Polskim oraz trzynaście rosyjskich posterunków celnych III klasy. Za kontrolę towarów przewożonych tranzytem przez Królestwo do Rosji odpowiedzialne były rosyjskie służby celne. Posterunki te istniały w Królestwie Polskim do 1823 r. Starano się rozwijać handel między Królestwem a Cesarstwem⁹. Mimo ustanowienia rosyjskiej służby celnej w Królestwie Polskim, zdarzały się próby nielegalnego wwozu towarów z terenów Królestwa w głąb Cesarstwa¹⁰.

Lata 1831–1856

Po upadku powstania listopadowego wielu wpływowych Rosjan zastanawiało się, jak rozwiązać kwestię polską. Pewne pomysły sugerowali różni wysocy rangą urzędnicy i oficerowie, a nawet Mikołaj I. Proponował on

⁶ Ф.И. Тимирязев, *Страницы прошлого*, „Русский Архив” LIII, 1884, nr 1, s. 173.

⁷ Prowadzono rozmowy z rządem pruskim o zwiększenie handlu pomiędzy Rosją i Prusami; zob. *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел*, t. XII, Moskwa 1980, s. 347–366, 387–394, 547–550, 565, 570–577, 671–676.

⁸ PSZRI, 1, t. XXXVI (1819), nr 28 030.

⁹ RGIA, f. 19, op. 3, d. 41; Л.А. Обушенкова, *Королевство Польское в 1815–1830 гг. Экономическое и социальное развитие*, Moskwa 1979, s. 227–231; Л.П. Марней, *Особенности экономического развития развития Королевства Польского и Российской империи в первой трети XIX в.*, w: *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830*, red. С.М. Фалькович, Moskwa 2010, s. 219–225.

¹⁰ Zob. RGWIA, f. 846, op. 16, d. 747.

przesunięcie granicy Królestwa Polskiego, tak by przebiegała wzdłuż Narwi i Wisły, otaczając Warszawę od wschodu. Zabór austriacki pozostałby w granicach ustalonych w 1815 r., a zachodnia część Królestwa miałyby być przyłączona do Prus¹¹. Podobną koncepcję rozwiązania polskiego problemu miał Iwan Paskiewicz. Sugerował on zamianę z innymi państwami rozbiorowymi terytoriów przygranicznych. Prusy otrzymałyby województwo kaliskie, sandomierskie i część mazowieckiego w zamian za Toruń z okolicznymi terenami oraz część Prus Wschodnich. Austria miałyby otrzymać województwo krakowskie w zamian za okręg tarnopolski. Działania takie miałyby poprawić położenie strategiczne Rosji¹². W obu przypadkach nowy podział ziem polskich miał być karą za wywołanie powstania, a zarazem podstawą lepszej współpracy państw zaborczych. Przeciwny nowemu podziałowi ziem był hr. Fiodor Nesselrode – minister spraw zagranicznych Rosji, który twierdził, że na nowym przebiegu granic skorzystałyby głównie Prusy i Austria, a nie Rosja.

Ostatecznie utrzymaniu spokoju w Królestwie Polskim oraz przeciwdziałaniu dążeniom niepodległościowym Polaków posłużyło pozostawienie na wspomnianym terenie oddziałów 1. Armii (przemianowanej potem na Armię Czynną). Miało to jednocześnie hamować ruchy rewolucyjne w innych krajach Europy¹³.

14(26) lutego 1832 r. Mikołaj I ogłosił tzw. Statut Organiczny¹⁴, który zastąpił Konstytucję Królestwa Polskiego. Zachowywał on część niektórych instytucji okresu konstytucyjnego, likwidował jednak sejm i samodzielną armię Królestwa, znosił unię międzypaństwową i włączał Królestwo do Cesarstwa na zasadzie autonomii administracyjnej. Cesarze rosyjscy nadal nosili tytuł króla Polski. Przywrócono urząd namiestnika Królestwa Polskiego, który sprawował władzę cywilną i wojskową na wspomnianym terenie. Namiestnikiem został Iwan Paskiewicz, będący jednocześnie dowódcą 1. Armii (później Armii Czynnej)¹⁵. Stał on na czele Rady Administracyjnej Królestwa, w skład której wchodziłi ministrowie.

¹¹ Н.К. Шильдер, *Император Николай I: его жизнь и царствование*, т. V, С.-Петербург 1896, s. 582–584; L. Piątkowski, *Stanowisko społeczeństwa rosyjskiego wobec powstania listopadowego*, „Rocznik Lubelski” XXV–XXVI, 1983–1984, s. 107–108.

¹² [А.П.] Щербатов кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, т. IV, С.-Петербург 1894, s. 167.

¹³ Б.В. Носов, *Политика царского правительства в Королевстве Польском времени наместничества И.Ф. Паскевича*, в: *Меж двух восстаний. Королевство Польское и Россия в 30–50-е годы XIX в.*, ред. С.М. Фалькович, Москва 2016, s. 100.

¹⁴ Zob. PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5165.

¹⁵ Paskiewicz sam ogłosił się namiestnikiem Królestwa Polskiego, co Mikołaj I zaakceptował, a odpowiedni dekret tego dotyczący wydano kilka dni później – 23 III 1832 r.; zob. Б.В. Носов, dz. cyt., s. 114.

Namiestnik, jako jej przewodniczący, zdominował jej działania i w rzeczywistości najważniejsze decyzje dotyczące kraju zapadały w jego kancelarii. W 1841 r. rozwiązano Radę Stanu, a większość jej kompetencji przejęło Ogólne Zgromadzenie Warszawskich Departamentów Senatu Rządzącego. Przewodniczył jej, tak jak poprzednio, namiestnik¹⁶. Jego pozycja na tym stanowisku ulegała z biegiem czasu stopniowemu wzmocnieniu, aż do śmierci Paskiewicza w 1856 r.

Po upadku powstania listopadowego władze rosyjskie postanowiły w większym niż do tej pory zakresie zunifikować Królestwo z Cesarstwem. Jednak na przeszkodzie stanął sam Paskiewicz. Mając w swych rękach olbrzymią i prawie nieograniczoną władzę, nie chciał jej ograniczenia przez instytucje centralne w Petersburgu. Mogłoby to bowiem pozbawić go tak wyjątkowej w Cesarstwie pozycji, opierającej się na odnoszonych przez niego sukcesach na Kaukazie i w Królestwie Polskim. Opowiadał się zatem za utrzymaniem odrębności Królestwa, wskazując także na konieczność utrzymania silnej władzy jako niezbędnego środka do utrwalenia w nim rosyjskiej dominacji. Jego polityka w tym czasie opierała się na trzech zasadach: doborze ludzi uległych (właściwiej byłoby nazwać ich zaufanymi, ponieważ ich uległość nie zawsze była widoczna), pełnym zaufaniu cara i całkowitej akceptacji przez niego działań namiestnika¹⁷.

Zaufanie Mikołaja I do Paskiewicza opierało się na jeszcze jednym elemencie – sentymencie z czasów, gdy Mikołaj I, jeszcze jako wielki książę, dowodził brygadą w 1. Dywizji Piechoty Gwardii, której dowódcą był w tym czasie Paskiewicz (1817–1819). Zależność tę car niekiedy podkreślał, nazywając Paskiewicza „ojczulkiem dowódcą”. Paskiewicz był uważany w ówczesnej Rosji za „dziecko szczęścia”, któremu sprzyjały władca i fortuna¹⁸. Mimo tego nie wszyscy darzyli go sympatią i wiele osób było mu niechętnych¹⁹.

Paskiewicz był dowódcą Armii Czynnej, która stacjonowała na terenach Królestwa i guberni zachodnich. Ponadto był wyznaczony generałem-inspektorem piechoty armii rosyjskiej (od 2 IV 1832). Jako dowódca armii podlegał bezpośrednio carowi, bez dodatkowej zależności od ministra

¹⁶ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1997, s. 226–230.

¹⁷ J. Kukulski, dz. cyt., s. 48–49.

¹⁸ Zob. Д.В. Митюрин, *Паскевич. Умиротворитель Европы*, Санктпетербург 2014 (wyd. pol.: *Feldmarszałek Paskiewicz. Historia kariery idealnej*, tłum. W. Mikołajczyk-Trzcińska, Warszawa 2017); А.В. Шишов, *Генерал-фельдмаршал Иван Федорович Паскевич. „Отец-командир” Николая I*, Москва 2018.

¹⁹ Ciekawą, i podszytą ironią, charakterystykę Iwana Paskiewicza i jego otoczenia zamieścił w swych pamiętnikach gen. A. Zimmerman; zob. RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, d. 1, k. 152 n.

wojny. Także cztery korpusy piechoty wchodzące w skład Armii Czynnej podlegały bezpośrednio Paskiewiczowi, a nie ministrowi wojny. Ten ostatni sprawował natomiast zwierzchność nad wojskami stacjonującymi w głębi Rosji (V i VI Korpus Piechoty, I, II i III Rezerwowe Korpusy Kawaleryjskie, wojska rezerwowe i wewnętrzne). Paskiewiczowi podlegały także wszelkie instytucje wojskowe i część administracji cywilnej znajdujące się w rejonie dyslokacji Armii Czynnej. Skutkowało to tym, że jego faktyczna władza rozciągała się poza tereny Królestwa i obejmowała niemal całą granicę zachodnią Cesarstwa²⁰, i to mimo że sprawy cywilne tychże guberni podlegały specjalnie powołanemu Komitetowi Guberni Zachodnich²¹.

W Królestwie Polskim pełnię władzy złożono w ręce wojskowych, których postawiono na czele wielu instytucji państwowych, co było specyfiką systemu rządów cara Mikołaja. Utrzymano odrębność językową, administracyjną i finansową kraju. Zaczęto jednak stopniowo wprowadzać rosyjską nomenklaturę urzędową, a język rosyjski w korespondencji urzędowej, szczególnie zewnętrznej – pomiędzy Królestwem a Petersburgiem. Język rosyjski wprowadzono również do programów nauczania, a od 1837 r. także obowiązek jego znajomości dla osób starających się o posady urzędnicze lub płatną funkcję publiczną²².

W Petersburgu przy Radzie Państwa utworzono specjalny Departament do Spraw Królestwa Polskiego, na którego czele stanął Paskiewicz. W sytuacjach, gdy był nieobecny w stolicy miał go zastępować rzeczywisty tajny radca Fiodor Engel, który wcześniej kierował pracami Rządu Tymczasowego w Królestwie Polskim²³.

Paskiewicz swą władzę w Królestwie Polskim sprawował twardą ręką. Wszelkie próby tajnej działalności, której celem było odrodzenie Polski, były tropione i tłumione w zarodku, z tego powodu w czasie Wiosny Ludów, gdy w wielu państwach Europy toczyły się walki, Królestwo Polskie było terenem spokojnym, który nie przysparzał problemów ani carowi, ani namiestnikowi²⁴. Wojska stacjonujące w Królestwie wykorzystano zaś do tłumienia powstania na Węgrzech.

²⁰ Д.Н. Шилов, *Государственные деятели Российской Империи. Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Библиографический справочник*, С.-Петербург 2001, s. 493–499; А.Ю. Безугольный, Н.Ф. Ковалевский, В.Е. Ковалев, *История военно-окружной системы в России 1862–1918*, Москва 2012, s. 18–19.

²¹ Zob. *Журналы Комитета Западных Губерний 1831–1835*, Санктпетербург 2018.

²² J. Kukulski, dz. cyt., s. 50.

²³ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5166; И.В. Ружицкая, *Государственный совет при Николае I: особенности функционирования*, Москва–Санкт-Петербург 2018, s. 277–286.

²⁴ RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, sygn. 1, k. 82–83.

Na początku lat trzydziestych XIX w. na granicy Królestwa postawiono straż kordonową. Jej struktury tworzone początkowo w Rosji dla ochrony terytorium przed epidemiami chorób zakaźnych, głównie cholery²⁵.

W kolejnej dekadzie wprowadzono w Rosji reformy ekonomiczne, wymuszone pogarszającą się sytuacją gospodarczą państwa. Utrzymanie i rozbudowa sił zbrojnych, które miały gwarantować silną pozycję Rosji na arenie międzynarodowej, wymagały zwiększonych nakładów finansowych. Wiązało się to także z koniecznością reorganizacji struktur państwowych dbających o zasilanie budżetu państwa²⁶.

Przez pierwszych kilka lat po stłumieniu powstania listopadowego struktura administracyjna Królestwa Polskiego pozostawała niezmienną i nadal istniały województwa i obwody. 7 marca 1837 r. postanowieniem Rady Administracyjnej województwa przemianowano na gubernie, a obwody na powiaty. Po utworzeniu guberni prezesów komisji wojewódzkich przemianowano na gubernatorów cywilnych, a komisje wojewódzkie stały się rządami gubernialnymi²⁷. W 1845 zmniejszono liczbę guberni z ośmiu do pięciu (augustowska, płocka, warszawska, radomska i lubelska). Na czele powiatu stał naczelnik, podlegający bezpośrednio gubernatorowi cywilnemu. Na czele gmin stali wójtowie, podlegający bezpośrednio naczelnikowi powiatu²⁸.

W reakcji na działalność polskich organizacji narodowowyzwoleńczych (partyzantka Zaliwskiego) Iwan Paskiewicz, nie przestrzegając Statutu Organicznego, wprowadził w Królestwie Polskim stan wojenny – oficjalnie w 1833 r. na mocy decyzji Mikołaja I (ukaz z 11(23) IV 1833, ogłoszony 26 VI 1833)²⁹, obowiązywał do śmierci Paskiewicza w 1856 r. Wprowadzenie stanu wojennego argumentowano koniecznością przywrócenia porządku i bezpieczeństwa w Królestwie Polskim, a wszelkie wykroczenia przewidziane artykułem 10. Statutu Organicznego i zbrodnie stanu miał rozpatrywać sąd wojenny. Jego skład oraz działalność podlegały namiestnikowi, który zatwierdzał (konfirmował) wydawane wyroki.

W Królestwie Polskim za czasów rządów Paskiewicza na czele głównych urzędów i instytucji państwowych często stali Rosjanie, w dużej mierze czynni lub byli wojskowi, głównie spośród tych, którzy tłumili powstanie listopadowe. Na stanowiska średniego i niższego szczebla w administracji wybierano osoby, często Polaków, które były lojalne wobec cara i złożyły

²⁵ K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014, s. 47.

²⁶ W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy (1825–1855)*, Warszawa 1965, s. 65–69.

²⁷ DPKP, t. XX, nr 68, s. 413–417.

²⁸ DPKP, t. XXXIV, s. 452–459.

²⁹ DPKP, t. XV, nr 56–57, s. 225–229; Б.В. Ночов, dz. cyt., s. 119.

mu przysięgę wierności³⁰. Namiestnik z chęcią zrusyfikowałby Królestwo, a wszelkie stanowiska obsadziłby Rosjanami, jednak były to tylko deklaracje, które często nie miały odzwierciedlenia w rzeczywistości³¹.

Teren Królestwa Polskiego został włączony w struktury administracyjne i wojskowe Cesarstwa Rosyjskiego. Na jego bazie utworzono samodzielne okręgi: żandarmów, artylerii, inżynierii, komisji prowiantowych i komunikacji. Oddziały Armii Czynnej i wszystkie wymienione okręgi były finansowane z dochodów Królestwa Polskiego. Jednak do końca panowania Mikołaja I nie osiągnięto pełnej integracji administracyjnej i politycznej Królestwa z Cesarstwem. Wiązało się to z samym „systemem rządów Paskiewicza”, który twierdził, że jego władza w Królestwie nie może być ograniczana przepisami prawnymi. Rządy Paskiewicza w Królestwie były prawie nieograniczone i odznaczały się dużą surowością. W swych działaniach namiestnik starał się wyeliminować wszelkie zagrożenia, które mogłyby wpłynąć na istniejące status quo. Dotyczyło to szczególnie tajnej działalności niepodległościowej prowadzonej przez Polaków. Tropiono wszelkie próby wywołania powstania narodowego, a osoby biorące w nich udział surowo karano. Okres ten w późniejszym latach nazwano „nocą paskiewiczowską”.

Nowością w strukturze administracji Królestwa było wprowadzenie nowego urzędu – wojskowego gubernatora (naczelnika guberni). Podlegał on bezpośrednio namiestnikowi Królestwa i Warszawskiemu Wojskowemu Generał-Gubernatorowi. Pełnił on nadzór nad działaniami wszystkich władz w guberni, także cywilnych. Donosił namiestnikowi o ważniejszych zdarzeniach, tłumził wystąpienia ludności, kierował poborem rekrutów do armii, zarządzał wojskami kwaterującymi w guberni na stałe i czasowo³².

Sytuacja polityczna w Królestwie Polskim była bardzo złożona. Połowa lat pięćdziesiątych XIX w. była brzemienią w wydarzenia ważne dla Europy i samego Królestwa. Zakończyła pewną epokę w dziejach kontynentu, a także w dziejach Rosji i terenów od niej zależnych. W krótkim odstępie czasu zmarli Mikołaj I i Iwan Paskiewicz. Szybko zakończyła się też wojna krymska (1853–1856), która unaoczniała wiele słabych punktów Cesarstwa. Rozpoczął się proces wielkich zmian, który trwał przez szereg lat i objął prawie wszystkie dziedziny życia państwa. Wraz ze zmianami w Rosji zaczęły

³⁰ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России, Русские в Польше*, Москва 1999, s. 157–160; *Западные окраины Российской Империи*, red. М.Д. Долбилов, А.И. Миллер, Москва 2007, s. 103.

³¹ Paskiewicz opinię taką przedstawił ks. Górczakowowi po wykryciu w Królestwie Polskim kolejnego spisku antyrosyjskiego; zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского*, „Труды Рязанской Уч. Арх. Коммисии” 1897–1898, s. 88.

³² Szerzej zob. rozdz. 5: Wojskowe struktury lokalne, wojska nieregularne i formacje pomocnicze.

odzywać nadzieje Polaków na zmianę sytuacji w Królestwie Polskim. Dość szybko okazało się jednak, że były to nadzieje płonne, oczekiwania polskiego społeczeństwa wszakże pozostały.

1.2. Znaczenie militarne

Położenie geograficzne Królestwa Polskiego czyniło je ważnym elementem polityki międzynarodowej, szczególnie realizowanej przez państwa zaborcze, które zagarnęły dawne ziemie polskie. Prowadzone na tych terenach działania wojenne wykazały duże znaczenie tego terytorium dla polityki zagranicznej Rosji. Najdobitniej ukazała to wojna Napoleona z Rosją w 1812 r., eksponując istniejące zagrożenia na poszczególnych kierunkach działań wojennych. Królestwo było przedsiönkiem przed wkroczeniem wojsk przeciwnika w głąb Cesarstwa.

Opanowanie Królestwa Polskiego dawało możliwość kontrolowania części kontynentu, a także prowadzenia dalszych działań wojennych w wielu strategicznych kierunkach. Królestwo miało być przyłączone do Cesarstwa Rosyjskiego „na wieczne czasy”, a jego tereny miały być traktowane jako zachodnie prowincje Rosji³³.

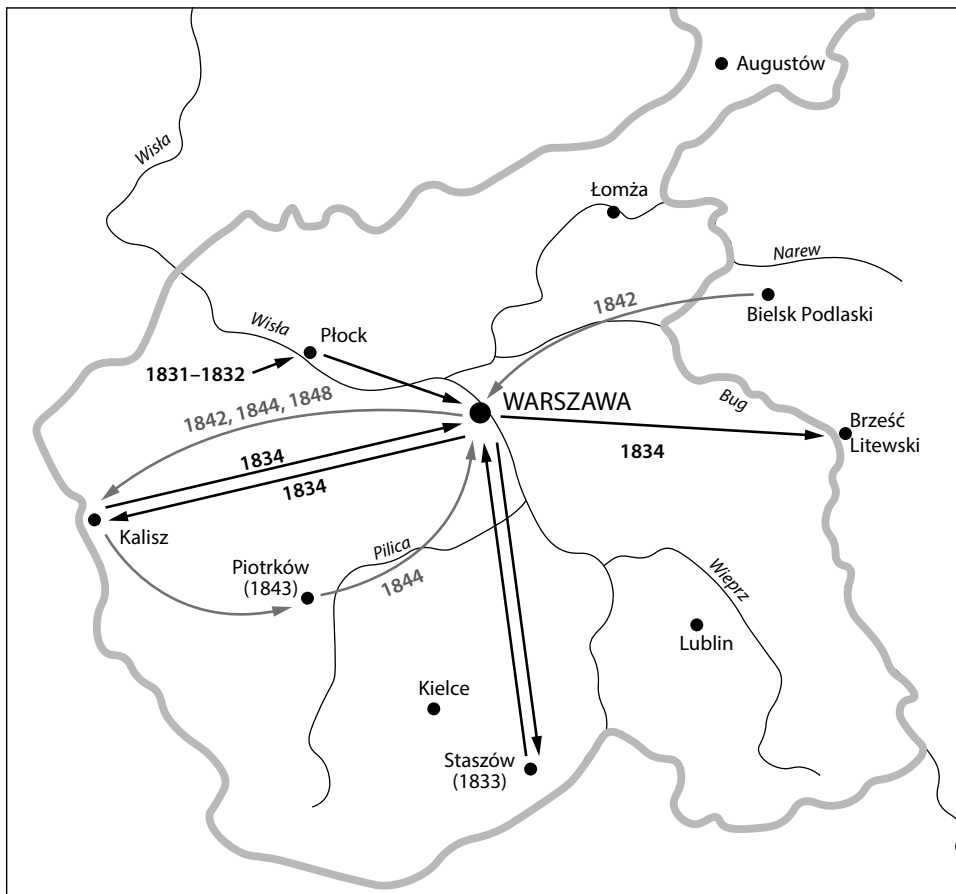
W latach 1815–1830 Królestwo nie odgrywało jednak jeszcze ważnej roli w polityce Rosji. Posiadając dużą autonomię i własne wojsko, samo dbało o odpowiednie zabezpieczenie militarne swego terenu. Terytorium Królestwa brano także pod uwagę jako obszar, z którego wyruszała armia rosyjska mająca wesprzeć swych sąsiadów – Prusy i Austrię. Rozpatrywano zagrożenie zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne obu wymienionych państw. W przypadku tego pierwszego Paskiewicz rozważał wsparcie w 1840 r. Prus, zagrożonych wówczas wkroczeniem wojsk francuskich³⁴. W drugim przypadku chodziło o wsparcie władcy austriackiego podczas tłumienia powstania na Węgrzech w 1849 r.

Obszar Królestwa Polskiego był trudny do obrony, ponieważ wrzynał się na zachód pomiędzy Królestwo Prus i Cesarstwo Austrii. Słabą jego stroną, jako bazy wypadowej dla armii rosyjskiej, była możliwość jego odcięcia od Cesarstwa Rosyjskiego i posiłków oraz potencjalnego okrążenia.

Królestwo Polskie, wraz ze stolicą – Warszawą, mogło służyć Rosji jako podstawa operacyjna działań zaczepnych prowadzonych przeciwko Prusom lub Austrii. Przybliżało ono także armię rosyjską do celów strategicznych

³³ WSORI, t. XV, cz. 1, s. 1.

³⁴ А.В. Полубояринов, *О подкреплении пруссаков русскими войсками в случае войны их с Францией*, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, s. 115–130.

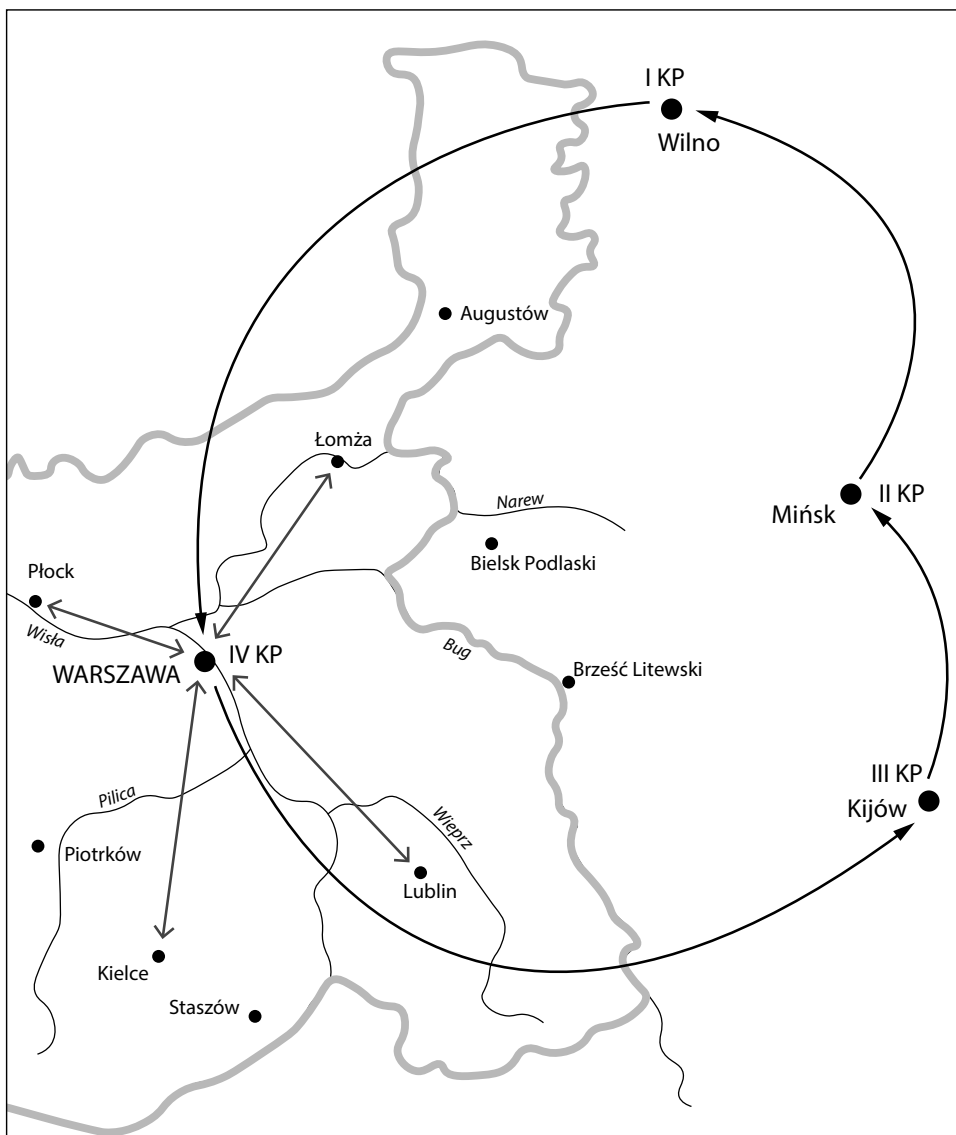
Mapa 1. Przykładowe zmiany dyslokacji wojsk rosyjskich w Królestwie: 24. Symbirski pp
Oprac. kartogr. Marcin Szcześniak

potencjalnych konfliktów, czyli do stolic obu wspomnianych państw – Berlina i Wiednia. W Berlinie liczono się zresztą z możliwością wkroczenia armii Królestwa do Wielkiego Księstwa Poznańskiego i obawiano działań Aleksandra I, który chciał zjednać sobie polskie społeczeństwo³⁵.

Królestwo Polskie wchodziło w skład nadwiślańskiego teatru działań wojennych, który dzielił się na dwa obszary operacyjne – północny i południowy, przedzielone bagnami Polesia.

Ukształtowanie terenu Królestwa było równinne. Miało tylko dwa obszary wysoczyzn: na północy w województwie augustowskim (teren pagórkowaty, duża liczba terenów podmokłych i jezior) i na południu wyżyny: Krakowska,

³⁵ Opinię o zagrożeniu dla Prus płynącym z zajęcia przez Rosję terenów Królestwa Polskiego wyraził gen. Antoni Amilkar Kosiński w liście do ks. Antoniego Henryka Radziwiłła; zob. S. Askenazy, *Łukasiński*, t. II, Warszawa 1929 (reprint: Poznań 2005), s. 11–12.

Mapa 2. Schemat rotacji Armii Czynnej

Oprac. kartogr. Marcin Szcześniak

Sandomierska i Lubelska. Tereny te, poprzecinane wąwozami, rzekami i strumieniami, miały dużo naturalnych zbiorników wodnych (jeziora) i terenów podmokłych, które stanowiły duże utrudnienie dla maszerujących oddziałów. Występujące na tym terenie gęste lasy (szczególnie w Sandomierskiem) czyniły niektóre obszary całkowicie niedostępnymi, w szczególności zaś nieprzejezdnymi, stwarzając też tym samym sprzyjające warunki do prowadzenia wojny partyzanckiej.

Cały teren Królestwa obfitował w różnorodne przeszkody naturalne – nieprzejezdne lasy, wąwozy, rzeki, tereny podmokłe – utrudniające działania dużych mas wojsk. Jednymi z ważniejszych były rzeki, które miały znaczenie strategiczne zarówno w obronie, jak i w natarciu, zabezpieczając podstawy wyjściowe sił walczących. W czasie pokoju i wojny rzeki wykorzystywano też jako drogę transportu. Niedostatek stałych przepraw wymuszał pokonywanie rzek przez brody lub wpław. Prowadzone działania wojenne wiązały się też z koniecznością budowania mostów polowych albo przewozu wojsk za pomocą statków lub lekkich łodzi (pontonów)³⁶.

Najważniejszą rzeką Królestwa Polskiego była Wisła, dzieląca kraj na dwie części – zachodnią i wschodnią, które miały odmienne znaczenie militarne. Z kolei tereny te na kilka rejonów działań dzieliły główne rzeki. Na prawym brzegu Wisły były to:

1) Obszar między Wisłą a Narwią – teren równinny (od północnego wschodu) i pagórkowaty (na wschód i południe), zalesiony, podmokły, ze zbiornikami wodnymi. Stanowiło to przeszkodę w działaniach dużych mas wojsk. Z tych samych powodów nadawał się doskonale na prowadzenie wojny partyzanckiej. Tędy wiodła główna droga o znaczeniu operacyjnym – szosa kowieńska. Linię obrony na tym terenie mogła stanowić rzeka Wkra.

2) Teren między Bugiem a Narwią – dział wodny między Bugiem i Narwią, w pobliżu Czerwonego Boru. Stałe mosty przez Narew były zlokalizowane w Łomży i Ostrołęce. Tereny na wschód od Ostrołęki nadawały się do stacjonowania wojsk, wyżywienia ich (rekwizycje) i prowadzenia działań wojennych. Tereny po zachodniej stronie były zaś zalesione i podmokłe, a drogi stanowiły dukty leśne, co w połączeniu z małym zaludnieniem czyniło te tereny słabo nadającymi się do prowadzenia działań wojennych. Przez ten obszar przebiegały drogi z Wilna (przez Tykocin, Zambrów, Ostrów Mazowiecką, Wyszaków i Radzymin) do Warszawy.

3) Obszar między Bugiem a Wieprzem – teren ten obejmował województwa mazowieckie i podlaskie. Biegł tędy trakt brzeski (z Brześcia Litewskiego do Warszawy). Przy wyborze Brześcia na bazę armii obszar ten mógł służyć za linię operacyjną, ponieważ był dogodny dla wojsk ze względu na brak dużych przeszkód wodnych. Ciągące się od Siedlec w stronę Pragi lasy były niedogodne dla maszerujących wojsk, które mogły utracić ze sobą kontakt. Tereny na wschód od Łukowa były odkryte i nie mogły dostarczyć odpowiedniej ilości pożywienia dla wojska.

4) Odcinek między Wieprzem a granicą austriacką – teren ten w północnej części był równinny, a w południowej pagórkowaty, pokryty wąwozami i lasami. Na jego obszarze, otoczona lasami i mokradłami, znajdowała

³⁶ A. Aksamitowski, *Militarna rola Narwi w konfliktach XX wieku*, Warszawa 2006, s. 10.

się też twierdza Zamość. Z powodu oddalenia od głównego teatru działań wojennych (powstanie listopadowe) jej strategiczne znaczenie było niewielkie. Operacyjne znaczenie miała droga z Włodzimierza Wołyńskiego przez Lublin i Puławy do Warszawy.

Na lewym brzegu Wisły znajdowały się dwie strefy:

1) Rejon na północ od rzeki Pilicy – teren równinny, gęsto zaludniony, nadający się do prowadzenia działań bojowych i dysponujący środkami do utrzymania wojsk. Linią operacyjną była droga biegnąca w stronę Warszawy.

2) Obszar na południe od rzeki Pilicy – teren górzysty, bogaty, uprzemysłowiony. W okolicach Radomia było wiele lasów, sprzyjających prowadzeniu wojny partyzanckiej³⁷.

Sztabowcy rosyjscy teren Królestwa Polskiego postrzegali jako czworobok z wysuniętym obszarem województwa augustowskiego. Ten ostatni, ich zdaniem, nie miał większego znaczenia w działaniach obronnych i szybkim natarciem z Grodna w kierunku Augustowa mógł być odcięty od pozostałego terenu Królestwa. Wisła stanowiła też główną linię obrony. Była rzeką kapryśną i zmieniającą swoje koryto, co skutkowało brakiem większej liczby stałych przepraw i brodów. Istniało tylko kilka stałych przepraw przez tę rzekę, przede wszystkim: w Warszawie, Modlinie i Puławach, a także mniejsze: w okolicach Józefowa, Kazimierza, Puław, Tyrzyna, Karczewa, Wyszogrodu, Płocka, Dobrzynia i Osieka. Brzegi rzeki w przeważającej części były zalesione. Wisła ma wiele dopływów, z których ważniejsze to Wieprz, z podmokłą doliną, i zachodni Bug. Ten drugi dopływ, biegnący początkowo wzdłuż granicy Królestwa, w okolicach Nura kierował się na zachód i w pobliżu Serocka łączył się z Narwią, a następnie w okolicach Modlina wpadał do Wisły. Brzegi Bugu były zalesione i w dużej mierze podmokłe. Było jednak dużo miejsc nadających się na przeprawy. Kolejny dopływ Wisły – Narew – miał podmokłe brzegi i zalesioną dolinę, które utrudniały przemarsze, jednak przepraw przez tę rzekę była dostateczna ilość. Podobnie było z innymi dopływami Wisły – Bzurą i Pilicą. W czasie wiosennych wylewów rzek sforsowanie przeszkody wodnej było dużym problemem dla przemieszczających się po terenach Królestwa wojsk.

Pod koniec XVIII w. w Rosji powstały plany obrony zachodnich granic Cesarstwa. Było to spowodowane zmianami na europejskiej arenie politycznej, m.in. rozbiorami Polski oraz związanymi z nimi zmianami przebiegu granic państwowych. W 1796 r. specjalna komisja opracowała projekt wzniesienia fortyfikacji w miastach o znaczeniu militarnym. Planowano wybudować twierdze w Libawie, Grodnie, Mereczu, Brześciu Litewskim,

³⁷ А.К. Пузыревский, *Польско-русская война 1831 г.*, С.-Петербург 1886, s. 22–25; А. Аксамитовский, dz. cyt., s. 37–43.

Łucku, Łanowicach, Kamieńcu Podolskim i Sorokach. W 1810 r. postanowiono przesunąć linię obrony na wschód i oprzeć ją na linii rzek Dźwina–Berezyna–Dniepr. Zmiany, które miały miejsce po kongresie wiedeńskim, wymusiły ponowną modyfikację przyjętych wcześniej założeń. Linię obrony po raz kolejny przesunięto na zachód, a jej głównym punktem stał się Brześć Litewski, w którym rozpoczęto prace fortyfikacyjne.

Do momentu zakończenia wojen napoleońskich, a nawet do powtórnej abdykacji Napoleona (22 VI 1815), twierdze znajdujące się na terenie Księstwa Warszawskiego i na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego były doprowadzane do stanu pełnej gotowości technicznej i bojowej. Wpływ na odtworzenie zdolności bojowej tych obiektów miał konflikt wśród państw koalicji antynapoleońskiej spowodowany m.in. podziałem ziem Księstwa Warszawskiego i Saksonii.

W tym czasie płk Jan Malletski (Mallet de Grandville)³⁸ sporządził dla w. ks. Konstantego memoriał (1 XI 1814) o stanie twierdz w Księstwie Warszawskim. Stał się on podstawą do rozbudowy jednych i likwidacji innych twierdz (np. Jasnej Góry) na opisywanym terenie. Zakładano, że działania wojenne byłyby prowadzone na bazie sieci twierdz w Zamościu, Modlinie i Toruniu, zamykającej główne kierunki operacyjne na polskim teatrze działań wojennych³⁹.

Jeszcze w sierpniu 1814 r. podjęto próbę ustalenia zasad inżynierskiego przygotowania obszaru Królestwa do ewentualnej wojny. Po przeprowadzonej na polecenie Aleksandra I lustracji twierdz przystąpiono do prac modernizacyjnych, które miały im przywrócić gotowość obronną. W Głównym Kwatermistrzostwie WP (na którego czele stał gen. Maurycy Hauke) i w Dyrekcji Inżynierii Wojskowej (kierowanej przez gen. Jana Malletskiego) opracowano koncepcję obrony terytorium Królestwa Polskiego i jego osłony fortyfikacyjnej. Wiązało się to z porządkowaniem problematyki fortyfikacyjnej w Rosji, gdzie generalnym inspektorem wojsk inżynierskich został w. ks. Mikołaj Pawłowicz (późniejszy Mikołaj I), a jego zastępcą gen. Karl Opperman.

W czasie hipotetycznego konfliktu zakładano skoncentrowanie na terenie Królestwa wojsk polskich i rosyjskich oraz przeniesienie działań wojennych na terytorium przeciwnika. Warunkiem powodzenia tych planów miało być ufortyfikowanie linii rzek: Wieprza, fragmentu środkowej Wisły oraz Narwi i Biebrzy. Plan fortyfikacyjnej osłony Królestwa i jednocześnie zachodnich

³⁸ Płk Jan Mallet był oficerem armii francuskiej i w latach 1807–1809 opracowywał plany ufortyfikowania Warszawy; zob. R. Belostyć, *Fortyfikacje Księstwa Warszawskiego 1807–1813*, tłum. A. Szymański, Oświęcim 2018, s. 106, 205.

³⁹ E. Halicz, *Nieznanym memoriał Malleta na temat obrony Księstwa Warszawskiego z listopada 1814 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” XI, 1965, cz. 2, s. 305–325.

granic Cesarstwa przewidywał zmodyfikowanie fortyfikacji Zamościa, zbudowanie twierdzy w rejonie ujścia Wieprza do Wisły (późniejszy Dęblin), przebudowę twierdzy Modlin, zbudowanie twierdzy w rejonie Łomża–Ostrołęka, ufortyfikowanie Grodna i budowę twierdzy w widłach Bugu i Muchawca w Brześciu. Pierwsza linia obrony miała przebiegać wzdłuż Wieprza, Wisły, Narwi i Biebrzy, drugą linię stanowiły twierdze Brześć, Grodno i Zamość. Głównym bastionem Królestwa był Modlin, który zamykał kierunek operacyjny Berlin–Poznań–Warszawa oraz osłaniał i kontrolował centralny węzeł dróg wodnych i lądowych polskiego teatru działań wojennych. Twierdza Brześć miała odgrywać podwójną rolę – jako centralne umocnienie drugiej linii obrony i śródszańiec oraz magazyn i zaplecze systemu fortyfikacyjnego. Zasadnicze koncepcje operacyjne i fortyfikacyjne zaakceptowane przez w. ks. Konstantego przesłano do Petersburga, gdzie zostały ocenione wysoko i zatwierdzone. W Dyrekcji Inżynierii Wojskowej (Królestwa Polskiego) sporządzono projekty przebudowy twierdzy Modlin (1816), modernizacji fortyfikacji Zamościa (1820) i budowy twierdzy Brześć (1823).

Twierdzami w Królestwie Polskim zajmowano się także w studiach operacyjno-fortyfikacyjnych w latach 1825–1830. Wykonywano je po wstąpieniu na tron Mikołaja I, a jednym z tych studiów był memoriał gen. Ignacego Prądzyńskiego z 1828 r. Omówiono w nim szereg wariantów działań armii rosyjskiej na obszarze Królestwa. Wariant obronny przewidywał prowadzenie odwrotu z zachowaniem inicjatywy operacyjnej i ze zwrotami zaczepnymi. Za główną twierdzę Królestwa uznawano Modlin⁴⁰. Podstawowe elementy memoriału Prądzyńskiego z 1828 r. zostały wykorzystane w nowym planie fortyfikacyjnej osłony zachodnich granic Cesarstwa Rosyjskiego, który Mikołaj I zatwierdził w 1827 r. Przewidywał on budowę i modernizację trzech linii twierdz. Pierwszą miały stanowić twierdze Zamość, Granki (późniejszy Dęblin), Modlin i Grodno. Zaliczano do nich także twierdzę, która miałyby powstać między Modlinem i Grodnem. Głównym umocnieniem drugiej linii była twierdza Brześć, położona na styku północnego i południowego kierunku operacyjnego prowadzącego w głąb Rosji. Trzecią tworzyły zaś twierdze Kijów, Bobrujsk i Dyneburg, które miały stanowić linię ostatecznego oporu. Królestwo Polskie w granicach ustalonych postanowieniami kongresu wiedeńskiego miało tylko osłony naturalne, przede wszystkim przeszkody wodne – rzeki Wisła, Bugo-Narew i Biebrza oraz dolina Sanu. Ich uzupełnieniem były twierdze w Modlinie i Zamościu⁴¹.

⁴⁰ P. Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012, s. 54–58.

⁴¹ Zob. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003, s. 134–138; tenże, *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997, s. 198; S. Łagowski, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 2010, s. 37–38.

Do wybuchu powstania listopadowego nie podjęto jednak na szerszą skalę prac fortyfikacyjnych i bazowano na wcześniej wybudowanych umocnieniach⁴².

Po stłumieniu powstania listopadowego przystąpiono do realizacji, opracowanych w latach dwudziestych XIX w., planów fortyfikacyjnej osłony zachodnich granic Cesarstwa Rosyjskiego. Rozpoczęto wówczas budowę twierdz w Warszawie (1832, Cytadela), Brześciu Litewskim (1836), Dęblinie (1838) i Grodnie oraz modernizację fortyfikacji Zamościa i Modlina. Kosztami budowy i przebudowy twierdz w Królestwie (wraz z umocnieniami w Brześciu Litewskim) oraz utrzymania armii okupacyjnej car obciążył skarb Królestwa. Największe wydatki na wojsko poniesiono w 1834 r., stanowiły one wówczas 46,29% całego rocznego budżetu Królestwa. W następnych latach koszty te zmalały i ustabilizowały się na poziomie 20% budżetu⁴³.

W 1843 r. Mikołaj I zatwierdził koncepcję obrony zachodniej granicy Cesarstwa. Zgodnie z jej założeniami pierwszą rubież obrony, opartą na linii środkowej Wisły i Wieprza, tworzyły twierdze: Modlin (Nowogeorgijewsk), Cytadela Warszawska, Dęblin (Iwangorod) i Zamość (do 1866). Zapleczem tej linii obrony i szańcem wewnętrznym była twierdza Brześć Litewski. Następną, ostateczną linię obrony wyznaczały twierdze Dyneburg, Bobrujsk i Kijów. Wspomniana koncepcja obrony obowiązywała przez kolejne lata⁴⁴.

Przez wiele lat stacjonujące w Królestwie Polskim po upadku powstania listopadowego oddziały rosyjskie wypełniały postawione sobie zadanie, czyli strzegły zachodniej granicy Cesarstwa i utrzymywały porządek w Królestwie. Pewne zagrożenia niesły ze sobą wydarzenia związane z przygotowaniem trójzaborowego powstania w 1846 r. oraz z Wiosną Ludów w 1848 i 1849 r. Przez tereny Królestwa przemaszerowały wówczas interwencyjne wojska rosyjskie udające się do Krakowa i na Węgry w celu wzięcia udziału w działaniach zbrojnych. Zastosowano także specjalne posunięcia mające na celu zapobieżenie wzrostowi nastrojów rewolucyjnych w państwie⁴⁵.

W czasie wojny krymskiej ziemie Królestwa Polskiego były obszarem, któremu władze rosyjskie nadawały duże znaczenie. Na nim rozlokowane były oddziały bezpośrednio podległe marszałkowi Paskiewiczowi. Próbował on wymóc na carze wzmocnienie wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie, osłabiając jednocześnie ochronę wybrzeża Bałtyku. Operujące w Królestwie wojska rosyjskie zapewniały ochronę prawego brzegu Wisły i dawały możliwość zaatakowania Austrii na wypadek wtargnięcia jej oddziałów na tereny

⁴² R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin...*, s. 132–135, 150; S. Łagowski, dz. cyt., s. 38–39.

⁴³ R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin...*, s. 216.

⁴⁴ Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России*, Москва 1973, s. 434.

⁴⁵ *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego w 1861 r.*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 29.

Cesarstwa wzdłuż Dniestru. Pod wpływem argumentów Paskiewicza car rozkazał pozostawić II Korpus w Królestwie (ks. Gorczakow chciał jego część przenieść na Krym), a oddziały gwardii przenieść do guberni zachodnich, do czasu wyjaśnienia sytuacji politycznej⁴⁶.

Utrzymanie spokoju w Królestwie i guberniach zachodnich było jednym z ważniejszych celów władz rosyjskich. Było to także jedno z priorytetowych zadań stawianych przed Ministerstwem Wojny. W późniejszych latach minister wojny Dmitrij Milutin sugerował nawet, by w przypadku poprawy sytuacji w Królestwie Polskim, gdyby nastąpiła taka możliwość, przenieść 1. Armię na etat pokojowy i zmniejszyć liczbę wojsk do 64 tys. Podobnie chciano ograniczyć liczebność wojsk na Kaukazie. Planowano także likwidację twierdzy Zamość, z powodu jej położenia i przestarzałej infrastruktury⁴⁷.

Zwiększające się znaczenie Królestwa Polskiego w polityce rosyjskiej spowodowało potrzebę poznania i opisanego jego terytorium. Władze wojskowe interesowały się tym obszarem, dążąc do jego jak najpełniejszego opisanego. Efektem wieloletnich prac pomiarowych była Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (zwana też Mapą Kwatermistrzostwa), wydana w 1843 r. w Petersburgu. Prace nad nią rozpoczęło Kwatermistrzostwo Sztabu Generalnego WP w 1822 r., a zakończył Korpus Topografów armii rosyjskiej⁴⁸. Mapa ta, pierwotnie trudno dostępna w kręgach niezwiązanych z armią, szczegółowo pokazywała tereny Królestwa i była jednym z największych osiągnięć polskiej kartografii w tym okresie.

Prócz map rosyjskie Ministerstwo Wojny sporządziło szczegółowe opisy poszczególnych regionów Cesarstwa oraz ich przydatności militarnej. We wspomnianym już wielotomowym wydawnictwie jeden z tomów charakteryzował tereny Królestwa Polskiego⁴⁹, a jedna z części innego tomu – twierdzę w Brześciu Litewskim⁵⁰.

Niezbędnym elementem gwarantującym szybkie przemieszczanie się wojska w terenie była dobrze rozwinięta sieć dróg. W celu ułatwienia komunikacji w Królestwie Polskim oraz stworzenia możliwości szybkiego przerzucania wojsk w zagrożone rejony na wypadek wojny rozpoczęto

⁴⁶ Д.А. Милютин, *Воспоминания 1843–1856*, red. Л.Г. Захарова, Москва 2000, s. 313.

⁴⁷ Zob. *Всепоподаннейший доклад по военному министерству 15-го января 1862 года, в: Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. I, cz. 2, s. 70–183.

⁴⁸ Autor szczegółowo opisał historię powstania Mapy Kwatermistrzostwa, zespół ludzi ją tworzących; zob. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 83, 89–120.

⁴⁹ WSORI, t. XV, cz. 1–5.

⁵⁰ WSORI, t. IX, cz. 3.

budowę traktów bitych. Szlaki te miały duże znaczenie gospodarcze i militarne. Często wiodły przez rozwinięte gospodarczo tereny i ludne miasta. Prace te były finansowane przez Bank Polski, a nadzorował je dyrektor Dyrekcji Generalnej Dróg i Mostów Królestwa Polskiego (Franciszek Ksawery Christiani). W późniejszych latach instytucję tę przemianowano na Dyrekcję Komunikacji Lądowych i Wodnych, a w 1846 r. zreorganizowano w XIII Okręg Komunikacji Lądowych i Wodnych⁵¹. Drogi wychodziły z Warszawy w kilku głównych kierunkach i zmierzały do granic Królestwa Polskiego z innymi państwami (Prusy i Austria) lub z Cesarstwem. Najważniejsze były drogi wiodące do: Białegostoku (tzw. trakt białostocki, a w rosyjskich opracowaniach wojskowych – nowogeorgijewsko-białostockim, przez Modlin (Nowogeorgijewsk) i Ostrów Mazowiecką), Kowna (tzw. trakt kowieński, przez Łomżę i Augustów), Torunia, Poznania (przez Słupcę), Kalisza, Częstochowy, Krakowa (tzw. trakt krakowski, przez Radom, Kielce, Miechów), Brześcia Litewskiego (tzw. trakt brzeski, przez Siedlce) i Włodzimierza Wołyńskiego (przez Puławy i Lublin).

Ważnymi punktami na wspomnianych traktach były miasta, które z racji krzyżowania się w nich różnych szlaków były ważnymi węzłami komunikacyjnymi. Do ośrodków takich zaliczano m.in. Łowicz i Łuków. Równie duże znaczenie miały drogi wiodące do twierdz rosyjskich w Królestwie Polskim, np. do Modlina, lub będące odgałęzieniem głównego traktu, jak np. droga iwangorodzka, prowadząca do twierdzy Iwangorod.

Militarne znaczenie poszczególnych dróg w systemie połączeń drogowych Królestwa było uzależnione od kierunku, z którego atakował przeciwnik. W przypadku ataku z zachodu największego znaczenia nabierały drogi biegnące ze wschodu na zachód, np. trakt brzeski, którymi można było dowozić armii rosyjskiej wsparcie i zaopatrzenie, zarówno w obronie, jak i w natarciu. W przypadku ataku przeciwnika z północy lub z południa większego znaczenia nabierały drogi biegnące z północy na południe⁵².

Duże znaczenie dla transportu wojska i jego wyposażenia miała także linia Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Biegła z Warszawy przez Grodzisk Mazowiecki, Skierniewice i Częstochowę do granicy Królestwa. Miała także doprowadzone tory ze Skierniewic do Łowicza. Pierwszy odcinek Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej ukończono w 1844 r., a już rok później oddano go do użytku.

⁵¹ [A.P.] Szczerbatow, *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900, s. 27; A. Aksamitowski, dz. cyt., s. 63; A. Moraczewski, *Christiani Franciszek Ksawery*, w: PSB, t. III, Kraków 1937, s. 445.

⁵² WSORI, t. XV, cz. 1, s. 56–82; cz. 2, s. 62–100; cz. 3, s. 121–166; cz. 4, s. 124–159; cz. 5, s. 123–159.

Zdaniem rosyjskich sztabowców znaczenie militarne poszczególnych guberni Królestwa Polskiego było różnorodne. Najważniejsza pod względem militarnym była gubernia warszawska, co uwzględniano w planach przyszłych wojen. Uważano, że jej położenie jest korzystne w natarciu, ponieważ zbliżało granice Rosji do stolicy Prus, a także umożliwiało odcięcie części Prus z Królewcem od reszty państwa. Przy czym to samo położenie geograficzne guberni warszawskiej mogło obrócić się na szkodę Rosjan. W działaniach obronnych tereny guberni warszawskiej chroniły granic Rosji i dawały dużo możliwości zakwaterowania oddziałów piechoty. Dostrzegano jednak i wady, np. nędzę mieszkańców, biedne domy, które nie mając podłóg, mogły szkodzić zdrowiu żołnierzy. Częste nieurodzaje stwarzały złe warunki dla zakwaterowania wojsk. W guberni znajdowało się najważniejsze miasto Królestwa Polskiego – Warszawa. Była ona siedzibą władz oraz centrum ekonomicznym kraju. Była też ważnym węzłem komunikacyjnym, w którym krzyżowały się wszelkie główne drogi Królestwa. Bardzo ważne z militarnego punktu widzenia było dostarczanie zaopatrzenia i żywności wojsku z wykorzystaniem transportu wodnego (żeglugi rzecznej). Miasto kontrolowało także przeprawę przez rzekę. Władając Warszawą i Nowogeorgijewskiem armia rosyjska miała zabezpieczone przeprawy rzeczne i panowanie nad brzegami Wisły oraz zaopatrzenie armii. Zwracano uwagę, że górująca nad miastem Cytadela i dodatkowe umocnienia tworzą silną pozycję obronną przed natarciem przeciwnika nadciągającego traktem kaliskim. Przeprawę na rzece zabezpieczał także Fort Śliwickiego, znajdujący się na prawym brzegu Wisły⁵³.

W guberni warszawskiej największe znaczenie militarne miały szlaki wiodące ku granicy z Prusami, biegnące przez ludne, rozwinięte gospodarczo miasta. Ważnymi punktami były miejscowości pełniące rolę węzłów komunikacyjnych, które mogły być dobrymi obszarami na składy wojskowe (żywności lub wyposażenia)⁵⁴. Zwracano uwagę, że na terenie guberni warszawskiej mogły być problemy z przemarszami wojsk, spowodowane zbyt małą liczbą środków transportu (podwody, za małą liczbą koni), słabą (zdaniem sztabowców) jakością części dróg (piaszczyste i błotniste) oraz niewielkimi możliwościami wykorzystania transportu wodnego⁵⁵.

Gubernia augustowska ze względu na swe położenie w pobliżu Prus w połowie XIX stulecia nie miała wielkiego znaczenia militarnego. W przypadku zakładanego natarcia sił rosyjskich na zachód nie znajdowałyby się na głównym kierunku ataku, który przebiegałby wówczas przez tereny guberni

⁵³ Tamże, cz. 3, s. 249–250.

⁵⁴ Tamże, s. 164–166.

⁵⁵ Tamże, s. 197.

warszawskiej i Wielkie Księstwo Poznańskie. Gubernia augustowska była drugorzędnym teatrem działań bojowych, głównie ataków kierowanych na Królewiec. Podobnie niewielkie znaczenie przyznawano guberni płockiej. W przypadku działań zaczepnych ze strony Prus południowa część guberni augustowskiej mogła stać głównym teatrem działań wojennych. Wszelkie ataki z Prus na Rosję musiałyby wieść przez Królestwo Polskie. Prusy nie mogły wejść na terytorium Rosji, nie zabezpieczywszy się wcześniej od strony Królestwa. Dlatego też pierwszym obiektem ataku Prus byłaby Warszawa, po zajęciu której nieprzyjaciel mógł kontynuować natarcie w kierunku Rosji. Przewidywano, że gubernia augustowska, jako teren niemający na granicy przeszkód naturalnych (np. rzeki), w sytuacji natarcia nieprzyjaciela wpadnie w jego ręce⁵⁶. Gubernia ta nie miała sprzyjających warunków do zakwaterowania wojsk, z powodu dużych kompleksów leśnych w jej centrum, które rozdzielały poszczególne oddziały i utrudniały im zachowanie łączności.

W przypadku wszystkich guberni określano przydatność do zakwaterowania konkretnego rodzaju wojsk. Gubernia płocka, z racji swego nadgranicznego położenia, miała być zajmowana tylko przez oddziały piechoty⁵⁷. Gubernia lubelska uznana została za dobry teren do rozmieszczenia magazynów i rejon wyjściowy przed rozpoczęciem działań bojowych. W czasie pokoju jej obszar miał być jednym z lepszych na kwatery wojskowe. Jej wschodnie tereny miały być najodpowiedniejsze dla jednostek kawalerii, natomiast zachodnie dla piechoty i artylerii⁵⁸.

Gubernia lubelska chroniła od zachodu ważną część granicy Cesarstwa. Stwarzało to korzystne warunki do działań armii rosyjskiej walczącej z Austrią. W razie działań ofensywnych Rosji takie położenie umożliwiało szybkie oderwanie Galicji od Austrii, a w przypadku ataku na Rosję, z guberni lubelskiej można było uderzyć na skrzydło nacierających sił przeciwnika. Na wypadek wojny z Prusami Lubelszczyzna była zaś chroniona przez system twierdz i rzek. Miałyby być wówczas magazynem lub obozem dla armii czynnej. W razie wojny z dwoma przeciwnikami (Prusami i Austrią) gubernia lubelska byłaby natomiast dużym, umocnionym obozem, który mógł być miejscem koncentracji armii rosyjskiej. Siły te nie pozwoliłyby wtargnąć nieprzyjacielskim oddziałom w głąb Rosji. W przypadku rosyjskich działań zaczepnych w konflikcie z Prusami i Austrią gubernia ta mogła pełnić rolę magazynu i zaplecza, w którym można byłoby pozostawić zapasy i prowadzić działania wojenne, nie martwiąc się o rezerwy żywności.

⁵⁶ Tamże, cz. 1, s. 1–2; cz. 2, s. 99.

⁵⁷ Tamże, cz. 2, s. 4.

⁵⁸ Tamże, cz. 4, s. 2.

Znaczenie guberni lubelskiej dla Ministerstwa Wojny rozpatrywano w warunkach wojny i pokoju. W czasie wojny mogła być doskonałym miejscem organizacji magazynów i zaplecza Armii Czynnej. Byłaby także korzystna jako obszar koncentracji wojsk przed przystąpieniem do działań wojennych. W czasie pokoju zaś była jedną z lepszych do zakwaterowania w niej wojsk, co było związane przede wszystkim z bliskością urodzajnych terenów. Ze względu na warunki naturalne nadawała się także do zakwaterowania kawalerii (wschodnia część) i artylerii (zachodnia część)⁵⁹.

Gubernia radomska miała duże znaczenie polityczne i militarne dla Cesarstwa, ponieważ przez jej tereny przebiegał jeden z głównych kierunków działań wojennych Rosji przeciwko Austrii czy też Austrii przeciwko Rosji (a także ziemiom polskim). Również w przypadku ataku Prus od zachodu w kierunku Warszawy część terenów guberni stałaby się drugoplanowym teatrem działań wojennych. W przypadku zaś prowadzenia przez Rosję działań przeciwko Prusom jeden z rosyjskich korpusów armijnych przemaszerałby przez tereny guberni w drodze na Śląsk. Wskazywano też, że w czasie pokoju, ze względu na warunki naturalne, gubernia radomska nadaje się na kwatery dla oddziałów piechoty⁶⁰.

* * *

Królestwo Polskie było obszarem mającym dla Cesarstwa Rosyjskiego duże znaczenie pod względem politycznym i militarnym. Biegły tędy główne lądowe szlaki komunikacyjne i handlowe łączące Rosję z Europą Zachodnią, co przyczyniało się do rozwoju ekonomicznego tych ziem. Jednak położenie to miało i swoje złe strony. Przebieg wspomnianych szlaków w dużej mierze pokrywał się z głównymi kierunkami działań różnych armii europejskich, co niekorzystnie odbijało się na sytuacji politycznej i gospodarczej Królestwa.

Dużym problemem była także nierozwiązana tzw. kwestia polska, skutkująca podejmowanymi próbami powstańczymi i działalnością tajnych towarzystw niepodległościowych.

Ta złożoność sytuacji w Królestwie Polskim miała wpływ na charakter obecności armii rosyjskiej na jego terytorium przez całe XIX stulecie. Jednak warunki jej funkcjonowania były odmienne w latach 1815–1830 i 1831–1856. W pierwszym okresie Królestwo miało konstytucję i autonomię, a także własne siły zbrojne, a rosyjska obecność wojskowa była raczej symboliczna. Przebywające w Warszawie oddziały gwardii pozostawiono do dyspozycji i asysty w. ks. Konstantego, a nie do wykorzystania w rzeczywistych

⁵⁹ Tamże, s. 1–2.

⁶⁰ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 1–2.

działaniach wojennych. Oddziały te przez swój – w dużej mierze – polski skład miały pomóc w zdobyciu sympatii Polaków i ich przychylności dla polityki cara Aleksandra I. Drugi okres różnił się w tej kwestii diametralnie. Po stłumieniu powstania listopadowego Królestwo pozbawiono autonomii, konstytucji, a także własnej siły zbrojnej – Wojska Polskiego. Oddziały polskie zostały zastąpione przez rosyjskie oddziały liniowe, które pozostały w Królestwie już na stałe, odciskając piętno na życiu kraju, który stał się w pełni zależny od Rosji.

Rozdział 2

Struktura, liczebność i dyslokacja armii rosyjskiej w Królestwie Polskim

2.1. Struktura

W Cesarstwie Rosyjskim armia odgrywała kolosalną rolę w aparacie państwa. Była to armia triumfująca, liczna i mająca doświadczenie bojowe. Decydowała o dużym znaczeniu Rosji na arenie międzynarodowej. Z niej wywodziła się większość wysokich rangą urzędników państwowych, bezwzględnie lojalnych, cieszących się zaufaniem władcy. Car, zwłaszcza Mikołaj I, uważał, że posiadane przez generałów i oficerów rangi predestynują ich do objęcia dowolnego stanowiska w każdym resorcie – począwszy od armii, na edukacji skończywszy.

Rosyjskie lądowe siły zbrojne podlegały Ministerstwu Wojny, a marynarka wojenna Ministerstwu Floty. Ministerstwo Wojny stanowiło samodzielną instytucję, utworzoną w 1802 r. Na jego czele stał obowiązkowo czynny wojskowy w randze generalskiej. Podlegały mu: Rada Wojenna, Audytoriat Generalny, Kancelaria Polowa JCM, Kancelaria Ministra Wojny, departamenty (Sztabu Generalnego, Inspektorski, Audytoriatu, Artyleryjski, Inżynieryjny, Prowiantowy, Komisariacki, Medyczny, Osiedli Wojskowych), komitety (np. Szkolnictwa Wojskowego, Cenzury Wojskowej), sztaby (JCM). W skład resortu wojny wchodziło wiele instytucji: Sztab Główny JCM i świta JCM oraz Armia Czynna, Korpus Żandarmów, Wojska Kozackie, Zarząd Szkolnictwa Wojskowego i Duchowieństwo Wojskowe.

Obowiązujące w armii rosyjskiej przepisy – wydane jeszcze przez Piotra I w 1716 r. – obowiązywały aż do 1839 r. Określały one szczegółowo obowiązki służbowe żołnierzy poszczególnych rang¹. Formułowały także zakres kar za przewinienia i przestępstwa, przewidując również kary cielesne i karę śmierci. Następcy Piotra I stopniowo łagodzili obowiązujące prawa, zakazując np.

¹ Zob. *Устав воинский о должности генералов-фельдмаршалов и всего генералитета и прочих чинов, которые при войске надлежат дыть, и оных воинских делах и поведеньях, что каждому чинить должно. Напечатан повелением Его Императорского Величества 1716 года Марта 30-го дня, Санктпетербург 1826.*

wymierzania niektórych kar cielesnych. Za panowania Aleksandra I zmieniono także zasady dowodzenia armią i zakres obowiązków dowódców każdego szczebla. Wiele różnorodnych przepisów wprowadzono za panowania Mikołaja I. Zmieniono wówczas organizację wojsk (dekrety z 28 II, 21 III i 28 XII 1833), zwiększono wynagrodzenia pieniężne, zniesiono kary cielesne wobec dzieci szlachty i duchownych (dekrety z 22 XII 1833, 13 XI 1835). 25 czerwca 1839 r. wydano Zbiór przepisów wojskowych (*Свод военных постановлений*) i Wojskowy kodeks karny (*Устав военно-уголовный*).

W pierwszej połowie XIX w. struktura i liczebność armii rosyjskiej zmieniały się kilkakrotnie, co było związane z aktualną sytuacją polityczną. Rosyjskie lądowe siły zbrojne składały się z wojsk regularnych i nieregularnych. Te pierwsze dzieliły się na: armię czynną (nazywaną też wojskami polowymi), której głównym zadaniem było przygotowanie i prowadzenie działań bojowych; wojska rezerwowe i zapasowe – mające stanowić uzupełnienie strat ponoszonych przez armię czynną w czasie wojny oraz formować nowe jednostki; oddziały forteczne, miejscowe (lokalne) i wspomagające – ich zadaniem było pełnienie służby wewnętrznej (np. wart przed budynkami rządowymi, magazynami itp.).

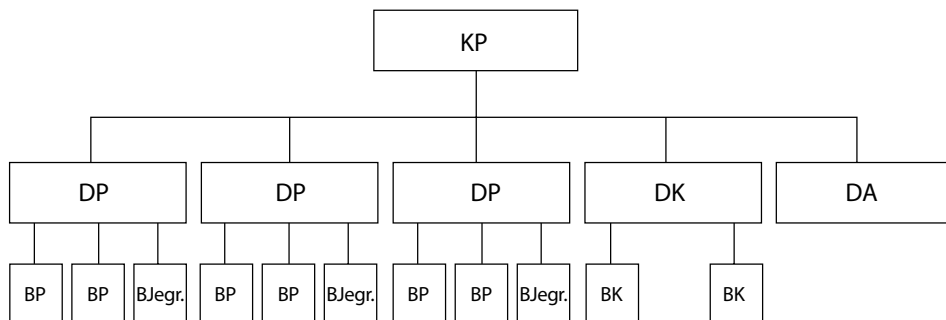
Siły zbrojne tworzyły kilka rodzajów wojsk – piechota (ok. 80%), kawaleria (ok. 10%), artyleria (ok. 7%) i wojska inżynieryjne (ok. 3%). Jak widać z tego zestawienia, zdecydowaną większość armii rosyjskiej stanowiła piechota.

Podstawową jednostką organizacyjną armii był pułk. W piechocie składał się on z czterech batalionów (po 1 tys. żołnierzy w każdym), a każdy z nich z czterech rot (kompanii). Rota składała się z czterech plutonów, a każdy pluton z pięciu drużyn (dziesiątek). Rota liczyła od 180 do 230 żołnierzy (w pełnym składzie). W batalionie pierwsza rota nosiła nazwę grenadierskiej, a pozostałe trzy – muszkieterskich. Ten podział w połowie stulecia miał już znaczenie tylko symboliczne, ponieważ wszystkie cztery pododdziały były tak samo uzbrojone, wyposażone i wyszkolone. Do obsługi kancelarii, warsztatów itp. służyła rota nieliniowa (zabezpieczenia). Pułk piechoty w pełnym składzie liczył około 4 tys. żołnierzy.

Dwa pułki tworzyły brygadę, a trzy brygady – dywizję. Dywizja była związkiem taktycznym kilku pułków lub brygad. W skład pierwszych dwóch brygad wchodziły pułki piechoty, a w trzeciej były pułki jeźdźców. System ten utrzymał się do początku lat trzydziestych XIX w., kiedy ze struktury dywizji usunięto jedną brygadę. Od 1833 r. w każdej dywizji były dwie brygady – w pierwszej były pułki piechoty, a w drugiej pułki jeźdźców².

W 1810 r. w armii rosyjskiej wprowadzono nowy element struktury organizacyjnej – korpus. Wzorowano się przy tym na organizacji armii

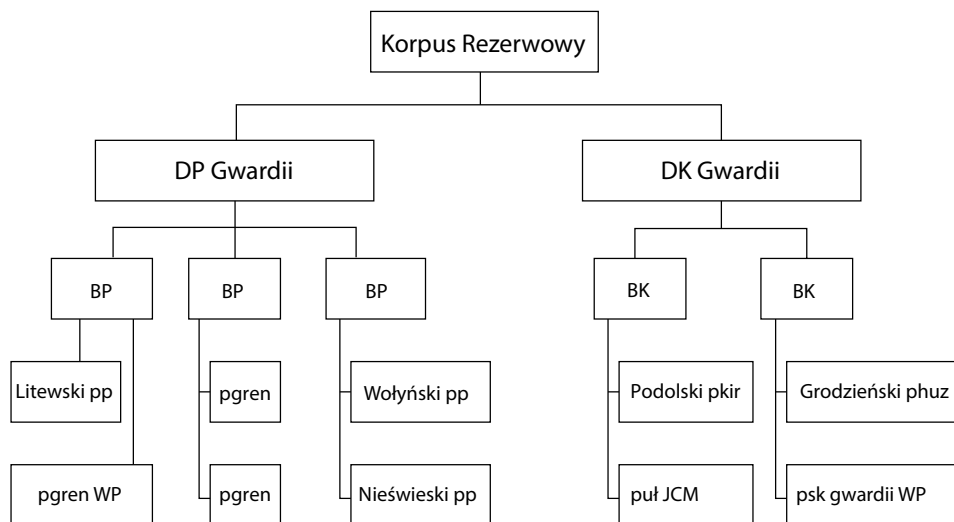
² PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 5943.

Schemat 1. Struktura Korpusu Piechoty

Legenda: w 1835 r. w DP zlikwidowano jedną BP.

napoleońskiej, w której korpusy pojawiły się w 1800 r. Korpus był wyższym związkiem taktycznym, zdolnym prowadzić samodzielnie działania bojowe. W skład każdego z nich wchodziły oddziały różnych rodzajów wojsk: piechoty, kawalerii i artylerii. Typowy korpus składał się z dwóch dywizji piechoty, dywizji kawalerii i dywizji artylerii. Łącznie dawało to siłę około 30–50 tys. żołnierzy. Prócz korpusów piechoty istniały także samodzielne korpusy: Gwardii, Grenadierów, Litewski (do 1831), Kaukaski, Orenburski i Syberyjski.

Schemat 2. Struktura Korpusu Rezerwowego

Po wybuchu powstania listopadowego istniejący do tej pory Samodzielny Korpus Litewski został przemianowany na VI Korpus Piechoty. W ramach ujednoczenia struktur do dwóch dywizji tworzących ten korpus – 24. i 25. DP – dodano jeszcze 26. DP z nowo formowanych pułków. Przemianowano

także dotychczasową Litewską Brygadę Grenadierów na Brygadę Grenadierów VI KP.

Najwyższym szczeblem organizacji w ówczesnych rosyjskich siłach zbrojnych była armia. Był to związek operacyjny zdolny do prowadzenia działań bojowych i realizowania samodzielnych zadań operacyjnych. Armię tworzyło kilka korpusów piechoty, nazywanych później korpusami armijnymi. 22 września 1829 r. wprowadzono zmiany w organizacji rosyjskich sił zbrojnych. Jako wyższy szczebel organizacji wprowadzono armię i nazwano ją 1. Armią. W jej skład weszło pięć korpusów piechoty – I, II, III, IV i V. W grudniu 1830 r. utworzono Armię Czynną, która miała stłumić powstanie listopadowe. W jej skład weszły Korpus Gwardii, Samodzielny Korpus Kawalerii Gwardii, Korpus Rezerwowy, Korpus Grenadierów, I, II, VI Korpus Piechoty, III i V Rezerwowy Korpus Kawalerii. Po stłumieniu powstania Armia Czynna został zmniejszona, a 1. Armia rozwiązana. W 1835 r. Armię Czynną tworzyły cztery korpusy piechoty – I, II, III i IV.

Na początku lat trzydziestych XIX w. (28 I 1833) zreorganizowano piechotę rosyjską. Zmniejszono liczbę dywizji oraz zmieniono ich numerację. W ten sposób 5. DP stała się 4. DP, 6. DP – 5. DP, 7. DP – 6. DP, 9. DP – 7. DP, 10. DP – 8. DP, 11. DP – 9. DP, 13. DP – 10. DP, 14. DP – 11. DP, a 15. DP – 12. DP.

Rozwiązano pułki morskie, które wchodziły w skład 1. DP, włączając je do innych pułków piechoty, np. 1. Morski pp (trzybatalionowy) został przyłączony do Narwskiego pp, 2. Morski pp do Sofijskiego pp, 3. Morski pp – do pp ks. Wilhelma pruskiego, a 4. Morski pp do pp ks. Karola pruskiego. W połączonych pułkach (piechoty i morskich) w tym samym roku przenoszono bataliony z pułków morskich pomiędzy innymi pułkami, np. 2. batalion 2. Morskiego pp, wcześniej przyłączony do Sofijskiego pp, ostatecznie przyłączono do Libawskiego pp. Jego miejsce zajął 1. batalion 4. Morskiego pp.

W dywizjach zmniejszono liczbę brygad z dotychczasowych trzech do dwóch. Uzyskano to łącząc brygadę drugą (złożoną z pułków piechoty) z trzecią (złożoną z pułków jeźrów). Pułki jeźrów przyłączono do pułków piechoty i zmieniono ich nazwy, np. 1. pjejr przyłączono do Narwskiego pp i nazwano go Narwskim pjejr. Przeformowując pułki, które miały mieć cztery bataliony, łączono pododdziały z dwóch różnych pułków, np. w Wielkołuцьkim pp – 1. i 2. batalion byłego Wielkołuцьkiego pp były nadal 1. i 2. batalionem nowego pułku, a 3. i 4. formowano z 1. i 2. byłego 6. pjejr, 5. rezerwowy batalion składał się ze skadrowanego 3. rezerwowego batalionu byłego Wielkołuцьkiego pp, a 6. rezerwowy batalion ze skadrowanego 3. rezerwowego batalionu byłego 6. pjejr.

Analogicznie było z niektórymi pułkami piechoty, nierzadko z różnych dywizji, które łączono ze sobą, jak np. do Biełozierskiego pp (z 5. DP) przyłączono Troicki pp (z 4. DP), a do Ołonieckiego pp (z 5. DP) – Penzeński pp (z 4. DP)³, lub przyłączano do nich bataliony z dwóch różnych jednostek, np. do Tobolskiego pp przyłączono 1. batalion z 33. pjegr oraz 2. i 3. batalion z Krymskiego pp⁴.

W latach czterdziestych XIX w. w rosyjskich pułkach piechoty było po sześć batalionów – cztery czynne, jeden rezerwowy i jeden zapasowy. Batalion czynny w czasie wojny i pokoju liczył: 2 sztaboficerów, 17 oberoficerów, 82 podoficerów, 920 szeregowych, 13 doboszów, 13 trębaczy, 2 sygnalistów, 7 nielinowych. 5. i 6. rezerwowy batalion w czasie pokoju miały mniejszą obsadę kadrową żołnierzy niższych rangą – 640 szeregowych. Czwarte bataliony były pododdziałami skadrowanymi. Sztab tego batalionu i w miarę możliwości sam batalion miały znajdować się przy sztabie pułku. W czasie wojny rozwijano je do stanów batalionów czynnych. Rota nielinowa zarówno w czasie pokoju, jak i wojny liczyła 105 osób, w tym jeden oberoficer, 5 podoficerów, 52 majstrów (rzemieślników), 48 prowiantowych⁵.

W czasie wojny krymskiej (1853–1856) pułki zostały rozwinięte do pełnych stanów etatowych, a liczbę batalionów zwiększono do ośmiu.

Na skutek niepomyślnego dla Rosji przebiegu działań wojennych w styczniu 1856 r. nastąpiła reorganizacja armii rosyjskiej do stanów czasu pokoju. W wielu pułkach rozwiązano piąte, szóste, siódme i ósme bataliony, a czwarte przemianowano na rezerwowe i przeniesiono do wojsk rezerwowych. W ten sposób pułki piechoty składały się trzech batalionów, a gwardyjskie i grenaderskie – z dwóch⁶.

Drugim co do wielkości rodzajem broni w armii rosyjskiej była kawaleria. Podobnie jak piechota, dzieliła się na ciężką (kirasjerzy i dragoni) i lekką (ułani i huzarzy). Pułki kawalerii składały się sześciu (kirasjerzy), ośmiu (ułani i huzarzy) lub dziesięciu (dragoni) szwadronów. Dwa spośród szwadronów pułku wchodziły w skład wojsk zapasowych⁷. Szwadron liczył około 140–150 osób. Pułk kawalerii dzielił się na dwa dywi-

³ PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 5943; *Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка*, Москва 1911, s. 31; *Гренадерские и Пехотные Полки*, red. В.К. Шенк, С.-Петербург 1909, s. 68, 69.

⁴ Zob. zał. nr 4, Zmiany przynależności pułków w 1829 i 1833 r.

⁵ SWP, cz. 3, ks. 2, art. 11; *Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка...*, s. 30.

⁶ Zob. *Положение о переформировании пехоты 1, 2, 3, 4, 5 и 6-го армейских корпусов*, Санктпетербург 1856; *Положение о переформировании пехоты гвардейского и гренадерского корпусов*, Санктпетербург 1856.

⁷ SWP, 3 продолжение, ks. 2, art. 23.

zjony, po dwa–trzy szwadrony w każdym⁸. Pułk ułanów i huzarów liczył około 950 koni.

W 1833 r. jednostki kawalerii zostały zreorganizowane. Przeformowaniu uległy II, III, IV i Rezerwowy Korpus Kawalerii, 1., 2., 3. i 4. Dywizja Huzarów oraz 1., 4., 5. i 6. Dywizja Ułanów. Kawaleria składała się z trzech rezerwowych korpusów kawalerii i lekkich dywizji kawalerii. Każda wspomniana dywizja została przyłączona do jednego korpusu piechoty. 1. LDK przydzielono do I KP, 2. LDK – do II KP, 3. LDK – do III KP, a 4. LDK – do IV KP. Dywizja kawalerii składała się z dwóch brygad, po dwa pułki w każdej. W skład lekkiej dywizji kawalerii wchodziły cztery pułki: po dwa ułanów i huzarów⁹. Rozwiązano m.in. Litewską Dywizję Ułanów, wchodzącą wcześniej w skład Samodzielnego Korpusu Litewskiego¹⁰.

Kolejnym rodzajem broni była artyleria. Dzieliła się na pieszą (pozycyjną i lekką) oraz konną. Oddziały artylerii były pogrupowane w brygady i dywizje. W dywizji były przeważnie trzy brygady, każda po cztery baterie. Początkowo podstawową jednostką organizacyjną była rota artylerii, a od lat trzydziestych XIX w. bateria. W zależności od posiadanego uzbrojenia wyróżniano rotę pozycyjną (tzw. baterijne) i lekkie. Składały się na nią baterie czynne i rezerwowe. W rocie artylerii, zarówno pieszej, jak i konnej, było po 12 dział, natomiast w baterii artylerii było po 8 dział. Każda brygada artylerii składała się z dwóch baterii pozycyjnych i dwóch lekkich. Taki skład miały wszystkie pierwsze brygady w sześciu dywizjach artylerii polowej. Drugie i trzecie brygady (w dywizji artylerii) – składały się z jednej baterii pozycyjnej i trzech lekkich. Stan etatowy baterii artylerii wynosił: 1 sztaboficer, 5 oberoficerów, 215 szeregowych, 21 nielinowych. W 1819 r. stworzono nowe pododdziały przy każdej brygadzie artylerii, były to ruchome parki uzbrojenia (artylerijskie)¹¹.

W skład sił zbrojnych Cesarstwa Rosyjskiego wchodziły także wojska nieregularne, przede wszystkim kozackie (dońskie, czarnomorskie, kaukaskie, uralskie, astrachańskie, dunajskie, orenburskie, azowskie, syberyjskie,

⁸ Zob. tamże, ks. 1.

⁹ Zob. PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 6065; *Положение о перестроении артиллерийской кавалерии*, Санктпетербург 1833.

¹⁰ Pułki wchodzące w skład Litewskiej Dywizji Ułanów zostały podzielone i przyłączone do innych pułków jazdy, np. do Moskiewskiego pdrag przyłączono szwadrony z Siewierskiego i Tyraspolskiego pjegr konnych oraz Polskiego puł, do Noworosyjskiego pdrag przyłączono szwadrony z Nieżyńskiego i Arzamaskiego pjegr konnych oraz Tatarskiego puł, do Kargopolskiego pdrag przyłączono dwa szwadrony oraz pieszą rezerwę Czernihowskiego pjegr konnych, szwadron Tatarskiego puł i połowę pieszej rezerwy Polskiego puł, a do Kinburskiego pdrag przyłączono dywizjon Dorgackiego pjegr konnych.

¹¹ PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7533; SWP, 3 продолжение, ks. 2, art. 28–29, 58; A. Kiersnowski, *Historia rozwoju artylerii*, Oświęcim 2010, s. 218–221.

zabajkalskie i baszkirskie) oraz tatarskie (szwadron Tatarów krymskich) i kaukaskie (Zakaukaski konny pułk muzułmanów i Dagestański pułk konny). Jednostki te miały organizację pułków kawalerii. Były sformowane w pułki, w skład których wchodziło pięć sotni. Stan etatowy pułku, np. kozaków dońskich, od 1802 r. wynosił 578 kozaków (5 młodszych i 5 starszych podoficerów – *uriadników* oraz 550 kozaków). Od 1819 r. do etatu pułku dodano wojskowego starszynę¹². Wojsko Dońskie wystawiało Pułk Kozacki Gwardii i Pułk Atamański Gwardii, jedną gwardyjską i trzy armijne bak, 54 pułki kozaków dońskich.

W każdej jednostce wojskowej istniały odpowiednie stanowiska służbowe, które dzielono na oficerskie i urzędnicze. Z kolei stanowiska oficerskie dzielono na dowódcze i sztabowe. Na czele poszczególnych związków taktycznych i oddziałów stali dowódcy odpowiedniego szczebla: korpusu, dywizji, brygady, pułku, batalionu (baterii artylerii), rot (szwadronu, sotni), plutonu. Wśród stanowisk sztabowych były stanowiska szefów sztabu (szef sztabu armii, korpusu, dywizji), szefów rodzajów broni (szef artylerii, szef inżynierów).

Stanowiskami urzędniczymi były: audytor (urzędnik prowadzący kancelarię pułkową i sprawy sądowe), oberfajerwerkmajster (starszy ogniomistrz), oberwagemajster (starszy oboźny), unterwagemajster (młodszy oboźny), kapelan, lekarze (starszy i młodszy), pisarze, prowiantmajster (prowiantowy)¹³.

W Cesarstwie Rosyjskim istniały także wojska lokalne (miejscowe), w skład których wchodziły: samodzielny Korpus Straży Wewnętrznej, formacje Korpusu Żandarmów, wojska garnizonowe, forteczne i etapowe¹⁴.

Każdy istniejący pułk armii rosyjskiej miał swoją nazwę, która pochodziła od miejscowości jego utworzenia lub upamiętniała ważną i zwycięską dla Rosji bitwę. Część pułków otrzymywała nazwy na cześć członków rodziny panującej w Rosji lub w jednym z państw ościennych, co było powszechną praktyką w ówczesnej Europie. Taki patronat osoby zajmującej wysoką pozycję w strukturze władzy znajdował odzwierciedlenie w oficjalnej nazwie pułku¹⁵, a wzajemne nadawanie sobie tytułów honorowych szefostw jednostek świadczyło o bliskich i przyjaznych stosunkach między wybranymi państwami, np. Rosją i Prusami.

¹² PSZR, 1, t. XXVII (1802–1803), nr 20 921; *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. XI, cz. 3, s. 77.

¹³ *Устав воинский о должности...*, s. 6–7.

¹⁴ Zob. rozdz. 5: Wojskowe struktury lokalne, wojska nieregularne i formacje pomocnicze.

¹⁵ Członkowie europejskich rodów panujących byli szefami różnych pułków w wielu armiach; zob. *Rang- und Quartier-Liste de Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1823*, Berlin 1823; *Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien 1822.

Podobnie było w przypadku członków rodów panujących z innych krajów Europy, np. szefem Kałuskiego pułku piechoty był przez wiele lat ks. pruski Wilhelm. W miarę zachodzących zmian, gdy ks. Wilhelm stał się regentem, a w końcu królem Prus, zmieniała się też nazwa pułku, na Kałuski pułk piechoty Księcia Pruskiego, potem Kałuski pułk piechoty Księcia Pruskiego Regenta, a w końcu – Kałuski pułk piechoty Jego Wysokości Króla Pruskiego. W nazwach tych odbijała się także ówczesna sytuacja polityczna. Król Sardynii (Karol Albert) był szefem Archangiologorodzkiego pułku piechoty, jednak po wydarzeniach we Włoszech w 1848 r. zastąpił go (także w nazwie) w. ks. Władimir Aleksandrowicz.

Członkowie rosyjskiej rodziny panującej byli także honorowymi szefami pułków Wojska Polskiego w latach 1815–1830, np.: Mikołaj I – 1. pułku strzelców, cesarzowa Aleksandra Fiodorowna – 2. pułku strzelców, w. ks. Aleksander Mikołajewicz (następca tronu) – 1. psk WP, w. ks. Konstanty Mikołajewicz – 3. ppl WP, a w. ks. Michał Pawłowicz – 1. ppl WP.

Analogicznie honorowano zasłużone dla Cesarstwa Rosyjskiego osoby – generałów i marszałków, i dotyczyło to zarówno żyjących, jak i nieżyjących. Swoje pułki mieli feldmarszałek Paskiewicz¹⁶, gen. hr. Fiodor Berg, a także nieżyjący marszałek Michaił Kutuzow, gen. ks. Michaił Gorczakow. Wybierano pułki, którymi te osoby wcześniej dowodziły (np. Kutuzow, Gorczakow) lub brały udział w ich formowaniu (np. Paskiewicz).

Lata 1815–1830

Jednym z problemów rozpatrywanych na kongresie wiedeńskim przez rosyjskie sfery wojskowe była organizacja przyszłego Wojska Polskiego. Specjalna komisja złożona z rosyjskich wojskowych ustaliła, by do oddziałów polskich dodać składnik rosyjski – oddziały cesarskie. Mimo pewnej wzajemnej ufności nie chciano polskiej armii tworzyć tylko z Polaków. Miały to być rosyjskie oddziały stacjonujące wcześniej na ziemiach zabranych, które w Rosji nazywano guberniami zachodnimi. Oddziały te znały polskie zwyczaje i język. W niedługim czasie w Królestwie Polskim znalazły się wspomniane oddziały rosyjskie, tworząc korpus gwardii rosyjskiej¹⁷.

Wspomniana komisja wojskowa miała za zadanie wprowadzić w nowo organizowanym WP rosyjskie zasady organizacji wojskowej oraz regulaminy.

¹⁶ Iwan Paskiewicz był honorowym szefem kilku pułków w armii rosyjskiej: Orłowskiego pjejr i Aleksandryjskiego phuz; Д.Н. Шилов, *Государственные деятели Российской Империи. Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Биобиблиографический справочник*, С.-Петербург 2001, s. 496.

¹⁷ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 75.

Miało to ułatwiać późniejsze wspólne działania oddziałów wojskowych. W specjalnie wydanym do podległych sobie wojsk rozkazie (4 XII 1815) w. ks. Konstanty zalecał, by „wojsko polskie i rosyjskie wspierały się między sobą i aby posłuszeństwo było wzajemne, tak między Rosyaninem i Polakiem jak między Polakiem i Rosyaninem”¹⁸. Mimo takich założeń niektórzy pamiętnikarze twierdzili, że w. ks. Konstanty nie dopuszczał do zbliżenia pomiędzy oddziałami polskimi i rosyjskimi w Królestwie Polskim i różnymi sposobami potęgował wzajemny brak zaufania i niechęć¹⁹.

Od 1815 r. w Królestwie Polskim pozostawiono pododdziały, które wydzielono z poszczególnych pułków gwardii rosyjskiej. Głównym ich zadaniem była ochrona w. ks. Konstantego. Miały być także wzorem wyszkolenia dla oddziałów polskich²⁰. W Warszawie pozostały w ten sposób batalion Litewskiego Pułku Gwardii i batalion Finlandzkiego Pułku Gwardii. Po wkroczeniu do Warszawy pododdziały rosyjskie rozlokowano w różnych obiektach koszarowych miasta²¹.

W latach 1815–1830 w Królestwie Polskim stacjonowało niewiele jednostek rosyjskich. Były to pułki gwardii tworzące Warszawski Oddział Gwardii Cesarskiej, które pozostawiono w Warszawie przy w. ks. Konstantym²². W późniejszych latach oddział ten został przemianowany na Korpus Rezerwowy Gwardii, który wchodził w skład Korpusu Litewskiego, utworzonego w 1817 r.²³ Sformowano go z jednostek rosyjskich stacjonujących w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Były to 4. i 27. DP, którym potem zmieniono numery na 4. i 28. DP. W jego skład wchodziło 17 pułków piechoty, 7 pułków jazdy i 11 baterii artylerii²⁴. Dowódcą korpusu był w. ks. Konstanty Pawłowicz, brat cara Aleksandra I, jednocześnie wódz naczelny Wojska Polskiego.

Wielki książę miał do swej dyspozycji sztab, noszący nazwę Sztabu Głównego JCM Cesarzewicza. Na jego czele stał gen. lejtn. Dmitrij Kuruta, który często zastępował swego zwierzchnika w czasie jego nieobecności. Był także jego najbliższym współpracownikiem. Przy w. ks. Konstantym było sześciu wyższych oficerów w rangach generalskich: kontradmirał Paweł

¹⁸ Tamże, s. 44–45.

¹⁹ W. Łukasiński, *Pamiętnik*, Warszawa 1986, s. 46.

²⁰ [Ф.Я.] Ростковский, *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I. 1806–1831*, С.-Петербург 1881, s. 256; Б.Н. Сорокин, *Наше прошлое: боевая жизнь и мирная служба лейб гвардии Литовского полка. краткий исторический очерк*, Варшава 1900, s. 44.

²¹ RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 4.

²² Tamże, s. 2.

²³ PSZRI, 1, t. XXXIV (1817), nr 26 950; t. XXXVII (1820–1821), nr 28 276.

²⁴ W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 36.

Koźlakow, gen. Piotr Djakow, gen. mjr Piotr Dannenberg (gen.-kwatermistrz 1827–1830), gen. mjr Aleksandr Kriwcow (dyżurny gen. 1823–1830), gen. lejtn. Aleksandr Żandr (stał na czele tajnej policji w. ks. Konstantego) i gen. hr. Fiodor Nesselrode. Do liczby tej należało doliczyć dwie osoby do specjalnych poruczeń (gen. Otto Zass i urzędnik Łuka Kołotow). Przy nich było jedenastu adiutantów z warszawskich pułków gwardii rosyjskiej i polskiej. W 1829 r. było siedmiu z gwardii rosyjskiej (płk Lew Kiel, płk Iwan Filipeus, por. Siergiej Biezobrazow, kpt. Piotr Artakow, por. Wasilij Goleniszczew-Kutuzow, ppor. Iwan (Aleksandr) Gogel i por. Tomasz Monroe) i czterech z gwardii polskiej (płk Karol Turno, kpt.: Michał Mycielski i Kazimierz Trębicki oraz ppor. Władysław Zamoyski)²⁵. Skład grupy adiutantów w. ks. Konstantego ulegał zmianom, szczególnie wśród oficerów młodszych rangą, jednak zawsze byli to gwardziści. Oprócz oficerów w kancelarii wojennej wielkiego księcia było 19 urzędników, a działalnością jego kancelarii przybocznej kierował radca stanu baron Paweł Mohrenheim²⁶. W ramach tej kancelarii funkcjonowało biuro Wyższej Wojskowej Sekretnej Policji (nazywanej potem Wyższą Tajną Policją). Zajmowała się ona kontrwywiadem wojskowym i została utworzona w 1815 r. przez gen. Michaiła Barclaya de Tolly, a siedzibą jej centrali była Warszawa. Pracami kierował gen. Kuruta, a nadzorował ją w. ks. Konstanty, chociaż formalnie podlegała gen. Iwanowi Dybiczowi. Obszar działania policji był bardzo szeroki. Prowadziła działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze w Austrii i Prusach. Zbierała informacje o znaczeniu wojskowym i politycznym, utrzymując agentów w wielu miastach za granicą i w Królestwie. Prócz tego zdobywała informacje o nastrojach politycznych panujących w polskim społeczeństwie, prowadziła walkę z kontrabandą, fałszerzami monet i sektami religijnymi. Donosiła także o życiu wyższych warstw społeczeństwa polskiego. Jej biuro było nieliczne i składało się tylko z naczelnika, urzędnika do specjalnych poruczeń, przydzielonego oficera żandarmów i kancelisty. W terenie zaś policja ta posiadała liczną sieć rezydentów. Wiele zadań wypełniali oficerowie armii i żandarmi, kurierzy (feldjegrzy) i urzędnicy. Swoich agentów opłacali też dowódcy jednostek wojskowych, jak np. ppłk Grigorij Katanow w Kaliszu²⁷. Początkowo policją tą kierował Konstanty van der Noot

²⁵ Zob. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1829, s. 121; *Rocznik wojskowy Królestwa Polskiego na 1829 r.*, Warszawa 1829, s. 26; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 33–34.

²⁶ *Общий штат Российской Империи на: 1823, cz. 1*, Санктпетербург 1823, s. 25–27; 1828, cz. 1, Санктпетербург 1828, s. 43–46; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 33–34.

²⁷ А.И. Колпакиди, М.Л. Серяков, *Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации. Энциклопедический справочник*, Москва 2002, s. 41–42.

(do 1818), a po jego śmierci płk Jerzy Kempen (do 1823), po nim zaś Mateusz Schley. Na początku lat dwudziestych XIX w. utworzono wydział policji kierowany przez płk. (potem gen.) Ottona Sassa, który zajmował się wywiadem dyplomatycznym i utrzymywał agentów w państwach niegraniczących z Królestwem Polskim²⁸.

Korpusem Rezerwowym, który w Warszawie tworzyły oddziały gwardii, dowodził gen. hr. Wincenty Krasiński. Podlegał mu sztab korpusu, którego skład był mieszany – polsko-rosyjski. Szefem sztabu był płk Henryk Milberg (z WP), szefem artylerii – gen. Danił Gerstenzweig (z armii rosyjskiej), oberkwatremistrzem – płk Kazimierz Żwan (z WP), dyżurnym sztaboficerem – płk Iwan Swieczin (z armii rosyjskiej). Dwóch starszych adiutantów – ppor. Iwan Malinowski i sztabokpt. Swieczin (obaj z armii rosyjskiej), obergewaldiger – sztabokpt. Grigorij Aslanowicz, oberaudytor – urzędnik VIII klasy Znosko-Borowski. Nieobsadzone były stanowiska oberwagenmajstra, oberprowiantmajstra, oberkriegskomisarza i sztabdoktora korpusu²⁹.

Zaopatrzeniem wojsk rosyjskich stacjonujących w Warszawie zajmowała się specjalna instytucja – Warszawskie Komisariackie Komisjonerstwo, która liczyła sześciu urzędników w rangach od VI do IX³⁰. Sztabowi w. ks. Konstantego podlegał szpital dla wojsk gwardii. Znajdował się on w Warszawie i pracowało w nim 18 osób posiadających rangi urzędnicze³¹.

W 1817 r. sformowano pułki piechoty gwardii – Litewski i Wołyński oraz pułki jazdy gwardii – Podolski Pułk Kirasjerów i Pułk Ułanów JCM Cesarzewicza. Pułki jazdy wraz z polskim psk gwardii tworzyły jeden związek taktyczny. By nie zakłócać struktury dywizji, w której powinny być cztery pułki, a nie trzy, utworzono w 1824 r. jeszcze jeden pułk – Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii. W skład Dywizji Kawalerii Gwardii wchodziły wówczas cztery pułki. W 1. Brygadzie były: Pułk Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza i Podolski Pułk Kirasjerów Gwardii, a w 2. Brygadzie – Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii i polski psk gwardii.

Pułki jazdy gwardii sformowano 7 grudnia 1817 r. w Warszawie i tworzone je na bazie pododdziałów wydzielonych z innych, istniejących pułków. Podolski Pułk Kirasjerów Gwardii utworzono z żołnierzy urodzonych w guberniach zachodnich, czyli dawnych ziemiach polskich, służących wcześniej w pułkach: Kawalergardów, Konnym Gwardii, Kirasjerów Gwardii Jego Cesarskiej Mości i Kirasjerów Jej Cesarskiej Mości. Pułk Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza utworzono z dwóch szwadronów Pułku Ułanów

²⁸ M. Karpińska, *Tajne policje w Królestwie Kongresowym*, „Przegląd Historyczny” LXXVI, 1985, z. 4, s. 680–681.

²⁹ *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии...* (1829), s. 125.

³⁰ *Общий штат Российской Империи на: 1830*, Санктпетербург 1830, s. 143.

³¹ Tamże, s. 146–147.

Gwardii³². Sformowany kilka lat później (19 II 1824) Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii tworzyły pododdziały 1., 2. i 3. phuz oraz Litewskiej Dywizji Ułanów, wchodzącej w skład Korpusu Litewskiego³³. Składał się on, podobnie jak wspomniane wcześniej pułki, z czterech szwadronów.

Tabela 1. Stan etatowy JCM Pułku Ułanów Gwardii oraz Grodzieńskiego Pułku Huzarów Gwardii

Ranga/stanowisko służbowe	Szwadron	Rezerwa	Pułk
dowódca pułku	–	–	1
oficer starszy	–	–	3
oficer młodszy	7	3	33
podoficer	18	6	78
żołnierz	180	50	770
muzykant	–	–	25
trębacz	3	2	15
niefrontowy (nieliniowy)	2	–	29
rzemieślnik	4	–	27
oboźny	–	–	6
ordynans	–	–	92
razem	214	61	1079
konie	186	–	750

Źródło: PSZRI, 2, t. I (1826), nr 411.

Wśród osób niebędących żołnierzami (tzw. nieliniowych) byli: audytor, kwatermistrz, kapelan, 2 służących cerkiewnych, lekarz pułkowy, młodszy lekarz, weterynarz, pomocnik weterynarza, uczeń aptekarski, pułkowy nastawiacz, nadzorca (w randze podoficera), pułkowy felczer, felczer, 4 cyrulików,

³² RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 1; PSZRI, 1, t. XXXV (1818), nr 27 344; *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, t. I–XIX, С.-Петербург 1900–1902, tu t. X, s. 170; А.А. Сидоров, *Русские и русская жизнь в Варшаве (1815–1895)*, Варшава 1899, s. 22; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 78.

³³ Z Litewskiej DUł. wybrano oddziały dla uzupełnienia Grodzieńskiego phuz gwardii: z Polskiego puł (rtm. Łunin) – 4 oficerów, 12 podoficerów, 3 trębaczy, 160 szeregowych; Tatarski puł (por. Grodecki) – 3 oficerów, 12 podoficerów, 4 trębaczy, 157 szeregowych; Litewski puł (mjr Paradowski) – 6 oficerów, 12 podoficerów, 3 trębaczy, 170 szeregowych; Wołyński puł (ppłk Arciszewski) – 5 oficerów, 12 podoficerów, 3 trębaczy, 153 szeregowych. W pododdziałach tych było także 36 nieliniowych. Łącznie przyprowadzili ze sobą 640 koni; zob. Ю.Л. Елец, *История Лейб-гвардии Гродненского гусарского полка*, t. I, Санктпетербург 1890, заł. nr 3, s. 406.

4 służących lazaretu, ujeżdżacz, wagenmajster, 4 pisarzy, stolarz i 2 jego uczniów, rusznikarz i 2 jego uczniów, siodlarz i 8 jego uczniów, pułkowy konował i 4 jego uczniów, kowal pułkowy, 4 kowali i 2 cieśli, profos, 6 woźniców do powozów³⁴.

W skład pułków kawalerii gwardii wchodziły także piesze rezerwy, które rozwiązano w 1818 r. Początkowo stacjonowały one w Nowym Dworze, a potem w twierdzy Modlin, wchodząc w skład jej garnizonu³⁵.

12 października 1817 r. w Warszawie sformowano pułki piechoty gwardii – Litewski i Wołyński. Były one tworzone na bazie pododdziałów wywodzących się z innych pułków gwardii. Pułk Litewski – z 3. batalionu istniejącego już Litewskiego Pułku Gwardii (z pozostałych dwóch batalionów sformowano trzybatalionowy Moskiewski Pułk Gwardii), natomiast Wołyński – z 1. batalionu Finlandzkiego Pułku Gwardii. Pułk Wołyński był pułkiem jegrów gwardii. Oba weszły w skład Samodzielnej Brygady Gwardii w Samodzielnym Korpusie Litewskim.

W celu uzupełnienia stanu osobowego pułków kierowano do nich Polaków służących w innych pułkach gwardii rosyjskiej. Pułki składały się z dwóch batalionów, a każdy z nich z czterech rot (kompanii). Batalion pułku Litewskiego składał się z jednej roty grenadierów i trzech fizylierów, natomiast w Wołyńskim – z jednej roty karabinierów i trzech rot strzelców (jegrów)³⁶.

Z pododdziałów rosyjskiej gwardii sformowano także pododdziały artylerii. Były to rota nr 3 lekkiej artylerii konnej gwardii (10 VIII 1817) i rota nr 5 pozycyjna artylerii pieszej gwardii (7 X 1817). Zgodnie z ówczesnymi przepisami pododdziały te miały wspierać działania wymienionych wcześniej pułków gwardii³⁷. Od 26 września 1821 r. rota nr 5 oraz 1. pozycyjna grenadierów i 2. lekka utworzyły zbiorczą Brygadę Artylerii Gwardii i Grenadierów. Od 22 sierpnia 1830 r. brygadę zaliczono do formacji gwardii i nazwano Brygadą Artylerii Gwardii i Grenadierów nr 3. Zmieniono także numerację rot artylerii: rotę nr 1 pozycyjną grenadierów na pozycyjną nr 6, a rotę nr 2 na lekką nr 3³⁸.

15 listopada 1817 r. przy pułkach rosyjskiej gwardii w Warszawie (Litewski pp, Wołyński pp, Podolski pkir i puł w. ks. Konstantego) sformowano 1/4 roty inwalidów gwardii. Niecałe dwa lata później (12 VI 1819)

³⁴ PSZRI, 2, t. I (1826), nr 411.

³⁵ RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 10.

³⁶ PSZRI, 1, t. XXXV (1818), nr 27 344; *Воспоминания А.Л. Зеланда о польском восстании и войне 1830–1831 гг.*, „Русская Старина” LXXV, 1892, nr 9, s. 504; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 79.

³⁷ *Историческое описание одежды...*, t. X, s. 171.

³⁸ B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 80.

z tego pododdziału oraz żołnierzy niezdolnych do dalszej służby wojskowej (z wymienionych pułków gwardii rosyjskiej) sformowano dwie roty inwalidów gwardii – nr 14 i 15³⁹.

Prace nad organizacją wojsk polskich i Korpusu Litewskiego zakończono w 1823 r., a nowo sformowane pułki w. ks. Konstanty zaprezentował cesarzowi na manewrach w Brześciu Litewskim⁴⁰.

Oprócz warszawskiego oddziału gwardii w Królestwie Polskim stacjonowała rota artylerii garnizonowej. Była ona podzielona na połowę i skierowana do twierdz w Modlinie i Zamościu. Wspomniana rota wchodziła w skład 8. Brygady Artylerii Garnizonowej, która podlegała Kijowskiemu Okręgowi Artylerii Garnizonowej. Rota do 1826 r. nosiła najpierw nr 51, a później – 1⁴¹.

W Królestwie prócz oddziałów gwardii stacjonowały dońskie pułki kozaków, których zadaniem było, prócz pełnienia służby liniowej, także: utrzymywanie poczty (kurierskiej), pełnienie służby wartowniczej przy urzędach wojskowych różnego szczebla, nadzór służbowy nad rejonami wojskowymi, służba na kordonach, doprowadzanie i śledzenie zbiegłych aresztantów⁴².

Mimo zdecydowanej przewagi obecności w Królestwie dońskich pułków kozaków, zdarzały się niekiedy wyjątki od tej reguły. Po zakończeniu wojen napoleońskich na granicy (na Wiśle i Niemnie) przez trzy lata, do 1820 r., stacjonował 3. Orenburski pułk kozaków⁴³, a w 1825 r. na granicy z Prusami – Czarnomorski pułk kozaków⁴⁴.

Na granicy Królestwa Polskiego stały cztery dońskie pułki kozaków – ppłk. Tacyna (okolice Wierzbołowa), płk. Katasanowa 2 (okolice Kalisza), płk. Isajewa 4 (okolice Warszawy), 3. Orenburski pułk kozaków płk. Łysowa 2 (1819). W 1830 r. pułkom kozackim nadano numery, ponieważ do tego czasu nosiły miana swych dowódców. W ten sposób Doński pułk kozaków płk. Pimonowa otrzymał nr 23, pułk płk. Grekowa 4 – nr 24, a pułk płk. Katasanowa 2 – nr 25⁴⁵.

W Brześciu Litewskim, mimo że nie należał administracyjnie do Królestwa Polskiego, znajdował się krańcowy punkt etapowy dla przesyłania

³⁹ *Историческое описание одежды...*, t. X, s. 174.

⁴⁰ *Столетие военного министерства...*, t. 2, cz. 3, s. 589.

⁴¹ PSZRI, 2, t. I (1826), nr 574.

⁴² *Столетие военного министерства...*, t. XI, cz. 3, s. 87.

⁴³ W czasie walk z armią francuską 3. Orenburski pułk kozaków stracił połowę swego stanu osobowego; zob. tamże, s. 343.

⁴⁴ Tamże, s. 186.

⁴⁵ Приказы Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенные в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 177, 12 XII 1818; nr 142, 18 IX 1819; nr 6, 8 I 1820; nr 16, 15 I 1830.

aresztantów. Etapy te utworzono 12 lutego 1818 r., a trasa wiodła z Brześcia Litewskiego przez Mińsk i Smoleńsk do Moskwy⁴⁶.

Po wybuchu powstania listopadowego wojska rosyjskie wycofały się z Królestwa Polskiego, ale już od początku 1831 r. zaczęto przysyłać kolejne oddziały rosyjskie w celu stłumienia powstania. Na tereny Królestwa kierowano początkowo formacje stacjonujące w pobliżu granicy, jednak z czasem także oddziały przebywające w głębi Cesarstwa, sięgając w końcu po formacje elitarne – Korpus Grenadierów i Korpus Gwardii, stacjonujące w Moskwie i Petersburgu⁴⁷. W tym czasie armia rosyjska zaczęła być rozwijana do stanów etatowych czasu wojennego i została nazwana Armią Czynną. Na jej czele postawiono marszałka Iwana Dybicza, a po jego śmierci marszałka Iwana Paskiewicza. W skład rozwijanej armii weszły Korpus Gwardii i Korpus Rezerwowy (wcześniej dowodzony przez w. ks. Konstantego), Korpus Grenadierów, I, II, III, IV i VI (dawny Korpus Litewski) Korpus Piechoty, III, IV i V Rezerwowy Korpus Kawalerii⁴⁸.

Podczas szturmów Warszawy pod miastem zgromadzono znaczące siły rosyjskie. Były to Korpusy – Gwardii, Grenadierów, I i II Piechoty, liczące ogółem 78 908 żołnierzy⁴⁹.

Lata 1831–1856

Po upadku powstania listopadowego Królestwo Polskie objął rosyjski system organizacji wojskowej. Na terenach Królestwa stacjonowała Armia Czynna, którą dowodził generał, a później marszałek, Iwan Paskiewicz. Był on jednocześnie namiestnikiem Królestwa i podlegał bezpośrednio carowi Mikołajowi I. Obszar, na którym stacjonowała Armia Czynna, był rozległy i obejmował ziemie Królestwa Polskiego, Wileńszczyznę, Polesie, tereny nadbałtyckie (główne miasta: Warszawa, Wilno, Ryga, Rewel, Witebsk, Mohylów).

Tak dużą strukturą, jaką była Armia Czynna, Paskiewicz kierował przy pomocy rozbudowanego sztabu – Kwatery Głównej Armii Czynnej, której siedziba mieściła się w Warszawie. Struktura Kwatery Głównej była analogiczna

⁴⁶ *Историческое описание одежды...*, t. X, s. 141–142.

⁴⁷ Zob. A.K. Пузыревский, *Польско-русская война 1831 г.*, С.-Петербург 1886; W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1993; M. Leszczyński, *Ostrołęka 1831*, Warszawa 2011; D. Ostapowicz, *Boreml 1831*, Warszawa 2010; T. Strzeżek, *Iganie 1831*, Warszawa 1999; tenże, *Stoczek-Nowa Wieś 1831*, Warszawa 2010; tenże, *Warszawa 1831*, Warszawa 2010; tenże, *Bitwa o Warszawę 6–7 września 1831 roku*, Oświęcim 2015; J. Wojtasik, *Z myślą o Niepodległej... Polskie powstania narodowe i próby powstańcze w latach 1795–1914*, Warszawa 2013, s. 80–138.

⁴⁸ PSZRI, 2, t. IV (1829), nr 3178; *Столетие военного министерства...*, t. I, s. 352.

⁴⁹ T. Strzeżek, *Warszawa 1831...*, s. 173–177; tenże, *Bitwa o Warszawę...*, s. 744–750.

do istniejących w tym czasie struktur administracji cywilnej. Składała się z rządów głównych, rządów specjalistycznych, oddziałów (wydziałów) i stołów, na czele których stali naczelnicy odpowiedniego szczebla⁵⁰. W skład Kwatery Głównej wchodziły: Zarząd Główny Armii Czynnej oraz rozbudowany Zarząd Sztabu Głównego Armii Czynnej (w nim Zarząd Generał-Kwatermistrza, Zarząd Dyżurnego Generała, Zarząd Generał-Policmajstra, Zarząd Szefa Artylerii, Zarząd Szefa Inżynierów, Zarząd Generał-Intendenta, Zarząd Pochodnego Atamana, Kancelaria Głównodowodzącego Armią Czynną i Audytoriat Polowy). Zgodnie z rozkazem ministra wojny z 11 września 1848 r. w Kwaterze Głównej Armii etatowo było 686 osób. Liczba ta zmieniała się w czasie wojny, co było związane z reorganizacją wojska⁵¹.

W 1840 r. przy Kancelarii Namiestnika utworzono oddział resortu wojny do spraw lokalnych. Zajmował się on poborem rekruta w Królestwie Polskim, 3. Okręgiem Korpusu Żandarmów, 10. Okręgiem Straży Wewnętrznej (formowanie komend inwalidów z Rosjan w miejsce polskich weteranów) oraz bieżącą korespondencją lokalnych instytucji wojskowych⁵².

Ponadto Sztabowi Głównemu podlegał oddział pomiarów topograficznych, którego naczelnikiem był gen. Karl Tenner, a jemu podlegało trzech sztabskapitanów. Pomiarów w terenie dokonywała 2. rota Korpusu Topograficznego. W rocie tej było 36 topografów II klasy (w tej liczbie 4 podoficerów, 8 topografów III klasy i pisarz)⁵³.

Sprawami kwaterunku armii rosyjskiej w Królestwie Polskim zajmowała się Komisja Kwaternicza. W Warszawie jej szefem był płk Paweł Muchanow (1832–1834)⁵⁴, będący jednocześnie oficerem do specjalnych zleceń przy namiestniku Królestwa.

Najważniejszym składnikiem Armii Czynnej były jednak tworzące ją oddziały wojskowe pogrupowane w korpusy. Tworzyły ją Korpus Gwardii, Samodzielny Korpus Kawalerii Gwardii, Korpus Rezerwowy, Korpus

⁵⁰ O strukturze kancelarii administracyjnej zob. A. Górak, *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918*, Lublin 2008.

⁵¹ PSZRI, 2, t. XX (1851), nr 20 670; Приказ военного министра, nr 160, 11 IX 1848; *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelných władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na 1850 r.*, Warszawa 1850; zob. zał. nr 5, Struktura i liczebność Kwatery Głównej Armii Czynnej w 1848 r.

⁵² Высочайшее повеление, 27 XII 1840.

⁵³ Zob. *Список Генерального Штаба. 1-го Августа 1856 г.*, Санктпетербург 1856; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 122; С.В. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, t. II, Москва 2010, s. 569.

⁵⁴ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. I: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015, s. 67–71.

Grenadierów, I, II, VI Korpus Piechoty, III i V Rezerwowy Korpus Kawalerii. Tuż po stłumieniu powstania listopadowego na terenie Królestwa pozostały trzy korpusy piechoty, korpus grenadierów i dwa rezerwowe korpusy kawaleryjskie, rozlokowane równomiernie na jego obszarze⁵⁵. W 1832 r. część tych oddziałów przeniesiono do ich wcześniejszych kwater w głębi Cesarstwa, a na terenie Królestwa pozostał tylko jeden korpus. Na skutek, wspomnianych wcześniej, zmian wprowadzanych w armii rosyjskiej w latach trzydziestych XIX w., zmniejszono Armię Czynną i rozwiązano 1. Armię. Korpusy piechoty wchodzące w skład 1. Armii włączono w skład Armii Czynnej, która od tej pory składała się z czterech korpusów piechoty – I, II, III i IV. W 1836 r. zmieniono częściowo podległość poszczególnych jednostek i terenów. Obszar, na którym stacjonowała Armia Czynna, prócz dotychczas zajmowanych terenów, objął także część Ukrainy, z miastami Kamieniec Podolski, Kijów, Charków i Orzeł⁵⁶.

Tabela 2. Skład rosyjskich korpusów piechoty w latach 1831–1856

Numer KP	1830–1831	1835–1856
I	1., 2. i 3. DP oraz Samodzielna Brygada 4. DP, 1. DHuz., 1. DA, 1. BAK	1., 2. i 3. DP, 1. LDK, 1. DA
II	5., 6. i 7. DP oraz Samodzielna Brygada 8. DP, 2. DHuz., 2. BA, 2. BAK	4., 5. i 6. DP, 2. LDK, 2. DA
III	9., 10. i 11. DP i Samodzielna Brygada 12. DP, 3. DHuz., 3. BA, 3. BAK	7., 8. i 9. DP, 3. LDK, 3. DA
IV	13., 14., 15. i 16. DP, 4. DHuz., 4. DA	10., 11. i 12. DP, 4. LDK, 4. DA

Źródło: *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1831; *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год*, Санктпетербург 1837; *25-е Июля 1852 год*, cz. 1, Санктпетербург 1852.

Na terenach Królestwa Polskiego stacjonował przeważnie jeden korpus piechoty z czterech wchodzących w skład Armii Czynnej. Przez cały okres pobytu armii rosyjskiej w Królestwie nie był to ten sam korpus, ponieważ wspomniane oddziały co kilka lat zmieniały miejsca swego stacjonowania. Zawsze jednak były to rejony zajmowane przez Armię Czynną.

W czasie wojny krymskiej zreorganizowano Armię Czynną. IV i V Korpus Piechoty zostały wysłane na front – na południe, do księstw naddunajskich. Część wojsk pozostawiono dla obrony Petersburga, wybrzeża Bałtyku

⁵⁵ Zob. zał. nr 7, Dyslokacja rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie Polskim w 1831 r.; RGWIA, f. 14 414, op. 10/291, w. 26, d. 226, cz. 16.

⁵⁶ PSZRI, 2, t. IV (1829), nr 3178; *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год*, Санктпетербург 1837, *passim*; *Столетие военного министерства...*, t. I, s. 352–355.

i Królestwa Polskiego. Powodowało to konieczność skupienia w tych rejonach dużej liczby wojsk polowych⁵⁷.

W czasie wojny pułki rosyjskie zostały rozwinięte do pełnych stanów etatowych i sformowano w pułkach siódme i ósme bataliony.

27 marca 1856 r. wydano rozporządzenie o nowym rozdzielaniu (organizacji) armii rosyjskiej. W miejsce istniejących w czasie wojny krymskiej czterech armii (Zachodnia, Środkowa, Południowa, Korpus Kaukaski), utworzono dwie: 1. Armia składała się z I, II i III Korpusu, siedziba jej sztabu znajdowała się w Warszawie, a dowodził nią gen. ks. Michaił Gorczakow, 2. Armia składała się z IV, V i VI Korpusu, sztab znajdował się w Odessie, a dowodził nią gen. Aleksandr Lüders.

Wraz z reorganizacją armii dotychczasowe korpusy piechoty przemianowano na korpusy armijne⁵⁸.

Na podstawie wydanego 23 sierpnia 1856 r. rozkazu wszystkie czwarte bataliony nazwano rezerwowymi. W każdym batalionie sformowano rotę strzelców (piąta w batalionie). Stan etatowy trójbatalionowego pułku piechoty wynosił 14 sztaboficerów, 100 oberoficerów, 264 podoficerów, 121 muzykantów, 2760 szeregowych. W rocie nieliniowej był: oficer, 2 podoficerów, 54 szeregowych liniowych, 57 nieliniowych, 85 koni.

Zlikwidowano część pułków kawalerii (kirasjerów), a wszystkie pułki składały się od tej pory z czterech szwadronów. Niektóre pułki kawalerii również zostały zmniejszone lub rozdzielone na dwa, jak np. Moskiewski pdrag (lejbradzi) na Moskiewski pdrag i Jelizawietgradzki pdrag, a Kinburski pdrag rozdzielono na Kinburski i Nowoarchangielski pdrag.

Prócz rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie stacjonował także 10. Okręg Straży Wewnętrznej. Sformowano go w 1833 r., początkowo z Polaków, a jego dowódcą został gen. Antoni Pawłowski⁵⁹. Dopiero w późniejszym okresie, około połowy lat czterdziestych XIX w., w miarę odchodzenia Polaków ze służby, zastępowali ich Rosjanie. Utworzono 42 oddziały inwalidów (komendy), dwie lotne rotę inwalidów (do pomocy w szpitalach) i dwie rotę aresztanckie (w twierdzach Modlin i Zamość). W jej skład wchodziło 7 batalionów gubernialnych i 32 oddziały (komendy) powiatowe, etapowe i dwa bataliony w twierdzach Modlin (od 1834 Nowogeorgijewsk) i Zamość. Garnizonowe bataliony dzieliły się na cztery rotę. We wszystkich powiatach stacjonowały powiatowe komendy inwalidów, których etat był uzależniony od potrzeb. Dla konwojowania przestępców i aresztantów służyły komendy

⁵⁷ *История русской армии и флота*, t. X, red. А.С. Гришинский, В.П. Никольский, Н.Л. Кладо, Москва 1912, s. 12–13.

⁵⁸ Д.А. Милютин, *Воспоминания 1843–1856*, red. Л.Г. Захарова, Москва 2000, s. 436.

⁵⁹ AGAD, Komisja Rządowa Wojny, sygn. 602, 603, 604.

etapowe. W większości miast Królestwa Polskiego komendy nazywano nie „powiatowymi”, a „pozostającymi przy batalionach straży wewnętrznej”. W Królestwie stacjonowały trzy bataliony garnizonowe: nowogeorgijewski, zamojski i warszawski (dla obsługi Cytadeli). Służyli w nich tylko Rosjanie, wcześniej żołnierze Armii Czynnej, ale niezdolni do dalszej służby liniowej. Po kilku latach, w 1835 r., batalion warszawski przeniesiono do Brześcia Litewskiego i przemianowano na brzeski, z pozostawieniem jednak w składzie 10. Okręgu Straży Wewnętrznej⁶⁰. Trzem batalionom garnizonowym – nowogeorgijewskiemu, zamojskiemu i brzeskiemu – podlegały powiatowe oddziały inwalidów i etapowe.

Liczebność 10. Okręgu Straży Wewnętrznej wynosiła ponad 4 tys. osób (137 oficerów oraz 4007 podoficerów i szeregowych) w oddziałach inwalidów, ponad 200 osób w batalionach garnizonowych (6 oficerów i 234 podoficerów i szeregowych)⁶¹.

Przy granicach, analogicznie jak w okresie przedpowstaniowym, stacjonowały oddziały kozackie. W 1835 r. otrzymały one nową organizację, która obowiązywała do lat siedemdziesiątych XIX w. Pułki armijne składały się z pięciu sotni i w każdym było 14 oficerów oraz 862 szeregowych. Wojsko Dońskie dzieliło się na trzy części, z których jedna trzecia pełniła służbę na terenie Cesarstwa, a dwie trzecie nad Donem. Pułki zmieniano co trzy lata. Analogicznie jak we wcześniejszym okresie, pułk przybyły nad Don ulegał rozformowaniu. Miały one dodatkowo numer porządkowy, który przechodził na nowy pułk, zmieniający poprzedni oddział⁶². W 1844 r. pułkom kozackim dodano szóstą sotnię, do istniejących do tej pory pięciu. Dwie sotnie, podobnie jak w kawalerii liniowej, tworzyły dywizjon. W tym czasie pułk kozacki liczył 897 ludzi (dowódca pułku, wojskowy starszyna, 5 esaulów, po 7 sotników i chorążych, 56 podoficerów, 48 *prikaznych*, sztabtrębacz, 750 szeregowych kozaków, lekarz, pisarz, felczer). Każda sotnia liczyła 148 osób (esaul, sotnik, chorąży, 9 podoficerów, 8 *prikaznych*, 3 trębaczy, 125 szeregowych kozaków) i dzieliła się na cztery plutony. Dwa plutony tworzyły półsotnię⁶³.

⁶⁰ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5341; t. VIII (1833), nr 5899, 6573; t. IX (1834), nr 7060; *Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое 25-летие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.)*, t. I, С.-Петербург 1879, s. 16–17; *Столетие военного министерства...*, t. I, s. 362.

⁶¹ GARF, f. 450, op. 1, d. 12, 13, 14, 15; *Положение об инвалидных командах, подвижных инвалидных и арестантских ротах в Царстве Польском*, Санктпетербург 1833.

⁶² PSZRI, 2, t. X (1835), nr 8163; *Столетие военного министерства...*, t. XI, cz. 1; tamże, t. XI, cz. 3, s. 99–100.

⁶³ Zob. *Правила для состава построений и движений в войсках казачьих и иррегулярных для мусульман*, Санктпетербург 1849, s. 1–5.

Po zakończeniu wojny krymskiej i śmierci cara Mikołaja I w Rosji zapoczątkowano zakrojone na szeroką skalę reformy. Objęły one także armię, jako jedną z ważniejszych instytucji państwa.

2.2. Liczebność

Lata 1815–1830

W pierwszej połowie XIX w. liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim zmieniała się kilkakrotnie, w zależności od rozwoju sytuacji politycznej. W końcowym okresie wojen napoleońskich, od 1813 r., wojska te przeszły przez Królestwo, pozostawiając za sobą w miejscach o znaczeniu strategicznym, np. twierdzach, załogi wojskowe, które miały zabezpieczać tyły armii rosyjskiej. Jedną z takich załóg był, stacjonujący od połowy 1813 do połowy 1815 r., 500-osobowy garnizon w Częstochowie⁶⁴ oraz – sformowana w listopadzie 1815 r. – rota artylerii garnizonowej, która – podzielona na dwie części – stacjonowała w Modlinie i Zamościu. Rota ta organizacyjnie podlegała twierdzy w Bobrujsku⁶⁵.

Po utworzeniu warszawskiego oddziału gwardii rosyjskiej jego liczebność sukcesywnie rosła. Było to związane z rozwijaniem pozostałych w Warszawie pododdziałów rosyjskich (szwadronów kawalerii i batalionów piechoty) do struktur pułkowych oraz tworzeniem nowych pułków. Proces ten zakończył się około 1824 r., kiedy utworzono Grodzieński Pułk Huzarów, a liczebność oddziałów rosyjskich w Warszawie sięgnęła 6500 osób. W omawianym okresie (1815–1830) stany etatowe oddziałów gwardii rosyjskiej w Warszawie były wypełnione prawie w całości, a często wykraczały ponad etat. Widoczne są różnice w obsadzie etatowej i rzeczywistej w korpusie oficerskim tych pułków, szczególnie wśród oficerów niższych rang⁶⁶. Różnica ta jest spowodowana m.in. obecnością oficerów tych jednostek wśród adiutantów różnego szczebla (sztabów, dowódców, szefów, członków rodziny cesarskiej itp.)⁶⁷ oraz atrakcyjnością służby w oddziałach gwardii⁶⁸.

⁶⁴ R.H. Bochenek, *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997, s. 238.

⁶⁵ W 1832 r. wymieniona rota została ponownie przeniesiona do Królestwa Polskiego i zasiadła załogę twierdzy Modlin; *Хроника рот крепостной и осадной артиллерии*, red. Я.Я. Вакар, С.-Петербург 1908, s. 106.

⁶⁶ O nadetatowych oficerach wspomina się w historii Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza w 1830 r., gdzie było 49 oficerów – 3 pułkowników, 6 rotmistrzów, 6 sztabrotmistrzów, 14 poruczników i 20 kornetów; zob. RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 12.

⁶⁷ Por. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1828, s. 117–140; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 78–80.

Tabela 3. Etatowa liczebność pułków rosyjskich w Królestwie Polskim w 1830 r.

Nazwa pułku	Liczba oficerów	Liczba podoficerów	Liczba szeregowych
Podolski pkir gwardii	37	78	770
JCM puł gwardii	37	78	770
Grodzieński phuz gwardii	37	78	770
Litewski pp gwardii	40	160	1840
Wołyński pp gwardii	40	160	1840
Rota artylerii gwardii nr 5	9	17	226
Rota artylerii grenadierów nr 2	9	17	226
3. bak gwardii	9	17	200
cztery pułki kozaków			2000
Razem	218	595	8642

Źródło: B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903.

Tabela 4. Różnica w obsadzie stanowisk oficerskich w rosyjskich pułkach gwardii stacjonujących w Warszawie w 1828 r.

Nazwa pułku	Stan etatowy	Stan rzeczywisty w 1828 r.	Nadkomplet
Podolski pkir gwardii	37	62	168%
JCM puł gwardii	37	50	135%
Grodzieński phuz gwardii	37	54	146%
Litewski pp gwardii	40	62	155%
Wołyński pp gwardii	40	50	125%

Źródło: obliczenia własne na podstawie: B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903; *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1828.

Stan liczbowy wojsk rosyjskich w tym okresie ulegał wahaniom, co było spowodowane obiektywnymi przyczynami: przeniesieniami do innych jednostek, chorobami, śmiertelnością czy wyjazdami na urlopy. Pewna liczba osób była także oddana pod sąd, ukarana lub karnie wydalona z pułku.

Garnizon Warszawy w 1829 r. liczył około 14 tys. żołnierzy (na 136 554 ogółu mieszkańców stolicy, co wraz z garnizonem dawało liczbę 150 tys.)⁶⁹.

⁶⁸ Po sformowaniu Grodzieńskiego phuz gwardii i przeniesieniu go do Warszawy zaczęła do niego wstępować młodzież z lepszych rodzin. W 1830 r. w pułku było 55 oficerów, a junkrów aż 40 (na 8 etatowych junkrów w pułku, po 2 na każdy szwadron); zob. Ю.Л. Елец, dz. cyt., t. I, s. 40.

⁶⁹ *Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego jaki był w roku 1830 przed dniem 29 listopada*, Warszawa 1830, s. 270; M. Offmański, *Królestwo Polskie (1815–1830). Rys historyczny z tablicami statystycznymi*, Warszawa 1907, s. 150–151.

W chwili wybuchu powstania w Warszawie stacjonowało 9800 żołnierzy polskich i 6500 rosyjskich. Cała kolonia rosyjska w Warszawie, obejmująca prócz wojska także urzędników wraz z rodzinami, liczyła około 12 tys. osób⁷⁰.

Tabela 5. Wahania liczebności pułków gwardii rosyjskiej w 1822 r.

Nazwa pułku	Liczba batalionów/ szwadronów	Liczba generałów	Liczba sztaboficerów	Liczba oberoficerów	Liczba podoficerów	Liczba muzykantów	Liczba szeregowych	Razem
Litewski Pułk Gwardii	2	2	2	35	126	149	1680	1994
	2	2	3	33	187	149	1742	2056
Wołyński Pułk Gwardii	2	1	4	35	126	125	1680	1971
	2	1	4	37	127	120	1742	2031
Podolski pkir gwardii	4	1	3	34	52	20	512	622
	4	1	4	30	53	20	578	686
puł Cesarzewicza	4	1	4	32	52	22	512	624
	4	2	4	34	53	22	578	693
3. bak gwardii			1	6	16	18	156	197
			1	8	17	16	151	193
5. ba gwardii			1	8	17	18	182	226
Razem		5	14	142	272	334	4540	5408
		6	17	150	454	345	4973	5885

Legenda: Kursywą zaznaczono stany liczbowe pułków na 8 I, a wyboldowano stany na 17 VIII 1822 r.

Źródło: GARF, f. 728, cz. 1, d. 1149, k. 33, 34.

W tym okresie w Królestwie Polskim stacjonowały oddziały gwardii rosyjskiej oraz pułki kozackie rozlokowane wzdłuż granic kraju. W chwili wybuchu powstania listopadowego w Królestwie stacjonowało około 8000–8500 żołnierzy armii rosyjskiej⁷¹. W porównaniu do liczebności WP, wynoszącej ponad 30 tys. żołnierzy⁷², była to siła znacząca, tym bardziej że mogła być wsparta przez oddziały Korpusu Litewskiego, stacjonującego w pobliżu granicy z Królestwem.

⁷⁰ J. Warmiński, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 2006, s. 163.

⁷¹ А.И. Луганин, *Опыт истории Лейб Гвардии Волянского полка*, t. I: 1817–1849, Варшава 1884, s. 148; W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska...*, s. 74.

⁷² *Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego...*, s. 271–272.

W czasie powstania liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie, po początkowym spadku, znacząco wzrosła. Zmieniała się w zależności od rozwoju sytuacji na froncie i w końcowym okresie powstania, we wrześniu 1831 r., na terenach Królestwa stacjonowało ponad 100 tys. rosyjskich żołnierzy.

Lata 1831–1856

Oddziały rosyjskie, które stłumiły powstanie listopadowe, stacjonowały na terenach Królestwa do początku 1832 r., kiedy część z nich została skierowana na zajmowane wcześniej kwatery stałe w głębi Cesarstwa. W Królestwie pozostał tylko jeden korpus piechoty.

W związku z dużymi wydatkami na utrzymanie wojsk rosyjskich w Królestwie, w 1833 r. rozpatrywano zmniejszenie ich liczby. Paskiewicz przyznawał, że było to możliwe, jednak zbyt mała liczba wojsk uniemożliwiałaby odpowiednie panowanie na terytorium kraju⁷³.

W latach 1831–1856 liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim ulegała dużym wahaniom. Ta zmienność była spowodowana aktualną sytuacją polityczną i obecnością, niekiedy tymczasową, dodatkowych pułków rosyjskich, jak np. w 1850 r., gdy z Węgier w głąb Rosji wracały oddziały korpusu interwencyjnego.

Tabela 6. Liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w latach 1841–1856

Rok	Liczebność
1841	57 452
1843	56 205
1844	57 103
1846	65 277
1847	66 129
1850	151 120
1851	151 053
1852	79 965
1857	54 470

Źródło: W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 26.

⁷³ Odpowiadając ministrowi wojny na pismo dotyczące zmniejszenia wydatków na wojsko rosyjskie stacjonujące w Królestwie Polskim, Paskiewicz dopuszczał zmniejszenie liczby tych wojsk o kolejne oddziały (dywizja z III KP). Podkreślał jednak, że konieczne jest, by liczba pozostałych umożliwiała panowanie na zajmowanych terytorium; zob. AGAD, MFCR, sygn. 1, k. 9–13, Kopia pisma Głównodowodzącego Armią Czynną do ministra wojny z 14 VIII 1833 r.

Liczebność zmieniała się także po reorganizacji armii rosyjskiej w 1833 r., kiedy to z powodu przeformowania i rozwiązania niektórych pułków zredukowano liczbę żołnierzy. Z tego powodu 30 sierpnia 1834 r. wydano rozkaz wysyłający na bezterminowe urlopy żołnierzy niższych rangą (szeregowych i podoficerów), którzy służyli w wojsku nieprzerwanie 20 lat. Zastrzegano jednak, że z powodów służbowych osoby te mogą być z tych urlopów odwołane, np. dla uzupełnienia stanów osobowych w pułkach czy konieczności sformowania oddziałów rezerwowych i zapasowych. Z jednego tylko pułku piechoty – Wielkołuckiego pp – odeszło w ten sposób 200 żołnierzy, po 50 osób z każdego batalionu⁷⁴.

W ciągu roku liczebność wojsk także ulegała pewnym wahaniam, podobnie jak w poprzednim okresie, co było jednak spowodowane zgonami (utońnięcia, samobójstwa), chorobami i urazami związanymi z pełnieniem służby wojskowej, a nie stratami poniesionymi w walce. W niektórych pułkach, np. Pskowskim pułku jęgrów, w okresie jego stacjonowania w Królestwie Polskim (1840–1843) liczba samobójstw zwiększyła się prawie dwukrotnie, co było spowodowane panującą tam surową dyscypliną⁷⁵.

Informacje o zmianach liczebności zamieszczano w specjalnych raportach rocznych, które tworzone na podstawie comiesięcznych raportów przysyłanych do Sztabu Głównego Armii Czynnej. Fragmenty tych raportów drukowano z kolei w specjalnych rozkazach wydawanych dla Armii Czynnej⁷⁶. W przytaczanych raportach widoczna jest różnica pomiędzy stanami etatowymi a faktycznymi wszystkich jednostek wojskowych oraz w poszczególnych korpusach osobowych. Armia Czynna wraz ze wszystkimi jednostkami organizacyjnymi miała liczyć etatowo 334 307 ludzi (oficerów, żołnierzy, urzędników). W rzeczywistości jednak jej wielkość oscylowała wokół liczby 300 tys. osób, na co składało się około 270 tys. żołnierzy szeregowych oraz 35 tys. oficerów, urzędników i cywilnych pracowników⁷⁷.

⁷⁴ *Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка...*, s. 32.

⁷⁵ Н.И. Гениев, *История Псковского пехотного генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского полка 1700–1881*, Москва 1883, s. 289–292, 295–296.

⁷⁶ W rozkazach do Armii Czynnej zamieszczano zbiorcze informacje o liczebności oddziałów wchodzącej w jej skład. Tabela z informacjami była zatytułowana: *Выписка из местных рапортов войск Действующей Армии, за Ноябрь месяц 1848 года, о числе больных, умерших и бежавших нижних чинов*. Informacje za dany miesiąc ukazywały się z trzymiesięcznym opóźnieniem, stan za marzec drukowano w czerwcu, a podsumowujący kolejny rok – w marcu. Niekiedy zdarzały się większe opóźnienia, jak np. w 1849 r., co było spowodowane działaniami wojennymi na Węgrzech; zob. Приказы Действующей Армии за 1832, 1849 год, Варшава 1832, 1849.

⁷⁷ Приказы Действующей Армии, nr 23, 9 II 1849; nr 40, 9 III 1849; nr 132, 15 VII 1849; nr 301, 2 XII 1849; nr 307, 7 XII 1849.

Tabela 7. Liczebność Armii Czynnej w 1849 r.

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty na 1 I 1849 r.	Stan rzeczywisty na 31 XII 1849 r.
generał	106	158	166
sztaboficer	875	731	813
oberoficer	6865	6419	7049
urzędnik (w tym kapelan)	1401	1314	1657
podoficer	25 441	23 901	26 776
muzykant	9264	8702	9437
szeregowy	268 507	230 727	248 760
nieliniowy	12 737	12 032	13 067
ordynans	9211	6138	7056
kantonista	–	3199	3270
Razem	334 407	293 321	318 051

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 13, d. 116, k. 136.

W 1848 r. poszczególne korpusy piechoty liczyły: I KP – 63 786, II KP – 60 218, III KP – 56 297, IV KP – 66 840 osób⁷⁸. Spośród wymienionych korpusów w 1848 r. w Królestwie Polskim stacjonował II Korpus Piechoty.

Tabela 8. Liczebność II Korpusu Piechoty w 1848 i 1849 r.

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny na 1 I 1848 r.	Stan faktyczny na 1 I 1849 r.
generał	15	25	23
sztaboficer	151	144	150
oberoficer	1255	1243	1253
urzędnik	171	164	147
podoficer	5049	5149	5404
muzykant	2081	2028	2104
szeregowy	54 374	49 935	49 515
nieliniowy	2053	2011	1964
ordynans	1748	1081	1223
kantonista	–	249	203
Razem	66 897	62 029	60 218

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116, k. 5.

⁷⁸ RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116.

Liczebność poszczególnych garnizonów również się zmieniała, co bardzo dobrze widać na przykładzie miast, np. Lublina: w 1821 r. – 1628 (WP) żołnierzy, w 1844 r. – 1147, w 1845 r. – 814, w 1847 r. – 1537, w 1848 r. – 2234, w 1849 r. – 2503, w 1850 r. – 904, w 1851 r. – 1470, w 1854 r. – 1087, w 1855 r. – 990, w 1856 r. – 933 żołnierzy. Widoczny jest wpływ na liczebność garnizonu sytuacji politycznej, np. Wiosny Ludów czy wojny krymskiej, kiedy to garnizony były wzmacniane lub przechodziły przez nie dodatkowe jednostki wojskowe⁷⁹.

Prócz oddziałów Armii Czynnej w Królestwie znajdowały się jeszcze formacje wchodzące w skład Zachodniego Okręgu Artylerii i Zachodniego Okręgu Inżynierii:

Tabela 9. Liczebność Zachodniego Okręgu Artylerii w 1848 r.

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	6	9
oberoficer	69	68
urzędnik	34	28
podoficer	697	294
muzykant	44	26
szeregowy	3820	1992
nieliniowy	344	240
ordynans	116	61
kantonista	–	111
Razem	5130	2829

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116.

W Królestwie Polskim oddziały rosyjskie stacjonowały na kwaterach stałych, jednak rozmieszczenie ich nie było równomierne na całym terenie. W poszczególnych guberniach kwaterowało: w radomskiej – 10 925 żołnierzy, w lubelskiej – 19 145, w warszawskiej – około 27 tys., w augustowskiej – około 4200 (trzy bataliony piechoty – 3 tys. i cztery baterie artylerii – 1200), w płockiej około 12 tys. (trzy pułki piechoty). Łącznie było to około 73 tys. żołnierzy, a nie zakładane 60 tys. Różnice te są spowodowane niejednorodnymi danymi. W niektórych przypadkach brano pod uwagę tylko żołnierzy Armii Czynnej, a w innych wszystkich żołnierzy kwaterujących

⁷⁹ Zob. T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 60.

Tabela 10. Liczba żołnierzy przebywających w guberni augustowskiej pod koniec lat czterdziestych XIX w.

Ranga/stanowisko służbowe	Wiara panująca				Innowiercy w guberni	
	Miasta		Powiaty			
	M	K	M	K	M	K
powiat mariampolski						
oficer	1	2	–	–	–	–
żołnierz	15	4	10	8	1409	47
żołnierz w dymisji	72	47	1055	800	–	–
oficer na urlopie bezterminowym	–	–	2	–	–	–
żołnierz na urlopie bezterminowym	–	–	61	–	–	–
powiat kalwaryjski						
oficer	1	–	–	–	–	–
żołnierz	14	–	–	–	–	–
żołnierz w dymisji	–	–	1004	–	–	–
oficer na urlopie bezterminowym	–	–	1	–	–	–
żołnierz na urlopie bezterminowym	–	–	59	–	–	–
powiat sejneński						
oficer	1	–	–	–	–	–
żołnierz	12	–	–	–	–	–
żołnierz w dymisji	20	–	927	–	–	–
oficer na urlopie beteterminowym	–	–	1	–	–	–
żołnierz na urlopie bezterminowym	–	–	56	–	–	–
powiat augustowski						
oficer	1	–	–	–	–	–
żołnierz	18	–	–	–	–	–
żołnierz w dymisji	–	–	1494	–	–	–
oficer na urlopie bezterminowym	–	–	1	–	–	–
żołnierz na urlopie bezterminowym	–	–	71	–	–	–
powiat łomżyński						
oficer	1	–	–	–	–	–
żołnierz	24	–	–	–	–	–
żołnierz w dymisji	–	–	1021	–	–	–
oficer na urlopie bezterminowym	–	–	1	–	–	–
żołnierz na urlopie bezterminowym	–	–	76	–	–	–
	–	–	–	–	–	–

L e g e n d a: M – mężczyźni, K – kobiety; w rubryce „kobiety” dane oznaczają członkinie rodzin żołnierzy – żony i córki.

Ź r ó d ł o: WSORI, t. XV, cz. 1, s. 92–94.

na terenie guberni. W drugim przypadku dane obejmowały także żołnierzy Straży Wewnętrznej, wojska forteczne, a nawet żołnierzy dymisjonowanych i urlopowanych. Wojska rosyjskie stacjonujące w Królestwie Polskim stanowiły w niektórych miastach poważny odsetek ludności, lecz zaliczano ich do ludności niestałej.

Tabela 11. Liczba żołnierzy armii rosyjskiej przebywających w guberni lubelskiej pod koniec lat czterdziestych XIX w.

Rodzaj wojsk	Liczba generalów	Liczba sztab-oficerów	Liczba ober-oficerów	Liczba szeregowych	Razem
piechota	1	12	151	5876	6040
kawaleria	3	27	257	5763	6050
artyleria	1	7	39	1398	1445
inżynieryjne	–	2	24	339	365
kozacy	–	2	15	709	726
żandarmi	–	2	10	103	115
saperzy	–	2	15	686	703
Straż Wewnętrzna	–	2	52	1761	1815
Zarząd Naczelnika Wojskowego	1	1	1	8	11
Zarząd Komendanta twierdzy Zamość	1	1	2	26	30
Zarząd Komendanta twierdzy Iwangołód	1	1	2	8	12
szpital wojskowy w Lublinie	–	1	2	135	138
szpital wojskowy w Siedlcach	–	–	1	69	70
szpital wojskowy w Zamościu	–	–	1	77	78
komendy etapowe (6)	–	6	–	18	24
komendy rejestracji rekrutów i poborowych	–	3	16	41	60
dymisjonowani żołnierze	–	–	–	–	546
urlopowani żołnierze	–	–	–	–	504
kantoniści	–	–	–	–	418
Razem	8	69	588	17 012	19 145

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 4, s. 218.

Liczebność 10. Okręgu Straży Wewnętrznej wynosiła ponad 4 tys. osób (137 oficerów oraz 4007 podoficerów i szeregowych) w oddziałach inwalidów, ponad 200 osób w batalionach garnizonowych (6 oficerów oraz 234 podoficerów i szeregowych). Z czasem etat okręgu powiększył się i w 1848 r.

Tabela 12. Liczebność wojsk rosyjskich w powiatach guberni radomskiej w 1847 r.

Powiat	Piechota	Kawaleria	Artyleria	Straż Wewnętrzna
radomski	2418	18 żandarmów, 50 kozaków	220	172
opatowski	800	36	–	65
sandomierski	506	111	–	72
stopnicki	144	61	–	59
miechowski	430	108	–	54
olkuski	–	78	–	88
kielecki	1819	64	–	152
opoczyński	3258	48	–	94
Razem	9375	574	220	756

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 5.

wynosił 6486 (156 oficerów, 3 urzędników, 6156 podoficerów i szeregowych oraz 3 urzędników, 84 muzykantów i 69 nieliniowych)⁸⁰. Niekiedy liczebność ta zwiększała się nawet do 7 tys. osób.

W Królestwie Polskim stacjonowały także wojska nieregularne – głównie dońskie pułki kozaków, na granicy z Cesarstwem. Zmieniały się one rotacyjnie co cztery lata. Oddziały te tworzyły Nieregularną Konną Brygadę, składającą się z dywizjonu żandarmów oraz Kaukaskiego pułku konnego (złożonego ze zbiorczego liniowego dywizjonu kozaków, kaukaskiego dywizjonu konnego i Zakaukaskiego konnego pułku mużułmanów). Ponadto nad granicą stacjonowało, wspomniane już, pięć dońskich pułków kozaków. Łącznie siły nieregularne liczyły około 4500 osób⁸¹.

Okazuje się, że liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim była wyższa niż wynikałoby to z przytoczonych wcześniej danych (zob. tab. 6). W tabeli 6 brano pod uwagę tylko liczebność oddziałów wchodzących w skład korpusów piechoty Armii Czynnej. W wyliczeniach nie uwzględniono wojsk nieregularnych, Straży Wewnętrznej, Korpusu Żandarmów oraz obu Zachodnich Okręgów: Artylerii i Inżynierii. Biorąc pod uwagę wszystkie składniki rosyjskich sił zbrojnych, można przyjąć, że rzeczywista liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie wynosiła około 90 tys. osób (oficerów, żołnierzy i urzędników).

⁸⁰ GARF, f. 450, op. 1, d. 12, 13, 14, 15; RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116; *Положение об инвалидных командах...*

⁸¹ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по 25-е Июля 1852 год*, cz. 1, Санкт-петербург 1852, s. 63–64; Приказы Действующей Армии за 1849 год, Warszawa 1849.

Tabela 13. Liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w 1848 r.

Jednostka	Liczebność
II Korpus Piechoty	62 029
10. Okręg Straży Wewnętrznej	7099
3. Okręg Korpusu Żandarmów	7030
Zachodni Okręg Artylerii	4040
Zachodni Okręg Inżynieryjny	5809
Wojska nieregularne (kozacy)	4500
Razem	90 507

Źródło: obliczenia własne na podstawie: RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116; Приказы Действующей Армии за 1849 год, Варшава 1849.

2.3. Dyslokacja

Rozmieszczenie wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. było typowe dla wielu armii omawianego okresu. Zalecano wówczas, by w miastach będących centrami administracyjnymi lokować sztaby pułków i batalionów. Wchodzące w skład jednostek pododdziały kierowano zaś do okolicznych miejscowości⁸².

Brano pod uwagę także kwestie ekonomiczne i starano się kwaterować pułki w rejonach, w których nie było problemów z aprowizacją⁸³.

W omawianym półwieczu można wyróżnić dwa okresy, w których dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim znacząco różniła się od siebie. Pierwszy okres obejmował lata 1815–1830, w Królestwie Polskim stacjonowały wówczas głównie oddziały Gwardii Cesarskiej oraz pułki kozackie na granicy z Cesarstwem. Drugi okres obejmował lata 1831–1856, w Królestwie stacjonowały wtedy oddziały Armii Czynnej, formacje pomocnicze oraz pułki kozackie na granicy z Cesarstwem. Oba okresy różniły się od siebie w kilku zasadniczych kwestiach: rodzaju wojsk, składu, liczebności, dyslokacji i czasu pobytu.

⁸² *Столетие военного министерства...*, t. IV, cz. 1, ks. 2, cz. 2, s. 84; zob. H. Sommer, *Pruskie garnizony wojskowe w Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, Oświęcim 2011.

⁸³ W 1845 r. dokonano zmian dyslokacji części wojsk Armii Czynnej (I i II Korpus Piechoty), które przeniesiono z rejonów dotkniętych klęską nieurodzaju; zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1648, k. 34, Pismo Iwana Paskiewicza do następcy tronu w. ks. Aleksandra Mikołajewicza, 17(29) X 1845 r.

Tabela 14. Charakterystyka armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim w latach 1815–1856

Cechy	1815–1830	1831–1862
Rodzaj	Gwardia Cesarska	Armia Czynna
Skład	duża liczba Polaków	duża liczba Rosjan
Liczebność	około 8 tys. żołnierzy	około 90 tys. żołnierzy (60 tys. żołnierzy armii czynnej i 30 tys. wojsk lokalnych)
Czas pobytu	stały	rotacyjny
Dyslokacja	Warszawa i okolice	Królestwo Polskie
Rosyjskie instytucje wojskowe	brak	stałe (10. Okręg Straży Wewnętrznej, 3. Okręg Korpusu Żandarmów itp.)

Źródło: oprac. własne.

Najważniejszą różnicą, rzutującą na kolejne, był rodzaj wojsk stacjonujących w Królestwie. Dla pierwszego okresu (1815–1830) była to Gwardia Cesarska, dla drugiego zaś (1831–1856) oddziały liniowe Armii Czynnej. Nieliczna, ale elitarna gwardia, oprócz zadań honorowych, miała być także obszarem zbliżenia pomiędzy Polakami a Rosjanami. Stąd duża liczba Polaków w jej szeregach. Oddziały liniowe nie były już formacjami elitarnymi, a służyli w nich przedstawiciele różnych narodów zamieszkujących tereny Cesarstwa Rosyjskiego. Było ich też więcej niż gwardii, co powodowało, że byli bardziej zauważalni na obszarze Królestwa.

Jedną z ważniejszych z omawianych różnic była rotacyjność stacjonowania oddziałów rosyjskich w Królestwie (zob. mapa 2). Te działania, zwane niekiedy „walcem wokół Polesia”, powodowały kierowanie do Królestwa coraz to innych jednostek. Mechanizm zmian miejsc stacjonowania oddziałów był złożony i można by go porównać z „modelem planetarnym”, gdzie dookoła Słońca krążyły obracające się wokół własnej osi planety. Centrum tego mikrosystemu było, wspomniane już, Polesie. W tym miejscu była główna oś obrotu, wokół której, analogicznie jak krążące wokół Słońca planety, poruszały się cztery korpusy piechoty. One również były w ciągłym ruchu wirowym, a osią ich obrotu był główny ośrodek władzy w danym regionie, w przypadku Królestwa Polskiego była to Warszawa. Poszczególne dywizje wchodzące w skład korpusu zmieniały miejsca swej dyslokacji po manewrach letnich (dla Królestwa pod Warszawą). Przykładowy pułk (zob. np. mapa 1) stacjonując wiosną w Łomżyńskiem, latem maszerował na manewry pod Warszawę, by jesienią udać się na Lubelszczyznę, gdzie zimował.

W latach przedpowstaniowych (pierwszy okres) w Królestwie stacjonowały głównie oddziały gwardii. Ostatecznie miejscem ich stałej dyslokacji

była Warszawa i jej okolice. Ich obecność w stolicy była uzależniona m.in. od stałego pobytu w tym mieście w. ks. Konstantego, jako członka rodziny cesarskiej i – przynajmniej do początku lat dwudziestych XIX w. – potencjalnego następcy tronu. Prócz Warszawy rosyjskie pododdziały stacjonowały w Górze Kalwarii (5. ba gwardii), twierdzy Modlin (5. szwadron Podolskiego pkir gwardii), Nowym Dworze (5. szwadron puł gwardii JCM Cesarzewicza), Zakroczymiu (5. szwadron Grodzieńskiego phuz gwardii), Skierniewicach (3. bak gwardii). Oprócz nich na zachodniej granicy Królestwa stacjonowały cztery pułki kozackie. Przez cały ten okres dyslokacja ta pozostawała prawie niezmienna. Pewne drobne modyfikacje w pierwszych latach były spowodowane problemami kwaterunkowymi.

Należy pamiętać, że w okresie tym na ziemiach Królestwa stacjonowały oddziały Wojska Polskiego, które liczyły około 30 tys. żołnierzy i były rozmieszczone w głównych miastach kraju – Warszawie, Radomiu, Lublinie, Kielcach, Kaliszu czy Płocku, ale także w miejscowościach, w których znajdowały się twierdze – Modlinie i Zamościu⁸⁴.

Drugi okres – międzypowstaniowy – różnił się w dużej mierze od pierwszego. Oddziały rosyjskie stacjonowały na terenie całego Królestwa, a liczba żołnierzy Armii Czynnej znacząco się powiększyła – do około 60 tys. W tym okresie wyróżnić można dwa rodzaje rosyjskiej obecności wojskowej w Królestwie. Pierwsza była stała i dotyczyła instytucji wojskowych znajdujących się tu na stałe. Zaliczano do nich wojska lokalne (administrację wojskową, Straż Wewnętrzzną, Korpus Żandarmów) oraz Zachodniego Okręgu Artylerii i Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego. Drugi typ obecności charakteryzował się zmiennością i rotacyjnością. Dotyczył oddziałów wchodzących w skład Armii Czynnej oraz wojsk nieregularnych (pułki kozackie) stacjonujących na zachodniej granicy Imperium.

Po stłumieniu powstania listopadowego prawie wszystkie jednostki rosyjskie biorące udział w tych działaniach pozostały w Królestwie do początku 1832 r. Rozlokowano je na terenie całego opanowanego obszaru. Starano się rozłożyć poszczególne pułki równomiernie, by umożliwić odpowiednie ich zakwaterowanie i wyżywienie⁸⁵. Początkowo planowano, by Korpus Gwardii, który tłumiał powstanie, na okres zimowy tymczasowo stacjonował w okolicach Warszawy. W tym celu podjęto już nawet przygotowania i wyznaczono miejscowości, gdzie miały stanąć sztaby poszczególnych pułków (np. Izmajłowski pp gwardii w Makowie). Ostatecznie zmieniono tę decyzję i korpus udał się na kwatery do guberni wileńskiej, kurlandzkiej, liflandzkiej i witebskiej⁸⁶.

⁸⁴ B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 59, 83–87, 102–105.

⁸⁵ Zob. zał. nr 7, Dyslokacja rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie Polskim w 1831 r.

⁸⁶ *Историческое обозрение Лейб-гвардии Измайловского полка. 1730–1850*, С.-Петербург 1850, s. 299.

W omawianym okresie dowództwo rosyjskie uważało, że Królestwo Polskie należy rozpatrywać jako rejon, w którym może stacjonować jeden korpus piechoty ze swą artylerią i kawalerią⁸⁷, co dawało liczbę około 45 tys. żołnierzy. W późniejszym okresie liczba ta uległa zwiększeniu nawet do 60 tys.

Armia Czynna stacjonująca przy zachodniej granicy Cesarstwa składała się z czterech korpusów piechoty. Każdy z nich stacjonował na odrębnym terytorium: pierwszy – na Litwie, drugi – na Białorusi, trzeci – w Królestwie Polskim i czwarty – na Ukrainie. Co kilka lat, przeważnie po manewrach letnich, korpusy zmieniały miejsca dyslokacji i przechodziły w rejony zajmowane wcześniej przez inne korpusy. W 1837 r. korpusy Armii Czynnej stacjonowały w: Wilnie – sztab I KP, Homlu – sztab II KP, Kijowie – sztab III KP, Warszawie – sztab IV KP⁸⁸.

Kilka lat później, w 1839 r., na tereny Królestwa wkroczył z Litwy I KP i stacjonował tam przez kilka następnych lat, do 1842 r. Następnie do Królestwa przeszedł II KP, a później III KP. W 1852 r. w Królestwie stacjonował II KP.

Pewne zakłócenia tej regularnej rotacji korpusów piechoty w rejonie zajmowanym przez Armię Czynną miały miejsce w burzliwym roku 1848, kiedy w Europie rozpoczęła się Wiosna Ludów. 25 lutego tego roku wydano rozkaz o mobilizacji armii rosyjskiej, a część oddziałów skierowano w stronę granic z Austrią i Prusami. Na prośbę władz austriackich na Węgry udały się oddziały III, IV i V KP. Ponowne odstępstwo od normy miało miejsce w czasie wojny krymskiej, kiedy na terenach Królestwa stacjonował II KP oraz część IV KP (Warszawa–Lublin–Łuck–Żytomierz–Winnica)⁸⁹.

Podobnie jak w Armii Czynnej przebiegała rotacja oddziałów w pułkach kozackich stacjonujących w Królestwie Polskim. Zmiany zachodziły w sierpniu i wrześniu, po zakończeniu szkolenia poligonowego. Przejście pułku kozackiego znad Donu do Królestwa lub w odwrotnym kierunku zajmowało około trzech miesięcy. Wszelkie kalkulacje dotyczące przemarszu i spodziewanego terminu przybycia na nowe kwatery podawano w odpowiednich dokumentach i drukach⁹⁰.

Rejony i miejsca dyslokacji wojsk rosyjskich były wybierane spośród miejsc wymienionych w specjalnych wykazach i wydawnictwach takich jak *Военно-статистическое обозрение Российской империи*, które sporządzali podczas specjalnych rekonesansów oficerowie Sztabu Generalnego oraz

⁸⁷ WSORI, t. XV, cz. 1, s. 2.

⁸⁸ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год...*; zob. zał. nr 9, Miejsce stacjonowania IV Korpusu Piechoty w Królestwie Polskim w 1837 r.

⁸⁹ *Столетие военного министерства...*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, s. 315.

⁹⁰ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 1, s. 64.

miejscowe władze. Dla każdej guberni zestawiano wykaz wspomnianych miejsc oraz ich krótką charakterystykę – liczbę i rodzaj budynków, zajmowany obszar, zalesienie oraz przeznaczenie (na sztab, kwatery, szpitale lub magazyny). Spośród nich wybierano miejsca, które następnie zajmowało wojsko. W poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego takich punktów było 914: w augustowskiej – 105⁹¹, płockiej – 110⁹², warszawskiej – 296⁹³, lubelskiej – 170⁹⁴, radomskiej – 232⁹⁵. Nie był to jednak wykaz stałych miejsc wykorzystywanych przez wojsko. Część z nich mogła być zwolniona z tego (kwaterunku) z powodu nieurodzaju, powodzi lub położenia przy głównych szlakach komunikacyjnych.

Poszczególne województwa, później gubernie, były w różnym stopniu przydatne do zakwaterowania wojska. W guberni augustowskiej, mimo ogólnie sprzyjających warunków, niekorzystne było rozciągnięcie obszaru guberni oraz obecność w centralnej jej części kompleksów leśnych i terenów podmokłych, dzielących obszar na dwa odrębne rejony. Utrudniało to łączność pomiędzy oddziałami oraz sztabem korpusu znajdującym się w Warszawie. W guberni augustowskiej mógł kwaterować najwyżej pułk piechoty i brygada artylerii. Starano się trzymać tej zasady i w powiatach tej guberni stacjonowało: kalwaryjski – dwie baterie artylerii, sejneński – jedna bateria artylerii, augustowski – jeden batalion i jedna bateria piechoty, łomżyński – dwa bataliony piechoty⁹⁶. W guberni płockiej pod koniec 1831 r. stacjonowała brygada piechoty i batalion saperów. Oprócz tego w twierdzy Modlin ulokowany był pułk piechoty⁹⁷. W guberni warszawskiej od wielu lat stacjonowała dywizja piechoty z artylerią.

Ogólne położenie pułków pozostawało takie samo. Zmieniano natomiast kwatery poszczególnych batalionów i rot. Wojska Straży Wewnętrznej i inne formacje, które nie należały do wojsk Armii Czynnej, nie zmieniały swego miejsca stałej dyslokacji⁹⁸.

Warszawa była na mapie Królestwa Polskiego najważniejszym punktem o znaczeniu militarnym. Znajdowały się tu siedziby dowództw, sztabów, zarządów oraz koszary dla poszczególnych jednostek wojskowych. W 1846 r. stołeczny garnizon składał się z około 15 tys. żołnierzy⁹⁹. W samej

⁹¹ WSORI, t. XV, cz. 1, s. 122–128.

⁹² Tamże, cz. 2, s. 2–15.

⁹³ Tamże, cz. 3, s. 2–29.

⁹⁴ Tamże, cz. 4, s. 2–38.

⁹⁵ Tamże, cz. 5, s. 295–308.

⁹⁶ Tamże, cz. 1, s. 2–3, 121.

⁹⁷ Tamże, cz. 2, s. 1.

⁹⁸ Tamże, cz. 3, s. 1.

⁹⁹ Tamże, s. 247–248.

Warszawie mieściło się wiele instytucji wojskowych, w 1846 r. były to m.in.: Sztab Główny Armii Czynnej z wchodzącymi w jego skład zarządami, Zarząd Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego, Dyżurstwo Warszawskiego Wojskowego Gubernatora, Sztab Cytadeli Aleksandrowskiej II klasy wraz z oddziałem inżynieryjnym, ¼ wojskowej roty roboczej nr 9, ruchomy arsenał nr 2, 8. i 9. rota 7. Garnizonowej Brygady Artylerii, szpital wojskowy V klasy, odwach (ordonanshaus) II klasy, zbiorcza komenda (oddział) polskich inwalidów, 22., 59., 78. i 79. ruchoma rota inwalidów oraz 6. Dyrekcja Warszawskiej Linii Telegraficznej.

W Warszawie zwykle stacjonowało po 12 batalionów piechoty i szwadronów kawalerii, do 600 osób konnicy nieregularnej (kozacy) i 2 baterie artylerii. Oddziały te kwaterowały w koszarach znajdujących się na terenie stolicy¹⁰⁰.

Tabela 15. Liczebność wojsk rosyjskich kwaterujących w guberni warszawskiej w połowie lat czterdziestych XIX w.

Powiat	Piechota	Artyleria	Straż Wewnętrzna	Razem
Warszawa	12 batalionów	–	–	15 000
warszawski	200	–	160	360
stanisławowski	–	–	1	1
łęczycki	2030	–	1	2031
sochaczewski	300	–	1	301
gostyński	1400	–	5	1405
kujawski	1200	–	3	1203
koniński	1400	200	3	1603
kaliski	1450	200	2	1652
sieradzki	800	460	2	1262
wieluński	1000	–	3	1003
piotrkowski	1100	–	2	1102
rawski	1600	–	4	1604
Razem	12 480	860	187	28 527

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 3.

Łącznie w guberni warszawskiej i w samej Warszawie stacjonowało około 30 tys. żołnierzy.

Według analogicznych informacji w guberni lubelskiej od 1832 do 1848 r. na stałych kwaterach w jej wschodniej części – w powiatach hrubieszowskim,

¹⁰⁰ Tamże, s. 248.

krasnostawskim, radzyńskim i białskim – przebywała na stałe dywizja kawalerii i artyleria konna. Pozostałe powiaty zajmowały 3 pułki piechoty, 3 baterie artylerii i batalion saperów¹⁰¹.

Tabela 16. Liczebność wojsk rosyjskich w guberni lubelskiej w 1848 r.

Powiat	Piechota	Kawaleria	Artyleria	Razem
białski	–	900	–	900
hrubieszowski	–	1500	–	1500
krasnostawski	250	1950	–	2200
lubelski	3750	–	860	4610
łukowski	3000	–	–	3000
radzyński	250	300	600	1150
siedlecki	2500	–	–	2500
zamojski	3750	300	–	4050
Razem	13 500	4950	1460	19 910

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 4.

W niektórych okresach liczba oddziałów ulegała niewielkim zmianom. W 1840 r. w guberni lubelskiej stacjonowały 3 pułki kawalerii (Petersburski pułk w Chełmie, JCM Następcy pułk w Hrubieszowie i Klastycki pułk w Krasnymstawie), 2 pułki piechoty (pp ks. Wilhelma pruskiego w Janowie Lubelskim, pp ks. Karola pruskiego w Lublinie), 1 bak i 2 lba¹⁰².

W guberni radomskiej w 1847 r. kwaterowały: brygada piechoty, bateria artylerii i oddziały nieregularne (kozacy). Razem w tej guberni było 10 925 żołnierzy: piechoty – 9375, artylerii – 220, kawalerii (kozacy i żandarmi) – 574, straży wewnętrznej – 756¹⁰³.

Nie dla wszystkich guberni mamy jednak tak precyzyjne dane. W augustowskiej pod koniec lat czterdziestych XIX w. miał stacjonować tylko jeden pułk piechoty¹⁰⁴, a w płockiej w 1849 r. – brygada piechoty i pułk piechoty w twierdzy Nowogeorgijewsk¹⁰⁵.

Poszczególne pułki rosyjskie wchodzące w skład korpusów piechoty co pewien czas przenoszono z jednego rejonu Królestwa do drugiego. Relokacja ta odbywała się przeważnie w połowie roku kalendarzowego, po zakończeniu manewrów pod Warszawą.

¹⁰¹ Tamże, cz. 4, s. 267.

¹⁰² AP Lublin, Komisja Województwa Lubelskiego, Wydział Administracyjny, sygn. 488, k. 264.

¹⁰³ WSORI, t. XV, cz. 5, s. 293.

¹⁰⁴ Tamże, cz. 1, s. 121, 130–131.

¹⁰⁵ Tamże, cz. 2, s. 26–27.

Zmiany w dyslokacji niektórych pułków, lub tylko batalionów wchodzących w ich skład, zachodziły okresowo. W ciągu roku wyznaczone pododdziały (rota lub batalion) udawały się do Warszawy w celu pełnienia wart. Inne, przeważnie w sile batalionu, udawały się do jednej z twierdz w Królestwie Polskim, gdzie wypełniały to samo zadanie – pełniły warty.

Przemarsze wojsk odbywały się w określony sposób. Wcześniej wytyczano trasę marszu, miejsca postojów i noclegów, zabezpieczano kwatery i sposób aprowizacji. W ramach planowania marszów starano się dzielić trasę na dzienne odcinki o długości około 20 wiorst. Dla kawalerii odcinki te były odpowiednio dłuższe – do około 25 wiorst. W czasie marszu co dwa dni robiono jednodniową przerwę, tzw. dniówkę, w czasie której robiono obóz, żołnierze odpoczywali, naprawiali oporządzenie i umundurowanie oraz leczyli powstałe urazy (otarcia itp.). W celu odpowiedniej organizacji całej trasy porozumiewano się z odpowiednimi władzami administracyjnymi, które ułatwiały przemarsz wojsk, wskazywały odpowiednie drogi, pośredniczyły w kontaktach z administracją i mieszkańcami. W ramach szkolenia w określonych sytuacjach bojowych marsz odbywał się często sposobem ubezpieczonym, tzn. z wystawianiem straży przedniej i tylnej oraz patroli¹⁰⁶.

Okres letni był dla armii czasem wzmożonego szkolenia, głównie poligonowego. Jego celem było wyrabianie sprawności bojowej, marszowej i ogólnie pojętej tężyzny fizycznej. Armia rosyjska w tym czasie nie odbiegała od normy. W Królestwie Polskim typowano tereny, które mogły zostać wykorzystane do szkolenia wojsk. W latach 1815–1830 odbywało się ono przeważnie pod Warszawą. W niektórych przypadkach decyzję o wyborze rejonu szkolenia wojsk podejmował car samodzielnie. Tak było w 1828 r., kiedy określił on miejsca, w których miały szkolić się poszczególne dywizje wchodzące w skład Korpusu Litewskiego (Nieśwież, Skidel, Młynów), Korpusu Rezerwowego Grenadierów (Ciechanowiec) i Wojska Polskiego (Warszawa)¹⁰⁷.

W każdej guberni obszarów przeznaczonych do szkolenia było kilka. Wykorzystywano je w zależności od rodzaju szkolenia – dla piechoty, kawalerii, artylerii lub dla manewrów kilku rodzajów wojsk. Sugerowano wykorzystywanie takich terenów dla celów wojskowych po zakończeniu żniw. Wskazywano także odpowiednie miejsca na rozłożenie obozu. Starano się, by nie były to tereny podmokłe, co mogłoby mieć szkodliwy wpływ na

¹⁰⁶ Regulamin służby polowej szczegółowo określał czynności oddziałów i żołnierzy w czasie przemarszu, biwaku, wystawiania posterunków itp. w czasie pokoju i wojny; zob. PSZRI, 2, t. XXI (1846), nr 20 224.

¹⁰⁷ RGWIA, f. 846, op. 16, d. 986, List w. ks. Konstantego do gen. hr. Iwana Dybicza, 14 IV 1828 r.

zdrowie żołnierzy. Miejsca te miały dobrze rozwiniętą sieć dróg, umożliwiając zapewnienie wojsku odpowiedniego zaopatrzenia.

Wśród wymienionych obszarów poligonowych były:

- w guberni augustowskiej: okolice Nowogrodu nad Narwią, Wizny, Suwałk i Mariampola¹⁰⁸;
- w guberni płockiej: okolice Zakroczymia, Płocka, Wyszogrodu, Pułtuska, Zegrza, Lipna i Makowa¹⁰⁹;
- w gubernii warszawskiej: okolice Sochaczewa, Łowicza, Góry Kalwarii, Warki, Nowego Miasta nad Pilicą, Kalisza, Bolesławca nad Prosną, Krzepic, zakole rzeki Warty w pobliżu Działoszyna i okolice Uniejowa¹¹⁰;
- w guberni lubelskiej: okolice Lublina, Kurowa, Łęcznej, Piotrowina, Węgrowa i Siedlec¹¹¹;
- w guberni radomskiej: okolice Solca, Lipska, wsi Jawor, Iłży, wsi Michałów i Pawłowice oraz Opoczna¹¹².

W okresie letnim większość pododdziałów stacjonujących w Królestwie Polskim przemieszczała się pod Warszawę, gdzie brała udział w tzw. wielkich manewrach. Po ich zakończeniu pułki udawały się przeważnie na nowe kwatery. Niekiedy zmieniano ten schemat w doraźnych przypadkach, gdy wypełniano zadania postawione przez przełożonych. Takie zakłócenie schematu miało miejsce np. w 1849 r., gdy skierowano na Węgry część Armii Czynnej, oraz w czasie wojny krymskiej.

Rotacja wojsk na terenach Królestwa i guberni zachodnich jest doskonale widoczna na przykładzie wielu pułków rosyjskich. Poniżej przedstawiono rotację pułków piechoty wschodzących w skład 3. DP, funkcjonującej w I KP. Wspomniane pułki piechoty to: staroingermanlandzki, nowoingermanlandzki, pskowski i wielkołucki.

Staroingermanlandzki pp po stłumieniu powstania listopadowego stacjonował do początku 1832 r. w Królestwie Polskim. Następnie przeniesiono go na Wileńszczyznę, gdzie pozostał przez kilka lat (1833–1837). Ponownie przenoszono go do Królestwa w latach 1838–1842, 1849 i 1854–1857: stacjonował w Częstochowie w 1840 i w Warszawie 1841 r., a następnie do Besarabii (1842) i na Kijowszczyznę (1843–1846).

Nowoingermanlandzki pp stacjonował na Wileńszczyźnie do 1839 r., a potem przeniesiono go do Królestwa (1839–1842) i skierowano do Piotrkowa (1839–1840). W ciągu dwóch lat sztab znajdował się w tym mieście, jednak

¹⁰⁸ WSORI, t. XV, cz. 1, s. 128.

¹⁰⁹ Tamże, cz. 2, s. 22–26.

¹¹⁰ Tamże, cz. 3, s. 54–56.

¹¹¹ Tamże, cz. 4, s. 41–43.

¹¹² Tamże, cz. 5, s. 308–309.

jego bataliony często przenoszono do innych miejscowości, np. z Rawy, Brzezin i Łasku do Tuszyna, Sieradza, Łasku, Kielc, Olkusza, Radomska, Kalisza, Konina czy Łowicza. W marcu 1841 r. pułk stacjonował w koszarach w Warszawie, a latem szkolił się w obozie na Bielanach. 22 września 1841 r. wrócił na swe stałe kwatery do Piotrkowa. W kolejnym roku przeszedł do twierdzy Nowogeorgijewsk, a następnie do Kiszyniowa¹¹³.

Pskowski pp po stłumieniu powstania listopadowego początkowo zajął kwatery w Rypinie, a następnie w Lipnie – do początku 1832 r. W marcu pułk przeniesiono do Oszmiany na Wileńszczyźnie¹¹⁴. Po jego reorganizacji i połączeniu z 5. pjejr w 1833 r. powstał pjejr księcia Kutuzowa. Przez kilka lat kwaterował na Litwie i Białostocczyźnie, a jesienią 1839 r. skierowano go z Sokółki do Łęczycy, gdzie umieszczono sztab pułku. Sztaby batalionów znalazły się w Płocku, Zgierzu, Grodnie i Białymstoku. Z rot wysłano pododdziały w sile od połowy plutonu do 1,5 plutonu do różnych miast Królestwa w celu pełnienia wart (Brześć Kujawski, Wyszogród, Łowicz, Lipno, Kutno, Sieradz, Piotrków, Rawa, Radom, Kalisz i Konin). Następne trzy lata sztab pułku znajdował się w Łęczycy. Rokrocznie od stycznia do kwietnia pułk znajdował się w Warszawie, gdzie trzymał warty. Kwaterował wówczas w warszawskich koszarach. W październiku 1842 r. przeniesiono go do Besarabii, gdzie stacjonował do 1846 r., kiedy przeniesiony został do Nieżyna. W maju 1848 r. jednostkę translokowano do guberni grodzieńskiej, gdzie sztab znów znalazł się w Sokółce. W kwietniu 1849 r. pułk został ponownie przerzucony, tym razem do Kalisza, gdzie stacjonował na ciasnych kwaterach do lipca. Wówczas poszczególne pododdziały skierowano do pełnienia wart w miastach Królestwa Polskiego. W listopadzie tegoż roku pułk ponownie przeniesiono. Sztab znalazł się w Augustowie, a sztab batalionów w Suwałkach, Rajgrodzie, Raczkach i Filipowie. Po szkoleniu liniowym w 1850 r. pułk znajdował się nadal w tym samym rejonie, jednak już w innych miastach: sztab pułku i 4. batalionu w Suwałkach, a pozostałych batalionów w Kalwarii, Wisztyńcu i Filipowie. W marcu 1851 r. pułk ponownie przeniesiono, tym razem w rejon Płocka: sztab pułku, 2. batalion i sztab 3. batalionu do samego miasta, sztab 1. batalionu do Wyszogrodu, a sztab 4. batalionu do Sierpca. W lipcu pułk skierowano do twierdzy Brześć Litewski, gdzie trzymał warty do lutego 1852 r. Z Brześcia pułk przeniesiono do Kobrynia, a bataliony do Pińska, Antopola, Ratna i Wysokiego Litewskiego, jednak już w następnym roku pułk powrócił do Brześcia, gdzie trzymał warty w twierdzy w 1853 i 1854 r. Jesienią 1854 r. brał zaś udział

¹¹³ А.И. Пирожников, *История 10-го пехотного Новоингерманландского полка*, Тула 1913, 255–257.

¹¹⁴ Н.И. Гениев, dz. cyt., s. 276–277.

w szkoleniu pod Warszawą i stamtąd został przeniesiony na nowe kwatery – sztab pułku w Kielcach, a sztaby batalionowe w Chmielniku, Bodzentynie, Daleszycach i Morawicy. Na tych kwaterach pułk pozostawał do śmierci Mikołaja I¹¹⁵. W maju 1855 r. sztab pułku przeniesiono do Opola (Lubelskiego), a w październiku do Janowa (Lubelskiego). Zgodnie z obowiązującymi zasadami pododdziały wchodzące w skład pułku kwaterowały w okolicznych miejscowościach. Były to Frampol, Józefów, Tarnogród i Krzeszów. Rok później, w maju 1856 r., pułk udał się na szkolenie poligonowe pod Warszawą, skąd w czerwcu pomaszerował do Radomia. Pododdziały jak zawsze rozlokowano w okolicznych miejscowościach. W sierpniu i wrześniu pułk ponownie udał się na szkolenie poligonowe pod Warszawą, a stamtąd na Białostoczczyznę. Sztab pułku ulokowano w Białymstoku, a poszczególne bataliony w Knyszynie, Zabłudowie i Krynkach¹¹⁶.

Wielkołucki pp po stłumieniu powstania listopadowego stacjonował do początku 1832 r. w Królestwie Polskim, skąd przeniesiono go na Grodzieńszczyznę. W 1838 r. pułk powrócił do Królestwa, gdzie stacjonował w Suwałkach, Pułtusk, Płocku, Ostrołęce i Kaliszu (1839). W 1842 r. został przeniesiony do Besarabii, a następnie na Ukrainę (1843–1847). W czasie Wiosny Ludów przetrzucono go z Białegostoku do Kalisza i Łomży (1849). W następnym roku wrócił na swe kwatery. Do Królestwa skierowano go ponownie w 1854 r., gdzie przebywał w Opatowie, Lublinie i Kielcach (1856).

Pododdziały niektórych pułków piechoty stacjonujące w zachodnich guberniach były kierowane także na tereny związane militarnie z Królestwem Polskim. Było to częste w przypadku przeznaczania batalionów stacjonujących na Grodzieńszczyźnie do pełnienia wart w twierdzy Brześć Litewski. W 1836 r. do tych zadań skierowano 3. batalion Wielkołuckiego pp, a później kolejno pozostałe bataliony tego pułku¹¹⁷.

W kwietniu 1839 r. Wielkołucki pp został przeniesiony z dotychczas zajmowanych kwater w powiatach bielskim i drohiczyńskim do Królestwa. Żołnierzy rozlokowano w Suwałkach, Pułtusk, Płocku, Ostrołęce i twierdzy Nowogeorgijewsk. Trzymali tam warty oraz konwojowali rekrutów z Królestwa udających się w głąb Cesarstwa. W listopadzie tego roku pułk przeszedł na nowe kwatery. Sztab pułku i 4. batalion skierowano do Kalisza, 3. batalion do Uniejowa, 2. batalion do Konina, a 1. batalion do Stawiszyna. 4. rotę jegrów skierowano na okres od 1 stycznia do 1 marca do Narewki, gdzie miała walczyć z włóczęgami ukrywającymi się w Puszczy Białowieskiej, tam 1 marca zmieniła ją 1. rota jegrów. W latach 1840–1841 sztab pułku

¹¹⁵ Tamże, s. 285–289.

¹¹⁶ Tamże, s. 292–295.

¹¹⁷ *Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка...*, s. 32.

nadal stacjonował w Kaliszu, natomiast bataliony przemieszczały się po Królestwie Polskim, trzymając warty w różnych miastach. W sierpniu i wrześniu 1841 r. pułk znajdował się wśród wojsk biorących udział w manewrach pod Warszawą. W Królestwie pułk przebywał do października 1842 r., kiedy skierowano go do Besarabii, stamtąd zaś przeniesiono na Ukrainę, a potem na Białostoczczyznę (1848), skąd rok później przerwano ponownie do Królestwa. Po manewrach dywizyjnych w czerwcu w okolicach Kalisza, gdzie pozostawał przez cztery miesiące, przeniesiono go w Łomżyńskie. Sztab pułku i sztab 3. batalionu stacjonował w Łomży, a pozostałe pododdziały w Stawiszkach, Wiźnie i Zambrowie. W 1850 r. po szkoleniu poligonowym pułk ponownie przeniesiono, tym razem na Suwalszczyznę. Sztab pułku ulokowano w Bielsku, sztab 1. batalionu w Kleszczelach, 2. batalionu w Zabłudowie, 3. batalionu w Narwi i 4. batalionu w Briańsku. Na tych kwaterach pułk pozostawał do 1853 r. W tym czasie bataliony kolejno były wysyłane do pełnienia wart w twierdzy Brześć Litewski. Szkolenie dywizyjne odbywało się w Bielsku, a ogólne w okolicach Warszawy. 1 września 1853 r. pułk udał się na kwatery do Wilna, skąd w kwietniu 1854 r. przeszedł na obóz pod Warszawą. Po odbytych tam manewrach pułk skierowano na nowe kwatery, sztab pułku mieścił się w Opatowie (gubernia radomska), a sztab batalionowe w Ostrowcu, Ożarowie, Lipniku i wsi Sobótce. W maju 1855 r. pułk przeniesiono do Lublina, a wchodzące w jego skład pododdziały rozmieszczono w okolicznych miejscowościach. W maju 1856 r. pułk brał udział w szkoleniu w okolicach Warszawy, a potem skierowano go na nowe kwatery do Kielc¹¹⁸.

W podobny sposób po terenach Królestwa Polskiego wędrowały również inne pułki rosyjskie, np. Symbirski pp, Smoleński pp, Mohylowski pp, Witebski pp, Połtawski pp, Aleksopolski pp, Briański pp, Tomski pjegr, Odeski pjegr, Ukraiński pp, Selengijski pp¹¹⁹. Analogicznie jak oddziały

¹¹⁸ Tamże, s. 32–36.

¹¹⁹ М.Ф. Ахматов, *История для нижних чинов 47-го пехотного Украинского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка*, Киев 1892, s. 33; А.П. Александров, *История 24-го пехотного Симбирского полка*, cz. 1, Кременьчуг 1911, s. 164–174, 195–197, 200, 204, 216–228; М. Дмитриев, *Краткая хроника 39-го пехотного Томского Его Императорского Высочества Эрц-Герцога Австрийского Людвиг-Виктора полка. Составлена по случаю исполнившегося 100-летнего юбилея*, Лович 1896, s. 16; А. Драпов, *На встречу столетнему юбилею Могилевцев. Обзор службы 26-го пехотного Могилевского полка перед престолом и Отечеством, со дня сформирования*, Радом 1902, s. 50–52; А.В. Федоров, *Солдатская памятка 30-го пехотного Полтавского полка*, Варшава 1909, s. 17; М.С. Галкин, *Боевая служба 27-го пехотного Витебского полка 1703–1903*, Москва 1908, s. 252, 254–257, 260; И.В. Ловчинский, *Краткая история пехотного 31-го Алексопольского полка*, Варшава 1909, s. 57; В.П. Максutow кн., *История 25-го пехотного Смоленского*

piechoty kwaterowano oddziały kawalerii. Z powodu braku odpowiednich obiektów koszarowych były one rozlokowane w różnych miejscowościach Królestwa Polskiego, np. Kurlandzki puł, Klastycki phuz¹²⁰.

Oddziały rosyjskie stacjonujące w Królestwie Polskim w tym okresie nie miały stałych miejsc pobytu. Było to związane z brakiem odpowiednich obiektów koszarowych w kraju. Prócz koszar w Warszawie i kilku największych miastach Królestwa na kwatery wyznaczano domy prywatne, większe budynki czy pomieszczenia poklasztorne. Bardzo często poszczególne pododdziały rozlokowywano w różnych, leżących w niedalekiej od siebie odległości miejscowościach. Na przykład w 1846 r., w czasie próby powstańczego ataku na Siedlce, w mieście i jego pobliżu kwaterowały rotы pułku ks. Wellingtona (w Siedlcach, Wiśniewie i Domanicach) i phuz ks. niderlandzkiego (Mordy i Międzyrzec), które mogły być wykorzystane do odparcia ataku¹²¹.

Stałe kwatery w Królestwie Polskim miały oddziały inwalidów wchodzące w skład 10. Okręgu Straży Wewnętrznej. Stacjonowały one w miastach wojewódzkich (potem gubernialnych) oraz powiatowych.

Stałe miejsce dyslokacji miały także oddziały artylerii wchodzące w skład Zachodniego Okręgu Artylerii. W guberni lubelskiej była to 7. Brygada Artylerii oraz artyleryjskie rotы garnizonowe w twierdzach – w Iwangorodzie – rota nr 6 i arsenał oraz w Zamościu – rota nr 7, arsenał oraz trzy lotne parki artyleryjskie.

Oddziały wojsk inżynieryjnych wchodziły w skład 1. Brygady Saperów. Podlegała ona dowódcy Armii Czynnej, a jej sztab znajdował się w Warszawie. W jej skład wchodziły trzy bataliony saperów, jeden rezerwowy batalion saperów, rota saperów, trzy rotы pontonowe i trzy parki pontonowe. Poszczególne pododdziały stacjonowały w: Płońsku (1. bsap), Koziencich

полка за два века его существования (1700–1900), С.-Петербург 1901, s. 787–788; Материалы для истории 41-го пехотного Селенгинского полка с 29 ноября 1796 по 29 ноября 1896 г., Луцк 1896, s. 19; Ф.Г. Попов, История 48 пехотного Одесского полка, т. I, Москва 1911, s. 345–353; Г.С. Родионов, Краткая хроника боевых походов, действий и отличий за военные подвиги 27-го пехотного Витебского полка со дня формирования его, С.-Петербург 1888, s. 13; В.А. Васильковский, В.Т. Григорович, Памятка о столетней службе 35-го пехотного Брянского генерал-адъютанта князя Горчакова полка, Кременчуг 1909, s. 25, 37–39, 46.

¹²⁰ В.П. Цехановецкий, История 18 драгунского Клястицкого Его Королевского Высочества великого герцога гессенского полка 1651, 1806–1886, Варшава 1886, s. 265; М.В. Дандевиль, Столетие 5-го Лейб-драгунского Курляндского Императора Александра III-го полка. 1803–1903, С.-Петербург 1903, s. 203–204.

¹²¹ RGWIA, 16 233, op. 3, d. 2655, k. 25–27; S. Węgrzynowicz, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec nikolajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856*, Kraków 2014.

(2. bsap), Żelechowie (3. bsap), Nasielsku (1. rezerwowo bsap), Nowym Mieście, Błędowie i Jońcu (roty pontonowe wraz z parkami). Przy każdym batalionie było po $\frac{1}{4}$ roty prowiantowej. W czasie szkolenia poligonowego w miesiącach letnich każdy batalion odbywał ćwiczenia w rejonie jednej z twierdz Królestwa Polskiego. Przeważnie była to twierdza leżąca najbliżej miejsca ich stałej dyslokacji¹²².

Mimo że zmiany dyslokacji były wcześniej planowane i uzgadniane pomiędzy Sztabem Głównym a władzami administracyjnymi Królestwa Polskiego, zdarzały się nieporozumienia. Z powodu problemów, głównie opóźnień związanych z przepływem dokumentów, władze administracyjne nie zawsze zdążyły zabezpieczyć odpowiednie kwatery dla wojska¹²³.

2.4. Fortyfikacje

Do wybuchu powstania listopadowego zachodni pas obrony Cesarstwa Rosyjskiego był oparty na linii Libawa, Grodno, Brześć Litewski, Kamieniec Podolski. Głównym punktem był Brześć Litewski. Początkowo (od 1815) zmalało znaczenie twierdz w Królestwie Polskim. W tym czasie rolę twierdzy przestała pełnić Jasna Góra, która w wyniku zmiany przebiegu granic państwa straciła strategiczne znaczenie i nie przewidywano włączenia jej w system osłony fortyfikacyjnej Królestwa Polskiego¹²⁴. Nie postrzegano twierdz w Królestwie jako ważnych elementów pola walki ani punktów zaopatrzeniowych dla walczących wojsk. Po przejęciu Zamościa przez władze krajowe (Królestwa Polskiego) w 1821 r. twierdza została wyremontowana. Wizytowali ją też kolejni władcy – Aleksander I w 1823 r. i Mikołaj I

¹²² Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год, cz. 2*, Санкт-петербург 1852, s. 34.

¹²³ Pododdziały wchodzące w skład Ukraińskiego pjegr zamiast kwatrować w Łodzi i okolicznych wsiach zostały przeniesione do Aleksandrowa i pobliskich wsi. Informacje o zmianie dyslokacji władze lokalne otrzymały zbyt późno, co uniemożliwiło zabezpieczenie odpowiednich kwater dla wojska; zob. AP Łódź, Akta miasta Aleksandrów, sygn. 184. Pismo komisarza obwodu łęczyckiego do burmistrza miasta Aleksandrowa, 10(22) X 1836 r.

¹²⁴ W latach 1815–1830 nastąpiła dewastacja umocnień Jasnej Góry. Sytuacja poprawiła się po upadku powstania listopadowego z powodu ponownego sprowadzenia tam garnizonu. Od 1831 do 1842 r. w twierdzy stacjonował rosyjski garnizon. W latach 1842–1844 wykonano tam prace konserwatorskie i uczyniono z twierdzy jeden z pierwszych na ziemiach polskich zabytek sztuki fortyfikacyjnej. Konserwacji dokonano za zgodą Mikołaja I i formalnie z funduszy Cesarstwa, a faktycznie z zasobów Królestwa Polskiego. Przeprowadzono ją pod nadzorem namiestnika Królestwa – feldmarszałka Paskiewicza, a autorem programu rewaloryzacji miał być architekt Andrzej Gołański; zob. R.H. Bochenek, dz. cyt., s. 197–198, 239–242.

w 1829 r. Jej znaczenie zaczęło być zauważane także przez sztabowców, czego wyrazem było uwzględnianie jej wykorzystania w potencjalnym konflikcie Rosji z Prusami lub Austrią¹²⁵.

Po stłumieniu postania zmieniono założenia polityki obronnej państwa. Linię obrony przesunięto na zachód, a priorytetową kwestią stało się wzniesienie Cytadeli w Warszawie. W ciągu kilku lat rozpoczęto budowę trzech twierdz w Królestwie Polskim: w Warszawie (1832), Brześciu Litewskim (1836) i Dęblinie (1838). Projektantem tych obiektów był szef Zachodniego Okręgu Inżynierii – gen. mjr Iwan Dehn. Od tego czasu zachodnich granic Cesarstwa broniły twierdze Modlin (Nowogeorgijewsk), Warszawa (Cytadela), Dęblin (Iwangorod) i Zamość. Na fali zmian i reform w Cesarstwie Rosyjskim, które nastąpiły po zakończeniu wojny krymskiej, postanowiono zmodyfikować system inżynieryjnego zabezpieczenia granic. Pracami nad tym kierował gen. Edward Totleben¹²⁶.

Po 1831 r. załogi twierdz w Królestwie Polskim były rosyjskie. Załoga miała obsadę stałą i zmienną. Do oddziałów obsady stałej można zaliczyć pododdziały artylerii, roty inwalidów, inżynieryjne, aresztanckie, obsługę magazynów. Obsadę zmienną stanowiły oddziały Armii Czynnej stacjonujące w Królestwie. W określonej kolejności do osadzenia twierdz kierowano bataliony poszczególnych pułków piechoty. Bataliony te zmieniały się co kilka miesięcy. Wykonywały one także różnorodne prace fortyfikacyjne.

Budowa systemu twierdz w Królestwie Polskim była olbrzymim i kosztownym przedsięwzięciem. W prasie zamieszczano ogłoszenia o przetargach na dostarczanie materiałów budowlanych i o zapotrzebowaniu na siłę roboczą. Nie obywało się bez posądzeń przedsiębiorców (np. Maurycego Koniara) o nieuczciwe wygrywanie przetargów, nadużycia, kradzieże funduszków itp. Wielu przedsiębiorców biorących udział w pracach związanych z budową twierdz dorobiło się wówczas dużych majątków¹²⁷.

Wszystkie koszty budowy systemu twierdz ponosił skarb Królestwa Polskiego. Biorąc pod uwagę konieczność spłacania kontrybucji wojennej (27 mln rb), wydatki na utrzymanie armii rosyjskiej na zajęтым terytorium (w 1832–1833 było to 19,3 mln rb), a także zobowiązania z czasów powstania (69 mln zł), skarb Królestwa, by temu podołać, musiał zaciągnąć

¹²⁵ J. Feduszka, *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego 1830–1831*, Lublin 1999, s. 41.

¹²⁶ *Столетие военного министерства...*, t. VII, cz. 1, s. LV–LVI; L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002, s. 20; S. Łagowski, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 2010, s. 37.

¹²⁷ Przykładem takiego przedsiębiorcy jest Gottlieb Langner, który dowoził materiały budowlane (cegły) do budowy twierdzy Modlin; zob. tenże, *Pamiętnik dorożkarza warszawskiego 1832–1857*, red. W. Zawadzki, Warszawa 1975.

pożyczki. Korzystając z pomocy warszawskich bankierów Samuela Fraenkla i Józefa Epsteina, namiestnik wynegocjował zaciągnięcie dwóch pożyczek, po 20 mln rb, na korzystnych warunkach w domu bankowym Hoppe i spółka¹²⁸.

Brześć Litewski

Geneza twierdzy w Brześciu Litewskim sięga końca XVIII w. Miasto było ważnym węzłem komunikacyjnym, usytuowanym u wierzchołka błot poleskich, u ujścia Muchawca do Bugu. Według koncepcji polskiego Kwaternistrzostwa Generalnego z 1818 r. twierdza ta miała być centralną w drugiej linii obrony granic Cesarstwa¹²⁹.

Ufortyfikowanie twierdzy w Brześciu Litewskim projektował m.in. gen. Jan Malletski (Jean Mallet de Granville), który 22 grudnia 1823 r. przedłożył w. ks. Konstantemu projekt jej budowy. Uzyskał wstępną akceptację, która stała się podstawą do dalszych prac nad projektem obiektu. W tym czasie rosyjskie władze wojskowe zrezygnowały z budowania fortyfikacji w Grodnie i skupiły się na twierdzy w Brześciu. Ponownie rozpoczęto prace nad opracowaniem planu budowy twierdzy, a plan autorstwa gen. Karla Oppermana zyskał akceptację cara Mikołaja I w październiku 1830 r. Powołano komitet mający kierować budową twierdzy, na którego czele stał gen. Malletski oraz Brzeski Oddział Inżynieryjny, jednak prowadzone przez nich prace przerwał wybuch powstania listopadowego. Ponownie podjęto je w latach trzydziestych XIX w., po wniesieniu poprawek do dotychczasowego projektu. Nadzór nad pracami powierzono gen. Iwanowi Dehnowi, a kontrolę nad całością przedsięwzięcia – feldmarszałkowi Paskiewiczowi.

W miejscu projektowanej twierdzy, na wyspie na rzece Muchawiec, znajdowało się miasto Brześć Litewski. Postanowiono przenieść je za linię umocnień, około 2 km na wschód. Wykonanie tego zadania ułatwiał zakaz odbudowy budynków zniszczonych w czasie pożarów w 1828 i 1835 r.¹³⁰

Uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego pod nową twierdzę odbyło się 13 maja (1 czerwca) 1836 r. 26 kwietnia 1842 r. równie uroczyście podniesiono flagę nad koszarami nowej twierdzy. Koszt jej budowy szacowano na 4 067 961 rb i 30 kop. Mimo wysokich kosztów budowy przez wiele lat nie prowadzono modernizacji twierdzy¹³¹.

¹²⁸ P. Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012, s. 62–69.

¹²⁹ R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003, s. 135–136; W. Bieszanow, *Twierdza brzeska*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2012, s. 27–29.

¹³⁰ A. Wap, *Twierdza Brześć i przedmieście terespolskie w systemach obronnych – podsumowanie badań historycznych*, w: *Fortyfikacja*, t. IX: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 45–47.

¹³¹ S. Piwowarczyk, *Badania archeologiczne na terenie twierdzy Brześć*, w: tamże, s. 41.

Była to twierdza I klasy. Miała być pewnym punktem oporu i miejscem przechowywania uzbrojenia oraz wyposażenia armii działającej między Wisłą i Bugiem. Osłaniała także ważny węzeł komunikacyjny, gdzie krzyżowały się drogi lądowe, np. z Warszawy do Moskwy, Grodna, Wilna, Słonima i Kijowa. Stanowiła też osłonę szlaku wodnego.

W twierdzy Brześć Litewski stacjonowały: w 1847 r. pododdziały 7. Garnizonowej Brygady Artylerii – 7., 8. i 9. rota artylerii oraz pół 2. rotę laboratoryjnej. Znajdowały się tam także miejscowe parki artyleryjskie na sześć dywizji piechoty i dwie dywizje kawalerii. Ponadto w twierdzy przechowywano sprzęt 4., 5. i 6. ruchomego parku zapasowego¹³².

W 1852 r. w Brześciu Litewskim stacjonowały: sztab 2. Brygady Parkowej i składy brygady, parkowa rota 5. BA z obozem i parkowa rota 6. BA, a także 8., 9. i 10. rota artylerii, 2. rota laboratoryjna oraz półrota parkowa¹³³.

Analogicznie jak w twierdzach Królestwa Polskiego, również w Brześciu Litewskim była komenda żandarmów (z 4. Okręgu Korpusu Żandarmów) oraz batalion garnizonowy (z 9. Okręgu Straży Wewnętrznej). Były to oddziały niewchodzące w skład wojsk stacjonujących w Królestwie Polskim. Na terenie twierdzy znajdował się też Aleksandrowski Brzeski Korpus Kadetów¹³⁴.

W twierdzy rotacyjnie był jeden pułk piechoty, którego zadaniem było trzymanie wart. Pułk ten zmieniał się co kilka miesięcy, np. od lipca 1851 do lutego 1852 r. oraz w 1853 i 1854 r. był to Pskowski pjegr Kutuzowa-Smoleńskiego. Latem pułk ten obozował pod twierdzą¹³⁵.

W Brześciu Litewskim i w twierdzy wystawiano 58 posterunków, z czego na 44 wartę pełniły wojska liniowe, a na 14 – wojska garnizonowe¹³⁶.

Cytadela Warszawska (Aleksandrowska)

Jednym z najbardziej znanych obiektów fortyfikacyjnych w Królestwie Polskim była Cytadela Warszawska. Wybudowana została na rozkaz Mikołaja I, by kontrolować stolicę i trzymać w ryzach jej mieszkańców. Decyzję o jej wzniesieniu Mikołaj I podjął 17 kwietnia 1832 r., a uroczyste rozpoczęcie budowy odbyło się już 31 maja. Powstała ona na bazie istniejących Koszar Gwardii Królewskiej, od 1815 r. zwanych Aleksandrowskimi (na cześć Aleksandra I). W latach 1815–1830 stacjonowały w niej oddziały polskie (pgren gwardii, jeden z pułków piechoty, 4. pułk strzelców pieszych

¹³² WSORI, t. IX, cz. 3, s. 134–135.

¹³³ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 23, 30–31, 38.

¹³⁴ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 134–137.

¹³⁵ Н.И. Геніев, dz. cyt., s. 289, 295.

¹³⁶ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 138.

oraz pododdziały grenadierskie z innych pułków) i rosyjskie (od października 1817 do wybuchu powstania listopadowego Litewski Pułk Gwardii)¹³⁷. W Koszarach Aleksandrowskich, prócz kwater dla wojska, znajdowały się także szkoła dla dzieci żołnierskich oraz magazyny mundurowe w nowo wybudowanym X Pawilonie. Po 1831 r. stał się on więzieniem śledczym dla Królestwa Polskiego.

Budowa Cytadeli odbywała się etapami i trwała do lat osiemdziesiątych XIX w. Umiejscowienie twierdzy w Warszawie miało, oprócz znaczenia policyjnego, olbrzymie znaczenie strategiczne. Usytuowana w pobliżu głównych szlaków komunikacyjnych, była jedyną twierdzą rosyjską na lewym brzegu Wisły. Zabezpieczała przeprawy przez rzekę oraz zapewniała panowanie nad miastem. Pozwalała na szybką koncentrację wojsk i była ważnym punktem zaopatrzeniowym dla armii rosyjskiej, szczególnie dla warszawskiego garnizonu. Cytadela miała także znaczenie symboliczne, jako znak wojskowej obecności Rosji na lewym brzegu Wisły. Początkowo rozpatrywano budowę trójkondygnacyjnej baszty na terenie Ogrodu Saskiego, jednak w kwietniu 1832 r. postanowiono wykorzystać do budowy Cytadeli Koszary Aleksandrowskie i przyległe budynki. Podczas jej budowy wykupiono i wyburzono całe kwartały miejskie. Kosztami wykupu terenu i samej budowy obarczono miasto. Łącznie wyniosły one 10 064 tys. rb. Podobno w trakcie budowy doszło do wielu defraudacji, a wymieniona suma nie odzwierciedlała rzeczywistych kosztów inwestycji¹³⁸.

Jak już wspomniano, uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę Cytadeli odbyło się 31 maja 1832 r. W tym podniosłym wydarzeniu uczestniczył marszałek Paskiewicz i wojska warszawskiego garnizonu. Nie było natomiast delegacji polskiej, a ulice miasta świeciły pustkami¹³⁹. 19 listopada 1835 r. w Cytadeli odsłonięto pomnik Aleksandra I, wykonany jeszcze przed powstaniem listopadowym, na którym zmieniono jednak pierwotną treść napisów.

Ogólną koncepcję Cytadeli opracował płk Aleksander Feldman, a nadzór nad jej budową sprawował gen. mjr Iwan Dehn. Przez cały okres budowy dużym problemem był brak robotników. By przyspieszyć prace budowlane, wykorzystywano więc żołnierzy, więźniów, miejscową ludność, a nawet

¹³⁷ Zob. S. Łagowski, dz. cyt., s. 18, 28; J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Królestwo Polskie w latach 1815–1840*, Warszawa 2009, s. 391.

¹³⁸ Informacje o sumach przeznaczanych na budowę twierdz zawierała korespondencja dotycząca budżetu Królestwa Polskiego na lata 1832, 1833; zob. AGAD, MFCR, sygn. 1, s. 35; I. Śledź, *Cytadela Warszawska w latach 1830–1864. Przemiany przestrzenne na Żoliborzu w świetle źródeł archiwalnych*, Pruszków 2016.

¹³⁹ Н.К. Шильдер, *Император Николай I: его жизнь и царствование*, т. V, С.-Петербург 1896, s. 66; S. Askenazy, *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim 1800–1900*, Lwów 1903, s. 47.

włóczęgów. Poszczególne elementy umocnień rozbudowywano latami, część jako dzieła ziemne – Bateria Nadbrzeżna (1849–1850), ceglano-ziemne – Fort Siergieja (1849–1851), tzw. luneta – Fort Pawła (1856), Fort Śliwickiego (1835), tzw. baszta obronna – Fort Aleksieja (1849), Fort Władimira (1851–1852)¹⁴⁰.

W Forcie Śliwickiego w latach 1835–1856 mieścił się zborny punkt wysyłkowy zesłańców na Syberię. Projektantem obiektu był ppłk Iwan Zeidlic, a wykonawcą por. Jokisz. Nazwa fortu pochodziła od nazwiska kpt. Juliusza Śliwickiego, który odznaczył się w czasie walk z powstańcami. Ciężko rannego skierowano go na leczenie do Paryża, gdzie zmarł. Pochowano go z honorami na terenie fortu 6 grudnia 1835 r. Dwa lata później na jego grobie umieszczono okazały żeliwny pomnik¹⁴¹.

Żałogę Cytadeli Warszawskiej stanowiły cztery bataliony piechoty fortecznej, rota saperów i półrota robocza, artyleria garnizonowa oraz szwadron kawalerii¹⁴². W omawianym okresie załoga Cytadeli zmieniała się, szacowano jednak, że garnizon Cytadeli mógł liczyć ponad 7 tys. żołnierzy¹⁴³.

Modlin – Nowogeorgijewsk

Jedną z największych twierdz rosyjskich w Królestwie Polskim była twierdza w Modlinie, usytuowana u zbiegu Wisły i Narwi. Położenie tego ważnego miejsca i jego duże znaczenie strategiczne zostało zauważone już wcześniej, lecz prace fortyfikacyjne na szerszą skalę zaczęto prowadzić dopiero za sprawą Napoleona na początku XIX w., a projekt opracował gen. François de Chasseloup-Labaut. Twierdza miała tworzyć system z przedmościami w Serocku i Pradze. Prace prowadzono w latach 1807–1812. Po zdobyciu twierdzy przez wojska rosyjskie została ona przez nie obsadzona. Struktura fortyfikacyjna obiektu w latach 1813–1830 nie uległa zasadniczym zmianom, a nawet nie była zbyt starannie konserwowana. Zgodnie z poglądami polskich inżynierów fortyfikatorów twierdza Modlin miała pierwszorzędne znaczenie dla osłony fortyfikacyjnej Królestwa. Szczegółowe plany jej przebudowy, mimo dużej wartości tego systemu umocnień, nie były możliwe do zrealizowania z racji szacowanych wysokich kosztów. W latach 1815–1830 w twierdzy stacjonowało niewiele wojska, były to czwarte (zapasowe) bataliony 4. i 8. pp, rezerwowe szwadrony jazdy rosyjskiej i kompania artylerii garnizonowej (wałowej). Modernizację i rekonstrukcję obiektu opracowano

¹⁴⁰ L. Królikowski, dz. cyt., s. 276–281; S. Łagowski, dz. cyt., s. 48–81.

¹⁴¹ L. Królikowski, dz. cyt., s. 279.

¹⁴² Приказ Действующей Армии, nr 23, 9 II 1849; *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 23; S. Łagowski, dz. cyt., s. 63–64.

¹⁴³ WSORI, t. XV, cz. 3, s. 240.

w 1828 r. (zespół pod kierunkiem ppłk. Klemensa Kołaczkowskiego), a zrealizowano po wybuchu powstania listopadowego¹⁴⁴.

W okresie przedpowstaniowym w Modlinie stacjonowały nieliczne pododdziały rosyjskie: pół 51. (od 1826 – 1.) rotę artylerii garnizonowej (fortecznej). Pododdział ten wchodził w skład 8. Brygady Artylerii Garnizonowej, będącej elementem Kijowskiego Okręgu Artylerii¹⁴⁵.

Na początku powstania listopadowego w składzie załogi twierdzy była rosyjska rota artylerii wałowej (fortecznej) i rezerwowe szwadrony kawalerii. Liczyły one razem około 550 osób. Po poddaniu się twierdzy powstańcom pododdział ten został wypuszczony z bronią i znakami (sztafardami), po czym ruszył do granic Cesarstwa¹⁴⁶.

Po upadku powstania Mikołaj I postanowił rozbudować twierdzę w Modlinie tak, aby spełniała wymogi I klasy. Miała ona jednocześnie być główną bazą i magazynem armii. Podjęto intensywne prace w celu rozbudowy obiektu. 14(26) maja 1834 r. uchwalono zmianę nazwy twierdzy na Nowogeorgijewsk. Dzień ten wybrano na pamiątkę zwycięskiej dla Rosjan bitwy pod Ostrołęką z 26 maja 1831 r.¹⁴⁷ Podczas jednej z podróży inspekcyjnych Mikołaja I, 27 listopada 1834 r. nazwę oficjalnie zmieniono¹⁴⁸. Pierwszy etap prac trwał w latach 1832–1841. Plany modernizacji wykonano pod kierownictwem gen. Iwana Dehna oraz gen. Aleksandra Feldmana. Do prac fortyfikacyjnych wykorzystano także wcześniejsze plany polskich inżynierów. Koszty przebudowy i modernizacji twierdzy Modlin (Nowogeorgijewsk) były trudne do oszacowania. Z budżetu Królestwa na rozbudowę twierdzy przeznaczano zawsze duże kwoty¹⁴⁹. Krążyła anegdota, że zna je tylko Bóg i gen. Dehn. Współcześni badacze (Ryszard Henryk Bochenek) szacują, że przebudowa i modernizacja tej twierdzy w latach 1832–1841 mogła kosztować około 58 270 tys. zł (8770 tys. rbs). Przewyższało to wartość innych inwestycji w Królestwie: ukończenie Kanału Augustowskiego – 11 310 365 zł (1 696 469 rb), budowa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej – 44 542 227 zł (6861 tys. rb)¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Zob. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin...*, s. 19–72, 131–150.

¹⁴⁵ PSZRI, 2, t. I (1826), nr 574.

¹⁴⁶ P. Oleńczak, dz. cyt., s. 17.

¹⁴⁷ Dekret o zmianie nazwy Modlin na Nowogeorgijewsk Mikołaj I wydał 14(26) V 1834 r., a dzień później – 15(27) maja – decyzja ta została zaakceptowana przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego. Treść obu dokumentów nieznacznie się od siebie różni, ponieważ o zwycięstwie pod Ostrołęką wspomniano w rosyjskim dekreście (PSZRI), natomiast w polskim dokumencie (DPKP) brak tej informacji; zob. PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7078; DPKP, t. XVI, nr 58, s. 41.

¹⁴⁸ P. Oleńczak, dz. cyt., s. 71.

¹⁴⁹ Zob. AGAD, MFCR, sygn. 1.

¹⁵⁰ Zob. R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin...*, s. 187–217.

Nowogeorgijewsk zaliczono do twierdz I klasy. Była ona uzbrojona w 500 dział, a jej garnizon stały liczył 8 tys. żołnierzy. W takim składzie funkcjonowała do 1883 r. Liczebność garnizonu zwiększała się w przypadku zagrożenia wojennego, co miało miejsce w latach 1848–1849 (Wiosna Ludów) i 1853–1856 (wojna krymska)¹⁵¹.

W 1847 r. w twierdzy stacjonowały: komenda inwalidów (oficer, 6 podoficerów, dobosz i 63 szeregowych), Nowogeorgijewski batalion garnizonowy (sztaboficer, 14 oberoficerów, 538 szeregowych), Zarząd Zachodniego Okręgu Artyleryjskiego, a przy nim okręgowa szkoła artylerii, zarząd forteczny I klasy, dziewięć parków miejscowych artyleryjskich, oddział fortecznego parku artyleryjskiego, 1., 2., 3., 4. i 5. rota 7. Garnizonowej Brygady Artylerii, arsenał artyleryjski (zapasowe działa, broń biała i palna, działa z wyposażeniem), 3. rota laboratoryjna (Nowy Dwór, mająca własnego dowódcę), Nowogeorgijewski oddział I klasy, $\frac{3}{4}$ 9. roty roboczej, a także 34. (cywilna¹⁵²) i 35. (wojskowa) rota aresztancka. W twierdzy znajdowała się także komenda żandarmów (3 podoficerów i 23 szeregowych)¹⁵³.

Garnizon twierdzy Nowogeorgijewsk tworzyły 1., 2., 3., 4. i 5. rota oraz 3. rota laboratoryjna¹⁵⁴.

W twierdzy wystawiano 21 posterunków. Wartownicy pochodzili, na zmianę, z wojsk linowych i garnizonowych. Prócz tego był także konwój dla aresztantów, w składzie: oficer, 13 podoficerów, muzykant i 150 szeregowych oraz oddział do prac w arsenałach, w składzie: oficer, 5 podoficerów i 104 szeregowych¹⁵⁵.

Wymienione oddziały i pododdziały stanowiły stały element obsady twierdzy. Dodatkowo w jej skład wchodził jeden z pułków Armii Czynnej, które zmieniały się rotacyjnie.

Zamość

Po przejęciu Zamościa przez władze krajowe (Królestwa Polskiego) w 1821 r. twierdza została wyremontowana. Wizytowali ją też kolejni władcy: Aleksander I w 1823 r. i Mikołaj I w 1829 r. Jej znaczenie zaczęło być zauważane także przez sztabowców, czego wyrazem było uwzględnianie jej wykorzystania

¹⁵¹ Tamże, s. 217.

¹⁵² 34. rota aresztancka była przeznaczona dla cywilów. Z jej finansowania i ponoszonych z tego powodu wydatków komendant twierdzy odpowiadał przed Rządem Gubernialnym Warszawskim; zob. AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego, sygn. 10 052.

¹⁵³ AGAD, Zbiory Kartograficzne – Archiwum Kartograficzne, sygn. 76, k. 400–404; WSORI, t. XV, cz. 2, s. 26–28.

¹⁵⁴ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 23.

¹⁵⁵ WSORI, t. XV, cz. 2, s. 28.

w potencjalnym konflikcie Rosji z Prusami lub Austrią¹⁵⁶. Przed wybuchem powstania listopadowego w twierdzy w Zamościu stacjonowało pół 51. (od 1826 – 1.) roty artylerii garnizonowej. Pododdział ten wchodził w skład 8. Brygady Artylerii Garnizonowej¹⁵⁷.

W twierdzy stacjonowały: rota inwalidów i batalion garnizonowy oraz 7. rota forteczna artylerii, Zamojski oddział inżynieryjny, $\frac{1}{4}$ 8. roty roboczej, 36. rota aresztancka (cywilna¹⁵⁸). W twierdzy znajdował się także odwach (ordonanshaus) III klasy. Ponadto stacjonowała tam komenda żandarmów (oficer, 3 podoficerów i 23 żandarmów). Na terenie twierdzy wystawiano 85. posterunków (39 przez wojska liniowe i 46 przez oddziały garnizonowe)¹⁵⁹.

Dęblin – Iwangorod

Był twierdzą II klasy na prawym brzegu Wisły przy ujściu do niej rzeki Wieprz. Chronił przeprawy na obu wymienionych rzekach i stanowił jeden z punktów oporu na linii Wisły. Pomysł wykorzystania tego miejsca (okolice wsi Granki) do budowy umocnień sugerował gen. Malletski w koncepcji obrony Królestwa Polskiego w 1818 r. Zamysł wybudowania twierdzy w tym miejscu zrodził się po stłumieniu powstania listopadowego. Miejsce wybrano w 1831 r., a rok później przystąpiono do prac fortyfikacyjnych. Plany twierdzy sporządził gen. Dehn, a Mikołaj I zatwierdził je w 1838 r. Nowa twierdza otrzymała nazwę Iwangorod, na cześć namiestnika Królestwa Polskiego – Iwana Paskiewicza. Wybudowano cztery bastiony, obszerne koszary w centrum oraz przedmościa.

W twierdzy stacjonowały 6. rota artylerii (pozostająca w składzie Zachodniego Okręgu Artylerii), Iwangorodzki oddział inżynieryjny, $\frac{3}{4}$ 8. roty roboczej i 37. rota aresztancka (wojskowa), znajdował się także odwach III klasy. Była ponadto komenda żandarmów (oficer, 3 podoficerów i 23 żandarmów)¹⁶⁰.

* * *

¹⁵⁶ J. Feduszka, dz. cyt., s. 41.

¹⁵⁷ Zob. PSZRI, 2, t. I (1826), nr 574.

¹⁵⁸ Do cywilnej roty aresztanckiej kierowano ukaranych oddaniem do roty aresztanckiej, a także osoby urodzone w Królestwie Polskim, które zbiegły do Austrii, głównie Galicji, a po schwytaniu przez władze były wydalane do Królestwa. W rocie tej miały przebywać do czasu poprawy; zob. AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 21.

¹⁵⁹ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 23; WSORI, t. XV, cz. 4, s. 43–45.

¹⁶⁰ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 23; WSORI, t. XV, cz. 4, s. 43–45; Приказы Действующей Армии, nr 11, 1849.

W omawianym okresie struktura formacji rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim była zgodna ze strukturą oddziałów stacjonujących w głębi Cesarstwa. Pułki gwardii zostały rozwinięte z pododdziałów istniejących rosyjskich pułków, które pozostały w Warszawie przy w. ks. Konstantym. Organizacyjnie były one połączone z Gwardią Cesarską, stanowiąc jej Korpus Rezerwowy, oraz z polskimi pułkami gwardii (w ramach dywizji). Przez cały okres przedpowstaniowy oddziały te stacjonowały w tych samych miejscach, głównie w Warszawie i najbliższej okolicy. Ich liczebność wynosiła około 6500 żołnierzy. Ponadto na zachodniej granicy Królestwa stacjonowały cztery pułki kozackie w sile około 2 tys. żołnierzy. Łącznie siły rosyjskie w Królestwie w 1830 r. wynosiły około 8500 osób.

Stacjonujące w późniejszym okresie (1831–1856) w Królestwie Polskim oddziały wchodziły w skład związku operacyjnego, jakim była Armia Czynna. Składała się ona z czterech korpusów piechoty, które zajmowały zachodnie tereny Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwo Polskie. Organizacyjnie Królestwo było połączone strukturami administracyjnymi i wojskowymi z zachodnimi ziemiami Cesarstwa.

W strukturze wojsk w tym okresie można wyróżnić element stały i zmienny – rotacyjny. Elementem stałym były oddziały garnizonowe tworzone przez załogi twierdz, oddziały inwalidów (z 10. Okręgu Straży Wewnętrznej), komendy żandarmów oraz pododdziały Zachodniego Okręgu Artylerii i Zachodniego Okręgu Inżynierii.

Elementem zmiennym były korpusy piechoty Armii Czynnej, które rotacyjnie, co kilka lat, zmieniały rejony zakwaterowania. W Królestwie stacjonował zawsze jeden korpus. Tworzące go pułki co kilka miesięcy także zmieniały swe kwatery, co powodowało ciągłe przemarsze i zmiany dyslokacji wojsk.

Elementem łączącym w sobie stałość i rotacyjność były pułki kozackie, które przez okres swego pobytu stacjonowały w jednym rejonie. Po upływie kilku lat pułk był zmieniany przez drugi pułk kozacki.

Liczebność wojsk rosyjskich w okresie międzypowstaniowym sięgała 90 tys. żołnierzy. Na tak wysoką liczbę składały się wszystkie formacje przebywające w Królestwie Polskim – korpus piechoty (z Armii Czynnej), wojska lokalne (10. Okręg Straży Wewnętrznej, 3. Okręg Korpusu Żandarmów, Zachodni Okręg Artylerii i Zachodni Okręg Inżynierii) oraz wojska nieregularne (pułki kozackie).

Rozdział 3

Polityka kadrowa i skład osobowy armii rosyjskiej w Królestwie Polskim

W stuleciu XIX, a zwłaszcza na początku, większość armii europejskich miała w swych szeregach żołnierzy, którzy pełnili wieloletnią służbę wojskową, trwającą niekiedy większą część ich życia. Ta długotrwała służba obowiązywała także w armii rosyjskiej, a jej pełny okres wynosił 25 lat. Próby jej skrócenia podejmowano już za panowania Aleksandra I, ale ostatecznie uczynił to Mikołaj I w 1834 r., który na mocy wydanego ukazu skrócił służbę wojskową do 20 lat. Przez następnych pięć lat żołnierze przebywali na tzw. nieograniczonych urlopowach i dopiero po tym czasie byli całkowicie dymisjonowani¹.

W armii rosyjskiej obowiązywała ścisła hierarchia, którą regulowała wspomniana już tabela rang wprowadzona przez Piotra I w 1722 r. W ciągu wielu lat funkcjonowania ulegała ona pewnym zmianom, jednak likwidowane rangi nie zawsze były zastępowane przez nowe. Powodowało to powstawanie luk, komplikując określanie starszeństwa, zależności służbowej itp. Tabela ta definiowała rangi wojskowe (z rozbiem na stopnie stosowane w gwardii, wojskach liniowych i nieregularnych), urzędnicze, dworskie oraz duchowne. W pierwszej połowie XIX w. obowiązywała wersja tabeli rang ze zmianami wprowadzonymi w 1798 r., a dla artylerii i wojsk inżynierskich w 1811 r.²

Skład osobowy armii rosyjskiej dzielił się na grupy – osób posiadających rangi wojskowe bądź cywilne (urzędnicze)³ oraz osób posiadających rangę ujętą we wspomnianej tabeli lub jej nieposiadających – tzw. niższych rangą:

- I grupa – żołnierze niżsi rangą (nieujęci w tabeli rang): szeregowy, kanonier (w artylerii), kozak (w wojskach kozackich); *jefrajter*, bombardier (w artylerii), *prikaznyj* (w wojskach kozackich); feldfebel,

¹ Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России*, Москва 1973, s. 75–77; W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 30.

² С.В. Волков, *Русский офицерский корпус*, Москва 1993, s. 38–45; Г.А. Мурашев, *Титулы, чины, награды*, Санкт-Петербург 2003, s. 59–119.

³ Zob. zał. nr 10, Tabela rang obowiązująca w armii rosyjskiej w pierwszej połowie XIX w.

wachmistrz (w kawalerii i wojskach kozackich); starszy i młodszy podoficer, ogniomistrz i wiceogniomistrz (*fejerwerker* i *wicefejerwerker* w artylerii), *uriadnik* (w wojskach kozackich);

- II grupa – oberoficerowie (oficerowie młodszy, subaltern oficerowie): praporszczyk, chorąży (w wojskach kozackich); podporucznik, kornet (w kawalerii); porucznik, sotnik (w wojskach kozackich); sztabskapitan, sztabstromistrz (w kawalerii), podesauł (w wojskach kozackich); kapitan, rotmistrz (w kawalerii), esauł (w wojskach kozackich);
- III grupa – sztaboficerowie (oficerowie starszy): major, wojskowy starszyna (w wojskach kozackich), podpułkownik, pułkownik;
- IV grupa – generałowie: generał major, generał lejtnant, generał⁴.

W Korpusie Żandarmów i Straży Granicznej obowiązywały rangi kawalerskie.

Grupa osób posiadająca rangi urzędnicze dzieliła się, analogicznie jak oficerowie, na cztery podgrupy:

- I grupa – osoby niemające rang: pisarze, pomocnicy, felczerzy itp.;
- II grupa: registrator kolegialny, sekretarz gubernialny, sekretarz kolegialny, radca tytularny, asesor kolegialny;
- III grupa: radca nadworny, radca kolegialny;
- IV grupa: radca stanu, rzeczywisty radca stanu, tajny radca, rzeczywisty tajny radca, kanclerz.

W początkowym okresie urzędnicy wojskowi nosili zamiast tytułów nazwę urzędnika IX (VIII itd.) klasy lub lekarza odpowiedniej klasy – I, II lub III.

Spośród oficerów najliczniejsza była grupa oficerów młodszych (oberoficerów), którzy stanowili prawie 80% stanu całego korpusu oficerskiego. Oficerowie starszy stanowili około 15–16%, natomiast generałowie około 4%. Pojedyncze osoby miały najwyższą rangę wojskową – marszałka, np. Iwan Paskiewicz.

Poszczególnym rangom odpowiadały odpowiednie tytuły, których używano w kontaktach służbowych i korespondencji. Do osób mających rangi I i II zwracano się *wysokopriewoschoditelstwo*, rangi III i IV – *priewoschoditelstwo* (ekscelencjo), ranga V – *wysokorodije*, rangi VI–VIII – *wysokobłagorodije* (wielmożny), rangi IX–XIV – *blagorodije*. Znaczenie obowiązującej tabeli rang dla ówczesnej Rosji było olbrzymie, ponieważ wskazywało jednoznacznie miejsce danej osoby w hierarchii władzy i jej wpływ na życie innych⁵.

⁴ SWP, cz. 1, ks. 1, art. 423–440; Г.А. Мурашев, dz. cyt., s. 76.

⁵ O znaczeniu tabeli rang w życiu społeczeństwa Rosji na przełomie XVIII i XIX w. zob. J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 1999, s. 21–50.

3.1. Polityka kadrowa

Żołnierze

Oddziały gwardii rosyjskiej stacjonujące w Królestwie Polskim w latach 1815–1830 rekrutowały się przeważnie z Polaków pochodzących z ziem zachodnich Cesarstwa (tzw. ziem zabranych). W czasie tworzenia tych formacji Polacy służący w gwardii rosyjskiej byli przenoszeni ze swych dotychczasowych jednostek do pułków tworzonych w Warszawie⁶.

W latach 1831–1856 poborem rekrutów z Królestwa do armii rosyjskiej zajmował się Zarząd Główny Spisu i Zaciągu Wojskowego, który podlegał bezpośrednio namiestnikowi Królestwa. Na czele Zarządu stali przeważnie rosyjscy generałowie (Aleksiej Tołstoj – 1842–1846, Nikołaj Okuniew – 1846–1850, Michaił Sobolew – 1850–1859), choć zdarzali się także polscy wojskowi (gen. Józef Rautenstrauch – 1832–1842). Zarządowi podlegały delegacje spisowe i komisje zaciągowe, a ich prace nadzorował naczelnik wojskowy guberni. W poborze rekrutów pomagali też prezesi komisji wojewódzkich (gubernatorzy) i obwodowych (naczelnicy powiatu), a w gminach i miastach – wójtowie i burmistrzowie. Uzupełniano armię rosyjską żołnierzami (szeregowymi) na podstawie ustawy rekruckiej z 1831 r. spośród przedstawicieli klas płacących podatki, czyli włościan i mieszczan. Służba wojskowa trwała, jak już wspomniano, 25 lat. Osoby zdolne do jej dalszego pełnienia były przenoszone do oddziałów weteranów (inwalidów), w których mogli służyć kolejne 5 lat. Wprowadzono trzy kategorie poboru: zwyczajny (wcielano 6 na 1 tys. osób), zwiększony (wcielano 7–10 na 1 tys. osób) i nadzwyczajny (wcielano więcej niż 10 na 1 tys. osób). Poborowi wojskowemu podlegali młodzi ludzie w wieku 20–35 lat, a w czasie poborów zwiększonych i nadzwyczajnych także osoby starsze. Z obowiązku służby wojskowej zwolnieni byli m.in.: szlachta (dziedziczna i osobista), kupcy, ludy syberyjskie czy mieszkańcy obszarów dotkniętych klęską żywiołową. Przepisy pozwalały na uniknięcie służby wojskowej i wykupienie się od niej (uiszczano wówczas opłatę 150 lub 300 rb) lub znalezienie za siebie zastępcy⁷. Często na listy poborowych wpisywano osoby, których chciano pozbyć się z okolicy, przeważnie pijaków, złodziei lub ludzi o trudnym charakterze⁸.

⁶ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 75.

⁷ W. Caban, dz. cyt., s. 30–32, 51–53; T. Demidowicz, *Obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim i jego realizacja (1832–1862)*, „Studia Historyczne” XL, 1997, z. 2, s. 174–178; E. Kozłowski, *Służba Polaków w szeregach armii rosyjskiej (1832–1862)*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. VI, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974, s. 115–116.

⁸ Z.S. Feliński, *Pamiętniki*, oprac. E. Kozłowski, Warszawa 1986, s. 83.

Służbę wojskową można było odbywać w wielu oddalonych regionach, jak Kaukaz czy Daleki Wschód. Wielu Polaków obawiało się, że przez tak długą rozłąkę z rodziną i ojczyzną wynarodowią się i zerwą stosunki z ojczyzną. Obawy te odczuwali wszyscy powołani „w rekruty”⁹, nie tylko Polacy. Już w XIX stuleciu pisano, że zaraz po ogłoszeniu poboru rekrutów w całym Cesarstwie Rosyjskim podnosił się płacz. Rekruci czuli się prawie jak aresztanci, golono im głowy i trzymano pod silną strażą, by nie uciekli. Po wieloletniej i niebezpiecznej służbie żołnierz wracał do domu i stawał się żołnierzem w dymisji. Podobnie było z inną kategorią ludzi zobowiązanych do służby armii – kantonistami¹⁰.

Po ogłoszeniu rozporządzeń Rady Administracyjnej o poborze, który odbywał się przeważnie w czerwcu, wójtowie i burmistrzowie sporządzali pięć list poborowych: 1) zawierała ogólny wykaz ludności z podziałem na wyznania, 2) lista spisowych w wieku 20–30 lat, 3) lista mężczyzn w wieku 18–20 lat, 4) lista chrześcijan w wieku 30–35 lat i żydów w wieku 25–30 lat, 5) lista żydów niemających metryk urodzenia z przedziału 18–20 i 25–30 lat. Po kilkukrotnym sprawdzeniu i weryfikacji tychże list sporządzano spis osób proponowanych do zaciągu. Zarząd Główny Spisu i Zaciągu Wojskowego z otrzymanych list i dokumentów układał zestawienie osób, które miały przystąpić do losowania. Decydowano także o wielkości kontyngentu powoływanego z każdej guberni i powiatów. Do 1855 r. pobór przeprowadzano jednocześnie w całym Królestwie. Jego termin oraz treści list starano się utrzymać w tajemnicy. Pobór odbywał się z reguły pod koniec roku (w listopadzie lub grudniu)¹¹.

Pobór przeprowadzały delegacje zaciągowe składające się z dwóch oficerów (jeden z Armii Czynnej i jeden z korpusu Straży Wewnętrznej), lekarza i urzędników (wójt lub burmistrz oraz komisarz obwodu). Do każdej delegacji dodawano oddział 20–25 kozaków, którzy mieli czuwać nad spokojem i przeprowadzeniem poborowych do jednej z dziewięciu komisji zaciągowych (po jednej na województwo/gubernię i jedna dla Warszawy). W każdej komisji był przedstawiciel naczelnika wojskowego guberni (w randze sztaboficera). Komisja dokonywała podziału rekrutów na trzy kategorie: I – osoby zdrowe, wysokie, proporcjonalnie zbudowane, których kierowano do służby w formacjach grenadierów i kirasjerów, II – osoby niższe, ale zdrowe i silne, których kierowano do jednostek artylerii konnej i kawalerii, III – pozostali rekruci, których kierowano do służby w piechocie, rot

⁹ Tamże, s. 82.

¹⁰ *Обзор деятельности Военного Министерства в последнее пятилетие, финансовых его средств и нужд армии*, Санкт-Петербург 1865, s. 5–6.

¹¹ W. Caban, dz. cyt., s. 57–59.

roboczych i floty. Rekrutów ubierano w mundury dostarczane z Komisji Komisariackiej w twierdzy Nowogeorgijewsk¹².

O niezdolności do służby wojskowej żołnierzy niższych rangą (szeregowych i podoficerów) decydowali lekarze wojskowi i dowódcy odpowiedniego szczebla¹³.

W latach 1834–1846 w Cesarstwie Rosyjskim przeprowadzono pobory zwyczajne. W czasie trwania konfliktów zwiększano pobór rekrutów do wojska. Podczas Wiosny Ludów przeprowadzono dwa pobory zwiększone, a w czasie wojny krymskiej – trzy pobory nadzwyczajne¹⁴.

Rekrutów wysyłano do miejsca przeznaczenia w specjalnych konwojach, nazywanych partiami. Dowodził nimi oficer z pułku, w którego rejonie znajdowała się komisja zaciągowa. Oficerowie prowadzący małe partie rekrutów musieli mieć rangę nie niższą od porucznika, a w przypadku dużej partii dowódca musiał być oficerem starszym (major, podpułkownik) lub kapitanem. Sporządzał on wykazy poborowych z poszczególnych województw (guberni) oraz osobny wykaz osób, które nie dotarły na miejsce przeznaczenia (podawano także przyczynę takiego stanu rzeczy)¹⁵. Eskortę stanowili żołnierze Armii Czynnej, np. 7 podoficerów i 25 szeregowych. W przypadku małej liczby eskortujących strażę wzmacniano żołnierzami Straży Wewnętrznej lub przebywającymi na bezterminowych urloпах¹⁶.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami w jednej partii mogło być około 200–500 ludzi. Liczba partii była uzależniona od liczby wcielonych. W 1845 r. sformowano 18 partii rekrutów, w 1846 r. – 22, a w 1848 r. liczba ta wzrosła do 29. Rekrutów kierowano do różnych miast Cesarstwa (Żytomierz, Smoleńsk, Psków, Kijów, Łuck, Włodzimierz), w których stacjonowały oddziały Armii Czynnej. Część z nich pozostawiono w Królestwie (w 1845 do wojsk II KP, a w 1846 – III KP), natomiast część trafiała do Królestwa w późniejszych latach, co było spowodowane okresową rotacją jednostek Armii Czynnej¹⁷.

Przemarsz partii rekruckich odbywał się na ogólnie przyjętych i stosowanych w armii rosyjskiej zasadach. Wcześniej wyznaczano trasę, którą dzielono na odcinki o zbliżonej długości – około 20 wiorst¹⁸. Po dwóch

¹² AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8; DPKP, t. XIV.

¹³ Приказ военного министра, nr 118, 21 VI 1848.

¹⁴ W. Caban, dz. cyt., s. 31.

¹⁵ W wykazie osób, które nie dotarły do miejsca przeznaczenia z partii rekrutów poboru z 1839 r., jako miejsce służby podawano Flotę Bałtycką (11 poborowych z guberni augustowskiej), Korpus Grenadierów (25 poborowych z różnych guberni) i artylerię garnizonową w Rydze (1 poborowy); zob. AGAD, Główne Dyżurstwo Armii Czynnej, sygn. 1, 5, 15.

¹⁶ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8.

¹⁷ Zob. zał. nr 11, Kontyngent rekrutów z Królestwa Polskiego w 1845 r.

¹⁸ Wiorsta – jednostka długości stosowana w ówczesnej Rosji, wynosząca ok. 1066,8 m.

dniach marszu zaplanowany był jeden dzień odpoczynku w wyznaczonych miejscach. O pomoc proszono wówczas komendantów miast, a jeśli takich nie było – dowódców batalionów garnizonowych (lub naczelników oddziałów inwalidów) i policmajstrów, urzędników medycznych zaś o dokonanie przeglądu stanu zdrowia konwojowanych. Chorych kierowano wówczas do szpitali lub lazaretów wojskowych, o czym zawiadamiano Departament Inspektorski Ministerstwa Wojny, Kancelarię Namiestnika i osobę, która czekała na przybycie rekrutów.

Statystyki rekrutów uwzględniały podział wyznaniowy (na chrześcijan i żydów) i terytorialny. Nieletnich rekrutów żydowskich, którzy nie ukończyli 18. roku życia, a mogli podlegać służbie wojskowej, kierowano do jednej z dwóch szkół kantonistów – w twierdzy Nowogeorgijewsk (dla pochodzących z guberni byłej podlaskiej, augustowskiej, płockiej i miasta Warszawa) lub w twierdzy Zamość (dla pochodzących z guberni radomskiej i lubelskiej)¹⁹.

Roczny kontyngent rekrutów z Królestwa wynosił około 5000–5500 osób. Pierwszy pobór przeprowadzono tam w 1832 r., miał on charakter represyjny, a jego celem była likwidacja armii powstańczej. Wcielono wówczas do armii rosyjskiej 27 825 osób. Wielu z nich trafiło do oddziałów rozlokowanych na wybrzeżach Morza Czarnego i na Kaukazie²⁰. W następnych latach wielkość kontyngentu poborowych ulegała zmianie, jednak przeważnie sukcesywnie wzrastała. Wartości te dla lat 1834–1855 przedstawia poniższa tabela.

Zwiększanie wielkości kontyngentu rekrutów z Królestwa było spowodowane tłumieniem przez armię rosyjską Wiosny Ludów oraz udziałem w wojnie krymskiej. Mała liczba rekrutów w połowie lat trzydziestych XIX w. była zaś związana ze zmianami struktury armii rosyjskiej, w której rozwiązano lub zreorganizowano wiele jednostek wojskowych Armii Czynnej.

Rekrutów rozsyłano do różnych jednostek armii rosyjskiej. Z pierwszego regularnego poboru rekrutów przeprowadzonego w Królestwie Polskim w 1834 r. większość została skierowana na Kaukaz. W późniejszych latach wysyłano ich do różnych formacji rozsianych po całym Cesarstwie, w zależności od aktualnych potrzeb, np. trwających działań wojennych²¹. Część trafiała do pułków liniowych Armii Czynnej, inni do Korpusu Kaukaskiego czy wojsk wewnętrznych, a niektórzy do policji²².

¹⁹ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8.

²⁰ RGAW-MF, f. 283, op. 3, d. 2753, Ведомости и списки о нижних чинах бывшей Польской Армии поступивших в Черноморский Флот за Декабрь месяц 1832 г.

²¹ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России, Русские в Польше*, Москва 1999, s. 38–39.

²² Zob. AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8, k. 76–90, Росписание в какие войска распределяются рекруты Царства Польскаго, имеющие поступить в набор 1846 года.

Tabela 17. Liczba rekrutów z Królestwa Polskiego w latach 1834–1855

Rok	Liczba rekrutów	Rok	Liczba rekrutów
1834	3600	1845	8723 ²⁴
1835	4655	1846	5413
1836	6824	1847	7432
1837	6911	1848	7507
1838	4358	1849	8472
1839	5450 ²³	1850	4491
1840	5566	1851	9233
1841	7422	1852	9185
1842	7419	1853	10 910
1843	5322	1854	10 496
1844	4862	1855	17 632

Źródło: W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 84.

W odmienny sposób rekrutowano żołnierzy do wojsk Straży Wewnętrznej. W początkowych latach istnienia 10. Okręgu Straży Wewnętrznej, który obejmował tereny Królestwa Polskiego, jego skład osobowy stanowili żołnierze i oficerowie polscy. Rekrutowano do niej Polaków, byłych żołnierzy Wojska Polskiego – weteranów i inwalidów. Jednym z podstawowych warunków w procesie weryfikacji kandydatów do służby w tych formacjach była lojalność względem władz rosyjskich oraz złożenie przysięgi homagialnej, co było potwierdzane na piśmie. Oddziały te od chwili swego sformowania nie podlegały uzupełnieniu. W miarę naturalnego ubywania polskich żołnierzy (odejście ze służby, choroba czy śmierć) komendy te rozwiązywano, a w ich miejsce tworzono nowe – o składzie osobowym rosyjskim (żołnierzy weteranów urodzonych w Cesarstwie). W miarę tworzenia nowych oddziałów mogli do nich trafić także Polacy pochodzący z ziem zabranych (guberni zachodnich). Spośród oddziałów wchodzących w skład wojsk 10. Okręgu Straży Wewnętrznej tylko oddziały w twierdzach Nowogeorgijewsk i Zamość, od momentu ich sformowania, miały mieć rosyjski skład osobowy, co dotyczyło tak oficerów, jak i żołnierzy. Wszyscy służyli wcześniej w rosyjskiej Armii Czynnej, jednak z różnych powodów nie byli zdolni do służby liniowej.

²³ Niektóre źródła podają większą liczbę rekrutów z Królestwa Polskiego – 5804 osoby; zob. RGIA, f. 1409, op. 2, d. 6321, Краткий отчет по управлению Царством Польском за 1839 год.

²⁴ Inne źródła podają liczbę ok. 5100 rekrutów; zob. AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8.

W odmienny sposób uzupełniano stany osobowe wojsk nieregularnych – pułków kozackich i oddziałów kaukaskich. Odbywało się to na podstawie specjalnie sporządzanych spisów. Kozacy uzyskiwali prawo odejścia ze służby po 25 lub 30 latach. Wszyscy powołani do służby kozacy byli zbierani w określonym miejscu, gdzie specjalnie wyznaczeni do tego oficerowie formowali z nich pułk, który otrzymywał nazwę od nazwiska swego dowódcy, np. Doński pułk kozaków płk. Katasanowa. Dowódcy pułku przekazywano: imienne spisy oficerów i kozaków, sztandar i instrukcję kancelarii wojskowej o kierowaniu pułkiem wraz z trasą marszu do rejonu służby. Pułk pozostawał na służbie liniowej przez 2–3 lata, a następnie w całym składzie wracał nad Don²⁵.

Na podstawie przepisów z 1835 r. odróżniano szlachtę od prostych kozaków. Szlachta służyła łącznie 25 lat, a ta wysługa dotyczyła też oficerów nieszlacheckiego pochodzenia (awansowanych z prostych kozaków, musieli służyć w randze oficerskiej co najmniej 6 lat). Prości kozacy służyli 30 lat.

Właściwa służba kozaków rozpoczynała się po dwuletnim przeszkoleniu, gdy ukończyli 20. rok życia. Synowie szlachty mogli wstąpić do służby wojskowej po ukończeniu 15. roku życia. Utrzymano także dotychczas przysługujące im ulgi. Kozacy służyący w pułkach dońskich mieli pochodzić z całego okręgu uzupełnień, a osoby pochodzące z jednej stancy rozdziałano równomiernie po wszystkich oddziałach²⁶.

Oficerowie

Korpus oficerski armii rosyjskiej uzupełniano spośród kilku grup: absolwentów szkół wojskowych, ochotników bądź żołnierzy awansowanych spośród podoficerów – szlachcic w stopniu podoficerskim musiał odsłużyć dwa lata do awansu na stopień oficerski, osoba nieszlacheckiego pochodzenia – około 10 lat²⁷.

Przedstawiciele pierwszej z wymienionych grup kończyli jedną z istniejących w Rosji szkół wojskowych. W pierwszej połowie XIX w. było ich kilka rodzajów: korpusy kadetów, Korpus Sierocy, Korpus Paziów, Szkoła Podpraporczyków i Junkrów Kawalerii Gwardii, Pułk Szlachecki, szkoły junkrów i szkoły specjalistyczne (artylerii, inżynierii)²⁸.

Szkołami kształcącymi oficerów na potrzeby armii rosyjskiej były korpusy kadetów, do których przyjmowano chłopców w wieku od 6 do 14 lat,

²⁵ PSZRI, 1, t. XXVII (1802–1803), nr 28 404; *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. XI, cz. 3, s. 78–81.

²⁶ Szczegółowe przepisy naliczania wysługi zob. PSZRI, 2, t. X (1835), nr 8163, art. 372–382; *Столетие военного министерства...*, t. XI, cz. 3, s. 97–104.

²⁷ С.В. Волков, dz. cyt., s. 56.

²⁸ Tamże, s. 103.

a nauka w nich trwała około 5–7 lat (długość kształcenia była uzależniona od aktualnego programu nauczania): kilka lat (np. pięć klas) kursu ogólnego i dwa lata kursu specjalnego (wojskowego). Korpusy kadetów przygotowujące oficerów dla wszystkich rodzajów wojsk istniały w różnych miastach m.in. w Petersburgu (Pawłowski, 1. i 2. Petersburski Korpus Kadetów), Moskwie i niektórych miastach gubernialnych. Do tej kategorii szkół zaliczano także elitarny Korpus Paziów, do którego przyjmowano tylko synów posiadaczy czterech najwyższych rang (I–IV) ze wspomnianej wcześniej tabeli rang. Zdecydowana większość jego absolwentów służyła później w oddziałach gwardii²⁹.

Początkowo absolwenci korpusów kadetów byli awansowani na stopnie podoficerskie i dopiero w jednostkach wojskowych promowano ich na pierwszy stopień oficerski. Wyjątkiem był elitarny Korpus Paziów, w którym absolwentów od razu awansowano na stopień oficerski. Promocję absolwentów szkół wojskowych na pierwszy stopień oficerski wprowadzono w 1830 r., tylko osoby, które na egzaminach końcowych uzyskały słabe wyniki, awansowano nadal na stopnie podoficerskie.

Przyszłych oficerów kształciła także Szkoła Podpraporszczyków i Junkrów Kawalerii Gwardii. Nauka trwała w niej początkowo 2, a od końca lat trzydziestych XIX w. – 4 lata. Przyjmowano do niej kandydatów, którzy ukończyli 13–15 lat. Absolwenci byli awansowani na pierwszy stopień oficerski na równych prawach z wychowankami Korpusu Paziów. Kolejną kuźnią przyszłych oficerów był również Pułk Szlachecki. Nauka trwała w nim 2 lata i przyjmowano do niej kandydatów, którzy ukończyli 16. rok życia. Nauka obejmowała głównie przedmioty wojskowe. Od lat trzydziestych XIX w. kształcenie kontynuowali w nim kadeci uczący się wcześniej w prowincjonalnych korpusach kadetów.

Szkoły specjalistyczne – Michajłowska Artylerii i Mikołajowska Inżynierii – miały bardziej rygorystyczne wymagania. Ich absolwenci I kategorii byli awansowani na stopień praporszczyka i przenoszeni do klas oficerskich swych uczelni, natomiast pozostałych kategorii (II, III i IV) kierowani do armii w stopniu praporszczyka, pozostawiani na dodatkowy rok nauki lub kierowani do armii jako junkrzy z prawem awansu po upływie 2 lat³⁰.

Zgodnie z obowiązującymi zasadami absolwentów szkół wojskowych, w zależności od osiągniętych na egzaminie końcowym ocen, kierowano do różnych miejsc służby. Najlepsi przechodzili do wojsk gwardii, bardzo dobrzy – w stopniu praporszczyka – do artylerii lub wojsk inżynieryjnych

²⁹ Н.Н. Аурова, *От кадета до генерала. Повседневная жизнь офицера в конце XVIII – первой половине XIX века*, Москва 2010, s. 80–82; С.В. Волков, dz. cyt., s. 103–108.

³⁰ С.В. Волков, dz. cyt., s. 66–67.

(z przydzieleniem do odpowiednich uczelni), albo kierowani byli do Sztabu Generalnego (z możliwością wstąpienia do Akademii Sztabu Generalnego), albo jako podporucznicy do wojsk liniowych. Pozostałych delegowano do wojsk liniowych po mianowaniu na stopień praporczyka. Osoby, które nie radziły sobie z nauką, mogły być kierowane, po ukończeniu 19. roku życia, do batalionów liniowych lub Straży Wewnętrznej.

Na wykazie pułków, w których były wakaty, umieszczano także informację o miejscu jego stacjonowania. Mogło to być jednak niekiedy mylące, ponieważ zdarzało się, że poszczególne pododdziały pułku stacjonowały w różnych miejscach. Zdarzyło się tak m.in. w przypadku Aleksandra Skolimowskiego i Adolfa Maciejewskiego, którzy po ukończeniu nauki w Pułku Szlacheckim w 1838 r. wybrali służbę w Dnieprowskim pułku piechoty, wiedząc, że stacjonował on w tym czasie w Warszawie. Ale z powodu braku wakatów oficerskich w pułku obu młodzieńców skierowano do jego batalionu rezerwowego, który stacjonował w Penzie³¹.

Drugą grupą kandydatów na oficerów byli ochotnicy (*wolnooprieditelajuszczuzisia*), którzy ukończyli 16. rok życia. Nie obowiązywał ich przymusowy pobór do służby wojskowej. Jednym z warunków przyjęcia było zdanie egzaminu z umiejętności czytania i pisania (po rosyjsku). Ich służba w piechocie odbywała się na koszt państwa. Dotyczyło to także jednostek z pełną obsadą etatową. W jednostkach kawalerii wprowadzono ograniczenie, ponieważ osoby przyjęte nadetatowo służyły na własny koszt³². W zależności od pochodzenia społecznego i posiadanego wykształcenia grupę tę dzielono na kilka podgrup:

1) wstępujący na prawach studentów (bez względu na pochodzenie): posiadający stopień kandydata – awans po 3 miesiącach służby w stopniu podoficerskim; rzeczywistego studenta – awans po 6 miesiącach służby. Kierowano ich, bez egzaminów, do macierzystych pułków bez względu na etat³³;

2) wstępujący na prawach szlachty – zaliczano do nich szlachtę rodową, dzieci oficerów i urzędników co najmniej VIII rangi, kawalerów orderów dających prawo do szlachectwa – awans po 2 latach w macierzystym pułku, a po 3 latach przy przeniesieniu do innego pułku;

³¹ *Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895)*, oprac. W. Caban, J. Szczepański, Kielce 2015, s. 63.

³² Приказ военного министра, nr 68, 19 VII 1841.

³³ Przykładem tej kategorii ochotników jest Edward Loewenthal, który ukończył Uniwersytet w Dorpacie i w 1819 r. rozpoczął służbę w Grodzieńskim pułku gwardii. W latach 1837–1847 był dyrektorem gimnazjum w Łomży; zob. Ю.Л. Елец, *История Лейб-гвардии Гродненского гусарского полка*, t. I, С.-Петербург 1890, s. 89; A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007, s. 254.

3) wstępujący na prawach ochotnika:

- dzieci szlachty osobistej, honorowych obywateli, duchownych, kupców 1.–2. gildii (z dwunastoletnim stażem), lekarzy, aptekarzy, artystów, cudzoziemcy – awans po 4 latach przy istnieniu wakatu, po 6 latach przy przeniesieniu do drugiego pułku;
- dzieci drobnej szlachty (*odnodworcy*), kupców 1.–2. gildii (bez dwunastoletniego stażu) – awans po 6 latach;
- dzieci kupców 3. gildii, mieszczan, drobnej szlachty (która utraciła prawa szlacheckie), dzieci kancelistów, dzieci z nieprawego łoża i kantoniści – awans po 12 latach.

Przed mianowaniem na pierwszy stopień oficerski kandydaci zdawali egzamin ze znajomości służby liniowej.

Trzecią grupą kandydatów na oficerów byli żołnierze, których obowiązywał pobór do wojska. Awans na stopień oficerski mógł nastąpić po wieloletniej służbie wojskowej w niższych rangach (jako szeregowy i podoficer). Okres wysługi kilkakrotnie ulegał zmianie. Na początku XIX w. dla ochotników wynosił on 15 lat, dla rekrutów – 25 lat (po wojnach napoleońskich w gwardii czas ten skrócono do 22 lat). Za panowania Mikołaja I okres wysługi skrócono z 25 do 20 lat, z czego 15 lat w służbie czynnej. Niekiedy odstępowano od tych reguł, jak np. w czasie wojen napoleońskich. Osoby te musiały odsłużyć w stopniu podoficerskim 10 lat w gwardii lub 12 lat w oddziałach liniowych. Jednym z warunków stawianych osobom awansowanym była niekaralność, głównie cielesna. W 1854 r., by zwiększyć liczebność korpusu oficerskiego, okres obowiązkowej wysługi został okresowo (do zakończenia wojny krymskiej) skrócony o połowę³⁴.

Inną grupą, którą awansowano, przeważnie w nagrodę, na stopień oficerski byli urzędnicy wojskowi. Promowano ich wówczas na stopień wojskowy odpowiadający posiadanej randze urzędniczej, jak np. gen. Siergieja Majewskiego³⁵.

Awansowano wówczas nie tylko podoficerów, ale także urzędników wojskowych. Wiele takich przypadków miało miejsce po stłumieniu powstania listopadowego, co jest widoczne w wydawanych wówczas rozkazach. W wykazach osób nagrodzonych w ten sposób widoczne są przejścia między różnymi rodzajami broni i specjalizacjami, np. podoficerowie topografowie po awansie na stopień praporczyka byli przenoszeni do pułków piechoty lub jęgrów.

Z tej możliwości awansu korzystali także urzędnicy wojskowi. Jednym z przykładów ciekawej kariery wojskowej był por. Johan Adamowicz Anders.

³⁴ SWP, cz. 2, ks. 1, art. 463; C.B. Волков, dz. cyt., s. 56–61.

³⁵ Zob. С.И. Маевский, *Мой век. 1783–1826*, Москва 2016; C.B. Волков, dz. cyt., s. 72.

Pochodził z guberni liflandzkiej i jako dziecko żołnierza został skierowany do ryskiego półbatalionu wojskowych kantonistów. Po ukończeniu 18. roku życia został skierowany do służby w wojsku i od czerwca 1836 r. wyznaczony był na stanowisko młodszego pisarza w kancelarii komendanta Cytadeli Warszawskiej. Po kilku miesiącach został przeniesiony do Zarządu Generała Kwatermistrza Armii Czynnej. 26 października 1839 r. awansowano go na stopień podoficerski i wyznaczono na topografa II klasy w 2. rocie topograficznej przy Kwaterze Głównej Armii Czynnej. Brał udział w kampanii na Węgrzech w 1849 r. i w tym samym roku został awansowany na stopień oficerski – praporszczyka i skierowany do Połockiego pułku jęgrów. Na początku 1850 r. przydzielono go do Zakaukaskiego konnego pułku muzułmanów, w którym zyskał awans na stopień porucznika kawalerii³⁶.

Przykładem nietypowej kariery wojskowo-urzędniczej jest przypadek m.in. Bonifacego Butnowskiego. Ten szlachcic pochodzący z powiatu mariampolskiego dostał się do rosyjskiej niewoli w 1813 r., do Suzdalskiego pułku piechoty – jeszcze jako szeregowy, a rok później został awansowany na podoficera. W 1814 r. skierowano go na stanowisko urzędnicze w sądzie na Kaukazie, gdzie przebywał do 1818 r., kiedy na własną prośbę został przesunięty jako podchorąży do Wołogodzkiego pułku piechoty. W 1820 r. mianowano go oficerem i do 1830 r. służył na Kaukazie, gdzie walczył w wojnie rosyjsko-tureckiej. Brał także udział w tłumieniu powstania listopadowego, a w 1831 r. przydzielono go do Zarządu Wojskowego Generał-Gubernatora Warszawskiego, gdzie służył do 1836 r., a potem – przez następny rok – w 7. Kawaleryjskim Noworosyjskim Okręgu Osiedli Wojskowych, skąd podał się do dymisji. Rok później (1838) został ponownie przyjęty do armii i skierowany na stanowisko placmajora Grodna, a także zaliczony do pułku dragonów. W 1841 r. zwolniono go z wojska z pensją i mundurem, kierując, na jego prośbę, do Zarządu Wojskowego Generał-Gubernatora Warszawskiego, gdzie był skarbnikiem w latach 1844–1850³⁷.

Osobnego omówienia wymaga kwestia wstępowania do armii rosyjskiej i służby w niej Polaków. W 1833 r. Mikołaj I postanowił, że synowie szlachty z Królestwa Polskiego będą mogli wstępować na ogólnych zasadach do rosyjskich szkół wojskowych: I, II, Pawłowskiego i Aleksandrowskiego Korpusu Kadetów. Do każdego z wymienionych korpusów przyjmowano po cztery osoby z Królestwa, do Pawłowskiego i Aleksandrowskiego pełne sieroty. Do Pułku Szlacheckiego przyjmowano wszystkich, którzy z powodu wieku nie mogli być przyjęci do korpusów kadetów. Do I Moskiewskiego Korpusu Kadetów przyjmowano też dzieci polskich powstańców – jednorazowo pięciu.

³⁶ RGWIA, f. 330, op. 55, d. 59, k. 131–135v.

³⁷ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 1294.

Dopuszczenie synów szlachty Królestwa Polskiego do nauki w korpusach kadetów zależało od decyzji namiestnika Królestwa. Kandydaci ci musieli przedstawić, wraz z kompletem dokumentów, potwierdzenie o niebraniu udziału w powstaniu listopadowym, co poświadczali gubernatorzy wojskowi (lub cywilni) bądź odpowiedni generał-gubernator³⁸.

Niektórzy Polacy z Królestwa skorzystali z takiej możliwości wyboru drogi życiowej. Powodem była często bardzo trudna sytuacja materialna, jak np. w przypadku Aleksandra Skolimowskiego, przebywającego u stryja – księdza Rafała Skolimowskiego, duchownego w Warszawie. Do podjęcia tej decyzji zachęcali go dwaj bracia, którzy byli adiutantami Paskiewicza. Przekonywali oni, że Polaków przyjmowano do korpusu kadetów bardzo chętnie, a w wojsku mieli takie same możliwości jak Rosjanie. Ostatecznie Aleksandra Skolimowskiego i jego krewnego Wincentego przyjęto do Pułku Szlacheckiego³⁹.

Zdecydowano, że przedstawiciele szlachty z Królestwa Polskiego będą przyjmowani do armii rosyjskiej po zdaniu specjalnego egzaminu. Kierowano ich potem do Korpusu Grenadierów lub jednego z sześciu korpusów piechoty (I–VI). Zastrzeżono jednak, by ich liczba nie przekraczała połowy liczby szlachty rosyjskiej w danym pułku⁴⁰.

Mimo tych uregulowań, liczba osób z Królestwa wstępujących do rosyjskich szkół wojskowych nie była satysfakcjonująca. Chętnych nie było wielu, na co uskarżał się marszałek Paskiewicz w listach pisanych do w. ks. Aleksandra Mikołajewicza. Stwierdzał w nich, że młodzi ludzie z Królestwa nie chcą służyć państwu w administracji czy też wojsku. Winą za to obarczał niechętnie temu społeczeństwo oraz wpływ działań antypaństwowych. Uważał, że należy takie niezadowolone osoby zatrzymywać, po przeprowadzonym śledztwie orzekać o ich ewentualnej winie i kierować do służby wojskowej w charakterze rekrutów. Widział dwie płynące z tego korzyści: jedni mogliby pozostać z własnej woli w służbie wojskowej, natomiast spokojni ludzie mogliby znaleźć zastępcę, szkodliwego społecznie, idącego za nich do wojska, co wydawałoby się sprawiedliwe⁴¹.

Wielu młodych Polaków starało się unikać służby wojskowej, podejmując pracę w różnych urzędach. Jeszcze przed ukończeniem szkoły starano

³⁸ PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7638; SWP, cz. 1, ks. 2, art. 44; tamże, ks. 3, art. 722–724, 728.

³⁹ Aleksander Skolimowski przebywał pod opieką stryja ks. Rafała Skolimowskiego w latach 1825–1835, w czasie nauki w szkole elementarnej, powiatowej (przy ul. Freta) i obwodowej (na ul. Długiej) w Warszawie; zob. *Polak w carskim mundurze...*, s. 45–46. O ks. Skolimowskim zob. B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 159.

⁴⁰ PSZRI, 2, t. XXI (1846), nr 20 367.

⁴¹ Zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1684, k. 15, Pismo Iwana Paskiewicza do w. ks. Aleksandra Mikołajewicza, 31 V 1844 r.

się o przyjęcie na aplikantów lub nadetatowych kancelistów w jakimkolwiek urzędzie, pozostając na tych stanowiskach nawet do 10 lat, co wskazywało na ich nieprzydatność⁴². By temu przeciwdziałać, zdecydowano o przyjmowaniu na aplikantów tylko osób mających świadectwo ukończenia gimnazjum, cieszących się dobrą opinią i znających język rosyjski w stopniu umożliwiającym prowadzenie korespondencji urzędowej.

O problemach z zachęceniem szlachty polskiej do służby rosyjskiej (cywilnej czy wojskowej) informowali Mikołaja I nie tylko Iwan Paskiewicz, ale i inni generał-gubernatorzy ziem zachodnich Cesarstwa, np. gen. Dmitrij Bibikow czy gen. Fiodor Mirkowicz⁴³.

Obowiązujące w Rosji przepisy pozwalały przyjąć na służbę wojskową obcokrajowców, a nawet oficerów obcych armii. Wówczas obniżano jednak stopień wojskowy o jedną rangę. Odstępowano od tego tylko w przypadku osób posiadających najniższy stopień oficerski⁴⁴. Jednym z wielu obcokrajowców służących w armii rosyjskiej był Harro Paul Harring – Holender, który przybył specjalnie do Warszawy w 1828 r., by zaciągnąć się jako oficer do jednego z pułków gwardii⁴⁵. Prośby takie zdarzały się także w okresie późniejszym, np. w Częstochowie w 1854 r. złożył takową podającą się za oficera armii austriackiej Herman Goffin⁴⁶.

Najzdolniejszym absolwentom i oficerom umożliwiano podwyższenie kwalifikacji zawodowych w akademiach wojskowych. Najważniejszą z nich była Cesarska Akademia Wojskowa (od 1855 r. Mikołajowska Akademia Sztabu Generalnego), kształcąca oficerów na potrzeby Sztabu Generalnego. Nauka w niej trwała dwa lata, a przyjmowani oficerowie musieli mieć co najmniej 18 lat i stopień porucznika, a najwyższej kapitana. Absolwenci otrzymywali awans na kolejny stopień wojskowy. Inne akademie wojskowe – Michajłowską Akademię Artyleryjską i Mikołajowską Akademię Inżynieryjną – utworzono dopiero w 1855 r. i ich

⁴² Jak pisały ówczesne władze, młodzi ludzie „unikając służby wojskowej wciskają się i przyjmowani bywają do biur różnych władz rządowych, gdzie dla niezdolności lub złego prowadzenia się nie mogą się dosłużyć posad etatowych, a tem samem nieużytecznie czas trawiąc, są powodem nieukontentowania władz zwierzchnich, jakie dla dostrzeżonego knowania przez nich szkodliwych porządkowi towarzyskiemu zamiarów już kilkakrotnie objawionem było [...]. Stąd pochodzi, że cały niemal ciężar służby wojennej spada na pożyteczniejsze klasy rolników i rzemieślników”; zob. AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, sygn. 7, s. 212–215, Pismo Wydziału Administracyjnego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych do Rządu Gubernialnego Kieleckiego, 24 X (5 XI) 1844 r.

⁴³ Л.Е. Горизонтов, dz. cyt., s. 43–44.

⁴⁴ С.В. Волков, dz. cyt., s. 71.

⁴⁵ Zob. H. Harring, *Erinnerungen aus Warschau. Nachtrage zu den Memoiren über Polen*, t. 2, Nürnberg 1831.

⁴⁶ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 12, s. 388–392.

działalność nie wpłynęła już na funkcjonowanie armii rosyjskiej w Królestwie Polskim⁴⁷.

W oddziałach rosyjskich stacjonujących w Królestwie daje się zauważyć przykłady wszystkich wymienionych wyżej dróg awansu na pierwszy stopień oficerski. Jednak porównując okres przedpowstaniowy z popowstaniowym, można dostrzec zasadnicze różnice w jego przeprowadzaniu. W latach 1815–1830, z racji stacjonowania w Królestwie oddziałów gwardii, podoficerowie awansowani na stopnie oficerskie należeli przede wszystkim do ochotników pochodzących z rodzin szlacheckich. Z powodu dużego prestiżu tych wojsk służba ta była dla nich atrakcyjna. Gdy awansowany był przedstawicielem możnego rodu, mógł pozostać w macierzystym pułku lub być przeniesiony do innego pułku gwardii. Było to uzależnione od stanu etatowego jednostki oraz woli przełożonych. Sądząc po przerostach kadrowych istniejących w pułkach gwardii rosyjskiej stacjonującej wówczas w Warszawie, nie było to rzadkością. Przeniesienia oficerów służących w warszawskim oddziale gwardii do analogicznych jednostek w Petersburgu praktykowane było przez cały okres przedpowstaniowy, czego przykładem są liczne przeniesienia w latach dwudziestych XIX w. z Litewskiego Pułku Gwardii (stacjonującego w Warszawie) do Moskiewskiego Pułku Gwardii (stacjonującego w Petersburgu)⁴⁸.

Oddziały gwardii rosyjskiej pełniące służbę w Warszawie musiały być atrakcyjne dla wielu młodych ludzi – Rosjan i Polaków z guberni zachodnich, ale nie tylko dla nich. Potwierdzeniem popularności tych pułków może być także duża liczba junkrów w prawie każdym z nich. W Grodzieńskim Pułku Huzarów Gwardii w 1830 r. było ich aż 40, czyli tylu ilu oficerów w tymże pułku, co było ewenementem. Zanim młody oficer wstąpił w szeregi oficerów jednego z pułków gwardii, musiał zyskać akceptację służących w nim oficerów. Jeżeli orzekli oni, że kandydat jest godzien zostać oficerem ich pułku, wówczas przyjmowano go bez zastrzeżeń⁴⁹. W pozostałych przypadkach przenoszono nowo mianowanego oficera do jednego z pułków liniowych. Dla osób służących w warszawskim oddziale gwardii takim zapleczem wakatów był Korpus Litewski. Niekiedy przenoszono do oddziałów pomocniczych gwardii, takich jak bataliony prowiantowe⁵⁰. Oficerami

⁴⁷ С.В. Волков, dz. cyt., s. 130–134.

⁴⁸ Wykaz oficerów służących w Litewskim pp gwardii zawiera informacje o miejscach wcześniejszej i późniejszej służby wymienionych osób; zob. А.Н. Маркграфский, *История Лейб-Гвардии Литовского полка*, Варшава 1887.

⁴⁹ *Записки Н.В. Веригина*, „Русская Старина” LXXVI, 1892, nr 10, s. 45–80, zwł. s. 65.

⁵⁰ Zob. Приказы Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус за 1818–1830, Варшава 1818–1830; RGWIA, f. 846, op. 1, d. 5098, cz. 46.

w pułkach gwardii rosyjskiej w Warszawie byli także Polacy służący wcześniej w innych armiach lub przechodzący z Wojska Polskiego, jak np. por. Józef Gordziński. Jego kariera wojskowa rozpoczęła się w armii austriackiej, następnie służył w Wojsku Polskim, a na koniec w armii rosyjskiej⁵¹.

Podstawowym warunkiem awansu na kolejny stopień wojskowy było istnienie wakatu oraz starszeństwo w danym stopniu wojskowym. Dla uzyskania awansu w nagrodę na stopnie oberoficerskie trzeba było służyć w poprzedniej randze co najmniej 3 lata, sztaboficerowie – co najmniej 5, a za szczególne zasługi co najmniej 2–3 lata. Awanse na kolejne stopnie wojskowe odbywały się zgodnie z przyjętymi zasadami, jednak co pewien czas ulegały one zmianom. Za panowania Mikołaja I wprowadzono zasadę, że stopień majora, który też otrzymywało się tylko w przypadku istnienia wakatu, był nadawany najstarszym kapitanom z całej dywizji. Stopnie podpułkownika i pułkownika otrzymywano w nagrodę, a wakaty rozpatrywano w skali całej armii.

W armii rosyjskiej awanse na kolejne stopnie wojskowe odbywały się w określonych przepisami dniach: 6 grudnia (dzień imienin Mikołaja) oraz w Wielkanoc. Awanse na wakaty miały miejsce raz w roku. W zależności od przynależności służbowej przyznawano je w dniach: 1 lutego – dla I KP, 15 lutego – dla II KP, 1 marca – dla III KP, 15 marca – dla IV KP, 1 kwietnia – dla V KP, 15 kwietnia – dla VI KP i 1 maja – dla Korpusu Żandarmów⁵².

Odrębną drogą awansu była protekcja lub polecenie osób do awansowania na kolejny stopień wojskowy i stanowisko służbowe. Oficjalnie taka ścieżka nie istniała, jednak w korespondencji wielu wysoko postawionych osób można odnaleźć wzmianki o protekcji lub sugestie, kogo można awansować. Nieobce było to i samemu panującemu, co dobrze widać w listach Mikołaja I do ks. Iwana Paskiewicza z 1831 r. Car wskazywał, kogo można awansować na konkretne stanowiska służbowe⁵³. Także arystokracja rosyjska korzystała z protekcji przy przeniesieniu na bardziej prestiżowe bądź spokojniejsze stanowiska służbowe. Książę Aleksandr Szczerbatow, nie chcąc służyć w pułku w Gatczynie, skorzystał z protekcji ks. Heleny Pawłownej i został wyznaczony na stanowisko adiutanta marszałka Paskiewicza⁵⁴.

Większe utrudnienia w awansowaniu mieli oficerowie Straży Wewnętrznej, ponieważ na stopień porucznika awansowano po trzech latach wysługi

⁵¹ GARF, f. 672, op. 1, d. 66.

⁵² SWP, cz. 2, ks. 1, art. 622.

⁵³ Zob. [A.П.] Щербатов кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, t. IV, С.-Петербург 1894, s. 165–163, List Mikołaja I do ks. Paskiewicza, nr 13, 20 XI (2 XII) 1831 r.

⁵⁴ А.А. Щербатов, *На службе Москве и Отечеству*, Москва 2009, s. 108.

w dotychczasowym stopniu i na wakaty. Na kolejne stopnie wojskowe promovano tylko w nagrodę⁵⁵.

W omawianym okresie przeniesienia oficerów do innych jednostek wojskowych były zabronione. Powodowało to utrudnienia w awansowaniu, ponieważ gdy nie było wakatu w danym pułku na kolejny awans można było czekać i kilkanaście lat. Dozwolone były tylko przeniesienia z oddziałów gwardii do jednostek liniowych, przy czym gwardzista był awansowany o dwa stopnie wojskowe. Dopiero w 1832 r. wydano dekret pozwalający na przenoszenie oficera do innego pułku, jednak wymagano wówczas porozumienia pomiędzy zainteresowanymi dowódcami pułków⁵⁶. Przeniesienie do innego rodzaju wojsk, np. artylerii, odbywało się po zdaniu przez zainteresowanego specjalnego egzaminu. Na przeniesienie do innej jednostki pozwalano również w przypadku służby z krewnymi, gdy bracia mieli służyć w jednym pułku⁵⁷. Przypadki takie widoczne są m.in. w jednostkach rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim.

Mimo trudności w przeniesieniu do innej jednostki, do niektórych rodzajów broni można było wstąpić dopiero po kilku latach służby w oddziałach liniowych. Dotyczyło to oddziałów gwardii, Korpusu Żandarmów i batalionów Straży Wewnętrznej⁵⁸.

Ocena oficerów odbywała się raz w roku. Dokonywali jej bezpośredni przełożeni, przesyłając ją drogą służbową swoim przełożonym. W końcowej formie był to tabelaryczny wykaz oficerów całej armii z opisowymi ocenami za poszczególne elementy aktywności służbowej. Wykazy te były opatrzone klauzulą tajności. W ocenie tej nie wykraczano poza przewidywalne opinie. Prawie wszyscy byli dobrzy lub bardzo dobrzy, sumienni itp. Zdarzały się adnotacje mówiące o tym, że ktoś jest godny awansu (np. płk Bułhakow – dowódca Wielkołuckiego pp), sporadycznie występowały natomiast oceny negatywne lub uwagi, że przeciwko komuś toczyło się postępowanie sądowe lub wyjaśniające (np. płk Kessler z Nowoingermanlandzkiego pp)⁵⁹.

Po zakończonych wojnach lub kampaniach opiniowano wyższą kadre dowódczą – dowódców pułków, brygad, dywizji czy korpusów. Takie interesujące opinie sporządził wyróżniającym się podwładnym gen. hr. Karl Toll w 1831 r. Ocenie poddano działania dowódców wyższego szczebla (od dowódcy brygady do dowódcy korpusu) w czasie tłumienia powstania listopadowego. Zawarto w nich także propozycję możliwych dróg rozwoju

⁵⁵ C.B. Волков, dz. cyt., s. 76.

⁵⁶ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5454.

⁵⁷ C.B. Волков, dz. cyt., s. 153–154.

⁵⁸ SWP, cz. 1, ks. 2, art. 14–15; tamże, ks. 3.

⁵⁹ RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 338, Списки по достоинствах Г.Г. Штаб офицеров 1 Армии, 22 марта – 3 октября 1833.

dalszej kariery wojskowej, np. w pionie dowódczym lub sztabowym⁶⁰. Oceniano również dowódców niższego szczebla, np. dowódców pułków i batalionów. W opinii umieszczano informację, czy dany oficer potrafił dowodzić oddziałem (batalion lub pułk) oraz wskazywano, czy może awansować i objąć większą jednostkę wojskową⁶¹.

Odejście z armii oficera mogło odbyć się na kilka różnych sposobów: na własną prośbę, z powodów osobistych – np. problemów w domu rodzinnym, spraw spadkowych itp. oraz w wyniku złego stanu zdrowia – np. odniesionych ran, kontuzji, powikłań pourazowych itp.

Do okresu wysługi oficerom i urzędnikom wojskowym zaliczano niekiedy czas przebywania w niewoli, np. w przypadku jeńców przebywających w polskiej niewoli w czasie powstania listopadowego. Wiązało się to z przyznawaniem orderów za nieprzerwaną, wieloletnią służbę⁶².

Polityka kadrowa prowadzona w oddziałach armii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie Polskim była interesująca pod wieloma względami. Tę z lat 1815–1830 można określić mianem elitarniej, natomiast popowstaniowa nie wyróżniała się już niczym szczególnym.

W pierwszym okresie w Królestwie stacjonowały jednostki gwardyjskie, w których służyło wielu potomków możnych i wysoko postawionych w hierarchii społecznej rodów. Wśród nich byli książęta i hrabiowie. Służba w oddziałach „starej gwardii” była prestiżowa, jednak nie zawsze było możliwe uzyskanie stopnia oficerskiego i wakatu w jej pułkach. Nowo tworzone w Warszawie oddziały dawały możliwość służby w gwardii na tak pożądanych stanowiskach oficerskich wielu młodym arystokratom z Cesarstwa Rosyjskiego. Tym można tłumaczyć atrakcyjność służby w Królestwie i „przerosty kadrowe” w pułkach w nim stacjonujących, np. w 1830 r. w Pułku Ułanów Gwardii JCM było 49 oficerów na 37 etatowych⁶³. W pułku tym służył m.in. sztabsrotmistrz Karl Pritwic, który był krewnym gen. Iwana Dybicza, a o zadowoleniu z pełnienia przez niego służby informował Dybicza osobiście w. ks. Konstanty⁶⁴.

Do pułków gwardyjskich stacjonujących w Królestwie trafiali także absolwenci elitarnego Korpusu Paziów. W warszawskim oddziale gwardii

⁶⁰ GARF, f. 672, op. 1, d. 68. Duży fragment charakterystyki generałów rosyjskich biorących udział w zdobyciu Warszawy w 1831 r. sporządzony przez gen. Tolla zob. w: T. Strzeżek, *Bitwa o Warszawę. 6–7 września 1831 roku*, Oświęcim 2015, s. 271–273.

⁶¹ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 926, О боевых способностях Генералов и Штаб офицеров Действующей Армии, участвовавших в Венгерской Кампании.

⁶² PSZRI, 2, t. VI (1831), nr 5002.

⁶³ RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 12, 87–88.

⁶⁴ RGWIA, f. 846, op. 16, d. 913, k. 70, Pismo w. ks. Konstantego do Iwana I. Dybicza, 17(29) IX 1827 r.

służyli m.in.: praporszczyk Paweł Kryżanowski (w 1822 przeniesiony do Litewskiego Pułku Gwardii), kornet Aleksandr Warnek (w 1824 przerzucony do Podolskiego pkir gwardii), kornet Piotr Szulgin (w 1828 wysłany do Grodzieńskiego phuz gwardii) czy kornet Nikołaj Łagoda (w 1830 w puł gwardii JCM Cesarzewicza). Były to pojedyncze przypadki, jednak interesujące jest to, że do jednego pułku kierowani byli rok po roku bracia, np. Piotr i Aleksandr Gresser (w 1819 i 1820 obaj trafili do Litewskiego Pułku Gwardii) oraz Grigorij, Aleksandr i Walerian Gogel (w 1827, 1828 1829 wszyscy wysłani zostali do Wołyńskiego Pułku Gwardii)⁶⁵.

W oddziałach gwardii rosyjskiej w Warszawie często służyli krewni, co było zgodne ze wspomnianą wcześniej praktyką. Wśród nich byli: w Podolskim Pułku Kirasjerów Gwardii – bracia Kiel (Lew i Konstantin, synowie Jana) i czterech Knorringów; w Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza – bracia Bolszwing (Konstantin i Aleksandr, synowie Jana, 1828), czterech Markowów (w tym dwóch braci – Iwan i Aleksandr, synowie Wasilija), dwóch Matwiejewów (Aleksiej i Wasilij, synowie Paramona) i dwóch Szternów; w Grodzieńskim Pułku Huzarów Gwardii – bracia Juraga (Jan i Kazimierz, synowie Józefa); w Litewskim Pułku Gwardii – czterech Fiedorowów (1828), trzech Rotów, dwóch Surowcowów i trzech Żytkowów; w Wołyńskim Pułku Gwardii – dwóch Marczewskich i dwóch Wołodimirowów.

Jeśli krewni nie służyli w tym samym pułku, byli umieszczani w jednostkach stacjonujących w tym samym miejscu lub wchodzących w skład tych samych brygad bądź dywizji, np. Timiriaziewowie, Rozenowie, Korfowie, Knorringowie i inni.

Po upadku powstania listopadowego polityka kadrowa rosyjskiego resortu wojny zmieniła się i była prowadzona w dwóch wariantach: pierwszy dotyczył osób służących w strukturach administracji cywilnej i wojskowej w Królestwie Polskim, drugi zaś służących w oddziałach Armii Czynnej, rotacyjnie pojawiających się w Królestwie.

Jedną z ważniejszych zasad było kierowanie do służby w Królestwie osób, które wcześniej już tam służyły. Wynikało to z chęci wykorzystania ich doświadczenia, a przede wszystkim znajomości kraju, jego geografii, kultury, a także często języka, jak również specyfiki działań bojowych na zróżnicowanym oraz zurbanizowanym terenie.

Można wyodrębnić dwie ścieżki kariery zawodowej tej grupy osób. Pierwsi osiągnęli wyższe stopnie wojskowe jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego, a do Królestwa trafili jako wyżsi rangą dowódcy wojskowi

⁶⁵ Zob. *Материалы для истории Пажеского Его Императорского Величества Корпуса. 1711–1875*, Киев 1876, s. 161–177; *Пажеский Его Императорского Величества Корпус за сто лет 1802–1902*, т. II: *Приложения*, Санктпетербург 1902, s. 255–378.

lub byli przenoszeni na wysokie stanowiska urzędnicze w administracji, np. na urząd podlaskiego naczelnika wojskowego został wyznaczony gen. mjr Aleksander Pęcherzewski (wcześniej służył w Królestwie w Podolskim Pułku Kirasjerów Gwardii, a od 1828 był przy dowódcy Dywizji Kawalerii Gwardii w Warszawie)⁶⁶, a gubernatorem lubelskim, a potem plockim był gen. mjr Mark Albertow (wcześniej służył przez wiele lat w Wołyńskim Pułku Gwardii)⁶⁷. Wielu dymisjonowanych oficerów przyjmowano na kierownicze stanowiska w administracji Królestwa Polskiego – naczelników powiatów (np. Aleksandr Czujkow), prezydentów i burmistrzów miast itp.⁶⁸ Gen. Konstantin Fensz, który po wybuchu powstania listopadowego znalazł się w Petersburgu, na własną prośbę został skierowany ponownie do Królestwa. Swą prośbę motywował chęcią połączenia się z pozostałą w Warszawie rodziną oraz wysokimi kosztami utrzymania w Petersburgu. Prosił o powierzenie mu nadzoru nad poborem rekrutów, co umożliwiłoby mu też zbieranie informacji o nastrojach panujących w społeczeństwie polskim⁶⁹. Natomiast część oficerów służących wcześniej w pułkach gwardii w późniejszym okresie trafiła do Królestwa jako wyżsi rangą oficerowie lub dowódcy samodzielnych jednostek wojskowych.

O drugim typie kariery możemy mówić w przypadku osób, które do 1831 r. nie osiągnęły wysokich stopni wojskowych, a do Królestwa trafiły jako oficerowie armii czynnej, ale już nie oddziałów gwardii, lecz pułków liniowych. Obowiązywała ich zwyczajna stosowana w armii polityka kadrowa, często jednak zachowywano dla nich „gwardyjską” ścieżkę awansu, jak np. w przypadku Jurija Lewańskiego⁷⁰ czy Pawła Zwolińskiego⁷¹.

⁶⁶ *Encyklopedia wojskowa*, t. VI, red. O. Laskowski, Warszawa, s. 314; C.B. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, t. II, Москва 2010, s. 290.

⁶⁷ RGWIA, f. 2586, op. 2, d. 80, k. 13; AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 5.

⁶⁸ Zob. rozdz. 6: Poza służbą.

⁶⁹ GARF, f. 109, op. 6, 1. ekspedycja, 1831, d. 137.

⁷⁰ Ppłk Jurij (Jerzy) F. Lewański przed powstaniem listopadowym służył w Litewskim Pułku Gwardii w Warszawie. W następnych latach trafił do Królestwa Polskiego wraz z pułkiem, w którym później służył – pp ks. pruskiego. W 1844 r. był dowódcą Niżegorodzkiego pp; zob. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербург 1829, s. 130; *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1840*, Санктпетербург 1840, s. 92; *Список полковникам по старшинству. Исправлено по: 17-е Марта 1844*, Санктпетербург 1844.

⁷¹ Płk Paweł Wojciechowicz Zwoliński przed wybuchem powstania listopadowego służył w Wołyńskim Pułku Piechoty Gwardii. W 1839 r. przeniesiono go do Kostromskiego pjegr, w 1840 r. do Nizowskiego pjegr, a w 1843 r. awansowano na dowódcę Symbirskiego pp; zob. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии...* (1828); *Список подполковникам по старшинству... 1840*, s. 144; *Список полковникам по старшинству... 1844*.

Widoczna jest praktyka przechodzenia oficerów ze służby liniowej do administracyjnej. W wielu przypadkach przeniesienie to było sposobem na zapewnienie im źródła utrzymania po opuszczeniu szeregów armii. W niektórych przypadkach awans na wyższy stopień wojskowy nie był możliwy bez istotnych zmian w życiu zainteresowanego. Płk Wasilij Dokudowski, zajmujący stanowisko oficera do specjalnych poruczeń przy szefie sztabu Armii Czynnej – ks. Michaile Gorczakowie, obawiał się awansu na kolejny stopień wojskowy – generała majora. Nie mając odpowiedniej praktyki dowódczej na stanowisku dowódcy pułku, nie otrzymałby awansu na stanowisko dowódcy brygady. To z kolei zamykało mu dalszą karierę wojskową. Przejście na rangę urzędniczą – rzeczywistego radcy stanu – predestynowało go zaś do zajęcia stanowiska gubernatora cywilnego. Bez żadnego doświadczenia i poparcia znaczących osób nie mógł go jednak otrzymać. Pozostawanie bez przydziału i stanowiska pozbawiłoby jego i rodzinę środków do życia, ponieważ podawszy się do dymisji, otrzymywałby tylko niewielką pensję. Przeniesiono go więc do Audytoriatu Polowego Armii Czynnej. Jednak po dwóch latach ponownie otrzymał propozycję objęcia stanowiska gubernatora na Syberii (Zachodniej), od czego bardzo taktownie się uchylił⁷².

W przypadku objęcia niektórych stanowisk służbowych brano były pod uwagę różne kryteria. Jeden z takich nietypowych warunków zastosowano w 1844 r., po śmierci płk. Jefima Ignatiewa – dyrektora Warszawskiej Komisji Kwaterunkowej⁷³. Książę Gorczakow stwierdził, że nie wie, kto mógłby go zastąpić. Z prośbą o wyznaczenie na to stanowisko zwracał się do Paskiewicza płk. Nikołaj Powalo-Szwejkowski (z Korpusu Żandarmów), lecz zdaniem marszałka był on za młody. Na takie stanowisko sugerował wyznaczyć jednego z dowódców pułków, starszego wiekiem i spokojnego. Warszawski generał-gubernator chętnie widziałby tam swego podwładnego – płk. Władimira Buteniewa⁷⁴, na co z kolei nie zgodził się Paskiewicz. Ostatecznie stanowisko to zajął płk Nikita Tichanowski⁷⁵, protegowany gen. Wikińskiego (jednego z ulubieńców Paskiewicza)⁷⁶.

W przypadku oficerów wojsk kozackich decydujący wpływ na obecność w Królestwie Polskim miała czteroletnia rotacyjność służby. Było to związane z naprzemiennymi okresami służby i odpoczynku, na który jednostki odsyłano nad Don. W zachowanych dokumentach personalnych bardzo

⁷² Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского*, „Труды Рязанской Уч. Арх. Комиссии” 1897–1898, s. 65–69, 91–94.

⁷³ *Список полковникам по старшинству... 1844*, s. 74.

⁷⁴ *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1840*, Санктпетербург 1840, s. 176.

⁷⁵ *Список полковникам по старшинству... 1844*, s. 108.

⁷⁶ Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 90–91.

dobrze widoczna jest ta specyfika służby kozackiej⁷⁷. Zdarzały się wyjątki od tej reguły, szczególnie w przypadku osób dobrze wywiązujących się z powierzonych obowiązków oraz znających specyfikę służby w Królestwie, np. płk Grigorij Katanow, dowódca Dońskiego pułku kozaków (swego imienia), który przed powstaniem listopadowym stacjonował w Kaliszu.

Z powodu rotacyjności pułków kozackich trzymających straż kordonową na granicy Cesarstwa zdarzało się, że część tych osób trafiała ponownie do Królestwa. Były nawet przypadki, gdy niektóre z nich służyły na ziemiach polskich jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego, jak np. wojskowy starszyna Filaret P. Antonow (w Królestwie służył od 1822 do 1832, potem skierowano go nad Don, w latach 1835–1839 służył w Korpusie Kaukaskim, brał udział w tłumieniu powstania na Węgrzech w 1849, a od 1852 pełnił służbę kordonową w guberni wołyńskiej) czy esaul Jewgraf G. Popow (w Królestwie Polskim służył w latach 1833–1837 i 1847–1851)⁷⁸.

Urzędnicy wojskowi

W armii rosyjskiej osobną grupę stanowili urzędnicy wojskowi. Zajmowali oni stanowiska w zarządach specjalistycznych (artylerii, inżynierii, sądowniczym), intendenturze i administracji wojskowej. W pułkach byli to lekarze, kapelani, kapelmistrzowie itd. Urzędnicy wojskowi nosili rangi urzędnicze mające swe odpowiedniki w rangach wojskowych. Początkowo stosowano jednak odmienne nazewnictwo niż w administracji cywilnej. Zgodnie z przyjętymi w armii zasadami nazywano ich urzędnikami konkretnej klasy, np. urzędnik XII klasy zamiast używanego asesora gubernialnego⁷⁹. Na kolejne rangi urzędnicze awansowali co cztery lata.

W Zarządzie Intendencji wielu urzędników było cywilami. Część z nich przyjmowano w niedługi czas po ukończeniu nauki, np. Henryka Majewskiego zatrudniono w Kancelarii Generała Intendenta Armii Czynnej tuż po ukończeniu gimnazjum w Warszawie – 1(13) lipca 1842 r. Po półrocznej praktyce, na własne życzenie, został przeniesiony do Departamentu Górniczego przy Komisji Rządowej Finansów Królestwa Polskiego, a potem do Warszawskiego Składu Celnego⁸⁰.

⁷⁷ Zob. RGWIA, f. 330, op. 55, d. 52, *Формулярне списки о службе и достоинстве Г.Г. Штаб и Ober-офицеров Донского Казачьево Власова Но 34 полка.*

⁷⁸ Tamże, d. 35.

⁷⁹ W spisie służby Szymona Towstolesa zapisano, że po przeniesieniu go z resortu sprawiedliwości do Sztabu Armii Czynnej w 1830 r. przemianowano go z sekretarza gubernialnego na urzędnika XII klasy; zob. AP Kielce, Rząd Gubernialny Radomski, Personalne, sygn. 476, s. 6.

⁸⁰ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 687, k. 121.

W intendenturze wojskowej, podobnie jak wśród oficerów, pracowali krewni. Przykładem może być Stanisław (Eustachy) Baranowski (urzędnik do specjalnych poruczeń) i jego syn Jan. Stanisław (Eustachy) odszedł na emeryturę po 40 latach służby, awansując na radcę stanu. Jego syn awansował szybko na kolejne rangi urzędnicze: w 1852 r. był sekretarzem gubernialnym, w 1853 – sekretarzem kolegiatnym, w 1855 – radcą honorowym, a w 1859 – asesorem kolegiatnym⁸¹.

Urzędnikami wojskowymi byli także audytorzy. Mianem tym określano osoby znające przepisy prawne i nadzorujące przebieg spraw w sądach wojskowych. Zajmowali się oni prowadzeniem spraw, wyjaśnianiem, zbieraniem zeznań świadków. Przedstawiali wyniki swej pracy sądowi, który na ich podstawie wydawał orzeczenie. Sentencję wyroku pisał audytor. Audytorów było niewielu i początkowo (według etatów z 1820) ich ranga mieściła się między praporszczykiem a pisarzem pułkowym. W celu zwiększenia liczby audytorów w 1817 r. wybrano 180 osób spośród oddziałów wojskowych kantonistów (sierot), którzy przez sześć lat mieli być pisarzami audytoriackimi, a po zapoznaniu się z przepisami i zasadami postępowania sądowego byli mianowani audytorami. Ten sposób uzupełniania szeregów audytorów obowiązywał do 1857 r., kiedy pojawiła się możliwość wyznaczania na te stanowiska wychowanków Szkoły Audytoriackiej i studentów uniwersytetów. W 1832 r. utworzono przy petersburskim batalionie kantonistów Szkołę Audytoriacką, którą w 1846 r. przemianowano na Uczelnię Audytoriacką. Nauka trwała w niej trzy lata, a program nauczania był ograniczony do najpotrzebniejszych treści. Kształcono nie prawników, a urzędników przysposobionych do pełnienia obowiązków audytorów. Audytorzy byli w każdej samodzielnej jednostce wojskowej, zazwyczaj po jednym. W wyższych sztabach byli oberaudytorzy, a na czele departamentu audytoriackiego stał generał-audytor. Szefem audytoriatu armii był połowy generał-audytor, przy zarządach głównych Ministerstwa Wojny, sztabach korpusów i dywizji, w zarządach wojskowych gubernatorów, ordonanshauzach (zarządach komendanckich) I klasy byli oberaudytorzy, a przy dywizjonach artylerii, pułkach, samodzielnych batalionach i ordonanshauzach II i III klasy – audytorzy⁸².

W resorcie wojny urzędnicy cywilni prowadzili lub nadzorowali pracę różnych kancelarii. W obsadzie kadrowej wielu kancelarii większość urzędników stanowili Polacy, zarówno pochodzący z Królestwa, jak i z zachodnich guberni Cesarstwa⁸³.

⁸¹ B. Michalec, *Tekla z Bądarzewskich Baranowska, autorka nieśmiertelnej „La Prière d’une Vierge”*. *Miejsca, czas i ludzie*, Warszawa 2012, s. 25–26.

⁸² *Энциклопедия военных и морских наук*, t. I, red. Г.А. Леер, Санктпетербург 1885, s. 258–259.

⁸³ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 1385.

W kancelariach centralnych (namiestnika czy warszawskiego wojskowego generał-gubernatora) występowało obsadzanie kluczowych stanowisk przez osoby, do których władze miały pełne zaufanie. Przechodzenie urzędników pomiędzy tymi kancelariami jest widoczne w przypadku wielu zatrudnionych tam osób. Jednym z bardziej znaczących był Aleksiej K. Kozaczkowski, który w czasie swej służby w Królestwie był urzędnikiem w kancelariach dowódcy Armii Czynnej, namiestnika i warszawskiego wojskowego generał-gubernatora. Podobnie przebiegała kariera Ławrientija J. Tatarinowa, który w Królestwie Polskim był urzędnikiem Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych, a potem kancelarii warszawskiego wojskowego generał-gubernatora⁸⁴.

Dobór osób dotyczył zarówno wojskowych, jak i urzędników cywilnych. Wśród wojskowych, którzy objęli stanowiska w administracji Królestwa, było wielu podwładnych Paskiewicza z czasów walk na Kaukazie, np. gen. Iwan Wikiński, a wśród urzędników cywilnych jednym z najbardziej znanych był Aleksiej Kozaczkowski, przeniesiony na prośbę namiestnika z Kaukazu do Królestwa w 1832 r.⁸⁵ W tym gronie można znaleźć także Polaków, a wśród nich Ignacego Abramowicza, adiutanta Paskiewicza na Kaukazie, a w Królestwie zajmującego szereg stanowisk w armii i administracji, m.in. dowódcy dywizjonu żandarmów i oberpolicmajstra Warszawy⁸⁶.

Do Królestwa kierowano także oficerów, znanych swym przełożonym z wcześniejszej służby, jak np. płk. Wasilija Dokudowskiego, który został sztaboficerem do specjalnych poruczeń przy ks. Gorczakowie. Obaj znali się z wcześniejszej służby w III Korpusie Piechoty. Przeniesienie to Paskiewicz umotywowował tym, że Dokudowski jest dla Gorczakowa niezbędny, a swą wzorową i ofiarną służbą w pełni zasługiwał na ten awans⁸⁷.

W czasie służby wojskowej oficerowie mogli udawać się na urlopy okolicznościowe – w celu zawarcia związku małżeńskiego, załatwienia spraw rodzinnych lub dla poratowania zdrowia. Czas trwania takiego urlopu wynosił 28 dni, jednak w przypadku urlopów zdrowotnych mógł być przedłużony nawet do kilku miesięcy. Obowiązujące przepisy określały liczbę oficerów mogących przebywać jednocześnie na urloпах. Dla piechoty było to około 25%, a dla kawalerii około 20% stanu osobowego pułku (batalionu)⁸⁸.

⁸⁴ Там же, d. 1294; М. Кулик, *Чиновники канцелярии Управления варшавского военного генерал-губернатора в 30–50-х годах XIX в., в: Управление документацией: прошлое, настоящее и будущее. Материалы II Международной научно-практической конференции. Москва, 19–20 марта 2015 г.,* red. Т.А. Быкова, Ю.М. Кукарина, Е.А. Скрипко, Москва 2015, s. 479–483.

⁸⁵ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 1294.

⁸⁶ Н. Моścicki, *Abramowicz Ignacy*, PSB, t. I, Kraków 1935, s. 12–13.

⁸⁷ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 56–57.

⁸⁸ W pułku piechoty (złożonym z czterech batalionów) na urloпах mogło przebywać 2 spośród 7 sztaboficerów i 16 spośród 72 oberoficerów. W pułku kawalerii na urloпах mogło

Na krótkoterminowe urlopy dla poratowania zdrowia mogli udawać się tylko oficerowie, którzy odnieśli rany w czasie pełnienia czynności służbowych. W przypadku młodych oficerów zalecano określenie ich przydatności do dalszej służby wojskowej. Jeżeli ich stan zdrowia nie rokował nadziei, należało zwalniać ich ze służby wojskowej⁸⁹.

Odejście z armii, określane niekiedy podaniem się do dymisji, odbywało się na prośbę zainteresowanego lub bez niej. Raporty o odejście z armii podawano raz w roku – do 1 stycznia, z takim jednak wyprzedzeniem, by pisma dotarły do Petersburga do 1 marca. Do dymisji nie mogli podać się oficerowie delegowani do wypełnienia jakiegoś zadania i osoby, przeciwko którym toczyło się postępowanie sądowe. Dołączano do niego specjalny rewers, mówiący, że dymisjonowany nie będzie domagał się od państwa żadnych świadczeń finansowych. W latach trzydziestych XIX w. wydano szereg rozporządzeń, które ograniczały prawa oficerów wydalonych z armii. Ponadto Paskiewicz w 1836 r. zabronił takim oficerom przebywać także w Petersburgu i Moskwie⁹⁰.

Odejście z armii nie zawsze kończyło ten etap życia oficera. Często ponownie wstępowali oni do wojska. Zgodnie z obowiązującymi przepisami powinni być kierowani do pułku, z którego podali się do dymisji. Jeśli w tej jednostce nie było wakatów, wówczas kierowano ich do pułku, gdzie wakujące miejsca były⁹¹. W latach trzydziestych XIX w. w jednostkach rosyjskich stacjonujących w Królestwie zdarzały się odejścia oficerów z pułków i ponowne ich przyjęcia, ale do innych oddziałów. Z powodu okresowej rotacji wojsk rosyjskich wchodzących w skład Armii Czynnej wybierano jednostki, które przebywały w Królestwie. Powodem tej „tymczasowej” dymisji i przejścia do innego oddziału była chęć pozostawania w Królestwie. Raportował o tym carowi Paskiewicz. By temu przeciwdziałać, zdecydowano się roztoczyć nadzór nad oficerami podającymi się do dymisji, a po ich ponownym wstąpieniu do wojska kierować ich do pułków, w których wcześniej służyli. W razie braku wakatów należało ich wysyłać do dywizji i korpusów, z których odeszli⁹². Można przypuszczać, że oficerami tymi byli Polacy, którzy chcieli pozostać w Królestwie.

Informacje o miejscu zamieszkania oficerów gromadzono w Departamencie Inspektorskim Ministerstwa Wojny. Zbierano je dwa razy w roku –

przebywać 2 spośród czterech dowódców dywizjonów, 3 spośród 9 (lub 11) dowódców szwadronów i 7 (lub 9) spośród 49 (lub 59) oberoficerów; zob. PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 6577.

⁸⁹ Tamże, t. VII (1832), nr 5420.

⁹⁰ С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 164–165.

⁹¹ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5406.

⁹² Tamże, t. XV (1840), nr 13 259.

1 stycznia i 1 lipca. Także oficerowie podający się do dymisji musieli zawiadomić tenże departament, gdzie będą mieszkali w stanie spoczynku⁹³. Paskiewicz w 1845 r. wydał rozporządzenie, by dymisjonowani oficerowie armii rosyjskiej urodzeni w Królestwie, którzy ukończyli rosyjskie uczelnie wojskowe, mogli przebywać na terenie Królestwa tylko za jego (namiestnika) zgodą⁹⁴.

W kwietniu 1845 r. Mikołaj I zdecydował, by przed odejściem ze służby wojskowej oficerów, którzy urodzili się w Królestwie lub zachodnich guberniach Cesarstwa, a nie służyli w stopniach oficerskich przynajmniej 6 lat, zasięgać informacji u odpowiednich władz (gubernatorzy, naczelnicy), czy nie istnieją przeciwwskazania do ich zamieszkania w wybranych przez nich miejscach. Wszyscy oficerowie, którzy podali się do dymisji, podlegali tajnemu nadzorowi przez korpus żandarmów lub policję. Na polecenie Mikołaja I z 1850 r. złączono te wytyczne. Nadzór ten miał dotyczyć tylko oficerów, którzy po zakończeniu służby wojskowej deklarowali pobyt w guberniach zachodnich, a wcześniej nie mieli dobrych opinii, prowadzili działalność antypaństwową lub należeli do tajnych stowarzyszeń. Do grupy poddanej tajnemu nadzorowi zaliczano także oficerów, którzy odszedłszy z armii z powodów rodzinnych, nie dosłużyli się rangi kapitana. Pozostali dymisjonowani oficerowie nie podlegali już – jak wcześniej – tajnemu nadzorowi. Ów nadzór nad oficerami, którzy odeszli z armii z powodów rodzinnych przed uzyskaniem rangi kapitana, można było odwołać po zebraniu informacji o ich stałej prawomyślności. Jeśli natomiast takich informacji nie było, nadzór prowadzono nadal. W sytuacji, gdy rodzina danego oficera była znana z antypaństwowej działalności, dymisjonowanego oficera wysyłano na zamieszkanie w miejscowości w głębi Cesarstwa, z wyznaczeniem nad nim tajnego nadzoru policyjnego⁹⁵.

W wykazach oficerów różnych specjalności, w tym wysokich rangą oficerów sztabu, często można spotkać osoby polskiego pochodzenia. Wśród oficerów zajmujących wysokie stanowiska sztabowe w oddziałach stacjonujących w Królestwie Polskim byli to m.in.: płk Onufry Micewicz (oberkwaterymistrz I Korpusu Armijnego), płk Kalikst Witkowski (oficer do specjalnych poruczeń przy szefie Sztabu Głównego 1. Armii), sztabskapitan Antoni Korewo i por. Michał Roszkowski (pomocnik starszego adiutanta 1. Armii), kpt. Julian Bujalski (dyżurny kwaterymistrz 1. DP), kpt. Stanisław Strojnowski (starszy adiutant sztabu II KA), mjr Alojzy Oranowski (dyżurny kwaterymistrz

⁹³ Tamże, t. VII (1832), nr 5466.

⁹⁴ GARF, f. 728, op. 1, d. 1684, k. 11–13v, Pismo Iwana Paskiewicza do następcy tronu Aleksandra Pawłowicza, 31 V 1844 r.

⁹⁵ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 234.

3. DP) czy sztabskapitan Józef Bujwid (starszy adiutant sztabu I KA)⁹⁶. Można ich odnaleźć w intendenturze, np. ppłk. Atanazego Stojanowskiego (oberwagenmajster w II KA)⁹⁷, a nawet w Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego, np. ppłk. hr. Adama Ożarowskiego (1854–1858), zajmującego stanowisko urzędnika do specjalnych poruczeń⁹⁸.

Inną politykę personalną prowadzono w oddziałach kaukaskich stacjonujących w Królestwie. Trafiali do nich przeważnie przedstawiciele rodzin szlacheckich, było to związane z celami, jakie stawiano przy organizacji tych oddziałów. Niekiedy w tej grupie trafiały się osoby, przeciwko którym toczyły się sprawy karne, jak np. ks. Bek Murza Donszudin, oskarżany o zabicie kabardyjskiego księcia ppor. Nauruzowa. Z tego powodu decyzją dowódcy Korpusu Kaukaskiego został on 9 listopada 1850 r. skierowany do służby w Kaukaskiej Górskiej Dywizji Konnej, a stamtąd do dywizjonu w Królestwie Polskim⁹⁹.

System nagród w armii rosyjskiej był rozbudowany, jednak swój ostateczny kształt osiągnął dopiero w połowie XIX w. Nagradzano awansem na wyższy stopień wojskowy, orderami, medalami, krzyżami oficerskimi, znakami wzorowej służby, złotą bronią, prezentami, pieniędzmi, arendami, a także pochwałą cesarską. Zasady nagradzania były określone przepisami i statutami orderów. Przyznawano ordery od najniższych klas do najwyższych. W niektórych przypadkach wymagano, by od ostatniej nagrody upłynęły przynajmniej dwa lub trzy lata¹⁰⁰.

Część orderów rosyjskich została ustanowiona jeszcze XVIII w., a niektóre polskie ordery – Orła Białego i św. Stanisława – zaliczono do przyznawanych oficjalnie w 1831 r. Najwyższymi orderami były: św. Andrzeja, Aleksandra Newskiego i Orła Białego. Ordery św. Jerzego, św. Włodzimierza, św. Anny i św. Stanisława miały po cztery stopnie. Nagrodzeni orderami II–IV stopnia nosili krzyże, natomiast kawalerowie orderów I stopnia – gwiazdy. Ordery św. Andrzeja, Aleksandra Newskiego i św. Anny I i II stopnia mogły mieć dodatkową formę – brylantowe ozdoby. Ponadto ordery św. Anny I i II stopnia oraz św. Stanisława II stopnia mogły mieć wizerunek koron cesarskich. Za zasługi bojowe do znaków dodawano miecze. W omawianym okresie Krzyż św. Jerzego IV stopnia można było otrzymać także za 25 lat służby w stopniu oficerskim. Okres wysługi potrzebny do jego otrzymania skracał o 3 lata Order św. Włodzimierza z kokardą otrzymany za czyny wojenne¹⁰¹.

⁹⁶ Zob. *Список Генерального Штаба. 1-го Августа 1856 г.*, Санктпетербург 1856.

⁹⁷ *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 26 Мая 1855*, Санктпетербург 1855.

⁹⁸ Tamże, s. 46.

⁹⁹ RGWIA, f. 330, op. 55, d. 151, k. 29–32.

¹⁰⁰ С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 184–186.

¹⁰¹ Г.А. Мурашев, dz. cyt., s. 155–173; С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 187.

Statuty regulujące sposób przyznawania orderów kilkakrotnie ulegały zmianie, precyzując lub nieznacznie zmieniając obowiązujące wcześniej zasady. Za otrzymane ordery nagrodzeni wnosili jednorazową wpłatę w ustalonej wysokości. Za Order św. Andrzeja – 240 rb, Aleksandra Newskiego i św. Włodzimierza I stopnia – 180 rb, Orła Białego – 150 rb, św. Stanisława I stopnia – 90 rb, św. Anny I stopnia i św. Włodzimierza II stopnia – 60 rb, św. Stanisława II stopnia, św. Anny II stopnia, św. Włodzimierza III stopnia – 30 rb, św. Anny III stopnia – 18 rb, św. Stanisława III stopnia – 15 rb, św. Włodzimierza i św. Anny IV stopnia – 9 rb. Za Order św. Anny I stopnia z cesarską koroną – 75 rb, II stopnia – 30 rb, św. Stanisława II stopnia z koroną – 30 rb. Za otrzymanie Krzyża św. Jerzego nie wyznaczono żadnych opłat. Pobierane kwoty były przeznaczone na wypłacanie pensji kawalerom orderów. Pobierali je tylko najbardziej potrzebujący. Nie były to grupy liczne, zazwyczaj nie więcej niż kilkadziesiąt osób dla orderu każdego stopnia¹⁰².

Szczególną formą nagrody była tzw. złota szabla (szpada, złota broń). Otrzymywali ją oficerowie mający już Krzyż św. Jerzego IV stopnia lub Order św. Anny IV stopnia.

Prócz orderów nadawano także medale pamiątkowe za udział w poszczególnych bitwach lub dla upamiętnienia ważnych wydarzeń. Jednym z nich był medal upamiętniający zdobycie Warszawy w 1831 r. Osobom, które brały w nim udział, nadawano także polskie krzyże *Virtuti Militari*¹⁰³. Znalaziono je w magazynach powstańczej Warszawy i postanowiono w taki właśnie sposób wykorzystać. W tym trybie nadawania miało ono pięć klas, z których cztery były oficerskimi, a piątą wręczano żołnierzom. I klasa – krzyż, gwiazda i wstęga – był przeznaczony dla generalicji do szczebla dowódcy korpusu włącznie, II – krzyż do noszenia na szyi – dla generałów i lekarzy wojskowych w randze rzeczywistego radcy stanu, III – złoty, emaliowany krzyż – dla sztaboficerów i lekarzy wojskowych co najmniej VIII rangi, IV – złoty krzyż bez emalii – dla oberoficerów i lekarzy wojskowych młodszych rang, V – srebrny krzyż – otrzymywali żołnierze niżsi rangą¹⁰⁴.

Krzyże *Virtuti Militari* otrzymywano od połowy 1832 r., co było spowodowane zebraniem informacji o osobach, które miały ów krzyż otrzymać

¹⁰² С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 187–194.

¹⁰³ Nadawanie krzyży *Virtuti Militari* przez Iwana Paskiewicza za zdobycie Warszawy w 1831 r. wprowadziło pewne zamieszanie, często mylące badaczy i miłośników historii. Obie walczące strony, zarówno powstańcy, jak i żołnierze rosyjscy, otrzymywali to samo odznaczenie. Pewnym znakiem rozpoznawczym była natomiast obecność przy krzyżu *Virtuti Militari* orderów rosyjskich nadanych w tym samym czasie. To pozwalało się zorientować, kto w powstaniu walczył, a kto je tłumił.

¹⁰⁴ PSZRI, 2, t. VI (1831), nr 5049; Приказ Войскам Действующей Армии, 31 XII 1831; Приказ Действующей Армии, nr 27, 17 I 1832.

oraz określeniem stopnia odznaczenia. W rozkazach podawano nazwiska tak wyróżnionych osób, a w zestawieniach zbiorczych ilość krzyży przyznanych w poszczególnych jednostkach¹⁰⁵. Przykładowo II Korpus Piechoty otrzymał 22 373 krzyże *Virtuti Militari* V stopnia i 9790 medali upamiętniających zdobycie Warszawy.

Tabela 18. Liczba krzyży *Virtuti Militari* V klasy i medali za zdobycie Warszawy w 1831 r. przyznanych żołnierzom rosyjskim II Korpusu Piechoty

Jednostka	<i>Virtuti Militari</i> V klasy	Medal za zdobycie Warszawy
sztab II KP	70	65
2. DHuz.	2768	1411
5. DP	6735	4885
6. DP	3003	2217
7. DP	7823	6
2. DA	1974	1209
Razem	22 373	9793

Źródło: Приказы Действующей Армии, nr 304, 31 VIII 1832.

2. Dywizja Huzarów otrzymała dla szeregowych 2768 krzyży *Virtuti Militari* V klasy i 1411 medali upamiętniających zdobycie Warszawy. W liczbie tej uwzględniano także żołnierzy awansowanych na oficerów¹⁰⁶. Jeżeli żołnierz lub oficer nie dostał tych odznaczeń razem z innymi żołnierzami, wówczas wysyłano je tam, gdzie aktualnie przebywał. Odbiór odznaczenia kwitowano na specjalnym blankiecie¹⁰⁷.

Innymi formami wyróżnienia były nagrody rzeczowe – biżuteria (pierścień, tabakiera itp.) i pieniężne – wypłacane rublami w srebrze lub asygnatami, co zaznaczano w specjalnie wydanym rozkazie. Nagrody pieniężne były wypłacane m.in. za bohaterski czyn w czasie pokoju. W omawianym okresie zdarzenia takie miały miejsce w Królestwie Polskim, a jednym z pierwszych, przynajmniej odnotowanych w rozkazach dziennych, było uratowanie z pożaru czteroletniego żydowskiego chłopczyka przez kozaka Stiepana Łosiewa. Służył on w Dońskim pułku kozaków ppłk. Katanowa i trzymał straż na granicy Królestwa. Wydarzenie to miało miejsce w nadgranicznej miejscowości Bolesławiec w powiecie wieluńskim, w nocy z 14 na 15 (26 na 27) lutego 1820 r. Łosiew dwukrotnie wbiegał do płonącego budynku,

¹⁰⁵ Zob. RGWIA, f. 846, op. 1, d. 5098, cz. 466; Приказы Действующей Армии, nr 252, 12 VI 1832; nr 261, 1 VII 1832; nr 304, 31 VIII 1832.

¹⁰⁶ Приказы Действующей Армии, nr 304, 31 VIII 1832.

¹⁰⁷ Zob. RGWIA, f. 846, op. 1, d. 5098, cz. 46.

bezsukutecznie, dopiero za trzecim razem odnalazł chłopca i wyniósł go z pożaru. W jego sprawie toczyła się procedura nadania mu nagrody między Departamentem Inspektorskim Sztabu Głównego JCM, Ministerstwem Finansów i Kancelarią Rosyjskich Cesarskich Orderów. Ostatecznie został nagrodzony srebrnym medalem z napisem „Za ocalenie człowieka” zawieszonym na włodzimierskiej wstążce oraz 1 tys. rb asygnatami. Z tego potrącono 25 rb za wstążkę włodzimierską. Nagrody te Łosiew odebrał osobiście. O całej sprawie raport składał Szef Sztabu Głównego JCM Cesarzewiczowi¹⁰⁸.

W późniejszych latach również zdarzały się przypadki ratowania mieszkańców Królestwa przez kozaków. Było to przeważnie wyciąganie osób z płonących domów lub ratowanie tonących. Ratownikom dziękowano za bohaterski czyn, w specjalnym rozkazie dziennym zamieszczano krótki opis wydarzenia, jednak nagrody pieniężne nie były już tak wysokie jak w opisanym wyżej przypadku. Pozostał natomiast zwyczaj nagradzania srebrnym medalem.

Inną powszechnie stosowaną formą nagrody było darowanie dóbr ziemskich osobom zasłużonym dla władzy, a donacji monarszych nikt nie kwestionował. W okresie przedpowstaniowym nagrodę taką otrzymał od cara Aleksandra I jego brat, w. ks. Konstanty. Były to nadane w 1820 r. dobra łowickie, powiększone o kolejne nadania – dobra skierniewickie i belwiderskie w 1828 r.

W okresie międzypowstaniowym car przyznawał swym zasłużonym generałom i wyższym urzędnikom państwowym majątki ziemskie – tzw. majoraty. Trwało to do 1845 r. i objęło prawie 130 majątków. Tylko w 17 zamieszkiwali i gospodarowali Rosjanie. 4(16) października 1835 r. Mikołaj I zatwierdził tekst ukazu i listę obdarowanych oraz tabelę rang, według której miano nagradzać zasłużonych. Donacje podzielono na cztery klasy, z uwzględnieniem wysokości rocznego dochodu: I klasa – dobra przynoszące dochód na poziomie 30 tys. zł, nadawane generałom broni i urzędnikom II rangi, II klasa – 20 tys. zł, nadawane generałom lejtnantom i urzędnikom III rangi, III klasa – 10 tys. zł, nadawane generałom majorom i urzędnikom IV rangi, IV klasa – 5 tys. zł, nadawane pułkownikom i podpułkownikom oraz dowódcom niższych rang, którzy obowiązki swe pełnili co najmniej 5 lat, oraz urzędnikom V, VI i VII rangi.

Otrzymane darowizny gwarantowały obdarowanym prawo do wieczystej renty pobieranej z kasy skarbowej lub z dochodów dóbr. Otrzymane dobra przechodziły z ojca na syna i ich następców. W prawodawstwie rosyjskim majątki donacyjne nazywano majoratami. Przy dziedziczeniu nie mogły one być podzielone, nie można ich też było obciążyć nowymi zobowiązaniami.

¹⁰⁸ RGWIA, f. 395, op. 126, d. 159.

Zakazywano ich sprzedaży, zastawu za długi i wydzierżawiania. Jeżeli donatariusz nie mógł zarządzać majątkiem sam, wówczas miał prawo zatrudnić zarządcę¹⁰⁹.

Oczywiście oprócz nagród istniał też system kar, mający służyć zachowaniu dyscypliny w każdej armii. W ówczesnym wojsku rosyjskim obowiązywał szeroki wachlarz kar, poczynając od upomnienia po kary cielesne. Można było być ukaranym nawet za błaźliwość, o czym przekonał się Wasilij Dokudowski, który za zbyt niskie podnoszenie nóg w czasie defilady otrzymał od w. ks. Konstantego kilka razy szpicrutą, a wszystkich oficerów za błędy w musztrze zdegradowano do stopnia szeregowego¹¹⁰.

Oficerowie mogli być ukarani za wykroczenia związane z pełnieniem służby wojskowej oraz za przestępstwa natury cywilnej. Rodzaj kary był uzależniony od popełnionego wykroczenia. Wśród kar powszechne były: nagany (i ostre nagany – *strogij wygowor*), upomnienia, odsunięcie od czynności służbowych, areszt (domowy i na wartowni – *hauptwachcie*). Za ciężkie przestępstwa oficer mógł być wydalony ze służby lub zdegradowany do stopnia szeregowca. Inną formą kary było pominięcie przy awansie na kolejny stopień wojskowy, wyznaczeniu na wyższe stanowisko służbowe czy przyznawaniu nagród itp. Wpisanie do akt (w spis służby) informacji o karze opóźniało otrzymanie niektórych orderów oraz opóźniało lub przekreślało szanse na otrzymanie znaku wzorowej wieloletniej służby. W połowie XIX w. obowiązywały następujące kary: nagany i upomnienia – ustne, w rozkazie i ogłaszane oficerom, wyznaczenie na służbę poza kolejnością, zdjęcie ze stanowiska służbowego, areszt – domowy lub na wartowni, chodzenie poza szykiem w czasie przemarszów (defilad itp.). Zakres władzy dyscyplinarnej dowódców względem podwładnych był uzależniony od zajmowanego stanowiska.

Dowódca roty i młodszy sztaboficerowie mogli ukarać podlegających im oficerów ustnym upomnieniem, dowódca pułku – karą aresztu (sztaboficerów na 2 doby, a oberoficerów na 5), dowódca brygady – karą aresztu (na 3 i 7 dób), a dowódcę pułku ukarać naganą, dowódca dywizji podległych sobie generałów (dowódców brygad) mógł ukarać naganą, a pułkowników (dowódców pułków) – aresztem na 3 doby, pozostałych zaś oficerów –

¹⁰⁹ Zob. Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Gdańsk 1998, s. 26; J. Kukulski, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007, s. 5–6; tenże, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915) (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 2005, s. 51–52; A. Radliński, *Rosyjskie majoraty w Królestwie Polskim*, Warszawa 1918, s. 44–47; B. Szczerbińska, *Dygnitarze rosyjscy wśród właścicieli majątków w guberni łomżyńskiej*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku*, red. M. Gnatowski, Łomża 2009, s. 246–247.

¹¹⁰ Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 12–13.

aresztem na 7 i 14 dni. W szczególnych przypadkach mógł zdjąć oficera ze stanowiska. Podobne prawo mieli dowódcy korpusów wobec oficerów do szczebla dowódcy brygady włącznie.

Tabela 19. Zakres kar dyscyplinarnych dla oficerów obowiązujących w armii rosyjskiej w pierwszej połowie XIX w., których nakładanie przysługiwało dowódcom poszczególnych szczebli

Dowódca	Nagana	Kara aresztu	
		sztaboficerowie	oberoficerowie
dowódca roty i młodszy sztaboficerowie	upomnienie		
dowódca pułku		2 dni	5 dni
dowódca brygady	nagana dla dowódcy pułku	3 dni	7 dni
dowódca dywizji	nagana dla generałów (dowódcy batalionu)	7 dni (3 dni dla dowódcy pułku)	14 dni

Źródło: С.В. Волков, *Русский офицерский корпус*, Москва 1993, s. 180–181.

Wyroki sądów wojskowych przewidywały także najwyższy wymiar kary – karę śmierci. Zasadzano ją jednak tylko w czasie stanu wojny (lub obowiązywania stanu wojennego). Oficerowie mogli być zsyłani na katorgę (ciężkie roboty) z pozbawieniem wszystkich praw, zesłani na osiedlenie na Syberii lub w odległych rejonach Cesarstwa, pozbawieni stopnia bądź odznaczeń i nagród, usunięci z armii, zdegradowani do szeregowca (z pozbawieniem lub bez pozbawiania szlachectwa), uwięzieni w twierdzy lub areszcie (hauptwachcie), wydalenii ze służby i odsunięci od czynności służbowych. Mogli być także obciążeni karami pieniężnymi. Prawo do oddania oficera pod sąd wojskowy mieli dowódcy korpusów i samodzielnych dywizji¹¹¹.

Oficerowie, także wyżsi stopniem i zajmujący wysokie stanowiska służbowe, mogli być karani za przewinienia swych podwładnych. Sankcja dotyczyła wówczas niewłaściwego nadzoru lub jego braku nad podległym oddziałem. Kara mogła być wymazana z akt za wzorowe pełnienie służby¹¹².

Oficerowie, szczególnie ci pełniący służbę na granicy, mieli okazję do zwiększania swoich dochodów nielegalnymi sposobami. Na pokusy takie narażeni byli dowódcy posterunków nadgranicznych, którzy pierwotnie wywodzili się z pułków kozackich. W niektórych przypadkach dowódcy pułków sami starali się zapanować nad „skłonnościami do wziętek” swych podwładnych, co dobrze ilustruje sprawa chorążego Siemikolenowa z 1824 r.

¹¹¹ С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 181.

¹¹² Zob. RGWIA, f. 395, op. 130, d. 666, Sprawa ppłk. Katanowa 2.

Tenże oficer, służąc w Dońskim pułku kozaków ppłk. Katanowa, kilkakrotnie był oskarżany o branie łapówek (m.in. w 1819 i 1824). Dowódca przeniósł go na inny posterunek, gdzie miały jednak miejsce podobne incydenty. Po ponownych skargach Siemikolenow został przeniesiony na poprzednio zajmowany posterunek, co ułatwiło mu powrót do wcześniejszego proceduru. Dodatkowo wykorzystywał jednego z kozaków do posługi, co było zabronione. Po rozpatrzeniu sprawy przez Departament Audytoriatu Sztabu Głównego orzeczono aresztowanie ppłk. Katanowa 2 na trzy dni (za brak nadzoru nad podwładnymi), a chor. Siemikolenowa zdegradowano, pozbawiono szlachectwa, odznaczeń i skierowano do służby jako prostego kozaka, bez zaliczenia poprzedniej wysługi¹¹³.

Żołnierze i oficerowie rosyjscy naruszali też dyscyplinę. Por. Fiodor Dobrycz (s. Jana) przed 1830 r. został zdegradowany za naruszenie porządku służby i chuligaństwo, za co osadzono go na cztery miesiące w twierdzy Zamość. Po upadku powstania listopadowego był on nauczycielem w szkole obwodowej w Hrubieszowie (1838–1850)¹¹⁴.

Rosyjscy żołnierze niżsi rangą podlegali bardzo surowej dyscyplinie. W okresie 1815–1830 najczęściej stosowano karę różeg (szpicrut). Nakładano ją nawet za błahe przewinienia¹¹⁵, głównie za zabór mienia państwowego i próby dezercji. Kary zatwierdzał w. ks. Konstanty, o czym obwieszczano w specjalnych rozkazach. Przykładem typowego wyroku może być sprawa szeregowego Jegora Jakimowa z Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza. Żołnierz ten, odznaczony rosyjskim orderem wojskowym i pruskim Żelaznym Krzyżem za bitwę pod Kulm, został oskarżony o ponowną próbę dezercji (trzęcią), sfałszowanie paszportu, podszycie się pod bombardiera Grigorija Siemienowa (zwolnionego z powodu osiągnięcia wysługi) i skazany na pozbawienie nagród wojskowych i Żelaznego Krzyża, przegnanie sześć razy pod szpicrutami przed szykiem złożonym z 1 tys. żołnierzy, usunięcie z armii, jako niegodnego w niej służyć, i zesłanie na dożywotnie roboty w kopalni soli w guberni orenburskiej¹¹⁶.

Równie surowo karano za opuszczenie posterunku. W celu wywołania postrachu dwóch żołnierzy Wołyńskiego Pułku Gwardii, którzy się tego czynu dopuścili, w. ks. Konstanty postanowił przykładnie ukarać. Obu dezerterów skazano na karę szpicrut¹¹⁷.

¹¹³ Tamże, d. 66.

¹¹⁴ A. Massalski, dz. cyt., s. 121.

¹¹⁵ Б.Н. Сорокин, *Наше прошлое: боевая жизнь и мирная служба лейб гвардии Литовского полка. краткий исторический очерк*, Варшава 1900, s. 46.

¹¹⁶ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 70, Warszawa, 5 VII 1818.

¹¹⁷ Zob. *Записки Н.В. Веригина*, „Русская Старина” LXXVII, 1893, nr 2, s. 431–432.

W tym samym rozkazie znalazła się też informacja o ukaraniu za wielokrotną kradzież mienia państwowego i przepijanie uzyskanych w ten sposób pieniędzy szeregowego Michajły Machina z Litewskiego Pułku Gwardii. Pozbawiono go wszelkich nagród wojskowych, usunięto z pułku i skierowano do dalszej służby w 28. DP, która wchodziła w skład Korpusu Litewskiego¹¹⁸. Podobnie ukarano szeregowego Własa Prokofiewa z tego samego pułku, za nieodpowiednie zachowanie (*durnoje powiedienije*) i trzykrotną próbę ucieczki – skazano go na 4 tys. uderzeń szpicrutą (4 x 1 tys. żołnierzy), usunięcie z pułku i skierowanie do dalszej służby w jednym z pułków 28. DP¹¹⁹. Kary te były zazwyczaj wykonywane, a informacje o tym zamieszczano w dokumentacji personalnej¹²⁰.

Z podobną surowością karano pracowników cywilnych. Pracownik Warszawskiego Zarządu Komisarycznego – Jemielian Bał – za kradzież z magazynu państwowego sztuki sukna, powtórna próbę ucieczki i utratę mienia państwowego – skazany został na 2 tys. uderzeń szpicrutami (2 x 1 tys. ludzi), wydalenie z Zarządu i skierowanie do służby w wewnętrznym garnizonie (w głębi Cesarstwa)¹²¹.

Surowa dyscyplina obowiązująca wówczas w armii rosyjskiej mogła prowadzić do ekstremalnych reakcji. Niektórzy badacze zwracają uwagę na szeroką paletę zachowań ówczesnej szlachty rosyjskiej, w tym także oficerów. Odreagowywali oni panujący w wojsku rygor w sposób właściwy młodym ludziom, czyli wymyślając różne, niekiedy swawolne rozrywki¹²².

W okresie 1831–1856 dyscyplina panująca w armii rosyjskiej nie ulegała złagodzeniu. Jej utrzymanie utrudniały warunki służby i stacjonowania. Ciągłe przemarsze, zmiany rejonów zakwaterowania i niedostateczny nadzór dowództwa powodowały rozprężenie wśród żołnierzy. Zdarzały się samobójstwa, dezercje, nadużycia władzy, uprawnień służbowych itp. Niektórych oficerów, nawet wyższych rangą, oddawano pod sąd za wyjątkowo brutalne obchodzenie się z podwładnymi. Przypadki takie miały miejsce m.in. w Pskowskim pułku jebrów w 1840 r., kiedy pod sąd został oddany ppłk Terentij Diechtieriew, czy w 1850 r., kiedy podobnie ukarano

¹¹⁸ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 70, Warszawa, 5 VII 1818.

¹¹⁹ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 72, Warszawa, 9(21) VII 1818.

¹²⁰ W alfabetycznym wykazie żołnierzy niższych rangą Grodzieńskiego Pułku Huzarów Gwardii z 1833 r. jest wymieniony Wikienty Andruszkiewicz, który za próbę ucieczki w 1810 r. został ukarany tysiącem uderzeń; zob. RGWIA, f. 3551, op. 1, d. 2, k. 7v–8.

¹²¹ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 72, Warszawa, 9(21) VII 1818.

¹²² J. Łotman, dz. cyt., s. 216.

mjr. Franca Sławińskiego za brutalne traktowanie żołnierzy. Prawdopodobnie sprawy dotyczyły stosowania przez tych oficerów surowych kar, głównie cielesnych, za błahe przewinienia ich podkomendnych¹²³.

Informacje o tych wykroczeniach pojawiają się w wielu rozkazach (do Armii Czynnej), jednak kary za te wykroczenia są łagodniejsze niż w okresie wcześniejszym (1815–1830).

Sądy wojskowe zajmowały się także sprawami naruszenia dyscypliny przez oficerów w czasie pozasłużbowym. Niekiedy zdarzało się połączenie przez sąd wojskowy kwalifikacji prawnych rozpatrywanych wykroczeń, jak w przypadku sprawy ppor. Piotra Marcinowskiego¹²⁴ z Połockiego pułku jęgrów. Na początku sierpnia 1846 r. stacjonował on wraz ze swym batalionem w Lipnie. Wieczorem 3 sierpnia 1846 r. razem ze znajomym – dymisjonowanym ppor. Osmólskim Ignacym lub Wojciechem (weteranem WP) – był w cukierni Stanisławskiego w Lipnie. Byli tam już właściciel lokalu, sekretarz kwaterunkowy w Lipnie Szwarc, kupiec z Nieszawy Miller i kupiec z Warszawy Więckowski. W czasie wspólnej biesiady ppor. Marcinowski, urażony poczynioną przez Szwarca uwagą o wpływie długości nosa na inteligencję oficera oraz stwierdzeniem, że jest pijany i powinien już pójść do domu, uderzył interlokutora w pierś. Zaczęto na siebie pokrzykiwać i wyzywać. Sytuacja szybko rozwinęła się w kierunku szamotaniny. Wówczas ppor. Marcinowski uciekł z restauracji. Wrócił jednak po jakimś czasie w towarzystwie czterech wartowników, by zaarrestować Szwarca i Więckowskiego. Wtedy doszło do kolejnej awantury, w trakcie której zerwano oficerskie epolety Marcinowskiego. Część osób ukryła się w innym pomieszczeniu, a Marcinowski schwyciwszy właściciela restauracji, czekał do nadejścia burmistrza Fridena i ppłk. Łowejki (dowódcy batalionu w Lipnie). Według zeznań świadków (gości restauracji i wartowników) ppor. Marcinowski po wejściu do lokalu kazał aresztować Szwarca, po czym rzucił się na niego, złapał w pól i ciągnął go w stronę żołnierzy. Miał przy tym także gryźć go w szyję, a w końcu go wyrzucił. Chciał bezskutecznie wyrwać

¹²³ Ppłk Terentij I. Diechtieriew był odznaczony orderami za szturm Warszawy w 1831 r.; *Список подполковникам по старшинству...*, 17 II 1841 r., s. 150. Mjr Franc I. Sławiński wcześniej służył w Nowoingerlandzkim pp (1844), a potem z Pskowskim pjegr (1849–1855), gdzie był dowódcą 2. batalionu; *Список майорам по старшинству. Исправлено по 15-е Июля 1855*, Санктпетербург 1855, s. 16; Н.И. Гениев, *История Псковского пехотного генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского полка 1700–1881*, Москва 1883, s. 289; *Приказ Действующей Армии*, nr 327, 22 XII 1849.

¹²⁴ Ppor. Piotr Iwanowicz Marcinowski, ur. 1818 r. w rodzinie szlacheckiej, w guberni mińskiej, wyznania prawosławnego. Służbę wojskową rozpoczął w 1834 r. w Noworosyjskim pdrag, w 1843 r. awansowany na stopień oficerski – praporczyka i przeniesiony do pułku jęgrów. W 1846 r. awansowany na podporucznika; RGWIA, f. 1873, op. 1, d. 195, k. 7.

wartownikom broń z rąk. Nie zdoławszy tego zrobić, bił żołnierzy pięściami i kopał. W czasie tego zatrzymania epolety miały same odpaść z munduru. Marcinowski utrzymywał, że zerwał mu je Szwarc. Marcinowski został oddany pod sąd wojskowy. Sprawę rozpatrzyła Komisja Sądowa, a pozytywną opinię o obwinionym wystawiło trzech sztaboficerów i 38 oberoficerów z Połockiego pułku jegrów. Zaświadczali oni, że oficer, oskarżony o nieliczące z godnością jego kondycji społecznej zachowanie, nigdy nie nadużywał alkoholu i właściwie wypełniał swe obowiązki służbowe. Na podstawie przeprowadzonego dochodzenia orzeczono jednak, że po awanturze w cukierni chciał on uwięzić swych adwersarzy, do czego zamierzał wykorzystać przyprowadzonych ze sobą wartowników. W wyniku przepychanki sekretarz Szwarc miał podarty surdut, a ppor. Marcinowski – zerwane epolety. Oficera ukarano czterema miesiącami aresztu na wartowni. W tym czasie trafił on na Węgry, gdzie tłumił powstanie w 1849 r. Orzeczenie Audytoriatu Polowego Armii Czynnej wydano dopiero 18 sierpnia 1849 r., a jego zatwierdzenie przez Paskiewicza miało miejsce jeszcze później. Biorąc pod uwagę odwagę Marcinowskiego w czasie walk, postanowiono zaliczyć mu w poczet kary czas pobytu pod sądem, a z pozostałych zarzutów został on oczyszczony¹²⁵.

Innym rodzajem kary było przeniesienie żołnierza do innej jednostki wojskowej. Żołnierzy służących w oddziałach gwardii, którzy popełnili wykroczenia, przenoszono do jednego z pułków stacjonujących na granicy Królestwa, jednak nie na jego terenie. Jeśli pułk przenosił się do Królestwa, wówczas ukarany żołnierz był kierowany do jednostki, która zastępowała odchodzący pułk¹²⁶.

3.2. Skład osobowy

Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1830 nie była monolitem pod względem etnicznym. Większość oficerów i żołnierzy identyfikowała się raczej z rosyjską racją stanu. Skład etniczny tej społeczności był zaś tak różnorodny jak i ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego. Widoczna była duża grupa Rosjan. Prócz nich wysokie stanowiska zajmowali tzw. Bałtowie (czyli pochodzący z prowincji nadbałtyckich Niemcy), Grecy, Macedończycy i Polacy. Podobny był też skład wyznaniowy tej społeczności, z przewagą prawosławnych nad protestantami i katolikami. Około 1812 r. w armii rosyjskiej tylko 60% generałów nosiło rosyjskie nazwiska. Co trzeci z nich miał obco brzmiące nazwisko i był wyznania nieprawosławnego.

¹²⁵ Zob. tamże, op. 1, d. 195.

¹²⁶ PSZRI, 2, t. XVII (1842), nr 15 701.

W rosyjskim korpusie oficerskim w tym samym okresie tylko 9–11% nosiło obco brzmiące nazwiska. Obcokrajowców można odnaleźć na wysokich, a nawet eksponowanych stanowiskach. Wśród nich byli np. Anglicy, jak np. George (Grigorij) Fanshawe, anglikanin, który w służbie rosyjskiej znalazł się w 1807 r., czy Niemiec Iwan Dybicz, dowódca Armii Czynnej¹²⁷.

Skład wyznaniowy wojsk rosyjskich nie był tożsamy z narodowym. Stereotypowo Rosjanin powinien być wyznania prawosławnego, Polak – katolickiego, a osoba o niemieckim pochodzeniu – protestanckiego. Rzeczywistość była o wiele bardziej złożona i ten uproszczony schemat identyfikacji narodowościowej bardzo często miał niewiele wspólnego z rzeczywistością. Przykładów to potwierdzających było bardzo dużo, ale i odstępstw od tej reguły też nie mało. Przykładem może być Wiktor Moczulski – oficer rosyjskiego Sztabu Generalnego, Polak wyznania protestanckiego, który podawał się w swych pamiętnikach za kalwina¹²⁸.

Analizując skład osobowy korpusu oficerskiego gwardii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim w latach 1815–1830, zauważyć można nadreprezentację osób o obco brzmiących, tzn. nierosyjskich nazwiskach. Pułki gwardii tworzone w Warszawie w 1817 r. miały mieszany skład narodowościowy, jednak były to nacje zamieszkujące Cesarstwo Rosyjskie¹²⁹. W późniejszym okresie uzupełniano te jednostki Polakami przenoszonymi z innych oddziałów gwardii rosyjskiej, co doprowadziło do tego, że wśród oficerów młodszych znaczącą grupę stanowili Polacy¹³⁰.

Zarówno w okresie przedpowstaniowym, jak i międzypowstaniowym wśród oficerów jednostek rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim byli Polacy. Zdarzało się, że przedstawiciele polskiej arystokracji wstępowali na kilka lat, do uzyskania stopnia oficerskiego, do jednego z pułków gwardii

¹²⁷ А.А. Сидоров, *Русские и русская жизнь в Варшаве (1815–1895)*, Варшава 1899, s. 22; В.М. Безотосный, *Закаленные эпохой. Российский генералитет Александра I*, Москва 2015, s. 116.

¹²⁸ Zob. *Приключение жизни Виктора Ивановича Мочульского, описанное им самим*, red. К.Г. Михайлов, Москва–Санкт-Петербург 2013, s. 12.

¹²⁹ Różnorodny skład narodowościowy jest widoczny np. wśród oficerów Finlandzkiego Pułku Gwardii, którzy tworzyli załazek Wołyńskiego Pułku Gwardii. Była to grupa 16 oficerów: Władimir Afrosimow, Mark Albertow, Iwan Apleczew, Wasilij Bielawin, Kaetan Birjulin, Paweł Cemirow, Nikołaј Fokicyn, Nikołaј Iwanow, baron Franc Korf, Iwan Kozłow, Aleksandr Mengden, Siergiej Nielediński-Mielecki, Nikołaј Oznodiszyn, Piotr Stupszyszyn, Nikołaј Usaż-Cukato; zob. RGWIA, f. 2586, op. 2, d. 80.

¹³⁰ RGWIA, f. 3551, op. 1, d. 2; H. Golejewski, *Pamiętnik*, t. I, Warszawa 1971, s. 145; *Pamiętniki generała Prądzyńskiego*, t. I, Kraków 1909, s. 202–203. Henryk Golejewski wspominał, że podczas jego służby w Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza w Warszawie przed wybuchem powstania listopadowego w jego szwadronie na 17 oficerów 15 było Polakami lub Litwinami, jeden był Prusakiem, a jeden Anglikiem.

(tak było m.in. w przypadku hr. Waldemara Jezierskiego, hr. Stanisława Potockiego, ks. Romana Sanguszki, hr. Tomasza Zamoyskiego) lub kawalerii (np. hr. Artur Mostowski, hr. Kazimierz Stadnicki, Zygmunt Wielopolski, syn Aleksandra), choć zdarzali się i tacy, którzy służyli wiele lat, jak np. ks. Hieronim Leon Radziwiłł¹³¹.

Po stłumieniu powstania listopadowego w polityce kadrowej armii rosyjskiej wobec oficerów polskiego pochodzenia nastąpiły zmiany. Część z nich, służących wcześniej w Samodzielnym Korpusie Litewskim, przemianowanym później na VI Korpus Piechoty, przeniesiono do IV Korpusu Piechoty. Paskiewicz, jako dowódca Armii Czynnej, wydał specjalny okólnik zalecający dowódcom nadzór nad Polakami oraz oficerami kontaktującymi się z Polakami. Nadzór nad oficerami, szczególnie zaś Polakami, mieli sprawować dowódcy jednostek oraz specjaliści agencji, którymi jednak nie mogli być oficerowie, ponieważ w czasie służby łatwo można by odkryć ich rolę. Zalecano, by meldunki o nastrojach w armii składali generał-policmajstrowi Armii Czynnej dywizyjni gwóźdźnicy i wagenmajstrzy. Nakazywano zwracać baczną uwagę na kontakty oficerów i żołnierzy z okoliczną ludnością, a szczególnie z osobami podejrzanymi o działalność antypaństwową. Nad przeniesionymi oficerami dowódcy pułków mieli roztoczyć szczególny, choć potajemny, nadzór¹³². W następnych raportach (z 1832) meldowano, że Polacy, którzy w dużej mierze służyli w VI Korpusie Piechoty, nadal myślą o odrodzeniu ojczyzny. Chcieliby stacjonować jak najbliżej ziem polskich lub na poprzednich kwaterach tego korpusu, co ułatwiłoby im podejmowanie kolejnych prób powstańczych. Dowództwo prosiło, by na wszelki wypadek przenieść osoby skłonne do podniesienia buntu do innych jednostek lub miejsc służby. VI Korpus Piechoty proponowano jak najszybciej wysłać w głąb Rosji, a na jego miejsce przysłać inny korpus – złożony z Rosjan¹³³.

Udział Polaków w rosyjskim korpusie oficerskim był niekiedy znaczny i sięgał nawet ponad 40% stanów osobowych oddziałów. W 4. Lekkiej Dywizji Kawalerii w 1846 r. na 145 oficerów Rosjan było 122 Polaków, co stanowiło nawet 46% kadry dywizji, a w samym IV KP Polacy byli nawet dowódcami pułków. Sytuacja ta wzbudzała duże obawy władz rosyjskich o lojalność

¹³¹ RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 50; Ю.Л. Елец, dz. cyt., t. I, załączniki; M. Nowak, *Zygmunt Wielopolski, zarządca Księstwa Łowickiego – przykład kariery polskiego ziemianina w Imperium Rosyjskim*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2010, s. 190–191.

¹³² RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 50; RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 281; *Охранение русских офицеров от польского духа (1831–1846)*, „Минувшие Годы” 1908, s. 132–134; J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Warszawa 1990, s. 328.

¹³³ GARF, f. 109, op. 7, 1. ekspedycja, 1832, d. 175.

tych oficerów i ich odporność na agitację emigracyjnych emisariuszy¹³⁴. Analogicznie duża liczba Polaków wśród oficerów była w II Korpusie Piechoty w 1848 r., który był w tym czasie na manewrach pod Warszawą. W trzech pułkach piechoty i dwóch pułkach kawalerii było 146 oficerów Polaków¹³⁵.

Nadzór nad prawomyślnością sprawowali także duchowni. Zgłaszali oni władzom wojskowym wszelkie podejrzenia o niewłaściwą postawę swych podopiecznych. O opinii krążącej wśród polskich oficerów Litewskiego pułku ułanów na początku 1832 r., że „nadzieja nie zgasła”, co miała pokazać najbliższa wiosna, doniósł przełożonym protojerej Markowski. Okazało się to tylko pogłoską i wskazywano, że nie ma powodu, by nie wierzyć w lojalność oficerów urodzonych w zachodnich guberniach Cesarstwa. W celu uniknięcia takich nieporozumień w przyszłości proponowano, by szlachtę najbardziej nieprzychylną władzy wysłać w głąb Rosji co najmniej na rok, oficerów z 6. Dywizji Ułanów, jako bogatszych i lepiej wykształconych niż oficerowie piechoty i pochodzących z majątnych (lepiej) rodzin zamieszkujących gubernie zachodnie, przenieść w rejony zajmowane do tej pory przez inne jednostki (24. DP itp.). Na nowym terenie oficerowie ci nie szukaliby kontaktów z miejscowymi ziemianami, co miało miejsce do tej pory.

Z zasłyszanych rozmów wynikało, że poglądy oficerów (także tych podejrzanych) sprowadzały się do opinii, iż oficer, który złożył przysięgę carowi, w żadnym wypadku nie mógł jej złamać. Gdyby do tego doszło, straciłby honor jako sprzedawczyk i *zmiennik*. Polscy oficerowie mieli jednak jeszcze jedną wadę – nieprzychylnie oceniali rozporządzenia władz miejscowych, uważając je za niepotrzebne. Opowiadali z pogardliwym uśmiechem o donosach włościan na swych panów. Wszyscy oficerowie pułku sympatyzowali ze swym dowódcą – płk. Djakowem. Mimo surowości w stosunkach służbowych, po służbie był on koleżeński, szczególnie wobec oficerów Polaków, także tych pochodzących z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oficerowie ci posługiwali się w kontaktach między sobą przede wszystkim językiem polskim, na co zwracali im uwagę przełożeni. Relacje między żołnierzami i oficerami były bardzo dobre, podobnie jak między oficerami i ziemianami. Władze obawiały się, że mogło to stwarzać zagrożenie przystąpienia oficerów do ewentualnego powstania¹³⁶.

Wyższe dowództwo rosyjskie obawiało się także o los małżeństw mieszanych wyznaniowo. Symptomatyczna jest korespondencja w tej sprawie pomiędzy Departamentem Inspektorskim Ministerstwa Wojny a szefem Sztabu Głównego 1. Armii. Żądano informacji o oficerach (Rosjanach

¹³⁴ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 50, k. 16–16v.

¹³⁵ Zob. tamże, k. 39–45v.

¹³⁶ RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 311.

i prawosławnych), którzy zawarli związek małżeński z katoliczkami pochodzącymi z Królestwa Polskiego i guberni zachodnich (dawniej należących do Polski). Wyrażano zaniepokojenie, że ślubu udzielał duchowny katolicki, a nie prawosławny, co mogło nie być zgodne z prawem (od 1832). Miało to dotyczyć VI Korpusu Piechoty (czyli, jak już wspomniano, dawnego Korpusu Litewskiego), a w nim 18. DP. Okazało się, że wszystkie wspomniane śluby były ważne, ponieważ zawarto je w latach dwudziestych, gdy dwiżija ta stacjonowała jeszcze na Litwie¹³⁷.

W latach czterdziestych XIX w. wprowadzono ograniczenia dotyczące służby Polaków w niektórych formacjach wojskowych, co dotyczyło głównie załóg twierdz znajdujących się w Królestwie Polskim. Z tego m.in. powodu bataliony garnizonowe w Nowogeorgijewsku, Zamościu i Brześciu Litewskim miały jednolity narodowościowo – rosyjski – skład osobowy. Zarządzenie wprowadzono 8 maja 1839 r. w wyniku raportów namiestnika Królestwa Polskiego – Paskiewicza – składanych carowi Mikołajowi I¹³⁸.

W rosyjskim korpusie oficerskim występowało jeszcze jedno zjawisko, słabo poznane, o którym wzmianki można odnaleźć w pamiętnikach. Chodzi o zmianę nazwiska. Wspomnieć warto w tym kontekście o gen. Danile Gerstenzweigu, oficerze artylerii przy w. ks. Konstantym w latach 1815–1830. Pochodził on z Grodzieńszczyzny, z rodziny szlacheckiej Gerstenzweig-Jęzmięńskich, a nie chcąc uchodzić za Polaka (mimo małżeństwa z Polką), używał tylko pierwszego członu nazwiska¹³⁹.

W armii rosyjskiej zdecydowanie przeważali wyznawcy prawosławia. Było to szczególnie widoczne wśród szeregowych, którzy stanowili ponad 80% wojska. Większe zróżnicowanie było w korpusie oficerskim, w którym wyznawcy prawosławia nadal mieli przewagę nad innymi wyznaniem, ale już nie tak dużą jak wśród prostych żołnierzy. Pewne wyobrażenie o składzie wyznaniowym korpusu oficerskiego armii rosyjskiej ukazują dane z 1862 r. Oficerowie prawosławni stanowili około 68%, katolicy – około 18%, protestanci – ponad 9%, muzułmanie – ok. 1% i Ormianie zaledwie około 0,3% korpusu oficerskiego.

¹³⁷ Wymieniono następujących oficerów mających za żony katoliczki: mjr Własowski (starszy adiutant sztabu VI KP), ślub w 1826 r.; 17. DP – mjr Żółtobriuchow (Wołyński pp), ślub w 1823 r.; sztabkapitan Zwiagin (Wołyński pp), ślub w 1830 r.; 18. DP – por. Nikołaj P. Gurdin (Praski pp), ślub w 1821 r.; mjr Piotr I. Okorokow (Lubelski pp), ślub w 1824 r.; zob. RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 358.

¹³⁸ PSZRI, 2, t. XIV (1839), nr 12 314; Л.Е. Горизонтов, dz. cyt., s. 39.

¹³⁹ RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, cz. 2, k. 93v; *Jenerał Zamojski 1803–1868*, t. I: 1803–1830, Poznań 1910, s. 401.

Tabela 20. Skład wyznaniowy rosyjskiego korpusu oficerskiego w 1862 r. (w %)

Stopień wojskowy	Prawosławni	Katolicy	Protestanci
generał	62,66	8,72	27,8
pułkownik	64,46	9,81	24,67
podpułkownik	68,47	18,47	12,1
major	68,3	21,82	9,31
kapitan	65,42	18,77	13,22
sztabskapitan	69,19	20,84	8,63
porucznik	68,34	22,47	8,12
podporucznik	70,59	22,56	5,84
podchorąży (praporszczyk)	72,35	17,9	8,44
Razem	67,75	17,92	9,33

Źródło: W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 41.

Dane zawarte w tab. 20, jak zauważa W. Caban, zawierają drobne nieścisłości, widoczna jest jednak przewaga oficerów prawosławnych nad przedstawicielami innych wyznań. Interesująco przedstawiają się zależności wśród oficerów katolików i protestantów. Widać znaczącą przewagę katolików nad protestantami wśród oficerów młodszych i odwrotną proporcję wśród oficerów starszych. Wynikało to z przewagi określonych wyznań wśród przedstawicieli poszczególnych narodowości. Prawosławie dominowało wśród Rosjan, Białorusinów i Ukraińców, protestantyzm wśród Niemców (mieszkańców Inflant), a katolicyzm wśród Polaków i Litwinów. Nie można też zapominać o innych narodowościach w służbie rosyjskiej i konwertytach.

Odrębną kwestią była obecność w armii rosyjskiej Polaków. Ponieważ stosowano kryterium wyznaniowe, a większość Polaków była katolikami, ustalono, że oficerów katolików w pułku piechoty mogło być 40, a w pułku kawalerii – 30. Z czasem liczbę tę zmniejszono do około 20% stanu jednostki wojskowej. W pułku piechoty był to jeden batalion¹⁴⁰. Jednak rzeczywistość nie zawsze była zgodna z obowiązującymi przepisami, co pokazują oficjalne dane statystyczne. Pewne pojęcie o liczbie katolików w dowództwie I. Armii (wcześniej Armia Czynna) stacjonującej częściowo w Królestwie ukazują dane z sierpnia 1861 r. We wchodzących w skład tej armii korpusach armijnych (dawniej korpusach piechoty) katolicy stanowili dużą grupę. W I KA na 1732 oficerów było ich 746 (43,1%), w II KA na 1800 oficerów – 748 (41,5%), a w III KA na 1775 oficerów – 391 (22%)¹⁴¹.

¹⁴⁰ Л.Е. Горизонтов, dz. cyt., s. 39; W. Caban, dz. cyt., s. 42–43.

¹⁴¹ I. Koberdowa, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962, s. 38.

W 1. Armii katolicy mieli stanowić 35,5% kadry oficerskiej, a wśród żołnierzy niższych rangą – aż 75%. Po wykryciu wśród oficerów antypaństwowych spisków wiele osób przeniesiono, jednak nie na tyle dużo, by znacząco zmienić te proporcje¹⁴². Minister wojny gen. Dmitrij Milutin wspominał, że nie było powodów, by zmniejszać liczbę oficerów Polaków w armii rosyjskiej. Zalecił jednak dowództwu 1. Armii, by nowo mianowanych oficerów pochodzących z Królestwa, w zależności od stopnia lojalności, przenosić do innych pułków lub zwalniać ze służby wojskowej¹⁴³.

Tabela 21. Liczba dowódców pułków Armii Czynnej w 1849 r. według wyznania

Jednostka	Prawosławni	Protestanci	Katolicy
I Korpus Piechoty			
1. LDK	1	3	–
1. DP	2	2	–
2. DP	4	–	–
3. DP	2	2	–
II Korpus Piechoty			
2. LDK	2	–	2
4. DP	3	1	–
5. DP	3	1	–
6. DP	2	1	1
III Korpus Piechoty			
3. LDK	3	1	–
7. DP	4	–	–
8. DP	2	2	–
9. DP	3	1	–
IV Korpus Piechoty			
4. LDK	3	–	1
10. DP	2	2	–
11. DP	1	2	1
12. DP	3	–	1
Razem	40	18	6

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 92, k. 12–17v.

¹⁴² J. Zdrada, *Jarosław Dąbrowski 1836–1871*, Kraków 1973, s. 107; A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999, s. 13–14; Л.Е. Горизонтов, dz. cyt., s. 47–48.

¹⁴³ I. Koberdowa, dz. cyt., s. 38–39; Л.Е. Горизонтов, dz. cyt., s. 47–48.

Struktura wyznaniowa armii miała duże znaczenie dla władz rosyjskich. Po zakończeniu działań wojennych na Węgrzech w 1849 r. sporządzono wykaz dowódców pułków Armii Czynnej z zaznaczeniem wyznania każdego z nich. Na 64 dowódców pułków większość stanowili oficerowie wyznania prawosławnego – 40 osób (62,6%), oficerów protestantów było 18 (28%), a katolików – 6 (9,4%).

Wspomniany spis zawiera kilka cennych informacji, które ukazują stosunek naczelnego dowództwa armii do oficerów poszczególnych wyznań. W przypadku prawosławnych i protestantów przy nazwiskach nie zamieszczano żadnych dodatkowych uwag. Inaczej było przy nazwiskach osób wyznania katolickiego, z których każde było podkreślone i opatrzone komentarzem, czy osoba ta zasługuje w pełni na zaufanie władz¹⁴⁴.

Wielowyznaniowość armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. zmodyfikowała strukturę wyznaniową samego Królestwa. Mimo że oddziały zmieniały miejsce swego stacjonowania co kilka lat, to na jego obszarze przebywało więcej przedstawicieli wyznania prawosławnego, niż wskazują oficjalne dane statystyczne. W guberni lubelskiej w latach czterdziestych XIX w. było 1919 prawosławnych (z czego w Lublinie 17 osób, a w Siedlcach – 20)¹⁴⁵. W sprawozdaniach miejskich Lublina wymieniano podobną liczbę osób wyznania prawosławnego¹⁴⁶. Jednak biorąc pod uwagę oddziały wojskowe tam stacjonujące, uzyskujemy inny obraz, zgoła odmienny od rysowanego przez oficjalną statystykę. W guberni lubelskiej było w tym czasie 19 145 wojskowych służących w oddziałach i różnych instytucjach związanych z resortem wojny. W samym Lublinie miało stacjonować 4610¹⁴⁷, a w Siedlcach 2500 żołnierzy Armii Czynnej¹⁴⁸. Gdyby przyjąć, że co najmniej połowa z nich była wyznania prawosławnego, to liczba osób tego wyznania w guberni lubelskiej wzrastała do około 9500. Podobnie liczba ta rośnie dla Królestwa Polskiego – jeśli przyjąć, że 50% oficerów i 25% żołnierzy była wyznania prawosławnego (a w zależności od okresu było ich więcej), to wzrasta ona do około 17 tys. i więcej osób.

Zależności te są widoczne przy rozpatrywaniu składu osobowego poszczególnych pułków rosyjskich stacjonujących w tym czasie w Królestwie Polskim,

¹⁴⁴ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 1, d. 92.

¹⁴⁵ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 254, 258.

¹⁴⁶ W latach 1837–1862 liczba prawosławnych mieszkańców Lublina wahała się w granicach od 14 (0,01% na 14 974 mieszkańców Lublina w 1848) do 48 (0,25% na 19 054 mieszkańców Lublina w 1860) osób; zob. T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 56.

¹⁴⁷ Statystyki miejskie podają mniejszą o połowę liczbę żołnierzy stacjonujących w Lublinie; zob. tamże, s. 60.

¹⁴⁸ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 218, 267.

np. w Nowoingermanlandzkim pułku piechoty, w którym w 1855 r. było 57 oficerów, z czego 49% wyznania prawosławnego, 37% katolików, 14% protestantów (luteran)¹⁴⁹. Podobnie kształtowały się te proporcje w innym pułku tej samej dywizji – Pskowskim pułku jeźrów. W 1854 r. w liczącym około 3 tys. żołnierzy pułku najwięcej – około 800 – pochodziło z guberni wileńskiej, a następnie po około 150 osób z guberni czernihowskiej, jarosławskiej, wołyńskiej, podolskiej, grodzieńskiej, moskiewskiej i Królestwa Polskiego. Pozostali pochodzili z innych terenów Cesarstwa Rosyjskiego¹⁵⁰.

W armii rosyjskiej istniała swoista hierarchia prestiżu poszczególnych rodzajów broni. Na jej szczycie były oddziały gwardii, poniżej kawaleria, następnie artyleria, piechota, wojska lokalne i nieregularne. Ta hierarchia przekładała się też na relacje między oficerami i żołnierzami poszczególnych jednostek. Nastroje wśród oficerów rosyjskich były różnorodne, nie wszyscy też oficerowie uzyskiwali akceptację swego środowiska. Szczególnie było to widoczne w oddziałach gwardii stacjonujących w Warszawie w latach 1815–1830. Od jej oficerów wymagano, prócz pochodzenia szlacheckiego i określonego poziomu intelektualnego, także ogłady towarzyskiej. Ponieważ nie wszyscy spełniali te warunki, w niektórych pułkach (np. Litewskim pp gwardii) dochodziło do powstawania grup towarzyskich, wśród których jedni preferowali rozrywki mało wyszukane (karty, alkohol), a drudzy wprost przeciwnie – dokształcali się. Zdarzały się jednak przypadki, które przeczyły tej regule, jak np. sprawa płk. Piotra Warpachowskiego. Oficer ten został przeniesiony w nagrodę za odniesione w walce rany z pułku liniowego do Litewskiego Pułku Gwardii. Nie był on jednak dobrze wykształcony ani wychowany. Po awansie, zgodnie z zasadą starszeństwa, na stopień pułkownika, wśród oficerów pułku panował pogląd, że otrzymał go niezasłużenie. Był niewykształcony, słabo znał język francuski, a Aleksander I nazwał go błaznem (*зороховый шут*). Warpachowski grał także nałogowo w karty, co przyniosło mu przezwisko „karcianego wampira”¹⁵¹. W gwardii wysoko ceniono poczucie honoru i zarzut kłamstwa kończył się pojedyńkiem, niezrządkiem ze skutkiem śmiertelnym dla jednej ze stron. Niektóre z tych pojedynków odbiły się głośnym echem nawet w Petersburgu. Jeden z nich miał miejsce w połowie 1817 r. w 1. batalionie Finlandzkiego Pułku Gwardii. W wyniku nieporozumienia pomiędzy dwoma oficerami doszło do pojedynku, w którym zginął płk Rall. Po przeprowadzeniu dochodzenia w tej sprawie i poinformowaniu o wszystkim cara Aleksandra I wszystkim oficerom

¹⁴⁹ А.И. Пирожников, *История 10-го пехотного Новоингерманландского полка*, Тула 1913, s. 270.

¹⁵⁰ Н.И. Гениев, dz. cyt., s. 292.

¹⁵¹ *Записки Н.В. Веригина...*, s. 405–406, 436.

batalionu udzielono ostrej nagany, a starszego pułkownika Ofrosimowa zamknięto na miesiąc do głównego aresztu (hauptwachty). Por. de Lazari, sprawca i uczestnik wydarzenia, po wyleczeniu się z ran miał być wysłany na rok do Twierdzy Kijowsko-Pieczerskiej, skreślony ze stanu pułku i wydany z armii¹⁵².

Informacje o zatargach lub pojedynkach między oficerami oddziałów rosyjskich można odnaleźć zarówno w raportach gen. Kuruty składanych w. ks. Konstantemu, jak i w rozkazach kierowanych w tym czasie do wojsk gwardii rosyjskiej stacjonujących w Warszawie¹⁵³. Wydarzenia takie doprowadziły do wydania zakazu pojedynków, ponieważ ginęło w ten sposób wielu wartościowych oficerów.

W okresie międzypowstaniowym w armii rosyjskiej nie dochodziło już do tak spektakularnych wydarzeń jak w okresie wcześniejszym. Ciągły ruch wojsk, zmiany rejonów zakwaterowania, przemarsze, ćwiczenia, trzymanie wart zajmowały oficerów i żołnierzy na tyle, że w dostępnych dokumentach niewiele jest wzmianek o nastrojach w szeregach Armii Czynnej. Ciągłe kontrole tychże, przeprowadzane przez namiestnika, miały go utwierdzić w przekonaniu, że w armii nie dzieje się nic, co miałyby znamiona działalności antypaństwowej. Kontroli poddawano nastroje panujące w społeczeństwie polskim i w armii rosyjskiej. Za szczególnie ważne uważano obserwację relacji pomiędzy społeczeństwem a armią. Co ciekawe, pewnie nie mogli się czuć nawet dowódcy pułków rosyjskich, bo nawet na nich mogły spływać donosy o zbytne sprzyjanie Polakom w armii¹⁵⁴ lub polskiemu społeczeństwu¹⁵⁵. Kontrole te były prowadzone w różnorodny sposób i na wielu płaszczyznach. Wszechobecne szpiegowanie nakazane przez Paskiewicza było uciążliwe nawet dla samych Rosjan, co niekiedy przyczyniało się do ich izolacji towarzyskiej¹⁵⁶.

Ponieważ Paskiewicz był dowódcą Armii Czynnej, która stacjonowała w Królestwie Polskim i guberniach zachodnich Cesarstwa, kontrole obejmowały terytoria stacjonowania oddziałów tejże armii. Różne instytucje zbierały informacje o nastrojach panujących w społeczeństwie polskim.

¹⁵² GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1026, cz. 1, k. 336, Raport gen. Kuruty do w. ks. Konstantego, 23 VII 1817 r.; [Ф.Я.] Ростковский, *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I. 1806–1831*, С.-Петербург 1881, s. 261.

¹⁵³ GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1026, cz. 1, k. 20–23, Raport gen. Kuruty dla w. ks. Konstantego, 26 VII 1816 r.

¹⁵⁴ RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 311.

¹⁵⁵ Donos dotyczył dowódcy Symbirskiego pjegr – płk. Zwolińskiego i jego podwładnych, którzy w czasie jarmarku w Ciechanowcu w 4 V 1847 r. prowadzili przyjazne rozmowy z tamtejszymi ziemianami; tamże, d. 50, k. 27–29v.

¹⁵⁶ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 59.

Dotyczyło to zwłaszcza szlachty guberni zachodnich, czyli ziem wcześniej należących do Polski. Paskiewicz był tym żywo zainteresowany, szczególnie w miejscach kwaterowania wojsk Armii Czynnej. Informacje te mieli zbierać agenci dowiadujący się o ceny prowiantu i furażu. Namiestnika interesowało morale wojska i relacje z okoliczną ludnością. Nakazywał zwracanie uwagi na to, czy istnieją bliskie kontakty między wojskami a mieszkańcami Królestwa Polskiego i guberni zachodnich. Według doniesień Paskiewicza szlachta miała „dyszeć nienawiścią” do władzy i ciągle żywić nadzieję na zmianę sytuacji politycznej. W raportach żalił się, że na Rosjan polska szlachta mówi „Moskale”, patriotyzmem drobna szlachta nazywa uchylanie się od służby wojskowej itp. Donosił też, że nigdzie nie widać było policji, a w lasach ukrywała się szlachta uchylająca się od służby wojskowej i zbiegli rekruci. Doniesienia agentów Paskiewicza o niezadowoleniu w polskim społeczeństwie nie były niczym nowym, władze zdawały sobie z tego sprawę. Okazało się jednak, że agenci Paskiewicza byli śledzeni przez policję, która wzięła ich za emisariuszy polskiej emigracji¹⁵⁷.

Namiestnik zlecał także badanie nastrojów wśród urzędników w Królestwie Polskim oraz ocenę poglądów i aktywności w czasie powstania listopadowego. Kontroli takich dokonywano na początku lat trzydziestych XIX w., po stłumieniu powstania. Skrupulatnie wykonywali je główni dyrektorzy, a przede wszystkim wojskowi naczelnicy województw. W przesyłanych do władz zwierzchnich raportach wymieniano osoby, co do których lojalności żywiono wątpliwości. Przy każdej osobie zapisywano też, co robiła w czasie powstania¹⁵⁸.

Dużą aktywnością wykazywały się służby tropiące wszelką działalność spiskową w latach czterdziestych XIX w., co było szczególnie widoczne w czasie Wiosny Ludów. Obawiając się wybuchu powstania w Królestwie, władze zbierały wszelkie informacje o nastrojach panujących w polskim społeczeństwie. Wyjątkowo groźna wydawała się działalność agitacyjna prowadzona wśród żołnierzy. Winnych natychmiast aresztowano i oddawano pod sąd wojskowy¹⁵⁹.

Jedną z odwiecznych i trapiących każdą ówczesną armię przypadłości były dezercje. Odbywający służbę wojskową żołnierze uciekali ze swych jednostek z różnych przyczyn. Jedni pragnęli skrócić służbę, inni tęsknili za rodzinami, pozostawionymi przeważnie daleko, jeszcze inni uciekali przed skutkami popełnionych wykroczeń.

W okresie przedpowstaniowym ucieczki żołnierzy z oddziałów gwardii zdarzały się dość często. W rozkazach wydawanych przez w. ks. Konstantego

¹⁵⁷ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1837, op. 12, d. 5.

¹⁵⁸ RGWIA, f. 846, op. 16, d. 1100.

¹⁵⁹ Zob. GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 62; RGWIA, f. 14 014, op. 2, d. 12.

informacje o tym pojawiały się bardzo często. By zapobiec dezercjom i ucieczkom żołnierzy rosyjskich za granicę, w 1816 r. Aleksander I zawarł z królem pruskim specjalną konwencję kartelową, na mocy której oba kraje przekazywały sobie schwytanych dezertersów, którzy nielegalnie przekroczyli granicę jednego z tych państw. Umowę tę rozciągnięto także na żołnierzy WP. W tym samym czasie zawarto analogiczne porozumienie z Austrią. Za doniesienie lub doprowadzenie zbiega wyznaczano nagrody pieniężne, które wypłacano z funduszy Armii Czynnej. Uzgodnienia w zakresie przekazywania sobie dezertersów obowiązywały także po 1831 r., a dotyczyły Rosji, Prus i Austrii¹⁶⁰. Specjalna instrukcja zatwierdzona przez namiestnika Królestwa określała liczbę punktów, w których miano dokonywać przekazywania dezertersów i włóczęgów. Przewidywano cztery punkty wymiany zbiegów – trzy na granicy z Prusami (Szczuczyn, Dobrzyń, Kalisz) i jeden na granicy z Austrią (Tomaszów Lubelski). Przy każdym z posterunków miał być oddział kozaków lub weteranów do eskortowania zbiegów, a dowodzić nim miał oficer z Korpusu Weteranów, nadzorować zaś wszystko oficer Armii Czynnej (zmieniający się czasowo). Wszelka korespondencja miała być podpisywana przez obu oficerów. Schwytani i przekazani dezertersy mieli być odprawiani pod eskortą do: Zamościa (z Tomaszowa), Łomży (ze Szczuczyna), Płocka (z Dobrzynia nad Drwęcą) i oddawani władzom wojskowym. Dezertersy, których przetrzymywano w Kaliszu, znajdowali się pod władzą dowódcy tamtejszego oddziału¹⁶¹. Wskazane punkty (poczty) wymiany dezertersów znajdowały się w tych miejscowościach zarówno przed wybuchem powstania listopadowego, jak i po jego upadku¹⁶².

Dezercje żołnierzy z armii były zjawiskiem stałym, ale o nierównym natężeniu. Nasiliły się w połowie lat trzydziestych XIX w., osiągając wielkość 0,25–0,5% stanu osobowego pułku na rok. Ich liczba spadała w momentach szerzenia się zarazy (np. cholery), co miało miejsce w latach 1831, 1848 i 1853¹⁶³. Dochodziło do nich również w czasie przejścia z miejsca poboru do punktu zbornego, z którego wysyłano poszczególne partie poborowych, oraz w czasie przemarszu z tegoż punktu do miejsca służby. Największą skalę miały jednak w czasie pierwszych sześciu miesięcy od wcielenia. Z jednego pułku uciekało w tym czasie nawet do 100 poborowych¹⁶⁴. Ucieczkę 80 żołnierzy w lipcu 1841 r. z oddziałów rosyjskich w Królestwie Polskim Mikołaj I określił

¹⁶⁰ Zob. AP Lublin, Komisja Województwa Lubelskiego, sygn. N-566.

¹⁶¹ Zob. tamże, k. 190–192v.

¹⁶² Zob. B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 60.

¹⁶³ В.П. Цехановецкий, *История 18 драгунского Клястицкого Его Королевского Высочества великого герцога гессенского полка 1651, 1806–1886*, Варшава 1886, s. 264.

¹⁶⁴ W. Caban, dz. cyt., s. 33.

mianem zdarzenia „niesłychanego i haniebnego”¹⁶⁵. Informacje o dezterach poszukiwanych przez władze rozsyłano do władz lokalnych, które później kolportowały je w specjalnych okólnikach. Każdy schwytany dezter miał być przesłany pod ścisłą ochroną do wojskowego naczelnika guberni¹⁶⁶.

Wśród dezterów byli także ci, którzy mieli być symbolem potęgi Rosji w Królestwie Polskim, a poniekąd i w Europie. Po stłumieniu powstania na Węgrzech w 1849 r. do Królestwa powróciły pułki, które brały w tym udział. Jednym z nich był kaukaski dywizjon konny, stacjonujący w Warszawie i okolicach. W wyniku nieporozumień i obrazy jednego z żołnierzy kilkunastu (12 lub 13) Czerkiesów z tej jednostki zbiegło za granicę pruską. Uważali oni bowiem, że jako szlachta powinni być traktowani inaczej niż szeregowcy. Twierdzili, że dowództwo nie dotrzymało danej umowy, zgodnie z którą po odbytej kampanii mieli powrócić na Kaukaz. 28 września 1850 r. uciekli ze Skierniewic, gdzie wówczas stacjonowali, w stronę granicy pruskiej. W pościg za nimi ruszył czterdziestoosobowy oddział Czerkiesów pod dowództwem ppłk. Musy Kundychowa (dowódcy dywizjonu). Uciekinierzy, z których dwóch lub trzech zginęło, następnego dnia dotarli do Piotrkowa Kujawskiego, po czym przekroczyli granicę pruską. Mimo prób przekonania ich do powrotu, pozostali na terytorium pruskim. Wizyta egzotycznych uciekinierów wywołała duże zamieszanie na przygranicznym terenie, ponieważ miejscowe władze pruskie obawiały się siłowego rozwiązania tego problemu przez stronę rosyjską. Obowiązywała wówczas specjalna konwencja o dezterach, zgodnie z którą schwytani uciekinierzy powinni być przekazywani do krajów będących jej sygnatariuszami. Czerkiesi dotarli do Inowrocławia, jednak próba odebrania im broni przez władze pruskie zakończyła się starciem zbrojnym i śmiercią zaszytletowanego kindżałem podoficera Lucka. Postrzelonych zostało też kilku żołnierzy z okolicznego garnizonu. Za uciekającymi Czerkiesami ruszyła pogoń, tym razem pruska, która osaczyła pozostałych pięciu Czerkiesów w pobliskim folwarku Kruśliwiec. Żołnierze pruscy otrzymali wsparcie 40 żołnierzy z pułku z Bydgoszczy i pochycili uciekinierów. W wyniku walk zginęło dwóch żołnierzy pruskich i czterech Czerkiesów. W sprawie pozostałych Czerkiesów odbył się proces sądowy mający wyjaśnić całe zajście na terenie Prus. Tłumaczami w sądzie byli, delegowani z Warszawy, oficerowie rosyjscy: rtm. hr. Simonicz (tłumaczył na czerkieski), por. Paap (tłumaczył z niemieckiego na polski i rosyjski) i podoficer kozacki Baratin (tłumaczył na czerkieski). Jeden z sądzonych

¹⁶⁵ [A.П.] Щербатов кн., dz. cyt., t. V, s. 486.

¹⁶⁶ W okólnikach wydawanych dla wójtów gmin i burmistrzów miast przez naczelnika powiatu podawano imiona i nazwiska poszukiwanego, jego przydział służbowy i okoliczności dezercji; zob. AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 21.

Czerkiesów zmarł, a pozostałych czterech skazano na dwa lata pobytu w twierdzy Wisłoujście. Po zakończeniu wyroku nie chcieli wracać do Rosji i poprosili o umożliwienie im powrotu na Kaukaz, czemu przeszkodziła jednak wojna krymska¹⁶⁷.

Dezercje nie ominęły także kandydatów na oficerów. O ucieczce za granicę z niewiadomych przyczyn junkra Konstantego Onifimowskiego z Nowoingermandzkiego pp informował naczelnik suwalskiej komendy żandarmów – sztabskpt. Sokołowski¹⁶⁸. Uciezki oficerów, bądź kandydatów na oficerów, były jednak sporadyczne.

* * *

Żołnierze armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. byli przedstawicielami, typowej dla tego okresu, armii imperialnej. Jej skład był wielonarodowościowy i wielowyznaniowy. Obowiązywała ich przysięga na wierność carowi i często od jego woli były uzależnione ich kariery, a także życie.

W obu omawianych okresach stosowano politykę kadrową zgodną z ówczesnymi przepisami, na której jednak odciskały swe piętno indywidualności głównodowodzących – w. ks. Konstantego w latach 1815–1831 i Iwana Paskiewicza w okresie 1831–1856. Obaj starali się otaczać ludźmi zaufanymi, którzy zawdzięczali im awanse. Dla w. ks. Konstantego rezerwuarem kadr była gwardia, dla Paskiewicza zaś Korpus Kaukaski. Obaj otaczali się też, zarówno w sztabie, jak i kancelarii, przedstawicielami arystokracji.

W obu okresach różny był skład osobowy oddziałów stacjonujących w Królestwie Polskim. W latach 1815–1830 były to elitarne oddziały gwardii. Tworzyli go oficerowie pochodzący z rodów szlacheckich, nierzadko przedstawiciele elit Cesarstwa. W ramach realizacji propolskiej polityki Aleksandra I kierowano do wspomnianych oddziałów wielu Polaków, służących wcześniej w gwardii rosyjskiej. Widoczne są zależności organizacyjne pomiędzy warszawskim oddziałem gwardii rosyjskiej a Korpusem Litewskim, które przejawiają się w rotacji kadry dowódczej i żołnierzy pomiędzy obiema strukturami. Wszelkie wykroczenia dyscyplinarne były surowo karane, do kar cielesnych włącznie, a winnych przenoszono do wojsk liniowych. Sprawców ciężkich przestępstw wysyłano do twierdzy lub zsyłano na Syberię.

W latach 1831–1856 w Królestwie Polskim stacjonowała Armia Czynna, która była wojskiem liniowym z odmiennym stanem osobowym. Kadre

¹⁶⁷ Zob. T. Krzemiński, *Od stoków Kaukazu po Weichselmunde – niedole czerkieskich najemników w Prusach około połowy XIX wieku*, „Czasy Nowożytne” XXVIII, 2015, s. 145–162.

¹⁶⁸ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 3, k. 1.

oficerską stanowiła w niej nadal szlachta, lecz uboga i gorzej wykształcona. Wielu było w niej ochotników awansowanych do rang oficerskich. Żołnierze też byli tacy, jacy trafiali się z poboru. W armii tej służyło za to wielu Polaków, zarówno oficerów, jak i żołnierzy, więcej niż w elitarnej gwardii. Krótkotrwałe stacjonowanie w jednym miejscu nie sprzyjało nawiązywaniu kontaktów z miejscową ludnością. Zbyt zażyłe relacje były też niemile widziane przez zwierzchników i mogły być uznane za działalność antypaństwową.

Rozdział 4

Wyposażenie, zakwaterowanie i wyszkolenie armii rosyjskiej w Królestwie Polskim

4.1. Zabezpieczenie materialne

Przez pierwsze lata istnienia Królestwa Polskiego utrzymanie stacjonujących na jego terytorium oddziałów rosyjskich było finansowane ze skarbu cesarskiego. Wysokości tych kwot, mimo ponawianych prób, nie udało się zredukować. Aleksander I zakazywał oszczędności, które dotyczyłyby finansowania armii.

Zastrzeżenia budżet podawane przez autorów dane dotyczące sum przeznaczonych na utrzymanie oddziałów rosyjskich wykładanych ze skarbu Królestwa Polskiego: w 1819 r. – 48 tys. zł, w 1820 r. – 40 tys., a w 1826 r. planowano wydać 600 tys. zł¹. Ich wysokość wydaje się mocno zaniżona w porównaniu z wydatkami przeznaczanymi na Wojsko Polskie. Królestwo na armię (Wojsko Polskie) wydawało wówczas znaczącą część budżetu, niekiedy nawet połowę jego wysokości. W budżecie tym na 1831 r. przewidywano wydać na utrzymanie wojska (liczącego około 30 tys. żołnierzy i 3200 osób nadetatowych) 32 551 458 zł. Cały budżet planowano na 80 371 486 zł dochodu, wydatki miały wynosić 79 259 tys. zł².

Według stanów etatowych pułków gwardii rosyjskiej w Warszawie można oszacować część kosztów ich utrzymania w latach dwudziestych XIX w. Na roczne utrzymanie Grodzieńskiego Pułku Huzarów Gwardii przewidywano kwotę 64 758 rb i 55 kop. (mieściły się w tym pensje i tzw. stołowe)³. Biorąc pod uwagę, że w Królestwie Polskim były trzy pułki kawalerii

¹ Henryk Radziszewski podaje sumę 4 tys. zł, ale bardziej prawdopodobna jest kwota 40 tys. zł lub większa, co było związane z liczbą oddziałów rosyjskich w Królestwie Polskim; zob. tenże, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. I: 1815–1830, Warszawa 1907, s. 172; T. Strzeżek, *Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego*, „Echa Przeszłości” XIV, 2013, s. 83.

² *Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego jaki był w roku 1830 przed dniem 29 listopada*, Warszawa 1830, s. 272.

³ PSZRI, 2, t. I (1826), nr 411.

gwardii rosyjskiej, suma ta wzrastałaby do 194 276 rb i 65 kop. Przy zastoso-
waniu przelicznika rubla do złotego wynoszącego 1 rb = 6,6 zł dawało
to kwotę 1 282 225,89 zł. Po doliczeniu dwóch pułków piechoty gwardii
i pododdziałów artylerii koszty mogły wzrosnąć dwukrotnie, do prawie
2,5 mln zł. A dodanie jeszcze wydatków na zakup lub wykonanie umun-
durowania i wyposażenia, bieżące remonty zajmowanych pomieszczeń oraz
utrzymanie czterech pułków kozackich podnosiło tę kwotę do co najmniej
4 mln zł, co wielokrotnie przewyższało przywołany wyżej, zakładany pro-
jekt budżetu Królestwa.

Po upadku powstania listopadowego utrzymanie oddziałów rosyjskich
stacjonujących w Królestwie Polskim, zgodnie z decyzją Mikołaja I z 1831 r.,
spadło na skarb Królestwa. Już od początku sumy przeznaczone na zapro-
wiantowanie i utrzymanie wspomnianych oddziałów przekraczały dochody
skarbu Królestwa. Pisma w tej sprawie kierowano z departamentu finansów
do namiestnika Paskiewicza⁴. Tak duże koszty były spowodowane obowią-
zującymi stawkami, ponieważ wojska te były traktowane jako przebywające
za granicą. Naliczane wówczas stawki były wyższe niż w przypadku wojsk
stacjonujących w granicach Cesarstwa. Wojska rosyjskie w Królestwie
obowiązywały tzw. gruzińskie stawki, które były wyższe o około 30% od
zwyczajnych⁵. Paskiewicz, jako dowódca Armii Czynnej, informował o tym
w specjalnym piśmie ministra wojny. Proponował, by stawki te dla ofice-
rów utrzymać na dotychczasowym, wyższym poziomie, ponieważ z powodu
drożyzny w Królestwie pozbawiłoby to ich przyzwoitego utrzymania.
Racje żywnościowe (mięso i wino) wydawane szeregowym także powinny
być utrzymane w dotychczasowej wielkości, ponieważ umożliwiłoby to
zachowanie siły i zdrowia żołnierzy. Wojska stacjonujące w Królestwie nie
mogły żywić się tylko strawą (*priwarka*) otrzymywaną od swych gospodarzy.
Najem pastwisk i kupno słomy na posłania również powinny być
przedłużone⁶.

Na wydatki wojskowe w Królestwie Polskim Paskiewicz przewidywał
sumę 26 698 656 zł (14 833 367 rb asygnatami):

- na utrzymanie Armii Czynnej – 18 698 656 złp, czyli 10 388 920 rb
asygnatami; składało się na to: utrzymanie wojsk za granicą, bez jednej
dywizji piechoty – 11 794 440 zł (6 522 800 rb), utrzymanie szpitali –
2 854 216 zł (1 586 120 rb), opał, oświetlenie, podwoły obywatelskie
dla wojsk – 2 250 tys. zł (1 mln rb);

⁴ AGAD, MFRC, sygn. 1.

⁵ „Stawki gruzińskie” w należnościach na utrzymanie wojsk były normami stosowanymi
w tym czasie w Gruzji, gdzie prowadzono działania wojenne.

⁶ AGAD, MFRC, sygn. 1, s. 9–13.

- potrzeby polskiego resortu wojny – 8 mln zł (4 444 447 rb), w tym: wydatki na żandarmów, weteranów, którzy mieli pomagać inwalidom, pomoc polskim oficerom i na inne nieplanowane⁷.

Wszystko to miało być finansowane z dochodów Królestwa. Paskiewicz wskazywał, że nie będzie to jednak możliwe. Duże kwoty pochłaniał Zarząd Inżynieryjny, głównie budowa Cytadeli w Warszawie i rozbudowa twierdzy w Modlinie. Namiestnik przekonywał, by wszelkie możliwe środki ze skarbu Królestwa przekazywać właśnie na te inwestycje. Według jego kalkulacji mogłaby to być suma 12 500 tys., którą należałoby wziąć z dochodów Królestwa osiągniętych w następnych latach.

W prowadzonej korespondencji proponował taką strukturę wydatków: na armię – 18 698 656 zł (10 388 920 rb), na polski resort wojny – 8 mln zł (4 444 447 rb), na prowiant – głównie z dochodów Królestwa oraz częściowo z funduszy Zarządu Intendentury – 5313 tys. rb, na budowę Cytadeli i umocnień w Modlinie z dochodów Królestwa – 12 500 tys. zł.

Do wydatków na cele wojskowe, które miały być pokrywane ze skarbu Królestwa, dochodziły także fundusze płacone władzom austriackim za przetrzymywanie polskich powstańców, którzy uciekli za granicę. Kwotę tę szacowano na około 6 mln zł⁸.

W odpowiedzi na pismo ministra Paskiewicz informował, że w projekcie budżetu Królestwa na 1833 r., mimo prób ograniczenia wydatków, nakłady na wojsko wynoszą co najmniej 60 mln zł. Dochody Królestwa szacowano zaś w tymże roku na 78 mln zł. Gdyby z tego budżetu 60 mln zł przeznaczono na armię, wówczas na całą administrację, szkolnictwo itd. pozostałoby tylko 18 mln zł. Z tej sumy zaś na spłatę zadłużenia przeznaczano 12 mln zł. Wymiana korespondencji między Ministerstwami Finansów, Wojny i namiestnikiem była ożywiona, a każda ze stron przedstawiała swoje racje za zwiększaniem lub nie nakładów na wojsko rosyjskie w Królestwie⁹.

Jedne z największych wydatków na wojsko przypadły na 1834 r. Była to olbrzymia suma 45 265 870 zł, tj. 6 939 534 rbs, która stanowiła 46,29% całego budżetu Królestwa w tymże roku. W następnych latach koszty te zmalały i ustabilizowały się na poziomie 20% krajowego budżetu. Łączne koszty realizacji projektów fortyfikacji w Modlinie i Dęblinie, pokrywane całkowicie ze skarbu Królestwa, Paskiewicz ocenił w 1850 r. na 144 605 970 zł (21 690 787 rbs)¹⁰.

⁷ Tamże, s. 11.

⁸ Zob. tamże, s. 19–226, Pismo Iwana Paskiewicza do ministra finansów hr. Kankrina, 6(18) IX 1832 r.

⁹ Zob. tamże.

¹⁰ R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003, s. 216.

Prace budowlane i fortyfikacyjne w twierdzy Brześć Litewski oraz umocnienia terespolskie, leżące na terenie Królestwa, finansowano z budżetu Cesarstwa¹¹.

Rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych częściowo finansowało działalność Oddziału Dyplomatycznego Kancelarii Dowódcy Armii i Namiestnika Królestwa Polskiego. Pozostała część wydatków była pokrywana przez skarb Królestwa¹².

Z budżetu Królestwa finansowano także inne inwestycje rosyjskie. Jedną z nich była kolonizacja rosyjska w okolicach twierdzy Modlin (Nowogeorgijewsk). Według niektórych wyliczeń koszt przesiedlenia 60, a w rzeczywistości aż 96 rodzin rosyjskich kolonistów z guberni pskowskiej sięgnął 800 tys. zł. Paskiewicz w swych raportach wykazywał sumę o wiele niższą – tylko 240 tys. zł¹³.

Wynagrodzenia oficerów i urzędników armii rosyjskiej w omawianym okresie nie były wysokie. W zasadzie każdy władca obiecywał podwyżki pensji oficerów, jednak nie zawsze je realizował. Obietnice Aleksandra I (zm. w 1825) spełnił jego następca, Mikołaj I, dopiero w 1834 r.¹⁴ W 1839 r. zatwierdzono wysokość pensji oficerskich i przez wiele lat ich nie zmieniano.

Tabela 22. Wysokość pensji przyznanych oficerom rosyjskiego Sztabu Generalnego w latach 1816, 1834 i 1838 (w rb płatnych asygnatami)

Stopień wojskowy	1816	1834	1838	w przeliczeniu na rbs
pułkownik	1404	1700	2000	560,55
podpułkownik	1170	1200	1500	419,25
kapitan	877,5	1000	1200	336,30
sztabskapitan	760,5	900	1100	307,05
porucznik	702	800	1000	282,75
podporucznik	643,2	700	850	238,85
praporczyk	585	650	800	224,25

Źródło: PSZRI, 2, t. XIV (1839), nr 12 627; *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1910, s. 220–221.

¹¹ Zob. PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5676, art. 6.

¹² Приказ военного министра, nr 160, 11 IX 1848.

¹³ А.И. Федотов, *О русских колониях при Новогоргиевской крепости*, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, s. 107–110.

¹⁴ PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7370.

Tabela 23. Wysokość pensji oficerów armii rosyjskiej w 1839 r. w rbs

Stopień wojskowy	Gwardia	Sztab Generalny, Korpus Żandarmów	Armia	Straż Wewnętrzna
marszałek	3430	–	–	–
generał	1430	–	–	–
generał lejtnant	1145	–	–	–
generał major	860	–	–	–
pułkownik	575	575	515	375
podpułkownik	–	430	430	290
major	–	375	345	230
kapitan	430	345	315	215
sztabskapitan	345	315	290	190
porucznik	315	290	245	160
podporucznik	290	245	230	145
praporszczyk	245	230	215	130

Źródło: PSZRI, 2, t. XIV (1839), nr 12 627; *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1910, s. 220–221.

Jednak należy pamiętać, że rzeczywista wysokość pensji była wyższa od obowiązującej stawki o jedną trzecią (wspomniane wcześniej tzw. stawki gruzińskie), co było związane z obowiązywaniem w Królestwie stanu wojennego. Ponadto oficerowie otrzymywali kwaterę, a w razie jej braku pieniądze na jej wynajęcie oraz tzw. stołowe, czyli fundusze na wyżywienie. Wysokość tych stawek była uzależniona od miejsca służby oraz przewidywanych kosztów utrzymania.

Niektórzy urzędnicy wojskowi mieli zwiększone normy wynagrodzenia, określone specjalnymi przepisami wewnętrznymi. Nie dotyczyło to jednak urzędników Audytoriatu Polowego i Wojskowego Zarządu Medycznego, którzy zwiększone wynagrodzenie otrzymywali według innych norm (z 1843)¹⁵. Wszyscy zatrudnieni otrzymywali opłacanego przez państwo ordynansa oraz kwaterę. W przypadku jej braku wypłacano pieniądze na jej wynajęcie.

Szczególnie niskie były należności finansowe jednostek kozackich, które jako oddziały nieregularne otrzymywały niższe wynagrodzenie niż oddziały liniowe. Na początku lat trzydziestych XIX w. oficerowie pułków dońskich otrzymywali 71 rbs na rok, co było sumą bardzo skromną. Tak

¹⁵ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского*, „Труды Рязанской Уч. Арх. Коммисии” 1897–1898, s. 76.

niskie wynagrodzenie źle wpływało na służbę, a szczególnie na szczelność granic Królestwa Polskiego z Prusami i Austrią, której kozacy pilnowali. Przyczyniało się to do współpracy, chcących zwiększyć swe dochody, oficerów kozackich z przemytnikami i przetrzymywania kontrabandy w swoich kwaterach. Paskiewicz zdawał sobie z tego sprawę, nie zwiększał jednak żołdu wypłacanego kozakom. Tylko w 1834 i 1835 r. wyasygnował z funduszu poboru ceł dodatkowe wynagrodzenie: chorążym po 50, sotnikom – 70, a esaulom – 100 rb na rok¹⁶.

Z zasobów skarbu Królestwa płacono także należności za posiadanie odznaczeń (np. Krzyża św. Jerzego) i pensje emerytalne dymisjonowanym żołnierzom armii rosyjskiej zamieszkałym w Królestwie. W niektórych przypadkach pensje emerytalne przyznawano wdowom po żołnierzach rosyjskich, które były pozbawione środków do życia. Odpowiednie władze administracyjne wystawiały wówczas wdowie świadectwo ubóstwa, które było podstawą do wypłacenia wspomnianych należności. Co ciekawe, płacono także emeryturę byłym żołnierzom i oficerom WP (niestety w dokumentach nie wspomniano, czy dotyczyło to także uczestników powstania listopadowego)¹⁷.

Armia rosyjska do czasów wojny krymskiej była uzbrojona w broń wyprodukowaną na terenie Rosji. Jej jakość nie była zadowalająca, a w niektórych rodzajach karabinów stwierdzano nawet 60% niedoróbek, które wpływały znacząco na ich skuteczność. Były to głównie karabiny z gładką lufą wz. 1828 (piechota, saperzy i dragoni) oraz wz. 1833 (kawaleria i wojska kozackie), o kalibrze 7 linii (17,5 mm). Wszystkie karabiny zaopatrzone były w bagnety. Ich szybkostrzelność nie była duża – żołnierz mógł oddać średnio jeden strzał na minutę. Donośność wynosiła około 200–300 metrów, a celność około 16–40%. Sztucery miały większą donośność – około 500–1100 metrów, a ich celność wzrastała do 27–55%¹⁸.

Artyleria była uzbrojona w działa: baterie pozycyjne w działa dwunastofuntowe i granatniki (jednorogi) półpudowe, artyleria konna – w armaty sześciofuntowe i ćwierćpudowe granatniki, lekkie baterie piesze miały na wyposażeniu sześciofuntowe armaty i ćwierćpudowe granatniki. Armaty miały donośność około 3600–4000 kroków (ok. 2700–3000 m), a granatniki –

¹⁶ В.В. Пузанов, *История 5-го Донского Казачьяго Войскового Атамана Власова полка*, Саратов 1912, s. 36–37.

¹⁷ W każdym urzędzie powiatowym prowadzono bogatą korespondencję dotyczącą pobytu wojska, różnego rodzaju poświadczeń, dymisjonowanych żołnierzy i ich rodzin; zob. AP Łódź, Naczelnik powiatu piotrkowskiego, sygn. 112.

¹⁸ П.А. Зайончковский, *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, Москва 1952, s. 22–28; W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 43–44.

do 1800 kroków (ok. 1350 m). Proch do twierdz w Królestwie dostarczano z zakładów położonych w Cesarstwie. Transportem prochu dowodził oficer roty roboczej z danej fabryki. W czasie transportu zdarzały się przypadki zagubienia lub uszkodzenia części ładunku¹⁹.

Dowództwo rosyjskie nie przejawiało zainteresowania doskonaleniem broni palnej. Uważano, że o zwycięstwie decyduje żołnierz uzbrojony w broń białą. Artyleria miała służyć tylko do rozpoczęcia boju i zaatakowania głównych sił przeciwnika. Następnym etapem bitwy był zmasowany atak piechoty, który kończył się walką na broń białą. Panowało powszechne przekonanie, że tego typu starciem musi się zakończyć każda bitwa²⁰.

Umundurowanie, obok broni, było jednym z najbardziej widocznych elementów wyposażenia armii. Wiek XIX można byłoby nazwać, bez żadnej przesady, „wiekiem munduru”, ponieważ uniform nosili wszyscy pełniący służbę państwową – wojskowi, urzędnicy administracji, nauczyciele, pracownicy poczty czy leśnicy. Obowiązujące wówczas przepisy nakazywały noszenie munduru przez cały czas służby, a także poza nią. Mundur można było zdjąć tylko w nielicznych przypadkach, co regulowały specjalne przepisy.

Umundurowanie wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie krojem i barwą nie odbiegało od uniformów noszonych przez oddziały stacjonujące w głębi Cesarstwa. Drobiazgowo przepisy określały krój i kolor noszonego munduru, precyzyjnie opisywano także wygląd różnych dodatków²¹.

W okresie przedpowstaniowym mundury noszone przez gwardię rosyjską łączyły wzory mundurów rosyjskich z elementami charakterystycznymi dla uniformów Samodzielnego Korpusu Litewskiego. Starano się przez to uwypuklić specyfikę poszczególnych formacji (np. kirasjerów, huzarów, ułanów czy jegrów) lub regionalną (np. Korpus Litewski czy Korpus Orenburski). Cechą wspólną było umieszczenie na mundurach żółtych dodatków (np. kłapy, wyłogi, obszycia czy naszywki). Wszyscy żołnierze nosili na czapkach dwugłowego orła z Pogonią litewską. Poszczególne pułki nosiły mundury właściwe dla swoich formacji (np. huzarzy, kirasjerzy, ułani, piechota czy artyleria) lub jednostek, z których były formowane

¹⁹ W 1849 r. prowadzono śledztwo w sprawie zaginięcia z transportu zdążającego z Ochty do twierdzy Nowogeorgijewsk baryłki prochu (z 3 pudami prochu), którą znaleźli przejeżdżający chłopi. Okazało się, że przy przeprawie przez Wilię zatonięły 32 baryłki. Wszystkie baryłki wyciągnięto na brzeg, lecz zamokło przez ten czas 33 pudy prochu; zob. Л.В. Дубельт, *Записки для сведения, 1849 г.*, „Российский Архив” XIV, 2005, s. 146–248.

²⁰ Л.Г. Бескровный, *Русское военное искусство XIX в.*, Москва 1974, *passim*; W. Caban, dz. cyt., s. 44–45.

²¹ *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, t. I–XIX, С.-Петербург 1900–1902. Opisowywanego okresu dotyczą t. X i następne.

(np. mundury Wołyńskiego Pułku Gwardii były takie same jak Finlandzkiego Pułku Gwardii, miały jednak inny kolor dodatków)²².

Dyżurni sztaboficerowie i wszyscy adiutanci Samodzielnego Korpusu Litewskiego i Korpusu Rezerwowego, które podlegały w. ks. Konstantemu, nosili mundury swoich pułków, gwardii lub pułków liniowych. Oznaką ich stanowiska służbowego były złote akselbanty noszone przy mundurze. Na kołnierzach mieli srebrne ranty, a na mundurach i surdutach dodatki z sukna w kolorze malinowym²³.

W latach trzydziestych XIX w. i później umundurowanie jednostek rosyjskich stacjonujących w Królestwie było identyczne z tym, jakie noszono w Cesarstwie. Uniformy te sztyto z ciemnozielonego sukna z kolorowymi wypustkami, oznaczającymi rodzaj wojsk lub numer jednostki w dywizji czy pułku. Niekiedy oznaczenie to przenoszono na furazerki i pagony. Poszczególne rodzaje wojsk zachowywały charakterystyczne wzory umundurowania, np. kawaleria. Krój mundurów bezustannie się zmieniał, a praktyczne walory i wygoda wzięły górę nad dotychczasową okazałą formą²⁴. Bogactwo barw i przepych zachowały tylko mundury paradne oraz oddziałów kaukaskich stacjonujących przy dowódcy Armii Czynnej – Iwanie Paskiewiczu.

Kontrakt na dostarczanie sukna mundurowego dla armii był atrakcyjnym i dochodowym przedsięwzięciem, o który starali się przedsiębiorcy rosyjscy i polscy. Często przetargi wygrywali ci pierwsi, co nie znaczy, że drudzy byli bez szans. Do przetargu na wspomniane dostawy przedsiębiorcy z Królestwa stanęli już w 1834 r. Nie wygrali go, co władze uzasadniły tym, że sukno z rosyjskich fabryk jest tańsze, a warunki dostawy bardziej konkurencyjne. Zainteresowani dostawą sukna przedsiębiorcy argumentowali z kolei, że osiedlili się w Królestwie po to, by pracować i handlować, a powstanie (listopadowe) pozbawiło ich spodziewanych zysków. Komisja przychyliła się do tego, by sukno mundurowe dla wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie dostarczały fabryki znajdujące się na jego terenie. Radzili jednak, by przedsiębiorcy określili lepsze warunki dostawy. W końcu apelację odrzucono²⁵. Jednak pojedynczym przedsiębiorcom z Królestwa udawało się wejść w porozumienie z rosyjskimi władzami wojskowymi, a nawet przez wiele lat dostarczać sukno na mundury wojskowe. Jednym z nich był Salomon Pozner, którego fabryka leżąca w Kucharach koło Płocka

²² RGWIA, f. 846, op. 16, d. 913, k. 3, 11; RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 8, 17; *Историческое описание одежды...*, t. XV, s. 14, 16, 20–21, 24, 30–40; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 36–40.

²³ *Историческое описание одежды...*, t. XVII, s. 33–34.

²⁴ Tamże, t. XIX, s. 174–221.

²⁵ Zob. AGAD, MFCR, sygn. 7.

rocznie dostarczała około 60 tys. łokci grubego sukna na mundury dla armii rosyjskiej²⁶.

W dziewiętnastowiecznej armii prawie wszystkie elementy wyglądu zewnętrznego żołnierza były określone odpowiednimi przepisami. Dotyczyły to także formy noszonego przez żołnierzy zarostu. Do początku lat trzydziestych XIX w. kawalerzyści mogli nosić wąsy, natomiast piechurzy musieli być gładko ogoleni. Dopiero w 1832 r. specjalnym dekretem pozwolono oficerom wszystkich rodzajów wojsk nosić wąsy²⁷, a żołnierzom artylerii garnizonowej – wąsy i bokobrody. Ich wygląd regulowano jednak specjalnie wydanym rozkazem²⁸.

Jednym z ważniejszych elementów umożliwiającym funkcjonowanie armii było wyżywienie. Dbali o nie wszyscy dowódcy wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie, a szczególne znaczenie przykładał do tego, nauczony kaukaskimi doświadczeniami, Iwan Paskiewicz. Zaopatrzeniem wojska w żywność zajmowały się specjalne zarządy prowiantowe. W latach 1815–1830 dla wojsk gwardii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie stworzono w 1816 r. specjalną komórkę – komisjonerstwo, które przydzielało porcje żywnościowe dla 4477 osób i 3951 koni. W czasie przemarszów i postojów otrzymywano porcje mięsne – wynosiły one 1,5 funta mięsa – i cztery porcje alkoholu (tygodniowo)²⁹.

W następnych latach zlikwidowano tabory pułkowe, a w ich miejsce utworzono bataliony prowiantowe (fursztackie). Prace nad tym rozpoczęto w 1816 r., formując jednostki prowiantowe przy czterech korpusach armijnych (I–IV). Przy każdym korpusie istniała jedna brygada, składająca się z czterech batalionów. Każdy batalion był przydzielony do jednej dywizji (trzy do dywizji piechoty oraz jeden do dywizji kawalerii i pozostałych jednostek). Batalion składał się z sześciu rot, w każdej było po 18 pojazdów (16 wozów wiozących prowiant dla wojska, jedna fura wioząca prowiant dla roty i jedna kuźnia kompanijna). Na jednym wozie mieściło się 58,5 pudów ładunku, co łącznie przeliczano na ilość prowiantu (sucharów) na 9 dni. W czasie pokoju oddziały te były skadrowane i utrzymywano tylko tabor 9 fur. W pułkach pozostawiono tylko jaszczce amunicyjne i powozy (instrumentalny, apteczny i płatnika). Utworzenie tych formacji spowodowało

²⁶ AGAD, Zbiory Kartograficzne – Archiwum Kartograficzne, sygn. 76, k. 405–406; WSORI, t. XV, cz. 2; P. Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012, s. 100.

²⁷ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5422.

²⁸ А.В. Полуобояринов, *Краткий исторический очерк 5-ой роты Варшавской Крепостной Артиллерии*, Warszawa 1909, s. 10–11.

²⁹ *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. V, cz. 1, s. 464, 471, 473.

zwolnienie jednostek wojskowych z konieczności przewożenia prowiantu i furażu własnymi środkami. Dostawa produktów dla wojska została przekazana intendenturze i wspomnianym batalionom prowiantowym³⁰.

W latach 1831–1856 Królestwo Polskie wchodziło w skład okręgu żywniowego Armii Czynnej. W każdej guberni istniały magazyny wojskowe, w których przechowywano prowiant dla stacjonujących wojsk. Na polecenie intendenta Armii Czynnej do każdego z nich dostawcy dostarczali odpowiednią ilość mąki i kaszy, którą kupowano w danej guberni. W przypadku nieurodzaju dostarczano je drogą wodną z zachodnich lub południowych guberni Cesarstwa³¹.

Zaprowiantowanie armii rosyjskiej było obwarowane różnymi wytycznymi, które co roku zatwierdzał dowódca armii. Organem odpowiedzialnym za dostawę prowiantu, w przypadku oddziałów kwaterujących w Królestwie Polskim, był Zarząd Generała-Intendenta Armii. Magazyny miały być zaopatrzone w prowiant kupowany przez miejscowe izby skarbowe i Zarząd Generała-Intendenta Armii przez cały rok. Niektóre magazyny mogły też otrzymywać zaopatrzenie z innych guberni. W Królestwie targi miały się odbywać pod koniec roku, np. jeden z nich miał miejsce w Warszawie 24 października (5 listopada) 1858 r. w Zarządzie Generała-Intendenta 1. Armii. W targach brali udział delegowani wojskowi (generałowie), a ze strony intendenty wyznaczeni urzędnicy prowiantowi. Informacje o potrzebach prowiantowych dostarczał intendenturze generał-kwatermistrz 1. Armii, zgodnie z aktualną dyslokacją wojsk. Przetargi na żywność miały się odbywać zgodnie z artykułem 1651 tomu X Zbioru praw cywilnych (wyd. 1842) oraz rozdziałów 2 i 6 księgi 1 Zbioru przepisów wojskowych. W kolejnych wydawanych dokumentach precyzowano właściwości żywności, która miała być dostarczana oraz sposób jej opakowania. Informacje o przetargach ukazywały się w prasie rządowej Królestwa i w „Kurierze Warszawskim”. Kontraktowane dostawy do krajowych magazynów wojskowych odbywały się przez cały następny rok. Magazyny te znajdowały się w każdej guberni, w następujących miejscowościach:

- gubernia warszawska: Warszawa, Kutno, Łowicz, Kalisz, Sieradz, Łęczyca, Konin, Częstochowa, Włocławek, Wieluń, Rawa, Piotrków, Mińsk (Mazowiecki);
- gubernia lubelska: Lublin, Zamość, Iwangołrod, Siedlce, Garwolin, Międzyrzec, Frampol, Krasnystaw, Chełm, Hrubieszów;
- gubernia radomska: Radom, Kielce, Opatów, Końskie, Staszów, Kozienice, Miechów;

³⁰ Tamże, s. 485–486.

³¹ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 131.

- gubernia płocka: Nowogeorgijewsk, Płock, Przasnysz, Lipno, Pułtusk, Ostrołęka;
- gubernia augustowska: Łomża, Suwałki, Mariampol, Augustów.

Furaż dla koni dostarczano w dwóch okresach – od 1 lutego do 1 października i od 1 października do 1 lutego. Jego ceny przedstawiali przełożonym komisarze (komisjonerzy), a po zatwierdzeniu ich przez dowódcę armii naliczono odpowiednie kwoty, które otrzymywano na zakup furażu³².

W specjalnych rozkazach do armii podawano wykazy cen urzędowych obowiązujących w miejscach kwaterowania poszczególnych oddziałów w danym okresie. Porównanie cen obowiązujących w Królestwie i zachodnich guberniach Cesarstwa pokazuje ich różnice na wspomnianych obszarach. Cena za korzec owsa w Królestwie wahała się od 2 rb 10 kop. (w twierdzy Zamość) do 3 rb 60 kop. (w Kaliszu i Warszawie)³³, a za to samo w guberniach zachodnich Cesarstwa płacono 1 rb 10 kop. (w Kamieńcu Podolskim)³⁴.

Mimo że na armię przeznaczano dużą część budżetu państwa, często nie przekładało się to na jakość wyżywienia, które otrzymywali żołnierze. W ramach oszczędności bywało nawet do 119 dni postnych w roku (lata pięćdziesiąte XIX w.)³⁵. Wyżywienie żołnierzy nie było ani obfite, ani urozmaicone. Do połowy lat pięćdziesiątych część sum przeznaczona na zakup prowiantu dla wojska trafiała do kieszeni dowódców. Dawało to im możliwość wzbogacenia się kosztem sprawności żołnierzy oraz ich morale. Niektórzy dowódcy osobiście doglądali przygotowywania gorących posiłków, np. dowódca Pskowskiego pułku jęgrów – płk Piotr Diekonski. Nakazał on sporządzanie dwóch ciepłych posiłków dziennie – obiadu (kapuśniak lub barszcz z mięsem pół funta w porcji lub kasza) i kolacji (kasza ze słoniną). W dni postne na obiad dawano kapuśniak i śledzie lub groch, a na kolację kaszę³⁶.

W czasie transportu i przechowywania żywności dochodziło do wielu nadużyć. Dostarczano zbyt małe ilości kontraktowanych produktów, a płacono

³² Приказ по войскам 1-й Армии, nr 90, 28 IV 1858.

³³ Zob. Приказ по войскам 1-й Армии, nr 29, 1858, Табель о ценах утвержденных на фураж для довольствия войск и разных команд и частей, находящихся в Царстве Польском, в период с 1-го Февраля на овес и солому по 1-е Октября, а сено по 15-е Июля 1858 год.

³⁴ Zob. Приказ по войскам 1-й Армии, nr 32, 1858, Табель о ценах утвержденных на фураж для довольствия войск и разных команд и частей, располагающихся в Киевской, Черниговской, Подольской и Волынской губерниях, на период с 1-го Февраля на овес и солому по 1-е Октября, а сено по 15-е Июля 1858 год.

³⁵ П.А. Зайончковский, *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий*, Москва 1973, s. 66–67; А.В. Федоров, *Русская армия в 50–70 гг. XIX в.*, Москва 1959, s. 61–62.

³⁶ Н.И. Гениев, *История Псковского пехотного генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского полка 1700–1881*, Москва 1883, s. 296–297.

jak za pełne dostawy. Handlowano przechowywaną w magazynach żywnością lub dopuszczano do tego, by znikaała ona w trakcie transportu, jak np. spirytus w drodze z Warszawy do twierdzy Nowogeorgijewsk³⁷.

Innym, nie mniej ważnym problemem były kwatery dla wojska. Było to bolączką całej ówczesnej armii rosyjskiej, ponieważ w pierwszej połowie XIX w. własne koszary miało tylko około 100 tys. wojska – 1/8 całej armii. W koszarach tych panowały złe warunki i były one przepełnione, a duża część jednostek była rozlokowana w miastach i wsiach³⁸. Podobna sytuacja dotyczyła też Królestwa Polskiego, gdzie obiektów koszarowych zdolnych pomieścić całe pułki było niewiele, a znajdowały się one przede wszystkim w dużych miastach, jak Warszawa i niektóre miasta wojewódzkie (później gubernialne), np. Lublin (Koszary Świętokrzyskie) czy Radom. Tylko garnizon warszawski musiał zapewnić lokale dla kilkunastu tysięcy żołnierzy oraz wielu instytucji wojskowych (sztaby, siedziby zarządów i szpitale). Do tego celu wykorzystywano istniejące koszary oraz szereg budynków rządowych, stajni, szop itp.

W latach 1815–1830 oddziały rosyjskie stacjonowały w koszarach przydzielonych im przez odpowiednie władze administracyjne Królestwa. We wrześniu 1815 r. pododdziały gwardii rosyjskiej wkroczyły do Warszawy i zostały skierowane do istniejących obiektów koszarowych. 1. dywizjon Pułku Ułanów Gwardii trafił do Koszar Mirowskich (potem zajmowane one były przez polski dywizjon strzelców konnych), które opuścił wiosną następnego roku, ponieważ przeniesiono go do jednej z podwarszawskich wsi. Do Warszawy powrócił rok później i przez kolejny rok kwaterował w tzw. pałacach – 1. szwadron w pałacu Ogińskich, a 2. – w pałacu Czartoryskich, by w 1818 r. przenieść się do nowo wybudowanych koszar w okolicy Łazienek Królewskich³⁹. W kompleksach koszarowych w okolicach Belwederu kwaterowały pułki jazdy gwardii: Podolski pkir, puł JCM Cesarzewicza i Grodzieński phuz. Potoczne nazwy tych obiektów powstały od nazw jednostek w nich kwaterujących, np. koszary ułańskie czy koszary huzarskie. Pułki piechoty gwardii umieszczono w koszarach wołyńskich i litewskich, również nazwanych tak od pułków, które w nich kwaterowały.

W okresie 1831–1856 oddziały Armii Czynnej wykorzystywały w celach kwaterek dotychczasowe obiekty koszarowe, ale także zaadaptowano na potrzeby wojska wiele budynków o innym pierwotnie przeznaczeniu.

³⁷ W Spisie służby Michała Bojarskiego, p.o. urzędnika do specjalnych poruczeń przy warszawskim gubernatorze cywilnym, jako jedną ze spraw, które badał, wymieniono ubytki spirytusu przewożonego z Warszawy do twierdzy Nowogeorgijewsk 19(31) I 1849 r.; zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 691–697.

³⁸ A.B. Федоров, dz. cyt., s. 61–62.

³⁹ RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 3–4.

W ten sposób wiele kompleksów poklasztornych, po odpowiednich przeróbkach, stało się wojskowymi koszarami. Przykładami takich obiektów były koszary wybudowane w Kielcach, gdzie wykorzystano budynki przy kościele Świętej Trójcy i klasztoru Sióstr Miłosierdzia (nazywane Leonardem, które mogły pomieścić 500 osób)⁴⁰, Koszary Świętokrzyskie w Lublinie (mogły pomieścić 1200 żołnierzy i 150 oficerów, a w ich skład wchodziły, prócz pomieszczeń dla żołnierzy, także magazyn, kuchnia i piekarnia oraz szopa na 5 powozów i 30 koni)⁴¹ czy budynek kościoła Pijarów w Łowiczu (przekazany na potrzeby wojska w 1832, pełnił rolę magazynu)⁴². Na koszary przerobiono też budynek dawnego korpusu kadetów w Kaliszu (w 1846 w budynku tym kwaterowało 3 sztaboficerów, 12 oberoficerów i 1 tys. żołnierzy niższych rangą)⁴³.

W samej tylko Warszawie istniało kilkanaście obiektów koszarowych wykorzystywanych przez wojsko, które mogły pomieścić kilkanaście tysięcy żołnierzy.

Z powodu braku koszar zdecydowaną większość wojsk rozmieszczano na kwaterach prywatnych w miastach, miasteczkach i w dużej mierze we wsiach. W armii rosyjskiej wyróżniano trzy rodzaje kwater: ciasne – o największym zagęszczeniu żołnierzy, oraz zwykłe (normalne) i przestronne – zajmowane na kwatery stałe.

System kwaterowania różnił się w zależności od koncentracji wojska na danym obszarze. Przykładem zróżnicowania liczby żołnierzy dla poszczególnych wariantów kwater może być powiat łukowski, w którym w kwaterach obszernych mieściło się 5 tys. żołnierzy, w normalnych – 10 tys., a w ciasnych – 20 tys. osób⁴⁴.

Stosowanie określonego sposobu kwaterowania było uzależnione od toku służby i okresu szkolenia. Kwatery przestronne i zwykłe wykorzystywano w okresie zimowym, gdy wojska powróciły z letnich manewrów do swych macierzystych garnizonów. Kwatery ciasne przyjmowano w czasie ćwiczeń poligonowych batalionowych lub pułkowych. Wówczas pododdziały grupowano w pobliżu sztabu batalionu i sztabu pułku. Dowódcy kompanii musieli nadzorować rozmieszczenie swoich żołnierzy na kwaterach, szczególnie że kierowano ich wówczas do różnych budynków i szop⁴⁵.

⁴⁰ WSORI, t. XV, cz. 5, s. 268, 295.

⁴¹ Tamże, cz. 4, s. 2; M. Michalska, *Zespół zabudowy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, jako przykład form uniwersalności architektury wojskowej*, w: *Fortyfikacja*, t. IX: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 101–108.

⁴² AP Łódź, Naczelnik powiatu łowickiego, sygn. 60.

⁴³ WSORI, t. XV, cz. 3, s. 252.

⁴⁴ Zob. tamże, cz. 4, s. 1.

⁴⁵ Н.И. Гениев, dz. cyt., s. 297.

Tabela 24. Liczba obiektów i budynków zajmowanych w Warszawie przez armię rosyjską w 1846 r.

Nazwa obiektu	Budynki	Stajnie	Liczba osób, dla których przeznaczone były dane obiekty				
			liczba generałów	liczba sztaboficerów	liczba oberoficerów	liczba szeregowych	liczba koni
Koszary Aleksandryjskie	10	1	–	15	110	6191	56
Budynki na Żoliborzu	4	5	3	11	19	–	56
Budynki w Cytadeli	3	4	1	5	12	–	326
Koszary Mikołajowskie	5	1	–	2	18	1190	16
Koszary Sapieżyńskie	4	–	–	3	21	1140	–
Koszary Sierakowskie	3	1	–	1	7	–	42
Koszary Wołyńskie	4	4	–	9	59	1630	296
Główna piekarnia	1	1	–	–	–	–	4
Koszary Mirowskie	19	12	–	2	16	796	672
Koszary Artylerii Konnej	3	3	–	–	2	552	166
Budynki Arsenалу	7	1	–	–	9	382	10
Komisariat Wojskowy	1	1	–	–	–	–	21
Pałac Prymasowski	3	1	4	6	22	25	20
Budynki na pl. Saskim	2	4	2	1	4	194	74
Budynki na Pradze	3	1	–	1	1	170	4
Koszary Kawaleryjskie	34	19	–	14	60	22	2360
Koszary Czartoryskie	3	1	–	–	–	–	30
Koszary Radziwiłłowskie	8	–	–	11	5	842	–
Budynki Ujazdowskie	3	1	–	–	5	1299	28
Pralnia szpitalna na ul. Czerniakowskiej	1	–	–	–	–	–	–
Stajnia na ul. Leszno	1	1	–	–	–	–	54
Razem	122	58	10	81	370	14 433	4235

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 3, s. 247–248.

Pułki były przeważnie rozlokowywane pododdziałami w sąsiadujących ze sobą miejscowościach. Rota była dzielona na plutony i drużyny, a każdą grupą żołnierzy dowodził oficer lub podoficer. Rota licząca 132 żołnierzy

i 2 oficerów mogła być podzielona nawet na osiem części, liczących od 8 do 36 żołnierzy. Starano się, by grupa żołnierzy kwaterujących w danej miejscowości nie była mniejsza niż drużyna. W specjalnych wykazach umieszczano informacje o odległości kwater od sztabu pułku, batalionu i roty, czasie osiągnięcia gotowości bojowej itp.⁴⁶ W wykazach osób wypełniających powinność kwaterunkową „w naturze” zaznaczano czas i liczbę osób przebywających na kwaterze, z czego wynika, że na kwaterach tych przyjmowano od 1 do 3 żołnierzy jednocześnie. Oficerowie byli kwaterowani pojedynczo w osobnych pomieszczeniach⁴⁷. Analogicznie rozmieszczano pułki kawalerii i brygady artylerii, tzn. tworzące je pododdziały rozsyłano do sąsiednich miejscowości⁴⁸.

Co roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w porozumieniu z dowództwem rosyjskim zatwierdzała specjalne taryfy kwaterunkowe dla wojsk stacjonujących na terenie Królestwa. Określano w nich normy kwaterunkowe dla oficerów i żołnierzy oraz wysokość opłat za ich użytkowanie. Na koszt użytkowania wpływała wielkość danej miejscowości. Dzielono je na cztery kategorie: I – miasta mające ponad 8 tys. mieszkańców i wszystkie miasta gubernialne, bez względu na ich wielkość, a także wszystkie te, w których na czele magistratu stał prezydent, II – miasta liczące od 5 do 8 tys. mieszkańców oraz powiatowe, niemieszczące się w I kategorii, III – miasta mające od 2 do 5 tys. mieszkańców oraz obwodowe,

⁴⁶ 1. rota muszkieterska 1. batalionu Siewskiego pp w 1836 r. stacjonowała w ośmiu miejscowościach leżących w okolicach Aleksandrowa. Wszystkie pododdziały znajdowały się w odległości 2–6 wiorst od stanowiska dowódcy rot, 10 wiorst od sztabu batalionu i 19 wiorst od sztabu pułku; zob. AP Łódź, Akta miasta Aleksandrów, sygn. 184.

⁴⁷ W specjalnie sporządzanych na potrzeby władz wykazach obywateli wypełniających powinność kwaterunkową zamieszczano informacje o: liczbie kwaterowanych osób, ich randze, przydziale służbowym, czasie pobytu oraz należnościach finansowych; zob. tamże; LVIA, f. 1070, op. 1, d. 43.

⁴⁸ W latach 1839–1840 w guberni lubelskiej stacjonowały oddziały wchodzące w skład I KP. Poszczególne pododdziały rozlokowano w różnych miejscowościach: 1. LDK – sztab w Krasnymstawie, Petersburski puł – sztab w Chełmie, 1. szwadron – Czuczycze, 2. – Rejowiec, 3. – Bukowa Wielka, 4. – Dorohusk, 5. – Pawłów, 6. – Leszczany, 7. – Dubienka, 8. – Strzelce. JCM Następcy puł – sztab w Hrubieszowie, 1. szwadron – Horodło, 2. – Kryłów, 3. – Komarów, 4. – Uchanie, 5. – Tarnawatka, 6. – Jarczów, 7. – Łaszczów, 8. – Bogorodica Brodzica. Klastycki phuz – sztab w Krasnymstawie, 1. szwadron – Grabowiec, 2. – Wojsławice, 3. – Biskupice, 4. – Sitaniec, 5. – Szczebrzeszyn, 6. – Świdnik, 7. – Tarnogóra, 8. – Gorzków. 1. Brygada 2. DP – sztab w Lublinie, pp ks. Wilhelma pruskiego – sztab w Janowie, 1. batalion – Kraśnik, 2. batalion – Biłgoraj, 3. batalion – Janów, 4. batalion – Tarnogród, pp ks. Karola pruskiego – sztab w Lublinie, 1. batalion – Lubartów, 2. batalion – Zawieprzycze, 3. batalion – Miechów, 4. batalion – Bełżyce, 2. lekka bak – Łęczna, 2. BA Polowej – sztab – Kazimierz, 3. lba – Końskowola, 4. lba – Opole (Lubelskie); AP Lublin, Komisja Województwa Lubelskiego, Wydział Administracyjny, sygn. 488, s. 264–265.

Tabela 25. Należności kwatunkowe dla oficerów i urzędników wojskowych Armii Czynnej kwatrujących w Królestwie Polskim

Ranga	Kwatera	Wypożyczenie	Koszt
generał lub urzędnik II rangi	8 pokoi dla 10 osób, kuchnia, piwnica, szopa na 6 powozów, stajnia na 12 koni	łóżko oficerskie, 10 stołów, 32 krzesła, 3 szafy z zamkami, 3 komody z zamkami, 10 świeczników, 3 ławy, 10 łóżek	miasto I kategorii – 540 rb/rok, II kat. – 504 rb/rok, III kat. – 468 rb/rok, IV kat. – 432 rb/rok
generał lejtnant lub urzędnik III rangi	6 pokoi dla 6 osób, kuchnia, piwnica, szopa na 3 powozy i stajnia na 12 koni	łóżko oficerskie, 7 stołów, 21 krzesel, 1 szafa z zamkiem, komoda z zamkiem, 7 świeczników, ława, 6 łóżek	I kat. – 360 rb/rok, II kat. – 321 rb/rok, III kat. – 288 rb/rok, IV kat. – 252 rb/rok
generał major lub urzędnik IV rangi	5 pokoi dla 4 osób, kuchnia, piwnica, stajnia dla 10 koni i szopa na 2 powozy	łóżko oficerskie, 6 stołów, 18 krzesel, szafa, komoda, 6 świeczników, ława, 4 łóżka	I kat. – 270 rb/rok, II kat. – 231 rb/rok, III kat. – 198 rb/rok, IV kat. – 180 rb/rok
pułkownik lub urzędnik V i VI rangi	3 pokoje dla 3 osób, kuchnia, piwnica, stajnia dla 5 koni i szopa na 2 powozy	łóżko oficerskie, 4 stoły, 12 krzesel, szafa, komoda, 3 świeczniki, ława, 3 łóżka	I kat. – 180 rb/rok, II kat. – 144 rb/rok, III kat. – 108 rb/rok, IV kat. – 90 rb/rok
podpułkownik, major i urzędnicy VII i VIII rangi	2 pokoje dla 2 osób, kuchnia, piwnica, stajnia dla 3 koni i szopa na 1 powóz	łóżko oficerskie, 3 stoły, 6 krzesel, szafa, komoda, 2 świeczniki, ława, 2 łóżka	I kat. – 108 rb/rok, II kat. – 90 rb/rok, III kat. – 79 rb/rok, IV kat. – 72 rb/rok
rotmistrz, kapitan, sztabsrotmistrz, sztabskapitan i urzędnicy IX i X rangi	1 pokój dla 1 osoby, kuchnia, piwnica, stajnia dla 2 koni, szopa na 1 powóz	łóżko oficerskie, 2 stoły, 3 krzesła, szafa, świecznik, ława, łóżko	I kat. – 72, II kat. – 64 rb/rok, III kat. – 57 rb/rok, IV kat. – 50 rb/rok
porucznik, podporucznik, kornet, praporszczyk i urzędnicy XII, XIII i XIV rangi	1 pokój dla 1 osoby	łóżko oficerskie, 2 stoły, 3 krzesła, szafa, świecznik, ława, łóżko	I kat. – 54 rb/rok, II kat. – 46,80 rb/rok, III kat. – 39,60 rb/rok, IV kat. – 36 rb/rok
podoficer i szeregowy	izba ogólna (razem z gospodarzem) lub, w miarę możliwości, osobna	opał i oświetlenie ogólne, każdemu słoma na posłanie	I i II kat. – 2,40 rb/rok, III i IV kat. – 1,80 rb/rok

Legenda: Oficerom w stopniach praporszczyka, korneta, podporucznika i porucznika, którzy byli adiutantami (generalskimi, starszymi, brygady, pułku lub batalionu), w celu wypełniania czynności służbowych przysługiwało dodatkowe miejsce w stajni na konia.

Źródło: *Квартирный тариф для войск, показывающий вместе с тем плату, коего городские жители, за квартиры сии, должны быть удовлетворяемы из собираемых с них квартирных складок*, Варшава 1855.

które nie zostały zaliczone do I i II kategorii, IV kategoria – pozostałe miasta. Dodatkowy wykaz określał normy dla pomieszczeń służbowych sztabów, zarządów i innych⁴⁹.

W czasie manewrów wojskowych stosowano wariant, wspomnianych już, ciasnych kwater, rozmieszczając żołnierzy i podoficerów w różnych budynkach gospodarczych, takich jak szopy, spichlerze. Pożywienie dla nich gotowano we wspólnych kotłach, opalanych opalem skarbowym, dzieląc ich na dziesięcioosobowe grupy. Stawki finansowe wynosiły wówczas: dla miejscowości I i II kategorii – 21,60 rb/rok, a dla III i IV kategorii – 10,80 rb/rok. W przypadku, gdy żołnierze kwatrowali w najmowanych domach systemem koszarowym, wówczas za opał, oświetlenie i słomę płacono właścicielowi za każde 10 osób. Dla miast I i II kategorii opłaty wynosiły 27 rb/rok, a dla III i IV kategorii – 13,50 rb/rok⁵⁰.

W myśl obowiązujących przepisów pod pojęciem pokoju na kwatery rozumiano pomieszczenie o powierzchni 228 rosyjskich stóp kwadratowych (64 łokcie, ok. 68,5 m²), wyposażone w piec. Jeśli w miejscowości nie było takich pomieszczeń, wówczas można było na kwatery przeznaczyć mniejsze pomieszczenia. W każdej miejscowości, w której kwatrowało wojsko, zabezpieczano odpowiednią ilość pomieszczeń na jego potrzeby. Nie zawsze każde z nich było wykorzystane, co pokazuje sytuacja z 1845 r. w Kielcach. W mieście znajdowały się 2 kwatery generalskie, 12 sztaboficerskich i 40 oberoficerskich. Z tego wykorzystywano 1 kwaterę generalską, 9 sztaboficerskich i wszystkie oberoficerskie. Wszystkie warsztaty rzemieślnicze stacjonującego w Kielcach pułku umieszczono w pawilonach zamkowych, szwalnię w domu rządowym zwanym Wójtostwem, kancelarię pułkową w budynku zwanym Leonardem. Pomieszczenia dla oddziałów inwalidów, żandarmów, kozaków, etapów i szopy na powozy mieściły się w domach prywatnych, za które wynagrodzenie płacił co pół roku, z funduszy skarbowych, rząd gubernialny⁵¹.

Władze wojskowe wraz z władzami administracyjnymi zatwierdzały wysokość opłat wnoszonych za użytkowanie pomieszczeń do celów wojskowych. Taryfa opłat była szczegółowa i obejmowała prawie wszystkie rodzaje pomieszczeń służbowych użytkowanych przez wojsko. Podobnie jak w przypadku kwater, wysokość opłat była uzależniona od zaszeregowania miasta stacjonowania do jednej z czterech kategorii⁵².

⁴⁹ Приказ Главнокомандующего, nr 136, 22 IX 1855.

⁵⁰ Тамże.

⁵¹ AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, sygn. 13, s. 35–36.

⁵² Приказ Главнокомандующего, nr 136, 22 IX 1855.

Tabela 26. Należności finansowe za wynajem pomieszczeń służbowych dla rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie Polskim w 1855 r.

Pomieszczenia	Liczba pomieszczeń	Liczba osób	Wysokość opłat dla poszczególnych kategorii (w rb/rok)
Dowództwo korpusu			
Dyżurstwo korpusu i kancelaria oberkwatremistrza	6	60	I – 140,40, II – 129,60, III – 108, IV – 86
Kancelaria polowego komisariatu prowiantowego	6	60	jw.
Dowództwo dywizji			
Dyżurstwo dywizji	3	30	I – 70,20, II – 64,80, III – 54, IV – 43,20
Dywizyjna szkoła artylerii	8	80	I – 187,20, II – 172,60, III – 144, IV – 115,20
Brygada			
Kancelaria brygady	2	20	I – 46,80, II – 43,20, III – 36, IV – 28,80
Biblioteka Sztabu Brygady Artylerii	2	20	jw.
Szkoła Brygady Saperów	3	30	I – 70,20, II – 64,80, III – 54, IV – 28,80
Biblioteka Brygady Saperów	2	20	I – 46,80, II – 43,20, III – 36, IV – 28,80
Pułk piechoty			
Cerkiew pułkowa	1	100	I – 234, II – 216, III – 180, IV – 144
Kancelaria pułkowa	4	40	I – 93,60, II – 86,40, III – 72, IV – 57,60
Kancelaria wojskowej komisji sądowej	1	10	I – 23,40, II – 21,60, III – 18, IV – 14,40
Szwalnia	4	40	I – 93,60, II – 86,40, III – 72, IV – 57,60
Szwalnia, tylko w przypadku szycia wyposażenia długoterminowego tzn. dwu- lub trzyletniego	10	320	I – 720, II – 662,40, III – 601,20, IV – 540
Szkoły	muzykantów	2	60
	trębaczy	1	30
	werblistów	2	60
Warsztaty	ciesielski	2	20
	rusznikarski 'łożnik'	2	20
	ślusarski	2	20
	kowalski	1	10

Pomieszczenia	Liczba pomieszczeń	Liczba osób	Wysokość opłat dla poszczególnych kategorii (w rb/rok)
Kuchnia i piekarnia dla stałych miejsc kwaterowania, żywność z kotłów ogólnych	1	10	I – 23,40, II – 21,60, III – 18, IV – 14,40
Pomieszczenia dla chorych w czasie przemarszów (izba chorych)	1	10	jw.
Piekarnia w czasie przemarszów	1	–	jw.
Pułkowy cekhauz (magazyn broni)	2	–	I – 46,80, II – 43,20, III – 36, IV – 28,80
Rotny cekhauz (magazyn broni roty)	1	–	I – 23,40, II – 21,60, III – 18, IV – 14,40
Pułkowy tabor	1	–	jw.
Miejsce w stajni dla każdego konia	1	–	jw.

Źródło: Приказ Главнокомандующего, nr 136, 22 IX 1855.

Pod pojęciem izby (pokoju) rozumiano pomieszczenia o powierzchni do 358 rosyjskich stóp kwadratowych (100 łokci kwadratowych lub 107,4 m²). Lokale na magazyny broni powinny mieć powierzchnię nie mniejszą niż 128 stóp kwadratowych (36 łokci kwadratowych lub 38,4 m²). W pomieszczeniach przeznaczonych dla kancelarii korpusów i dywizyjnych dyżurstw winna być odpowiednia liczba okien, umożliwiająca prowadzenie prac kancelaryjnych: trzem pisarzom zajmującym się korespondencją, dwóm pisarzom zajmującym się rysunkami oraz dodatkowym czterem pisarzom – każdemu po jednym oknie. W kancelariach powinno być po jednym stole na dwóch urzędników, a dla każdego po jednym plecionym krześle. Każdy naczelnik oddziału, sekretarz i naczelnik stołu powinien mieć szafę na dokumenty oddziału. W pokoju przyjęć interesantów przewodniczący powinien mieć fotel, każdy z członków komisji obite materiałem krzesło, a dla petentów powinna być kanapa i cztery krzesła⁵³.

Użytkowanie budynków i pomieszczeń przez wojsko było obwarowane określonymi przepisami, zatwierdzonymi przez namiestnika Królestwa 20 stycznia 1837 r., obowiązywały one jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX w. Ponieważ w tym czasie na ziemiach Królestwa nie było ośrodków koszarowych, duża część budynków użytkowanych przez wojsko była we władaniu władz administracyjnych oraz właścicieli prywatnych. Przy przejmowaniu budynku lub pomieszczeń przez wojsko każdorazowo powinien być sporządzany opis stanu budynku lub lokalu. Musiał być on podpisany przez urzędnika nadzorującego ten budynek (w miastach prezydenci i burmistrzowie, a na wsiach wójtowie) oraz delegowanego przez armię oficera.

⁵³ Tamże.

W razie zmiany miejsca zakwaterowania oddział wojskowy przekazywał użytkowany budynek władzom. Sporządzano wówczas odpowiedni protokół, a o wszystkim informowano właściwego dowódcę. Za poczynione szkody, w tym zniszczone meble, mieli odpowiadać winni dewastacji. Przełożeni powinni także dbać o to, by zajmowano tylko zakontraktowaną liczbę pomieszczeń. Dostarczali również odpowiednim władzom (rząd gubernialny) informacje o zajmowanych pomieszczeniach oraz liczbie ludzi i koni w nich kwaterowanych. Urzędnicy nadzorujący zajmowane budynki musieli dopilnować, by wojsko zdało zajmowane wcześniej kwatery w należytym czystości i porządku. W lipcu 1852 r. wydano rozporządzenie dowódcy Armii Czynnej, by przy zajęciu pomieszczeń przez wojsko były wydawane przez komisje kwaterunkowe specjalne pokwitowania. Wspomniane komisje miały także dokonywać odbioru pomieszczeń opuszczanych przez wojsko.

W Królestwie Polskim powinność kwaterunkowa miała dwie formy: „w naturze” – obejmowała właścicieli domów w Warszawie i innych miastach Królestwa, w których kwaterowało wojsko, pieniężna – dotyczyła właścicieli domów, których nie obowiązywała wcześniejsza forma. Wnosili oni składkę kwaterunkową do ogólnej sumy, z której wypłacano wynagrodzenie finansowe, zgodnie z obowiązującymi taryfami, tym właścicielom, którzy uiszczali tę powinność „w naturze”⁵⁴.

Przydzielaniem pomieszczeń na kwatery dla wojska zajmował się Oddział Kwaterniczy w Wydziale Wojskowym Komisji Wojewódzkiej (a później rządu gubernialnego). Kwaterunek wojskowy opierał się na podziale miasta na cyrkuły, a ich z kolei na sekcje, na czele których stali setnicy. Nie byli oni opłacani, ale ich domy zwolniono z kwaterunku. Ich praca wywoływała wiele skarg mieszkańców, zarzucających im dowolność i nieuczciwość w ustalaniu kwater dla wojska. Oskarżano ich też o branie łapówek⁵⁵.

W magistratach Królestwa Polskiego był specjalny urzędnik, wybierany spośród mieszkańców (mieszczan) – kwatermistrz. Do jego obowiązków należało rozdzielanie żołnierzy w poszczególnych kwaterach i utrzymanie kwater oficerskich w gotowości i właściwym stanie do przybycia użytkowników. Do pomocy przydzielano mu pomocników spośród chrześcijan i żydów⁵⁶.

Poczynione przez wojsko szkody miały być zgłaszane do magistratu, który delegował swego urzędnika, by ten w towarzystwie przedstawiciela jednostki wojskowej ocenił poczynione straty. Skargi i zażalenia właściciele domów objętych powinnością kwaterunkową mogli składać do Komisji Rządowej

⁵⁴ AP Łódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 181.

⁵⁵ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 83.

⁵⁶ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 11.

Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Mogli domagać się zadośćuczynienia za straty poczynione przez kwaterujące oddziały.

Namiestnik nakazywał, by wojska najmujące kwatery ściśle przestrzegały obowiązujących przepisów. Miało to utrzymać dyscyplinę w kwaterujących oddziałach oraz zapobiec niepokojom i nieporozumieniom między żołnierzami a społeczeństwem⁵⁷. Mimo takich zaleceń często dochodziło do konfliktów pomiędzy kwaterującymi żołnierzami a miejscową ludnością, szczególnie często miało to miejsce na przedmieściach, z dala od nadzoru przełożonych⁵⁸.

Zasady zbierania składek na fundusz kwaterunkowy określała specjalnie wydana instrukcja. Zbierał je dwa razy w roku (w czerwcu i listopadzie) kasjer miejski, pod nadzorem burmistrza lub prezydenta miasta. W razie wyczerpania funduszy na wydatki kwaterunkowe można je było – na wniosek deputacji i z upoważnieniem komisji wojewódzkiej – uzupełnić, czerpiąc z innych kas miejskich⁵⁹. Składkę obliczano od wartości ubezpieczeniowej domów, a od kupców i rzemieślników pobierano 7% dochodu rocznego⁶⁰.

Kwatery mogli otrzymać także generałowie i oficerowie, którzy odnieśli rany i zostali uznani za inwalidów, niemogących podjąć czynnej służby wojskowej. Dotyczyło to tylko oficerów służących w armii rosyjskiej, którzy urodzili się w Królestwie Polskim. Uważano jednak, że miejscem takiego pobytu nie może być Warszawa, z racji trudności lokalowych i przeludnienia. Sugerowano, by oficerowie ci wybierali miejscowości, skąd pochodzili. W niektórych przypadkach miały to być kwatery bezpłatne. Kwatera mogła być także przyznana weteranom i oficerom byłego Wojska Polskiego, o ile mieli prawo do niej. Niezbędnym warunkiem były w tym wypadku odpowiednie możliwości kwaterunkowe miasta⁶¹.

Z korespondencji właściwych władz wynika, że fundusze na opłacenie pomieszczeń dla wojska były niewielkie. Poszukiwano więc oszczędności i starano się opłacać tylko te pomieszczenia, w których rzeczywiście wojsko lub oficerowie kwaterowali. Komisja wojewódzka (potem rząd gubernialny), na polecenie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, kierowała do podległych sobie urzędów (wojewódzkich, potem gubernialnych oraz powiatowych) zadanie zebrania informacji o miejscach nadających się na kwatery dla wojska. Sporządzano także wykaz kwater, które zajmowali żołnierze

⁵⁷ AP Łódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 181.

⁵⁸ T. Mencil, dz. cyt., s. 83; L. Madej, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie w latach 1831/1832–1914*, Kraków 2009, s. 145.

⁵⁹ Zob. AP Łódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 184, Instrukcja dla burmistrzów, kassyerów miejskich, oraz deputacyów kwaternicznych, tyżająca się administracji funduszów ze składek kwaterunkowych.

⁶⁰ T. Mencil, dz. cyt., s. 83.

⁶¹ AP Łódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 184.

i oficerowie WP przed wybuchem powstania listopadowego. W wykazach umieszczano nazwę miejscowości, imię i nazwisko właściciela lokalu, przeznaczenie (np. kwatera oficera) i czas kwaterunku, roczną należność za kwaterę i rzeczywiste koszty za czas postojów oraz wykaz poświadczających to dokumentów. Władze cywilne skarżyły się na uciążliwość związane z obowiązkiem kwaterowania wojska i podkreślały, że wypełnianie tej powinności przynosiło ludności straty. Szczególnie dotyczyło to mieszkańców utrzymujących kwaterę dla szeregowych żołnierzy, gdzie prócz zapewnienia miejsca zamieszkania należało także wyżywić żołnierza. Dlatego wnioskowano, by osoby udzielające wojsku kwater nie płaciły już składki⁶².

4.2. Wyszukolenie

Na początku XIX w. nastąpiła w Europie swoista teatralizacja wojny. Efektowne działania, barwna oprawa i ozdobne mundury uczyniły z wojny jeden z ważniejszych elementów życia publicznego. Efektowność starano się także uzyskać na polu bitwy i na placu musztry. Z czasem parada stała się głównym elementem sprawdzającym jakość wyszkolenia żołnierzy. Była też jednym z ulubionych zajęć koronowanych głów⁶³. Zjawisko to nie ominęło i armii rosyjskiej, w której zmieniły się priorytetowe cele wyszkolenia. Najważniejsza stała się musztra i sprawność na defiladach. Wielbicielami parad byli wszyscy ówczesni Romanowowie, wcześniej Paweł I, a potem jego synowie – Aleksander I, Mikołaj I oraz w. ks. Konstanty i w. ks. Michał. W tym samym czasie reformowano armię rosyjską, wzorując się przede wszystkim na armii napoleońskiej. Przejmowano taktykę działań, wyszkolenie i organizację armii, a teorię wojskowości i strategię tworzył napoleoński generał Antoine-Henri Jomini. Jednak, co podkreślali współcześni, reformy rozpoczęto od mundurów⁶⁴.

System szkolenia miał na celu podniesienie sprawności bojowej armii i dzielił się na dwa okresy – letni i zimowy. Okres letni trwał od maja do końca września. Wojsko szkoliło się na różnego rodzaju manewrach – batalionowych, pułkowych oraz tzw. wielkich. Okres zimowy zaś trwał od początku października do końca kwietnia. W tym czasie wojsko przebywało w kwaterach stałych, gdzie prowadzono szkolenie indywidualne.

⁶² Tamże.

⁶³ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 1999, s. 211, 218.

⁶⁴ *История русской армии и флота*, t. V, red. А.С. Гришинский, В.П. Никольский, Н.Л. Кладо, Москва 1911, s. 106; В.М. Безотосный, *Закаленные эпохой. Российский генералитет Александра I*, Москва 2015, s. 73, 175.

W okresie letnim oddziały wchodzące w skład Armii Czynnej, prócz podnoszenia ogólnej sprawności bojowej, kształtowały swą sprawność i mobilność. W ramach szkolenia pokonywano pieszo duże odległości, co wyrabiało u żołnierzy tężyznę fizyczną i podnosiło ich sprawność marszową. Przeważnie udawano się w rejon odbywanych manewrów lub wracano z nich, zmieniano miejsce służby i rejon zakwaterowania lub wypełniano zadania postawione przez przełożonych (np. pełnienie wart w Warszawie lub jednej z twierdz Królestwa). Olbrzymią rolę w tej ciągłej wędrówce odgrywała, wspomniana już niejednokrotnie, rotacja – zarówno oddziałów na obszarze Królestwa, jak i korpusów piechoty w zachodnich guberniach Cesarstwa. Te ciągłe przemarsze miały też inne pozytywne skutki, które były nie mniej pożądane niż tylko podniesienie tężyzny fizycznej. Pomagały one w utrzymaniu dyscypliny, ponieważ żołnierze byli prawie cały czas pod kontrolą przełożonych, a zmęczenie fizyczne skutecznie hamowało nieregularne zachowania.

W okresie 1815–1830 w oddziałach rosyjskich stacjonujących w Królestwie językiem komendy był rosyjski, obowiązywały w nich także rosyjskie regulaminy. W ramach integracji sił zbrojnych Cesarstwa z WP oficerowie rosyjscy musieli znać także polskie komendy, a oficerowie polscy – komendy rosyjskie, co było związane ze wspólnym szkoleniem oraz przyszłymi działaniami bojowymi. W tym celu wydano specjalny zbiór komend w języku polskim i rosyjskim⁶⁵. W czasie wspólnych ćwiczeń oddziałów polskich i rosyjskich w. ks. Konstanty wydawał komendy w języku polskim lub rosyjskim, co było uzależnione od tego, które wojska przeważały w danej chwili na placu. W ramach integrowania oddziałów kierowano do pułków polskich grupy z oddziałów rosyjskich i na odwrót⁶⁶. Dowództwo oddziału gwardii rosyjskiej (gen. Dmitrija Kuruta) rozpatrywało możliwość wysłania do Petersburga płk. Kazimierz Trębickiego, którego uważano za zdolnego oficera i chciano, by poznał służbę w gwardii rosyjskiej⁶⁷.

W omawianym okresie największą wagę przykładano do musztry i jak najdokładniejszego wykonywania poleceń przełożonych. Wyszukolenie oddziałów podległych w. ks. Konstantemu, zarówno gwardii rosyjskiej, jak i WP, było wzorowe i lepsze niż w pozostałych oddziałach armii rosyjskiej. Niektóre opracowania powstałe na przełomie XIX i XX w. podają

⁶⁵ *Zbiór komendnych wyrazów w języku rosyjskim i polskim stosownie do rozkazów Jego Cesarzewiczowskiej Mości Wielkiego Xsiążęcia Konstantyna ułożony*, Warszawa 1815.

⁶⁶ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 44–45; M. Trąbski, *Armia wielkiego księcia Konstantego. Wyszukolenie i dyscyplina Wojska Polskiego w latach 1815–1830*, Oświęcim 2013, s. 107.

⁶⁷ GARF, f. 728, op. 1, cz.1, d. 1026, cz. 1, k. 16, Raport gen. Kuruty dla w. ks. Konstantego, 5 VII 1816 r.

informację o lepszym wyszkoleniu pułków rosyjskich, co miało przyczynić się do powstawania niechęci między formacjami polskimi i rosyjskimi stacjonującymi w Warszawie. Inni znów, głównie Polacy, wyszkoleniu oddziałów rosyjskich zarzucali sztuczność i nienaturalność, co miało być widoczne na placu Saskim, gdzie odbywały się defilady, rozprowadzenia i odprawy wart. Jednak imponująca lista osób nagradzanych pochwałą w rozkazie dziennym za poziom wyszkolenia i znajomości musztry potwierdza wysoką jakość wyszkolenia warszawskiego garnizonu⁶⁸. Cały przebieg służby wartowniczej był szczegółowo opisany w instrukcji, poczynając od odprawy wart, na zdaniu warty zmiennikom skończywszy. Rozrysowano różne warianty ustawień wojska na placu apelowym, podawane komendy, przejście posterunków, kontrole itp.⁶⁹ W celu podniesienia poziomu wyszkolenia wydawano instrukcje musztry innym oddziałom, a nawet batalionom prowiantowym⁷⁰.

Po 1831 r. wyszkolenie indywidualne żołnierzy nabrało większego znaczenia. Znajomość musztry, szczególnie paradnej, nadal była ważnym elementem wyszkolenia, jednak zaczęto przykładać większą wagę do znajomości służby liniowej, sprawności marszowej i czynności przydatnych na polu walki. Poziom wyszkolenia podległych sobie wojsk szczególnie interesował marszałek Iwana Paskiewicza – dowódcę Armii Czynnej, o czym często informował on cara, np. w jednym z raportów z 23 kwietnia (5 maja) 1838 r., gdzie wyrażał opinie dotyczące sprawności strzeleckiej żołnierzy oraz prowadzenia ostrzału kartaczami i szrapnelami⁷¹.

Podobnie jak w okresie przedpowstaniowym, swoistym sprawdzianem wyszkolenia wojsk rosyjskich w Królestwie był udział w różnego rodzaju przeglądach i paradach. Ta formalna i widowiskowa kontrola sprawności wojska nie zawsze odzwierciedlała rzeczywistą sprawność bojową oddziałów.

⁶⁸ Zob. RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109; Приказы Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенные в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус за 1818–1830, Варшава 1818–1830; Н.К. Шильдер, *Император Александр Первый, его жизнь и царствование*, t. IV, С.-Петербург 1898, s. 22; *История русской армии и флота...*, t. V, s. 106; Б.Н. Сорокин, *Наше прошлое: боевая жизнь и мирная служба лейб гвардии Литовского полка. краткий исторический очерк*, Варшава 1900, s. 111; А. Jełowicki, *Moje wspomnienia. Xięga pierwsza*, Paryż 1839, s. 114–115; W. Łukasinski, *Ратнік*, Warszawa 1986, s. 49–50.

⁶⁹ *О службе в гарнизоне или о разводе, калаулах и проч. Издано по повелению повелению Его Императорского Высочества Цесаревича Великого Князя Константина Павловича*, Варшава 1816.

⁷⁰ *Правила построений и движений фуриштатского баталиона по мирному положению и по военному. Издано по повелению Его Императорского Величества Цесаревича Великого Князя Константина Павловича*, Варшава 1823.

⁷¹ Zob. RGIA, f. 1018, op. 6, d. 6.

Pozwalała za to skupić się na sprawdzeniu znajomości musztry i regulaminów, a także doskonaleniu efektywnych manewrów na placu. W każdej podróży władcy po Cesarstwie jednym z ważniejszych elementów był udział w szkoleniu wizytowanych jednostek oraz przyjmowanie defilad. W dziennikach ze swych podróży każdy z carów czy wielkich książąt umieszczał informacje o swoim udziale w defiladach i szkoleniu wojsk⁷². Parady i przeglądy organizowano bardzo często, z okazji świąt państwowych, kościelnych, wizyt cara i jego rodziny, a także obcych władców, ważnych gości, a nawet przybycia pułku do Królestwa Polskiego w ramach rotacji wojsk. Prócz elementu widowiskowego defilady miały także znaczenie symboliczne, pokazywały bowiem, kto panuje nad Wisłą oraz jak silna jest jego władza.

Jednym z podstawowych zadań wojska w Królestwie było trzymanie wart na wyznaczonych posterunkach. Znajdowały się one przed siedzibami władz lokalnych, urzędami, obiektami wojskowymi, magazynami, wartowniami, więzieniami itp. Warty pełnili głównie żołnierze batalionów inwalidów. W ważniejszych miejscach wyznaczano także skład wart spośród żołnierzy Armii Czynnej oraz pułków kozackich. W zależności od wielkości miejscowości, liczby urzędów i obiektów chronionych wystawiano odpowiednią ilość posterunków. Dowódcą warty mógł być oficer, jednak o wiele częściej był to podoficer. Skład warty stanowili żołnierze niższej rangi, czyli szeregowi i podoficerowie⁷³.

W każdej guberni wystawiano określoną liczbę posterunków, uzależnioną od jej politycznego i militarnego znaczenia. Na terenie Królestwa Polskiego i w twierdzy Brześć Litewski wystawiano łącznie 910 posterunków wartowniczych. W guberni augustowskiej wojsko wystawiało 53 posterunki, w płockiej – 90, w warszawskiej – 410, w lubelskiej – 183, w radomskiej – 116 i w twierdzy Brześć Litewski – 58⁷⁴. Do tej liczby dochodziły jeszcze posterunki wystawiane doraźnie lub okresowo oraz istniejące przy punktach przekazywania schwytanych dezertersów – w Kaliszu i Tomaszowie. W ważniejszych miastach lub w przypadku zagrożenia porządku publicznego warty były wzmocniane przez patrole⁷⁵.

Trzymanie wart oraz służba patrolowa wiązała się z policyjnymi, a nawet represyjnymi zadaniami wojska. Często pododdziały poszczególnych pułków kierowano do wsparcia oddziałów celnych czy policyjnych. Poszczególne

⁷² Szczegółowe zapiski ze swych podróży po Rosji i innych państwach Europy prowadził m.in. Mikołaj I. Dotyczą one głównie oficjalnych wizyt, a jednymi z częściej pojawiających się informacji były wzmianki o udziale w przeglądach wojsk; zob. GARF, f. 672, op. 1, d. 35.

⁷³ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 45.

⁷⁴ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 138; WSORI, t. XV, cz. 1, s. 130–131; cz. 2, s. 28–29; cz. 3, s. 58–59, 62; cz. 4, s. 45–46; cz. 5, s. 313–317.

⁷⁵ WSORI, t. XV, cz. 5, s. 317.

roty były też wysyłane do tłumienia wystąpień chłopskich, jak np. 30 marca 1850 r. do wsi Kupiski w powiecie łomżyńskim⁷⁶.

Jedną z podstawowych form sprawdzania poziomu wyszkolenia wojska w czasie pokoju, prócz opisanych wcześniej i ulubionych przez władców parad, były manewry. Wyróżniano kilka ich rodzajów, w zależności od liczby uczestniczącego w nich wojska. Mogły być manewry jednego rodzaju wojsk, np. piechoty lub kawalerii, bądź kilku rodzajów wojsk, np. piechoty, kawalerii i artylerii. Jednak najwyższą organizacyjnie formą były tzw. wielkie manewry, w których uczestniczyły oddziały różnych rodzajów broni i tysiące żołnierzy, niekiedy nawet cały korpus piechoty. Manewry pułkowe i różnych rodzajów wojsk odbywały się w pobliżu miejsc stałego zakwaterowania, natomiast tzw. wielkie manewry – w miejscach wyznaczonych przez przełożonych⁷⁷. W Królestwie przeważnie miało to miejsce pod Warszawą (Powązkowskie Pola Wojenne) lub sporadycznie w innych miejscach, np. pod Brześciem Litewskim.

Schemat manewrów był bardzo podobny i przez wiele lat nie ulegał większym zmianom. Polegał na pozorowaniu działań ofensywnych lub defensywnych przez siły własne i przeciwnika. Ćwiczone przemarsze, budowanie przepraw przez rzeki, pokonywanie tychże przepraw przez duże jednostki wojskowe itp. Manewry kończyły się przeważnie efektowną szarżą kawalerii w pobliżu, a nawet w kierunku stanowiska obserwacyjnego, na którym znajdował się często władca wraz ze swą żoną i zaproszonymi gośćmi. Ocena manewrów była przeważnie wysoka, osiągnęto zamierzone cele, a wojsko było wyszkolone wzorowo, co odzwierciedlały rozkazy dzienne wydawane przez cara.

Wśród wielu manewrów przeprowadzanych przez armię rosyjską kilka zwróciło uwagę współczesnych. W okresie przedpowstaniowym były to manewry pod Brześciem Litewskim jesienią 1823 r. Brały w nich udział oddziały połączonych korpusów polskiego i litewskiego. Oba korpusy były rozłożone na obu brzegach rzeki Bug w okolicy Brześcia. Korpusem Polskim dowodził gen. Stanisław Potocki, Korpusem Litewskim – gen. Fiodor D’Auvray, a rezerwą obu korpusów – gen. Wincenty Krasiniński. Łącznie wojska liczyły 68 796 żołnierzy. Mimo że w czasie manewrów wojsko pogubiło się, złamało szyk, linię itp., w ogólnym podsumowaniu panujący – Aleksander I – i jego żona byli z całego szkolenia bardzo zadowoleni⁷⁸.

Innymi spektakularnymi ćwiczeniami były manewry pod Kaliszem jesienią 1835 r., które miały ukazać braterstwo broni armii rosyjskiej i pruskiej. Brały w nich udział oddziały rosyjskie i pruskie. Pod Kalisz ściągnięto

⁷⁶ *Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка*, Москва 1911, s. 34.

⁷⁷ Zob. rozdz. 2: Struktura, liczebność i dyslokacja armii rosyjskiej w Królestwie Polskim.

⁷⁸ Zob. W. Tokarz, dz. cyt., s. 203–204; B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 40–42; *Jenerał Zamojski 1803–1868*, t. I: 1803–1830, Poznań 1910, s. 150–151.

oddziały gwardii rosyjskiej i grenadierów, oddziały kozackie, konne muzułmańskie, artylerię. Łącznie zgrupowano tam 54 700 żołnierzy. Część oddziałów gwardii przybyła z Petersburga drogą morską przez Gdańsk, a potem przez Prusy do Kalisza. Co interesujące, paradą wojskową kierował osobiście Mikołaj I. Manewrom towarzyszyło spotkanie cara z królem pruskim Fryderykiem Wilhelmem III, a do Kalisza przybyło około 500 gości, książąt pruskich, niemieckich i austriackich. Zapewniono im bogaty program atrakcji, oprócz organizacji manewrów wojskowych i defilad zadbano także o rozrywkę kulturalną, którą miał zapewnić miejscowy teatr. Wydano nawet specjalną broszurę omawiającą dzieje Kalisza. Z powodu obecności wielu ważnych osobistości zwiększono środki bezpieczeństwa, kontrolowano przepływ ludności w mieście i okolicy⁷⁹.

W omawianym okresie wiele koronowanych głów i członków rodów wielkopsiadających podróżowało po Królestwie Polskim i sąsiednich państwach. Nieodzownym elementem takich wizyt były przeglądy wojsk i udział w manewrach. Wizyty te były szczegółowo planowane, dbano o zabezpieczenie przejazdu przez odwiedzane tereny, szczególnie przez asystę honorową⁸⁰. Aleksander I w Warszawie bywał często, niemal każdego roku. Wizyty te były swoistą prezentacją władzy cara wobec społeczeństwa polskiego i Europy Zachodniej. Miały ukazać Aleksandra I jako władcę otwartego, łaskawego i tolerancyjnego, którego wizerunek różnił się znacząco od tradycyjnego obrazu samodzierżcy, kreowanego na użytek rosyjskich poddanych. Następca Aleksandra I – Mikołaj I – nie prowadził już takiej polityki względem Polaków jak jego starszy brat. Do Warszawy jako władca przybył dopiero w 1829 r., na swą koronację, a następnym razem był w 1830 r., na otwarciu i zamknięciu obrad sejmu⁸¹.

Wizyta władcy w Warszawie i Królestwie była dużym przedsięwzięciem logistycznym. Przygotowywano miejsca, gdzie miał mieszkać (np. pałac w Łazienkach) i które miał odwiedzać. Planowano szczegółowo trasy, spotkania i terminy przejazdów. Mimo że wizyta była oficjalna, najwięcej czasu poświęcano w niej sprawom wojskowym. Wizytowanie obiektów koszarowych, szczególnie tych, w których kwaterowała gwardia rosyjska, a także

⁷⁹ GARF, f. 672, op.1, d. 72, 73; *Военная энциклопедия*, t. X, С.-Петербург 1912, s. 310–311; Н.И. Тенишев кн., *Описание занятий войск императорско-российских и королевско-пруссских, бывших в сборе при городе Калише в 1835 году, в присутствии их величеств императора всероссийского Николая I и короля прусского Фридриха Вильгельма III*, Санктпетербург 1837; *Историческая воспоминания о Калише*, Калиш 1835.

⁸⁰ Zob. GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1095.

⁸¹ Н.М. Филатова, *Варшавская коронация Николая I в 1829 г. Русский и польский взгляды*, w: *Романовы в дороге. Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу*, red. М.В. Лескинен, О.В. Хаванова, Москва–Санкт-Петербург 2016, s. 63–64.

jednostek wojskowych, przyjmowanie defilad i oglądanie manewrów zajmowało zdecydowanie więcej czasu niż spotkania z przedstawicielami władz Królestwa. W tym wypadku należy jednak uwzględnić to, że przedstawicielem tych władz był także w. ks. Konstanty, co dawało możliwość zaznajomienia się z sytuacją Królestwa nie tylko podczas oficjalnych wizyt. Nie zapomniano też o posłudze duchowej, którą przy carze pełnił jeden z kapelanów pułków rosyjskich stacjonujących w Warszawie. Nabożeństwa specjalnie dla cara odprawiano w kaplicy zamkowej. W czasie jednej z wizyt (na początku 1823) Aleksander I wziął udział w nabożeństwie w tejże kaplicy zamkowej oraz w poświęceniu sztandarów utworzonych w Królestwie pułków gwardii – Podolskiego Pułku Kirasjerów, Pułku Ułanów JCM Cesarzewicza oraz Litewskiego i Wołyńskiego Pułku Gwardii. W uroczystości tej uczestniczyli generałowie i oficerowie rosyjscy i polscy oraz pododdziały z wymienionych pułków: po dwie rotę z pułków piechoty gwardii oraz po szwadronie z pułków kawalerii gwardii. Asystę honorową przy sztandarach pełniły plutony z każdego z wymienionych pułków⁸².

Jedną z największych warszawskich uroczystości, w której brał udział car, była koronacja Mikołaja I na króla Polski w 1829 r. Wjeżdżający do Warszawy 5(17) maja Mikołaj I, w. ks. Michał Pawłowicz i w. ks. Aleksander Mikołajewicz (następca tronu) byli w polskich mundurach 1. psk. Kilka dni później – 9(21) maja – na placu Saskim miała miejsce defilada, w której brały udział oddziały polskie i rosyjskie. Koronacja odbyła się 12(24) maja na Zamku Królewskim, a cały jej przebieg był, jak zawsze, szczegółowo zaplanowany. Religijną oprawę ceremonii zapewnił biskup Jan Paweł Woronicz, który wręczył Mikołajowi I koronę (cesarzowej Anny Iwanowny), a tenże założył ją sobie na głowę. Po koronacji oddano 101 wystrzałów armatnich, biły także dzwony we wszystkich kościołach Warszawy. W ramach wart honorowych zaplanowano też ustawienie na ulicach miasta, wzdłuż trasy przejazdu monarchy, naprzemiennie pułków polskich i rosyjskich⁸³. Odbiór społeczny tego wydarzenia był różnorodny – z pewnością inaczej odbierali go Polacy (tu była też większa różnorodność opinii), a inaczej Rosjanie⁸⁴.

Wizyty monarchy w Królestwie po 1831 r. miały zgoła odmienny charakter. Nie starano się już, tak jak poprzednio, zabiegać o względy polskiego społeczeństwa. Pokazywano siłę i potęgę władzy, a nie jej ustępliwość względem poddanych. Głównymi punktami tych wizyt były inspekcje wojsk i obiektów wojskowych oraz defilady. W czasie przejazdów członków

⁸² GARF, f. 728, op. 1, d. 1151.

⁸³ Zob. GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1567; *Столетие военного министерства...*, t. II, cz. 3, s. 208–209; Н.М. Филатова, dz. cyt., s. 69–70.

⁸⁴ Zob. *Записки К.К. Мердера*, „Русская Старина” XLVI, 1885, nr 4, s. 87–106; Н.М. Филатова, dz. cyt., s. 70–78.

rodziny cesarskiej na ulicach miast ustawiano, jak zazwyczaj, szpaler wojsk, który witał dostojnych gości dźwiękami orkiestry wojskowej, trąbek, werbli i gromkimi okrzykami „ura!”⁸⁵.

Harmonogram wizyty członków rodziny cesarskiej w Królestwie był bardzo bogaty, ale przebiegał według określonego schematu. Przykładem jest wizyta w maju 1850 r. cara Mikołaja I i w. ks. Konstantego Mikołajewicza. Z Bobrujska do Brześcia Litewskiego przybyli oni 9 maja i dokonali tam przeglądu Aleksandrowskiego Korpusu Kadetów oraz obserwowali szkolenie 3. Dywizji Grenadierów i Brygady Rezerwowej 6. DP, a po południu ćwiczenia wspomnianego korpusu kadetów. 11 maja wyjechali do Iwangorodu, gdzie przybyli następnego dnia. Tam skontrolowali twierdzę oraz stacjonujące w niej 2. i 3. batalion saperów. Z Iwangorodu udali się do Warszawy, gdzie dokonali przeglądu wojsk zebranych w obozie pod miastem oraz obejrzeli budynki Cytadeli. Po kilku dniach, 17 maja, pociągiem pojechali do Skierniewic, skąd udali się na manewry II KP, które odbywały się pod Łowiczem. 19 maja wrócili do Warszawy, skąd następnego dnia udali się do twierdzy Nowogeorgijewsk, gdzie kontrolowali stan fortocy. 21 maja przybyli kolejną do Suwałk, gdzie obserwowali manewry jednostek wchodzących w skład 1. Lekkiej Dywizji Kawalerii i 3. Dywizji Piechoty. Po przeglądzie udali się do Wilna, gdzie program pobytu był bardzo zbliżony do przedstawionego powyżej⁸⁶.

W 1850 r. Mikołaj I przebywał w Warszawie kilkakrotnie. W czasie swego pobytu w początkach września tradycyjnie dokonał przeglądu wojsk ćwiczących na Powązkowskim Polu Wojennym. Następnego dnia wraz ze swą żoną udał się kolejną do Ołomuńca. Wracając stamtąd, ze spotkania z Franciszkiem Józefem, ponownie zawitał do Warszawy, gdzie pod koniec września odbył się zjazd trzech cesarzy – Mikołaja I, Franciszka Józefa i Fryderyka Wilhelma IV. Jak zwykle dla uatrakcyjnienia pobytu koronowanych głów odbyły się wielkie manewry wojskowe⁸⁷.

Interesująco przedstawiała się wizyta Mikołaja I w Warszawie w październiku 1850 r. Jej powodem było jubileusz pięćdziesięciolecia służby wojskowej namiestnika Królestwa Polskiego, marszałka Iwana Paskiewicza. Car przybył do Warszawy rano, prosto z Białej Cerkwi. W tym czasie w mieście było już wielu ważnych gości. Raport żandarmów wymienia księcia niderlandzkiego z żoną, ks. Hessen-Kossel-Szlezwik-Holstein-Zonderburg-Glicksburg i Eugeniusza Wirtemberskiego, wieczorem przybyła też w. ks. Olga

⁸⁵ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 73.

⁸⁶ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 191, k. 5–6.

⁸⁷ Д.А. Милютин, *Воспоминания 1843–1856*, red. Л.Г. Захарова, Москва 2000, s. 209–211, 214–216.

Mikołajewna z mężem. Następnego dnia car dokonał przeglądu pułku hużarów w. ks. Olgi Mikołajewny i przedstawił ją owemu pułkowi. Potem wszyscy udali się do cerkwi, gdzie byli już zgromadzeni wszyscy generałowie i oficerowie. Wieczorem do Warszawy przybyli też w. ks. Mikołaj Mikołajewicz i w. ks. Michał Mikołajewicz. 5 października 1850 r. o godz. 11 przed kwaterą Paskiewicza w Alejach Ujazdowskich zebrano wszystkich generałów i oficerów przebywających w Warszawie, a niebędących na służbie. Wzdłuż alej stała asysta honorowa z Ołoneckiego pułku piechoty, a przed kwaterą Paskiewicza pułk jegrów jego imienia. O godz. 11 na miejsce przybył też Mikołaj I z asystą i wręczył Paskiewiczowi buławę marszałkowską (niósł ją syn namiestnika). Pruska delegacja oznajmiła, że doceniając zasługi Iwana Paskiewicza, król pruski wyznaczył go na dowódcę 1. pruskiego pułku piechoty (najstarszy pułk w armii pruskiej). Na cześć nowego marszałka oddano 51 salw armatnich, a cała uroczystość zakończyła się tradycyjnie defiladą i uroczystym obiadem⁸⁸.

Defilady miały prawie zawsze podobny przebieg. Niekiedy jednak miały miejsce pewne drobne zmiany, zależne od kaprysu panującego. We wrześniu 1852 r. Mikołaj I w drodze do Warszawy odwiedził Korpus Kadetów w Brześciu Litewskim. Dokonany przegląd szkoły tak go zadowolił, że postanowił sprowadzić część kadetów do Warszawy na mające się tam odbyć uroczystości. W Warszawie planowane było spotkanie Mikołaja I z Franciszkiem Józefem i Fryderykiem Wilhelmem IV. W okolicach stolicy znajdowało się wówczas około 150 tys. żołnierzy rosyjskich, a wiele jednostek wojskowych Armii Czynnej przybyło z terenów leżących w głębi Cesarstwa. Koronowane głowy miały witać warty honorowe ustawione wzdłuż ulic miasta. Jedną z nich miał też trzymać oddział złożony z małych kadetów. Polecenie otrzymano 19 września, a dwa dni później wieczorem kadeci mieli witać przybywającego do Warszawy Franciszka Józefa. Błyskawicznie jak na owe czasy – przez dzień i noc – kadetów dowieziono pocztowymi powozami z Brześcia do Warszawy. Zakwaterowano ich w koszarach batalionu saperów w Ujazdowie i podzielono na dwa oddziały, z których jeden witał Franciszka Józefa (tak jak planowano), a drugi – Fryderyka Wilhelma IV, co było nowym pomysłem Mikołaja I. Wszystkie zgromadzone w Warszawie i okolicy oddziały brały udział w manewrach i defiladach⁸⁹.

Niektóre z uroczystości odbierano ambiwalentnie. Jako przykład można przywołać odsłonięcie pomnika poległych w 1830 r. generałów – Stanisława Floriana Potockiego, Ignacego Blumera, Maurycego Haukego, Józefa

⁸⁸ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 191, k. 83.

⁸⁹ П.И. Бригадин, А.М. Лукашевич, *Мятежный корпус: из истории Александровского Брестского кадетского корпуса (1842–1863)*, Минск 2007, s. 63–66.

Nowickiego, Tomasza Jana Siemiątkowskiego, Stanisława Trebickiego oraz płk. Filipa Nereusza Meciszewskiego. Odbywającą się 29 listopada 1855 r., w 25. rocznicę wybuchu powstania listopadowego i samego wydarzenia, paradą kierował gen. Wincenty Krasicki. Odbiór społeczny tego wydarzenia był nieprzychylny dla władz⁹⁰.

Mimo intensywnego szkolenia i ciągłej kontroli manewrów i parad przez przełożonych prawdziwym sprawdzianem dla armii był udział w konfliktach zbrojnych. Obfitowała w nie burzliwa w dziejach kontynentu pierwsza połowa XIX w., a armia rosyjska była jednym z głównych uczestników tych wojen. Zgodnie z wolą cara armia rosyjska mogła być wykorzystana w każdej chwili do różnych działań także poza granicami Cesarstwa. Dotyczyło to stacjonującego na granicy Królestwa Korpusu Litewskiego i rosyjskich oddziałów gwardii rozlokowanych w Królestwie. Pierwsza okazja do wykorzystania Korpusu Litewskiego nadarzyła się już w 1821 r., kiedy to planowano, w ramach realizacji celów Świętego Przymierza, wysłać go do tłumienia powstania w Królestwie Sardynii. Ostatecznie do wymarszu nie doszło, ponieważ wcześniej – w kwietniu 1821 r. – powstanie stłumiono⁹¹.

Do sprawdzenia rzeczywistej sprawności bojowej warszawskiego oddziału gwardii rosyjskiej doszło 29 listopada 1830 r., gdy musiał się on zmierzyć z rozpoczynającym się powstaniem listopadowym. Po ataku powstańców na Belweder i bezskutecznych poszukiwaniach w. ks. Konstantego, spiskowcy wycofali się w stronę Warszawy. Wiadomość o wybuchu powstania miał przynieść oddziałom rosyjskim pchor. Aksiuk z Wołyńskiego Pułku Gwardii, który był w tym czasie słuchaczem w Szkole Podchorążych w Warszawie. Uwięziony przez polskich podchorążych, zdołał im uciec i dotrzeć do rosyjskich pułków stacjonujących nieopodal Belwederu⁹². W ciągu kwadransa do Belwederu wyruszył Podolski Pułk Kirasjerów Gwardii, a zaraz za nim Pułk Ułanów JCM Cesarzewicza i Grodzieński Pułk Huzarów. Pozostałe oddziały gwardii rosyjskiej – Litewski i Wołyński Pułk Gwardii, mimo prób ich rozbrojenia przez powstańców, wyszły z koszar i udały się w stronę Belwederu. Następnego ranka oddziały gwardii rosyjskiej wraz

⁹⁰ *Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. I, red. S. Karwowski, Poznań 1913, s. 391.

⁹¹ Zob. *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел*, t. XII, Москва 1980, s. 476, Маршруты и состав русских войск, направляемых в Италию, 3(15) III 1821 г.

⁹² Aksiuk został uwięziony przez polskich podchorążych. Uciekł im i po dotarciu do najbliższych pułków rosyjskiej gwardii zawiadomił ich dowódców – barona Pritwica i płk. Owandera o zaszyłych wypadkach. Za ten czyn został awansowany na stopień oficerski. Po stłumieniu powstania odszedł z armii; RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, k. 1a.

z wiernymi carowi oddziałami polskimi rozłożyły się za rogatką moko-towską, a sam w. ks. Konstanty z małżonką rozlokowali się w Wierzbnie. Mimo nalegań generałów Gerstenzweiga i Dannenberga, by wielki książę przeszedł do działań zaczepnych i odbił Warszawę, tenże zdecydowanie odmówił. Władze powstańcze porozumiały się z Konstantym, który mógł opuścić tereny Królestwa wraz oddziałami gwardii rosyjskiej oraz pododziałami stacjonującymi w twierdzy Modlin. Jednostki te przekroczyły Wisłę i udały się przez Lubelszczyznę w kierunku Włodawy, gdzie przekroczyły granice Królestwa. Przemarsz w. ks. Konstantego i jego gwardii odbywał się w trudnych warunkach, bez odpowiednich taborów i wyposażenia, jednak przez całą drogę otrzymywali oni pomoc ze strony władz lokalnych⁹³. Nie wszyscy Rosjanie odeszli z Warszawy z wielkim księciem. Część oficerów i cywili pozostała w Królestwie, oficerowie zostali uwięzieni⁹⁴.

Po stłumieniu powstania listopadowego władze rosyjskie zastanawiały się, co zrobić z wziętymi do niewoli polskimi żołnierzami. Paskiewicz proponował, by sformować z nich samodzielne pułki. 20 tys. polskich jeńców miałyby tworzyć sześć trójbatalionowych pułków piechoty i jeden dziesięcioszwadronowy pułk dragonów. Ich dowódcami mieli być sprawdzeni rosyjscy oficerowie. Trzy czwarte oficerów i podoficerów też miało być Rosjanami. Pułki te miałyby stacjonować w Besarabii i na Krymie oraz na linii kaukaskiej i orenburskiej. Namiestnik nie zalecał przeniesienia ich do Gruzji, ponieważ mogło to grozić uciezkami do Persji⁹⁵. Mikołaj I zaproponował z kolei, by część wziętych do niewoli polskich żołnierzy skierować do rosyjskich

⁹³ Korespondencja urzędowa wymienia miejsca i czas pobytu wojsk oraz ilość dostarczonej żywności, furazu i słomy. Autentyczność podawanych informacji potwierdzali rosyjscy dowódcy odpowiedniego szczebla (np. szwadronu czy batalionu); zob. AP Lublin, Komisja Województwa Lubelskiego, sygn. N-515; A. Kraushar, *Wielki książę Konstanty i obywatele lubelscy. Epizod historyczny z czasu odwrotu wojsk rosyjskich za Bug w r. 1830 (ze źródła archiwalnego)*, Kraków 1907; A. Barańska, *Wymarsz korpusu wielkiego księcia Konstantego z Królestwa Polskiego w świetle wspomnień Nadzieży Iwanowny Golicyny*, „Teki Komisji Historycznej Oddział Lubelski PAN” VIII, 2011, s. 16–30.

⁹⁴ W momencie wybuchu powstania do polskiej niewoli dostali się m.in. pułkownicy: Nikołaj Fokicyn, Grigorij Katanow, Aleksandr Masłow, Matejasz Olszewski; podpułkownicy: Akim Ignatiew, Aleksandr Tarnowski; mjr Iwan Panow; sztabkapitanowie: Georgij Aderkas, Alfred Domożyrow, Silwestr Kuźmin, Iwan Nosow, Wilhelm Ropp, Aleksandr Roth; zob. J. Warmiński, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 2006, s. 205–213; tenże, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” XXX, 1988, s. 157–183.

⁹⁵ Zdaniem Paskiewicza Polacy mogliby wnosić w pułkach rosyjskich ducha demokracji i wolnomyslicielstwa, co szkodziłoby dyscyplinie. Rosyjskim żołnierzom dziwne mogłoby się wydawać, że Polacy, mimo że zbuntowali się przeciw carowi, służą w wojsku 15, a nie przepisowe 25 lat; zob. RGIA, f. 1018, op. 4, d. 1, k. 1–5v.

jednostek w głębi Rosji⁹⁶. Ostatecznie większość jeńców wysłano do oddziałów Straży Wewnętrznej stacjonujących na terytorium całego Cesarstwa (13 769 osób) oraz do Korpusu Kaukaskiego (9100 osób). Kierowano ich także do rot aresztanckich Korpusu Inżynieryjnego, Samodzielnego Korpusu Orenburskiego (3705 osób) i Samodzielnego Korpusu Syberyjskiego (3546 osób). Niewielką liczbę żołnierzy przeniesiono także do oddziałów Armii Czynnej stacjonującej w zachodnich guberniach Cesarstwa⁹⁷ oraz do formacji podlegających marynarce wojennej i strzegących wybrzeży Morza Czarnego⁹⁸.

Powstanie listopadowe, zwane też wojną polsko-rosyjską 1830–1831, opisano stosunkowo szybko i dokładnie. Przebieg konfliktu podzielono na dwie kampanie: od czasu wejścia wojsk rosyjskich na teren Królestwa do bitwy pod Ostrołęką 14(26) maja 1831 r. oraz od tejże bitwy do zakończenia działań bojowych⁹⁹. To skutkowało odpowiednimi adnotacjami w dokumentach personalnych oficerów i żołnierzy, którym zapisywano udział w kampaniach wojennych, co z kolei miało bezpośredni wpływ na otrzymywane odznaczenia, nagrody i czas wysługi.

4.3. Udział w działaniach bojowych

Na początku 1846 r. w Krakowie miały miejsce próby wywołania powstania, które w zamierzeniach powinno objąć ziemie wszystkich trzech zaborów. Wydarzenia te budziły zaniepokojenie władz rosyjskich, obawiających się, by wybuchła w lutym insurekcja nie przeniosła się na ziemie Królestwa. W korespondencji Iwana Paskiewicza z carem Mikołajem I temat ten był omawiany szczegółowo. Namiestnik wysunął konkretne propozycje zażegnania tego zagrożenia. Zaproponował wysłanie do Krakowa wojsk, które opanowałyby miasto. Na czele tych oddziałów, na prośbę władz pruskich, postawiono gen. Fiodora Rüdigera, który miał tam reprezentować interesy Rosji. Już w 1831 r. był on w Krakowie w podobnej roli, znał teren i ludzi tam zamieszkujących. Paskiewicz planował Kraków zająć „z marszu”.

⁹⁶ [А.П.] Щербатов кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, t. IV, С.-Петербург 1894, s. 158–1616, List Mikołaja I do ks. Iwana Paskiewicza, nr 11, 15(27) X 1831 r.

⁹⁷ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России, Русские в Польше*, Москва 1999, s. 38, przyp. 3.

⁹⁸ W wykazach zbiorczych określano liczbę polskich żołnierzy wcielonych do poszczególnych oddziałów z podziałem na osoby pochodzące z Królestwa Polskiego i guberni zachodnich; RGAW-MF, f. 283, op. 3, d. 2753.

⁹⁹ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5180.

Z powodu zagrożenia buntem w Królestwie namiestnik nakazał naczelnikom wojskowym i dowódcom rot pojmać na podległym im terenie wszystkich podejrzanych i oddać ich pod straż. Winni mieli być karani śmiercią przez sąd wojskowy. Takie surowe prawa Paskiewicz doradzał carowi utrzymać przez okres około czterech lat, co uspokoiłoby wrzenie rewolucyjne wśród szlachty. Doradzał też, by podobne prawa wprowadzono w Galicji. W kolejnych raportach Paskiewicz przedstawił różne warianty rozwoju sytuacji w Krakowie oraz wykorzystania wojsk rosyjskich:

- 1) bunt zostaje uśmierzony, Kraków zdobyty, a wszystkie organizacje spiskowe wykryte;
- 2) Austriacy własnymi siłami tłumią zamieszki;
- 3) wskutek działań powstańczych Austriacy zostaliby wyparci z Galicji;
- 4) po początkowym wyparciu Austriacy ponownie wejdą do Galicji i pokonają powstańców;
- 5) bunt rozprzestrzeni się na Węgry, a Austria nie będąc w stanie walczyć jednocześnie z dwoma powstaniami, będzie potrzebowała pomocy.

Przewidywał, że wojska rosyjskie powinny opanować Kraków i pozostać tam do czasu uspokojenia sytuacji. W Galicji żołnierze mieli zająć pozycje obserwatorów gotowych w każdej chwili do podjęcia zdecydowanych działań. Jeżeli sytuacja Austrii byłaby nadal niekorzystna, armię rosyjską należałoby rozwinąć do stanów osobowych czasu wojny i przenieść poszczególne korpusy piechoty Armii Czynnej w stronę granicy z Austrią. II Korpus stacjonowałby w dotychczas zajmowanym rejonie (Litwa), III (Królestwo Polskie) i IV (Wołyń) miałyby przejść w stronę Krzemieńca, I Korpus pozostawałby w dotychczas zajmowanym miejscu (południowa Ukraina). W sytuacji rozwoju powstania planowano przesunąć II KP z Litwy do Królestwa, a III i IV KP skierować do walk w Galicji. Jeśli Austria poprosiłaby Rosję o pomoc, sposób wykorzystania korpusów byłby prawie taki sam. III i IV KP miałyby wziąć udział w walkach w Galicji, II KP zająć kwatery w Królestwie, a I KP rozlokować się na terenie Litwy i Ukrainy. Wcześniejsze kwatery I KP miałyby zająć 3. Dywizja Rezerwowa, natomiast 4. Dywizja Rezerwowa przejść do Kijowa¹⁰⁰. Oddziały te przemarszerowałyby z zajmowanych kwater i udałyby się nad austriacką granicę. Przemarsze te odbywałyby się po wyznaczonych trasach, wzdłuż których zabezpieczono by odpowiednie zapasy prowiantu i furażu¹⁰¹.

Powstanie krakowskie wywołało poczucie zagrożenia na sąsiednich terytoriach i spowodowało współdziałanie władców Austrii, Prus i Rosji – wysłanie wojsk w celu stłumienia powstania. Pod Kielcami rozpoczęto formowanie

¹⁰⁰ RGWIA, f. 846, op. 6, d. 1219.

¹⁰¹ Tamże, d. 1220.

oddziału, który miał udać się do Krakowa. Miał on liczyć 12 batalionów, 4 szwadrony, 13 sotni kozaków, 2 roty saperów i 20 dział. W rzeczywistości były to mniejsze siły – 3 bataliony piechoty, 6 sotni kozaków, 4 sotnie górali (muzułmańskie) i 12 dział. Oddziałem tym dowodził gen. Fiodor Paniutin. Wysłane korpusy wojsk austriackich, pruskich i rosyjskich bez problemu zajęły miasto, z którego ewakuował się rząd powstańczy. Wojska rosyjskie przebywały w Krakowie przez kilka miesięcy, a w sierpniu powróciły na kwatery do Królestwa¹⁰².

W 1848 r. Europą wstrząsnęła Wiosna Ludów, a ten ogólnoeuropejski ruch rewolucyjny również wzbudził zaniepokojenie rosyjskich władz. Armię rosyjską na polecenie Mikołaja I rozwinęto do stanów wojennych i część oddziałów skierowano na tereny zachodnie Cesarstwa. W sztabach ustalano trasy przemarszów i nową dyslokację wojsk, a dowódcy pułków stacjonujących w Królestwie jeszcze w marcu otrzymali rozkazy o przygotowywaniu się do wymarszu, który planowano na połowę maja¹⁰³.

Trwające na Węgrzech powstanie skłoniło Franciszka Józefa do zwrócenia się o pomoc wojskową do Mikołaja I, której ten udzielił. W czerwcu 1849 r. na Węgry wkroczyły rosyjskie wojska interwencyjne, którymi dowodził marszałek Paskiewicz. W skład podległych mu oddziałów wchodziły II, III i IV KP, 2 dywizje kawalerii, Kaukaski pułk konny, Zakaukaski konny pułk muzułmanów i 7 dońskich pułków kozaków. Dawało to siłę 168 batalionów, 138 szwadronów i 52 sotnie, 528 dział, w sumie około 160 tys. żołnierzy. W tym czasie w Transylwanii operował już V KP, liczący około 30 tys. żołnierzy. Razem na Węgrzech było około 190 tys. rosyjskich żołnierzy¹⁰⁴.

Przez cały okres Wiosny Ludów rosyjskie władze obserwowały wydarzenia w strefie nadgranicznej, szczególnie w Galicji i Poznańskim. Informacje te zbierali dowódcy poszczególnych jednostek i składali regularne raporty namiestnikowi. Podobne raporty wysyłali też dowódcy i naczelnicy wojskowi z terenów, na których stacjonowały podległe im oddziały¹⁰⁵.

W tym czasie, z powodu wysłania wojsk na Węgry, w Królestwie pozostał tylko I KP. Jego jednostki stacjonowały wówczas w okolicach Płocka – 1. DP, w guberni radomskiej i lubelskiej – 2. DP, w okolicach Kalisza – 3. DP oraz w okolicach Łęczycy – 1. LDK. Prócz tego od maja do września w Królestwie stacjonował Korpus Grenadierów: w Warszawie – 2. DGren.,

¹⁰² Н.В. Берг, *Записки о польских заговорах и восстаниях 1831–1862*, Москва 2008, s. 105–110, 382–390.

¹⁰³ Zob. RGWIA, f. 846, op. 16, d. 5347; AGAD, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Braniczkiej, sygn. 628, k. 1; RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, cz. 1, k. 73.

¹⁰⁴ *Столетие военного министерства...*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, s. 296–297.

¹⁰⁵ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 2, d. 12.

w guberni lubelskiej – 3. DGren., w Łomży oraz guberni płockiej i warszawskiej – 1. DGren. Oddziały 7. LDK miały stacjonować na obszarze między Suwałkami a Mławą, 2. DDrag. w okolicach Krasnegostawu, a 2. Dywizji Kirasjerów w okolicach Białej i Międzyrzeca¹⁰⁶.

Po wybuchu wojny krymskiej w 1853 r. Rosja obawiała się ataku wojsk przeciwnika (aliantów) na wybrzeża Morza Bałtyckiego, co mogło stworzyć bezpośrednie zagrożenie dla stolicy państwa – Petersburga. Armia Czynna stacjonująca na zachodniej granicy Cesarstwa miała chronić państwo przed tym zagrożeniem i z tego powodu w lutym 1854 r. wezwano do Petersburga dowódcę Armii Czynnej – marszałka Paskiewicza. Głównym celem tego wyjazdu było przygotowanie Rosji do wojny oraz podział sił w rejonach, które mogły stać się teatrami działań wojennych. Dekretem senatu z 16 lutego 1854 r. na terenach przygranicznych wprowadzono stan wojenny. Dowódcy stacjonujących tam wojsk otrzymali uprawnienia głównodowodzącego lub dowódcy samodzielnego korpusu w czasie wojny. Tereny te podzielono na następujące rejony:

- wybrzeże Morza Bałtyckiego – najwięcej oddziałów przeznaczono do obrony Petersburga i Kronsztadu oraz wybrzeża: pierwszy odcinek do Narwy i drugi – do Wyborga. Odcinkiem tym dowodził następcą tronu – w. ks. Aleksander Mikołajewicz;
- odcinek Wyborg – wybrzeże fińskie, którym dowodził nim gen. lejtn. Płaton Rokosowski;
- odcinek na granicy zachodniej Cesarstwa od brzegów Kurlandii do Morza Czarnego, którym dowodził Paskiewicz. Podlegały mu wojska stacjonujące w Królestwie, zachodnich guberniach Cesarstwa (I i II KP), w Kurlandii i Noworosji. W przypadku wyjazdu z Królestwa dowodzenie wojskami przekazywał gen. Rüdigerowi;
- obszar, na którym operowała Armia Naddunajska, dowodzona przez gen. ks. Michaiła Gorczakowa. W jej skład wchodziły III, IV i V KP, a podlegała Paskiewiczowi;
- odcinek wybrzeża Morza Czarnego, którym dowodził gen. Dmitrij Osten-Sacken¹⁰⁷.

W wyniku decyzji podjętych przez dowództwo rosyjskie na tereny Księstw Naddunajskich skierowano IV i część V KP. Pozostała część V KP stacjonowała w Odessie i Sewastopolu. Gorczakow chciał wzmocnić siły rosyjskie na Krymie, czemu sprzeciwiał się Paskiewicz, a car przychylił się do jego opinii. Postanowił zwiększyć siły chroniące zachodnią granicę Imperium. W Królestwie pozostawił stacjonujący tam II KP,

¹⁰⁶ RGWIA, f. 846, op. 6, d. 5347, k. 9.

¹⁰⁷ Д.А. Милютин, dz. cyt., s. 234–236.

natomiast do guberni zachodnich wysłano pułki gwardii, które miały tam pozostać do wyjaśnienia sytuacji. Oddziały te nazwano Armią Zachodnią lub Środkową¹⁰⁸.

Wraz z rozwojem sytuacji politycznej w warunkach trwającej wojny rozpatrywano różne warianty dalszego działania. Gorczakow postulował wzmocnienie sił rosyjskich na Krymie dwoma dywizjami ze składu Armii Środkowej (z II KP stacjonującego w Królestwie). Tej propozycji sprzeciwiał się Paskiewicz, uważał bowiem, że to rejon, gdzie on dowodził był bardziej zagrożony¹⁰⁹. Domagał się też, by przysłano mu do Królestwa posiłki, które miały ochraniać wybrzeża Bałtyku. Mikołaj I obawiał się wtargnięcia sił przeciwnika w klin między Armią Środkową a Armią Południową. Chcąc temu zapobiec, rozkazał, by oddziały Armii Środkowej oparły się o rzekę Wieprz. Takie położenie wojsk rosyjskich na granicy z Austrią miało wiązać połowę sił przeciwnika. Car nie dopuszczał myśli, by armia austriacka przeszła linię Bugu i wymagał od obu armii rosyjskich współdziałania¹¹⁰.

Rozwój sytuacji na froncie oraz śmierć Mikołaja I spowodowały zmiany w sposobie prowadzenia wojny. Gorczakow przekonał młodego cara Aleksandra II do zmiany rozporządzeń w sprawie podziału sił. Ponownie postulował wzmocnienie oddziałów Armii Południowej na Krymie. Posiłki, w sile dwóch dywizji, miały pochodzić z Królestwa. Zdaniem Gorczakowa Austria nie ośmieliłaby się wkroczyć do Królestwa dopóki Prusy zachowywałyby neutralność. Opinię tę podzielał także gen. Rüdiger i doradzał oddzielenie od Armii Środkowej całego II KP (stacjonującego w Królestwie) i przeniesienie go do północnych terenów guberni wołyńskiej. Ochraniałby on wówczas drogę na Kijów i mógłby w razie konieczności wspomóc Armię Południową. Ostatecznie Rüdiger uznał, że Warszawa powinna być jednak silniej broniona, ponieważ mogła być jednym z głównych celów natarcia armii austriackiej. Zalecał, wbrew wcześniejszym sugestiom, aby nie osłabiać armii rosyjskiej w Królestwie¹¹¹.

Ostatecznie oddziały II KP stacjonujące w Królestwie skierowano na front. Na początku 1854 r. były to pułki 6. DP¹¹², a później także pozostałe

¹⁰⁸ Tamże, s. 315.

¹⁰⁹ Paskiewicz nie chciał wysyłać na front oddziałów II KP i starał się wytworzyć atmosferę zagrożenia granic Cesarstwa Rosyjskiego przez wojska austriackie; zob. М. Бороздин, *На Висле и Дунае, в Одессе и Севастополе. Заметки артиллериста 1853-1855*, „Русская Старина” XIV, 1875, nr 10, s. 541–545.

¹¹⁰ Д.А. Милютин, dz. cyt., s. 313–317.

¹¹¹ Tamże, s. 337–340.

¹¹² Н.О. Кушпетовский, *Памятка Муромского полка к 200-летнему юбилею 1708–1908 г.*, Варшава 1908, s. 30; А.П. Александров, *История 24-го пехотного Симбирского полка*, cz. 1, Кременьчуг 1911, s. 228–230.

jednostki wspomnianego korpusu¹¹³. Zakończenie wojny krymskiej zbiegło się ze śmiercią dwóch głównych osobistości rosyjskich wywierających znaczący wpływ na Królestwo Polskie – cara Mikołaja I i jego namiestnika – Iwana Paskiewicza.

* * *

W omawianym okresie finansowanie pobytu wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim odbywało się z budżetu tegoż. W okresie przedpowstaniowym były to sumy, które można szacować na kilka milionów złotych. Brak tu jednak dokładnych danych. Po stłumieniu powstania listopadowego nakłady te znacząco wzrosły, ponieważ koszty utrzymania wojsk rosyjskich oraz budowa sieci fortyfikacji i infrastruktury wojskowej na ziemiach polskich spadły na skarb Królestwa i pochłaniały początkowo nawet 40% jego budżetu. Była to też forma restrykcji nałożonych przez cara na zbuntowanych poddanych.

Wyposażenie i umundurowanie oddziałów rosyjskich różniło się od siebie przed wybuchem powstania listopadowego i po jego stłumieniu. W latach 1815–1830 na mundurach starano się umieścić elementy właściwe dla rejonu stacjonowania (dla oddziału gwardii i Korpusu Litewskiego były to żółte dodatki i Pogoń litewska). Po stłumieniu powstania wszelkie różniące elementy umundurowania usunięto, a wzór munduru był taki sam jak w całej armii rosyjskiej.

Wojska rosyjskie kwaterowały w nielicznych obiektach koszarowych, znajdujących się głównie w dużych miastach Królestwa (np. Warszawa czy Lublin). Zdecydowana większość zaś w wynajmowanych od przedsiębiorców pomieszczeniach lub kwaterach. Rozróżniano trzy rodzaje kwater: obszerne, normalne i ciasne.

Wyszkolenie wojska było analogiczne jak w całej armii rosyjskiej, jednak poziom musztry, szczególnie paradnej, był bardzo wysoki, stawiany innym za wzór (szczególnie w latach 1815–1830). Utrzymywanie armii w ruchu zapewniało osiągnięcie wysokiej sprawności bojowej, co w praktyce sprawdzono w czasie interwencji w Krakowie (1846), na Węgrzech (1849) i podczas wojny krymskiej.

¹¹³ В. Богданович, *Краткая история 19-го пехотного Костромского полка с 1805 по 1900 г.*, Житомир 1900, s. 147–151; М. Бороздин, dz. cyt., s. 545.

Rozdział 5

Wojskowe struktury lokalne, wojska nieregularne i formacje pomocnicze

5.1. Struktury lokalne

Administracja wojskowa

Po stłumieniu powstania listopadowego w Królestwie Polskim zaczęto odtwarzać struktury administracji państwowej. Zdecydowaną część kadr stanowili Polacy, wcześniej bardzo często zajmujący posady w administracji państwowej. Nowością było stworzenie administracji wojskowej Królestwa, która podlegała dowództwu rosyjskiej Armii Czynnej. Zastąpiła ona dotychczasową władzę administracyjną dowódców wojskowych na zajmowanym przez oddziały terenie. Urząd gubernatora wojskowego na ziemiach polskich istniał już wcześniej, od początków XIX w. W Księstwie Warszawskim komendanci miast i gubernatorzy przejmowali zwierzchnictwo nad władzą cywilną i wojskową w chwilach zagrożenia wojennego¹.

W Królestwie Polskim utworzono urząd warszawskiego gubernatora wojskowego, który istniał do 1848 r., kiedy dokonano jego reorganizacji. Utworzono wówczas urząd warszawskiego generał-gubernatora wojskowego. Osoba go piastująca była jednocześnie pierwszym zastępcą namiestnika Królestwa. Warszawski generał-gubernator stał na czele administracji wojskowej. Kierował on całością działań policyjno-politycznych w Królestwie. Sprawował zwierzchnictwo nad komisjami śledczymi, tajną policją, żandarmerią i tzw. administracją wojskową (urzędami naczelników wojskowych)². Podlegała mu kancelaria, której prace nadzorował kierownik. Składała się z czterech oddziałów, a część z nich dzieliła się na stoły:

¹ P.K. Marszałek, *Gubernatorzy wojskowi w systemie polskiej administracji początków XIX wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” LXIV, 2012, z. 1, s. 39–65.

² F. Ramotowska, *Carskie władze represyjne*, w: *Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego. Akta Audytoriatu Polowego z lat 1863/1864*, t. I, red. E. Halicz, Warszawa 1960, s. XVII–XVIII; A. Kulecka, E. Hoff, *Urzędy, stanowiska i tytuły urzędowe w Królestwie Polskim (1815–1915). Materiały do słownika*, Warszawa 2017, s. 32–33.

- 1. oddział – policyjny i spraw wewnętrznych. Dzielił się na dwa stoły: spraw policyjnych i wewnętrznych, w każdym z nich było po trzech pracowników (naczelnik, pomocnik i urzędnik). Razem w 1. oddziale było siedmiu pracowników etatowych;
- 2. oddział – edukacji i spraw duchownych, z czterema pracownikami etatowymi (naczelnik, pomocnik i dwóch urzędników);
- 3. oddział – justycji, z czterema pracownikami etatowymi (naczelnik, pomocnik i dwóch urzędników);
- 4. oddział – finansów. Dzielił się na dwa stoły: kontroli i skarbu oraz gospodarczy, w każdym z nich było po trzech pracowników etatowych (naczelnik, pomocnik i urzędnik). Razem oddział liczył siedem osób (naczelnik oddziału i pracownicy stołów).

W kancelarii byli także: płatnik, dziennikarz, rejestrator, archiwista, czterech urzędników do specjalnych poruczeń i pięciu tłumaczy (po jednym z języka francuskiego i niemieckiego oraz trzech z języka polskiego). Łącznie w kancelarii warszawskiego generał-gubernatora wojskowego było 36 urzędników. Wszyscy otrzymywali kwatery służbowe (skarbowe lub obywatelskie)³. Przy warszawskim gubernatorze wojskowym od 1834 r. był sztab, w skład którego wchodziło sześć osób: dyżurny sztaboficer, oberaudytor, dziennikarz i trzech pisarzy (jeden starszy i dwóch młodszych)⁴.

Na urząd wojskowych naczelników guberni namiestnik Paskiewicz starał się wybierać osoby starsze wiekiem i mające dużą wysługę w armii. Nie przeszkadzało to jednak w omijaniu tej zasady dla osób mających odpowiednie koneksje⁵. Urząd ten zajmowali sami generałowie służby czynnej: Jan Witt (1831–1832), Nikita Pankratiew (1833–1836), Jewgienij Gołowin (1837–1838), Siergiej Szypow (1839–1840), Aleksandr Pisariew (1840–1845), ks. Michaił Gorczakow (1846–1854), Fiodor Ridiger (1854–1855), Iwan Tutczek (1855–1856), Fiodor Paniutin (1856–1861).

W skład tej administracji wchodziłi naczelnicy wojskowi województw (w późniejszych latach guberni), których nazywano niekiedy gubernatorami wojskowymi, urzędy gubernatora wojskowego, ordonanshauzy, warty garnizonowe, komendanci miast i naczelnicy etapów. Urząd naczelnika wojskowego został wprowadzony do administracji Królestwa przez Iwana Dybicza, jeszcze w czasie tłumienia powstania listopadowego⁶.

³ RGIA, f. 1170, op. 1, t. XVI, d. 10, k. 4–5, Raport o utworzeniu kancelarii warszawskiego generał-gubernatora, 30 XI 1831 r.

⁴ PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7074 (12 V 1834).

⁵ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского*, „Труды Рязанской Уч. Арх. Коммисии” 1897–1898, s. 77.

⁶ J. Warmiński, *Województwo podlaskie zapleczem dla Armii Rosyjskiej w Powstaniu Listopadowym 1830/31 roku*, „Szkice Podlaskie” 2005, nr 13, s. 111.

Urząd gubernatora wojskowego pojawił się w Rosji w 1801 r., na terenie ówczesnych guberni pogranicznych: kijowskiej, podolskiej, litewskiej, małorosyjskiej i białoruskiej. Powoływano je w miejscach, w których stacjonowała duża liczba wojsk, w miastach o specjalnym znaczeniu, w twierdzach i w miarę potrzeb.

Oddziały stacjonujące w danej guberni podlegały gubernatorowi wojskowemu na tych samych zasadach jak garnizony twierdz i miast kometantom i nie powinny opuszczać guberni bez jego pozwolenia. Dysponował on także informacjami o generałach i oficerach przybywających służbowo na podległy mu teren. Nadzorował bezpieczeństwo, porządek i przestrzeganie dyscypliny w oddziałach, odpowiednie rozmieszczenie żołnierzy na kwaterach i działalność szpitala wojskowego⁷. Podlegał bezpośrednio Rządowi Tymczasowemu Królestwa Polskiego⁸, a w późniejszym okresie Ministerstwu Wojny. Na terenach, gdzie stacjonowało wojsko, gubernator wojskowy podlegał także głównodowodzącemu armią, w tym wypadku marszałkowi Paskiewiczowi.

Zadania naczelnika wojskowego precyzowała specjalna instrukcja, która była co pewien czas uaktualniana⁹. Rozsyłano ją do przedstawicieli lokalnej administracji, by zapobiec sporom kompetencyjnym. Naczelnikowi wojskowemu podlegała policja (miejska i ziemska), która mogła być użyta w sytuacjach nadzwyczajnych dla utrzymania spokoju w województwie. Działania jego musiały być zgodne z otrzymanymi uprawnieniami. Naczelnik wojskowy był pośrednikiem w kontaktach pomiędzy wojskiem a mieszkańcami podległego mu województwa (guberni). Podporządkowani mu byli także kozacy pilnujący granicy. Wydawał on paszporty, nadzorował pracę komór celnych na podległych sobie terenach i zwalczał przemyt. Przedstawiciele władz miejskich mieli obowiązek donoszenia mu o wszelkich przejawach naruszenia spokoju publicznego¹⁰.

⁷ Военный энциклопедический лексикон. Второе исправленное издание, t. IV, red. М.И. Богданович, Санктпетербург 1853, s. 533; Военная энциклопедия, t. I–XVIII, С.-Петербург 1911–1915, tu t. I, s. 521–522.

⁸ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 80.

⁹ Dyskusje na temat zmian w systemie administracyjnym Królestwa Polskiego, w tym także o stworzeniu instrukcji dla naczelników wojskowych, zob. M. Gałędek, *Rada Administracyjna wobec rekonstrukcji ustroju administracyjnego po nadaniu Statutu organicznego dla Królestwa Polskiego w 1832 r.*, w: *Królestwo Polskie w okresie namiestnictwa Iwana Paskiewicza (1832–1856). System polityczny, prawo i statut organiczny z 26 lutego 1832 r.*, red. L. Mażewski, Radzymin 2015, s. 187–207.

¹⁰ Zob. AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 144, k. 9–10, Tekst instrukcji określającej zadania naczelników wojennych; *Руководство к военным законам*, red. Н. Рождественский, Санктпетербург 1853, s. 35; T. Mencil, dz. cyt., s. 80.

Administracja wojskowa nadzorowała także funkcjonowanie administracji cywilnej¹¹.

Wszelkie osoby, które po przekroczeniu granicy Królestwa wzbudziły swym zachowaniem podejrzenia, miały być doprowadzone bezzwłocznie do naczelnika wojskowego. Przepisu tego szczególnie restrykcyjnie przestrzegano w latach wystąpień rewolucyjnych, np. w 1848 r.¹² W tym samym okresie zaostrożono też przepisy dotyczące przejazdów poddanych rosyjskich. Pozwolono tylko na poruszanie się w granicach Cesarstwa, bez możliwości wjazdu do Królestwa. Wyjątki robiono tylko w przypadkach: choroby bliskich krewnych, spraw majątkowych i interesów handlowych, jednak przyczyny te musiały potwierdzić władze miejscowe. Podobne polecenie wydał także namiestnik Królestwa naczelnikom wojskowym guberni i naczelnikowi 3. Okręgu Korpusu Żandarmów. Paskiewicz nakazał mieć szczególne baczenie na osoby napływające do Królestwa z guberni zachodnich Cesarstwa. Dotyczyło to także przybyłych w celu zdobycia wykształcenia¹³.

Naczelnik prowadził ewidencję dymisjonowanych wojskowych i urzędników wojskowych. Gromadził także informacje o posiadaniu przez nich broni palnej i siecznej (białej), co dotyczyło urzędników zarówno czynnych, jak i dymisjonowanych (także wojskowych)¹⁴. Dla naczelnika wojskowego naczelnicy powiatów oraz podległe im urzędy gromadzili informacje o liczbie urlopowanych żołnierzy przebywających na podległym im terenie. Szczególnie dotyczyło to żołnierzy urodzonych w Cesarstwie, którzy zdecydowali się zamieszkać w Królestwie¹⁵. Naczelnik wojskowy udzielał również pozwolenia na zawieranie związków małżeńskich żołnierzy urlopowanych oraz tych, których przyjęto do służby w administracji państwowej. Dotyczyło to także dozorców więzień¹⁶.

Naczelnicy wojskowi byli też odpowiedzialni za pobór rekrutów na podległym sobie terenie¹⁷ oraz przyjmowali podania od osób, które chciały wysłać swych synów do korpusu kadetów lub Pułku Szlacheckiego. Dotyczyło to także osób, które wcześniej służyły w Wojsku Polskim i postanowiły

¹¹ L.J. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” LXXXV, 1994, z. 1–2, s. 49.

¹² AP Łódź, Akta miasta Aleksandrów, sygn. 226, k. 390.

¹³ AP Kielce, Naczelnik powiatu stopnickiego, sygn. 63, s. 18–19, Pismo gubernatora cywilnego guberni radomskiej do naczelnika powiatu stopnickiego, 9(21) VIII 1848 r.

¹⁴ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 108.

¹⁵ AP Kalisz, Naczelnik powiatu kaliskiego, sygn. 729.

¹⁶ Strażnik więzienny Dymitr Aleksandrow, były podoficer armii rosyjskiej; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 6.

¹⁷ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8.

wstąpić do armii rosyjskiej¹⁸. Co ciekawe, sporadycznie zdarzali się także ojcowie chcący oddać swych synów do wojska, ponieważ nie radzili sobie z ich wychowaniem¹⁹.

Do biura naczelnika wojskowego spływały też informacje o zmarłych w czasie służby wojskowej żołnierzach pochodzących z podległego mu terenu. Był on zobowiązany prowadzić ich ewidencję²⁰.

Do prerogatyw naczelników wojskowych należało również użytkowanie budowli wojskowych na podległych im terenach. Kontrolowali ich stan techniczny oraz naprawy bieżące, które zlecali odpowiedzialnym za nie osobom²¹.

W skład Zarządu Naczelnika Wojskowego wchodziło siedem (z czasem osiem) osób: naczelnik wojskowy, jego pomocnik, adiutant naczelnika, sekretarz, archiwista i trzech pisarzy. Naczelnika i jego pomocnika wybierały władze centralne Królestwa, a zatwierdzał dowódca Armii Czynnej. Pozostałych urzędników wybierał i zatwierdzał naczelnik wojskowy, a władzom zwierzchnim przysyłał informację o tym oraz spisy służby zatrudnionych urzędników²². Naczelnik, jego pomocnik i adiutant byli oficerami w służbie czynnej, a urzędnicy kancelarii byli pracownikami cywilnymi, mającymi rangi urzędnicze. Co roku naczelnik wojskowy przysyłał do Zarządu Głównego Dyżurstwa Armii Czynnej opinie o swych podwładnych²³.

Każdy urząd naczelnika wojskowego guberni miał własną kancelarię, składającą się z dwóch oddziałów. W kancelarii warszawskiego gubernatora wojskowego było zatrudnionych 15 osób: kierownik, dwóch naczelników oddziałów, pięciu pomocników naczelników, pięciu urzędników do korespondencji, dwóch dziennikarzy²⁴. W 1834 r. strukturę urzędu rozwinęto o sztab²⁵.

Stanowiska naczelników wojskowych zajmowali oficerowie w randze generalskiej lub pułkownikowskiej. Wśród kilku naczelników wojennych byli: gen. mjr Chrystian Buszen (gubernia sandomierska 1831–1838), gen. mjr Josif Hurko (gubernia lubelska 1831–1842), gen. mjr Nikołaj Ładyżeński (gubernia podlaska 1836–1846), płk Michał Sobolew (gubernia kaliska 1831–1838, 1842), płk Józef (Josif) Smolak (gubernia płocka 1835–1838). W tej

¹⁸ Tamże, sygn. 12; AP Kalisz, Naczelnik powiatu kaliskiego, sygn. 202; AP Lublin, Naczelnik wojenny powiatu łukowskiego, sygn. 42.

¹⁹ Zob. AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 12, k. 167–167v.

²⁰ Tamże, sygn. 33.

²¹ Tamże, sygn. 3.

²² RGIA, f. 1170, op. 1, t. XVI, d. 9.

²³ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 442.

²⁴ PSZRI, 2, t. VI (1831), nr 4958.

²⁵ Tamże, t. IX (1834), nr 7074.

grupie osoby wyznania innego niż prawosławne stanowiły około 30%: luteranin Buszen oraz katolicy Hurko i Smolak (prawdopodobnie)²⁶.

Analogiczna sytuacja była także na niższych stanowiskach urzędniczych w administracji wojskowej, gdzie około 30% stanowili Polacy pochodzący z guberni zachodnich Cesarstwa, np. w urzędzie w Augustowie, choć również liczni byli także urzędnicy pochodzący z Królestwa, jak np. w urzędzie w Kaliszu²⁷.

W latach 1831–1844 w Królestwie funkcjonowały zarządy komendantów twierdz i niektórych miast. Do obowiązków komendanta należał nadzór nad ścisłym przestrzeganiem wymagań służby garnizonowej oraz przepisów mundurowych przez żołnierzy, a także nad aresztantami przetrzymywanymi w areszcie garnizonowym i kontrola paszportów osób przybywających do podległego mu garnizonu.

Zarządy komendantów znajdowały się w:

- Modlinie (Nowogeorgijewsku), twierdza I klasy, ordonanshaus II klasy, komendant w randze gen. lejtn. – gen., plac-major i 4 plac-adiutantów;
- Warszawie, ordonanshaus II klasy, komendant w randze gen. mjr – gen. lejtn., plac-major i 3 plac-adiutantów;
- Cytadeli Aleksandrowskiej w Warszawie, komendant w randze gen. mjr – gen. lejtn., plac-major i 2 plac-adiutantów;
- Brześciu Litewskim, twierdza II klasy, komendant w randze gen. mjr – gen. lejtn., plac-major i 3 plac-adiutantów;
- Zamościu, twierdza II klasy, komendant w randze gen. mjr – gen. lejtn., plac-major i 3 plac-adiutantów;
- w innych miastach: Suwałkach, Łomży, Pułtusku, Siedlcach, Lublinie, Radomiu, Kielcach, Łowiczu, Kaliszu i Płocku, w każdym urzędzie komendanta miasta był komendant w randze ppłk. – płk. i plac-adiutant w randze oberoficera²⁸.

Komendantami twierdz byli przeważnie Rosjanie, jednak wśród komendantów miast różnorodność wyznaniowa i narodowościowa była zdecydowanie większa. Na jedenastu komendantów miast (gen. mjr Iwan Tutczek – Warszawa, płk Jan Miłejko – Radom, mjr Aleksander Surmacki – Kalisz, płk Iwan Tarakanow – Kielce, ppłk Maciej Olszewski – Łomża, płk Aleksandr Grotenhelm – Łowicz, płk Nikołaj Ostrogradski – Pułtusk, ppłk Aleksandr Narbut – Płock, płk Piotr Lewicki-Leontjew – Lublin, ppłk Jegor Czekułałow – Siedlce, płk Krestian Bazankur – Suwałki) aż pięciu (45%) było wyznań innych niż prawosławne (3 katolików: Miłejko, Surmacki, Olszewski

²⁶ RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 448.

²⁷ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 682; L.J. Gorizontow, dz. cyt., s. 49.

²⁸ PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 6943.

i 2 protestantów: Bazankur, Grotenhelm)²⁹. Tak duża liczba wyznawców innej religii niż prawosławne wśród wyższych rangą oficerów zajmujących wysokie stanowiska w administracji wojskowej Królestwa potwierdza tylko zróżnicowany skład wyznaniowy i – pośrednio – narodowościowy rosyjskiego korpusu oficerskiego.

W latach czterdziestych rozwiązano urzędy komendantów miast, a ich dotychczasowe obowiązki przejęli naczelnicy wojskowi guberni, oficerów zaś w nich pracujących przeniesiono do służby liniowej lub zdymisjonowano³⁰.

Kolejnym stanowiskiem zajmowanym w administracji wojskowej był pomocnik naczelnika wojskowego guberni, z reguły w randze mjr. – ppłk. – płk. Pomocnicy ci wywodzili się z różnych formacji wojskowych, zarówno z wojsk liniowych, jak i z gwardii (Edward Białoskórski). Przeważnie po wyznaczeniu na to stanowisko służbowe ich kariera wojskowa wyhamowywała i do momentu dymisji toczyła się torami urzędniczymi. Na tym stanowisku potrafili niekiedy pozostawać nawet przez dwadzieścia lat, jak ppłk Wasilij Antonow (pomocnik lubelskiego naczelnika wojskowego) czy ppłk Ignatij Wendorf (pomocnik warszawskiego naczelnika wojskowego). Część z nich awansowała na stanowiska naczelników wojskowych guberni (np. Edward Białoskórski, Jan Moraczyński) lub przechodziła do administracji cywilnej (np. Edward Białoskórski). Skład osobowy tej wąskiej grupy był analogiczny do całej wojskowej administracji w Królestwie, tzn. często były to osoby wyznań innych niż prawosławne. W 1836 r. na ośmiu pomocników naczelników wojskowych było czterech prawosławnych i czterech katolików (Jan Moraczyński, Jan Sienkiewicz, Ignatij Wendorf i Konstantin Wogak).

W kancelariach naczelników wojskowych prócz oficerów pracowali też urzędnicy wojskowi. W niektórych przypadkach byli to dymisjonowali oficerowie, którzy otrzymali rangi cywilne adekwatne do posiadanych wcześniej stopni wojskowych, jak np. dymisjonowany mjr Bonifacy Butnowski, który był egzekutorem i skarbnikiem w Zarządzie Wojskowego Gubernatora Warszawskiego. Zdarzały się przypadki, gdy pracownicy urzędu byli ze sobą spokrewnieni³¹ lub spowinowaceni³².

²⁹ RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 442, 448.

³⁰ Приказ военного министра, nr 2, 6 I 1842.

³¹ Krewnymi byli urzędnicy Zarządu Naczelnika Wojskowego Guberni Augustowskiej – Hipolit Chrucki s. Piotra i Augustyn Chrucki s. Gabriela. Obaj pochodzili z guberni witebskiej; zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 685.

³² Pracownicy kancelarii Zarządu Naczelnika Wojskowego Okręgu Kaliskiego – Józef Hekker i Teodor Służewski – mieli za żony siostry: Aurorę i Ludwikę z domu Wejchert. Nieżyjący ojciec obu siostr – Teodor Wejchert – był rachmistrzem w Warszawskim Rządzie Gubernialnym; zob. tamże.

Nietypowa dla całej administracji wojskowej w Królestwie była gubernia kaliska, gdzie na wysokich stanowiskach urzędniczych było stosunkowo wielu Polaków, także tych, którzy służyli wcześniej w armii rosyjskiej. Stanowisko gubernatora cywilnego zajmował płk Kazimierz Trębicki (1837–1844), a zastępcami naczelnika wojskowego byli także Polacy – ppłk Edward Białoskórski (1837–1840), a po nim Jan Moraczyński (1840).

Skład osobowy rosyjskiej administracji wojskowej w Królestwie, mimo różnorodnej struktury narodowościowej, był w dużej mierze spolonizowany. Było w nim też więcej osób wyznań innych aniżeli prawosławne, niż można byłoby przypuszczać. Polacy stanowili w tej grupie od 30 do 50% i pochodzili w dużej mierze z guberni zachodnich Cesarstwa. Widoczne jest obsadzanie części stanowisk w administracji wojskowej przez ten sam krąg osób, które dzięki długoletniej służbie w Królestwie zdążyły dobrze poznać specyfikę tego regionu. Zajmujący stanowiska w administracji wojskowej, nawet jeżeli nie byli Polakami, często znali język polski. Jego znajomość, określaną jako znajomość języka obcego, podawano bardzo często obok niemieckiego czy francuskiego w dokumentach personalnych³³.

Formacje inwalidów i weteranów

Formacjami grupującymi weteranów i inwalidów były specjalnie tworzone rotty inwalidów. Ich zadaniem było trzymanie wart oraz obsługa szpitali i lazaretów wojskowych. W latach 1815–1830 przy stacjonujących w Królestwie pułkach gwardii rosyjskiej utworzono dwie rotty inwalidów gwardii. Pod koniec 1817 r. z żołnierzy wchodzących w skład wspomnianych pułków utworzono pododdział, z którego w połowie 1819 r. sformowano dwie rotty inwalidów – 14. i 15. Wielki książę Konstanty wykorzystywał weteranów rosyjskich do pilnowania więźniów politycznych, uważając, że nie są oni skażeni liberalizmem ani ideami wolnościowymi³⁴.

Po upadku powstania listopadowego Królestwo zostało objęte systemem rosyjskiej organizacji wojskowej. Prócz stacjonującej na wspomnianym terenie rosyjskiej Armii Czynnej utworzono także specjalne formacje Straży Wewnętrznej. W tym czasie istniało w Rosji dziewięć okręgów Straży Wewnętrznej, a nowo utworzony otrzymał w 1833 r. numer 10³⁵. Wchodził on w skład Korpusu Straży Wewnętrznej, jednak podlegał bezpośrednio dowódcy Armii Czynnej. Konsekwencją tej podległości było m.in. to,

³³ Zob. RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 442.

³⁴ *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, t. I–XIX, С.-Петербург 1900–1902, tu t. X, s. 174–175.

³⁵ *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. I, s. 362.

że rozkazy wydawane dla tej formacji nie ukazywały się w zbiorczych rozkazach kierowanych do wojsk wewnętrznych. Głównym zadaniem Straży Wewnętrznej było trzymanie wart przed urzędami państwowymi, pocztowymi, więzieniami i obiektami użyteczności publicznej. Doraźnie oddziały inwalidów były wzmacniane żołnierzami batalionów garnizonowych. Mogło tak być np. w przypadku zagrożenia wybuchem powstania, co miało miejsce w 1846 r., kiedy siedlecką komendę inwalidów wsparł pododdział Nowogeorgijewskiego batalionu garnizonowego³⁶.

Na czele Okręgu stał starszy oficer w randze generalskiej, któremu podlegał pomocnik w randze pułkownika i dyżurny sztaboficer w randze podpułkownika. W początkowym okresie Okręgiem dowodził Polak – gen. Antoni Pawłowski (1833–1846), po nim gen. lejtn. Nikołaj Ładyżeński (1846–1849), a później gen. lejtn. Fiodor F. Oldenburg (1850–1857). Pomocnikiem był płk Damian I. Ciawłowski (1846–1857), dyżurnym sztaboficerem – ppłk Jegor M. Liubuszyn (1850–1857), audytorem – tytularny radca Aleksiej I. Timofiejew (1846–1857). Dodatkowo w zarządzie był audytor w randze urzędniczej (radca tytularny) oraz oddelegowany do zarządu adiutant z jednego batalionu garnizonowego. W skład dowództwa Okręgu wchodziło także dwóch dowódców batalionów garnizonowych³⁷.

W Królestwie istniały 42 komendy inwalidów, dwie lotne rotы inwalidów (do pomocy w szpitalach) i dwie rotы aresztanckie (w twierdzach Modlin i Zamość). W skład Okręgu wchodziło siedem batalionów gubernialnych i 32 komendy powiatowe, etapowe oraz bataliony w twierdzach Nowogeorgijewsk, Zamość i Cytadeli Warszawskiej. Bataliony garnizonowe etatowo liczyły 1 tys. osób i dzieliły się na cztery kompanie (rotы)³⁸. We wszystkich powiatach stacjonowały powiatowe komendy inwalidów, których etat był uzależniony od potrzeb. Komendy w większości miast Królestwa nazywano nie powiatowymi, a „pozostającymi przy batalionach Straży Wewnętrznej”. Komendy etapowe były przeznaczone do konwojowania przestępców i aresztantów. Konwoje prowadzono po określonych wcześniej drogach. W guberni płockiej istniały dwie drogi o takim przeznaczeniu: droga pocztowa z Płocka przez Bodzanów, Wyszogród i twierdzę Nowogeorgijewsk do Warszawy (etapy w Płocku i Nowogeorgijewsku) oraz szosa z Kowna do Warszawy (etapy w Ostrołęce i Pułtusku)³⁹.

³⁶ Zob. RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2655, k. 30v.

³⁷ Список начальствующим лицам отдельного корпуса внутренней стражи, Санкт-петербург 1857.

³⁸ Etatowo w batalionie było 29 oficerów, 88 podoficerów, 937 żołnierzy i 26 nielinowych (audytor, felczer, cyrulik, pisarze, profos i rzemieślnicy); zob. PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5341; t. VIII (1833), nr 5899.

³⁹ WSORI, t. XV, cz. 2, s. 99.

W Królestwie znajdowały się trzy bataliony garnizonowe: Nowogeorgijewski, Zamojski i Warszawski (dla obsługi Cytadeli). Utworzono je w 1833 r., początkowo jako Modliński i Zamojski bataliony garnizonowe⁴⁰. W tych batalionach służyli tylko Rosjanie, którzy wcześniej byli w Armii Czynnej, lecz z różnych powodów byli niezdolni do dalszej służby liniowej. Mogli być do nich przenieszeni także żołnierze z innych okręgów Straży Wewnętrznej⁴¹.

Mimo że obszar 10. Okręgu Straży Wewnętrznej obejmował tereny Królestwa, to podlegały mu także pojedyncze oddziały stacjonujące w rzeczywistości poza jego granicami. Dotyczyło to batalionu warszawskiego, który w 1835 r., przeniesiono do Brześcia Litewskiego i przemianowano na batalion brzeski, pozostawiając go jednak nadal w składzie 10. Okręgu Straży Wewnętrznej⁴². Trzem batalionom garnizonowym – Nowogeorgijewskiemu, Zamojskiemu i Brzeskiemu – podlegały powiatowe komendy inwalidów w miejscowościach: Warszawa, Rawa Mazowiecka, Łęczycza, Sochaczew, Gostynin, Brześć Kujawski, Kalisz, Konin, Sieradz, Wieluń, Piotrków, Sandomierz, Radom, Opatów, Opoczno, Kielce, Olkusz, Stobnica, Miechów, Lublin, Krasnystaw, Janów Lubelski, Hrubieszów, Siedlce, Łuków, Biała, Radzyń, Płock, Pułtusk, Lipno, Mława, Przasnysz, Ostrołęka, Augustów, Suwałki, Łomża, Sejny, Kalwaria, Mariampol. Oddziały etapowe znajdowały się w miejscowościach: Suwałki, Szczuczyn, Mińsk Mazowiecki, Zamość, Bodzentyn, Magnuszew, Głowaczów i Brześć Litewski⁴³.

W późniejszych latach dokonano zmiany podległości niektórych komend inwalidów. Na początku lat pięćdziesiątych XIX w. poszczególnym batalionom podlegały następujące komendy:

- Nowogeorgijewski batalion garnizonowy – komendy inwalidów: Nowogeorgijewsk, Płock, Pułtusk, Mława, Ostrołęka, Lipno, Przasnysz, Suwałki, Łomża, Mariampol, Kalwaria, Augustów, Sejny, Warszawa, Rawa, Łowicz, Łęczycza, Kutno, Włocławek, Mińsk, Siedlce, Biała, Łuków, Radzyń, Brześć Litewski. Batalionowi temu podlegała komenda etapowa w Siedlcach i Brześciu Litewskim;
- Zamojski batalion garnizonowy – komendy inwalidów: Zamość, Janów, Lublin, Hrubieszów, Krasnystaw, Radom, Sandomierz, Kielce,

⁴⁰ Zob. PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5341.

⁴¹ Zob. tamże, nr 5251; t. VIII (1833), nr 6573; t. XIV (1839), nr 12 314.

⁴² Tamże, t. VII (1832), nr 5341; t. VIII (1833), nr 6573; t. IX (1834), nr 7060; *Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое 25-летие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.)*, t. I, С.-Петербург 1879, s. 16–17; *Столетие военного министерства...*, t. I, s. 362.

⁴³ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год*, Санкт-петербург 1837, *passim*.

Opatów, Olkusz, Miechów, Stobnica, Kalisz, Piotrków, Konin, Sieradz, Opoczno, Wieluń⁴⁴.

Początkowo kadre dowódczą (oficerską) i skład osobowy Okręgu stanowili Polacy. Wojewódzkimi (gubernialnymi) oddziałami polskich inwalidów dowodził oficer wywodzący się z polskich weteranów. Kierowano do nich także oficerów WP, którzy brali udział w powstaniu listopadowym. Jeżeli uznano, że ich działalność powstańcza nie przyniosła dużej szkody Cesarstwu, byli oni – po złożeniu przysięgi wiernopoddańczej carowi – przyjmowani do służby w oddziałach inwalidów⁴⁵. Dopiero w późniejszym okresie, około połowy lat czterdziestych XIX w., skład był sukcesywnie wymieniany na rosyjski⁴⁶. Nie przyjmowano do oddziałów Straży Wewnętrznej Polaków, a w miarę ich przechodzenia do dymisji w ich miejsce kierowano Rosjan⁴⁷. Widoczne to jest także w rozkazach personalnych, gdzie wśród oficerów przychodzących w tym czasie do 10. Korpusu Straży Wewnętrznej występują głównie nazwiska o rosyjskim brzmieniu. Mimo tych zaleceń, jeszcze pod koniec lat czterdziestych spotykało się oddziały inwalidów złożone z Polaków, jak np. w Radzynie, Janowie Lubelskim⁴⁸ i Wieluniu⁴⁹. Żołnierze służący w oddziałach inwalidów wywodzili się z oddziałów liniowych i z powodów zdrowotnych oraz osiągnięcia odpowiedniego wieku byli przenoszani do wojsk Straży Wewnętrznej⁵⁰.

W późniejszym okresie kadra oddziałów inwalidów rekrutowała się z osób dotychczas w niej służących oraz do nich przenoszonych. Oficerowie napływowi pochodzili przeważnie z oddziałów liniowych, głównie piechoty. W większości przypadków mieli za sobą długoletnią służbę wojskową i udział w przynajmniej jednej wojnie. Przeniesienia oficerów odbywały się w obrębie jednego okręgu Straży Wewnętrznej. Przenoszono wówczas pomiędzy komendami inwalidów (np. w 1852 sztabskapitana Szupiańskiego z płockiej komendy inwalidów do mariampolskiej), z batalionów garnizonowych do komend inwalidów (np. w 1852 ppor. Biezsonowa z Nowogeorgijewskiego batalionu

⁴⁴ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год, cz. 2*, Санкт-петербур 1852, s. 11.

⁴⁵ AGAD, Komisja Rządowa Wojny, sygn. 603, 604; zob. R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I–III, Warszawa 1995–1998.

⁴⁶ Odejścia z oddziałów Straży Wewnętrznej Polaków w tym okresie potwierdza dokumentacja naczelników powiatów dotycząca wypłacanych pensji emerytalnych, np. pod koniec 1844 r. z komendy inwalidów 10. Okręgu Straży Wewnętrznej odszedł podoficer Mateusz Dworzański. Emeryturę w wysokości 36 rbs i 25 kop. rocznie pobierał do śmierci w 1863 r.; zob. AP Łódź, Naczelnik powiatu piotrkowskiego, sygn. 112.

⁴⁷ *Исторический очерк деятельности военного управления в России...*, t. I, s. 16–17.

⁴⁸ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 43.

⁴⁹ Tamże, cz. 3, s. 57.

⁵⁰ Приказ военного министра, nr 118, 21 VI 1848.

Straży Wewnętrznej do płockiej komendy inwalidów), a także z komend inwalidów do batalionów garnizonowych (np. w 1848 kpt. Kislańskiego z sochaczewskiej komendy inwalidów do Nowogeorgijewskiego batalionu garnizonowego)⁵¹.

Przeniesienia oficerów do 10. Korpusu Straży Wewnętrznej odbywały się z jednostek Armii Czynnej stacjonujących w Królestwie. Dopuszczano również przeniesienia osób w ramach jednego okręgu, nie praktykowano natomiast takich przeniesień pomiędzy okręgami.

Mimo zaleceń, by do oddziałów inwalidów nie przyjmować Polaków, widoczne są niekonsekwencje w tym zakresie. Jeszcze na początku lat pięćdziesiątych na stanowiska oficerskie byli przyjmowani Polacy urodzeni w Królestwie, np. kpt. Antoni Dąbrowski⁵². Dotyczyło to również żołnierzy szeregowych i niższych rangą (podoficerów), ponieważ jeszcze na początku lat pięćdziesiątych w Warszawie istniała komenda polskich inwalidów, którzy jednak nie pełnili już służby wartowniczej⁵³.

Stacjami etapowymi kierowali oficerowie w stopniu kapitana, majora lub podpułkownika. Podobnie jak w innych oddziałach, ich skład był różnorodny. Zdarzali się zarówno Rosjanie (ppłk Piotr D. Grekow – naczelnik etapu w Kutnie – 1855, ppłk Konstantin A. Tokariew – 1838, Nikołaj N. Gribski – naczelnik etapu w Ostrołęce – 1855⁵⁴), jak i Polacy (ppłk Kazimierz Orłowski – naczelnik etapu w Krasnymstawie – 1844–1848 i Rajgrodzie – 1849–1855⁵⁵, mjr Stanisław Surmacki – naczelnik etapu w Kutnie – 1844, mjr Ignacy Ciechanowski – naczelnik etapu w Puławach – 1844 czy mjr Józef Szulakiewicz – naczelnik etapu w Głowaczowie – 1844). Niektórzy stanowisko komendanta etapu zajmowali przez długie lata, jak np. ppłk Michaił Kondaki, który początkowo był komendantem etapu w Bodzentynie (1836–1844), a następnie w Kielcach (1848–1855)⁵⁶.

Rozmieszczenie komend etapowych niekiedy się zmieniało. W 1847 r. w guberni lubelskiej znajdowały się one w Siedlcach, Międzyrzeczu, Terespolu

⁵¹ Высочайшие Приказы за: 1848, 1852 г.

⁵² Zob. LVIA, f. 930, op. 2, d. 21, k. 14–19.

⁵³ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 11.

⁵⁴ *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1855*, Санктпетербург 1855, s. 154, 155.

⁵⁵ Wcześniej ppłk Orłowski kierował etapem w Krasnymstawie (do 1848); tamże, s. 153.

⁵⁶ Płk Kondaki w 1831 r. otrzymał order wojskowy IV stopnia (Virtuti Militari), co wskazuje, że brał udział w tłumieniu powstania listopadowego. W 1835 r. otrzymał pensję z kapitału inwalidów i prawdopodobnie w tym czasie z powodów zdrowotnych został przeniesiony na stanowisko służbowe niewymagające dużej sprawności fizycznej; *Список майорам по старшинству. Исправлено по 17 Марта*, С. Петербург 1844, s. 18; *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 30 Ноября 1848*, С. Петербург 1848, s. 329.

i Tomaszowie (pośredni punkt); w warszawskiej punkty etapowe były na Pradze, w Mińsku, Kutnie, Kole, Kaliszu i Górze Kalwarii.

Ruchome roty inwalidów pełniły funkcje pomocnicze w sztabach i szpitalach. Przy Kwaterze Głównej Armii Czynnej znajdowała się 25. ruchoma rota inwalidów. Inne ruchome roty inwalidów pełniły służbę przy szpitalach wojskowych: w Zamościu – 57. rota, w Nowogeorgijewsku i Łowiczu – 58. rota, w Warszawie – 59., 60. i 61. rota, w Lublinie – 62. rota, w Brześciu Litewskim i Żytomierzu – 63. rota. Rezerwowe ruchome roty inwalidów pełniły służbę przy szpitalach i lazaretach wojskowych: w Brześciu Litewskim – 4. i 27. rota inwalidów, przy szpitalu w Warszawie – 5. i 6. oraz 12. i 12. rota, w Płocku – 7. rota, w Kielcach – 8. i 22. rota, w Siedlcach – 9. rota, w Łowiczu – 10. rota, w Suwałkach – 19. rota, w Lublinie – 21. rota, w Wolborzu – 23. rota, w Nowogeorgijewsku – 25. i 26. rota, w Zamościu – 26. rota⁵⁷.

Po zakończeniu służby w formacjach Straży Wewnętrznej żołnierze odchodzili ze służby i otrzymywali pensję emerytalną wypłacaną z kasy powiatu, w którym zamieszkali⁵⁸. W Wolborzu znajdowała się też komenda inwalidów, którzy już nie pełnili służby wojskowej⁵⁹.

Liczebność 10. Okręgu Straży Wewnętrznej wynosiła ponad 4 tys. osób (137 oficerów oraz 4007 podoficerów i szeregowych) w oddziałach inwalidów oraz ponad 200 osób w batalionach garnizonowych (6 oficerów oraz 234 podoficerów i szeregowych)⁶⁰.

Korpus Żandarmów

Jedną z ważniejszych i jednocześnie bardzo uciążliwych dla polskiego społeczeństwa instytucji rosyjskich w Królestwie Polskim był Korpus Żandarmów. W Rosji powołano go na mocy ukazu carskiego z 28 kwietnia (10 maja) 1827 r. Struktury rosyjskiego Korpusu Żandarmów w Królestwie pojawiły się po upadku powstania listopadowego. Na początku 1832 r. utworzono 3. Okręg Korpusu Żandarmów, który miał podlegać resortowi wojny. Jego wydatki miały być pokrywane z dochodów Królestwa⁶¹. Mimo początkowych, trwających około dziesięciu lat, sporów kompetencyjnych pomiędzy szefem Korpusu Żandarmów – gen. Aleksandrem Benckendorfem a dowódcą

⁵⁷ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 75; *Столетие военного министерства...*, t. III, cz. 2, s. 154.

⁵⁸ W zespołach archiwalnych naczelników powiatów znajduje się wiele pism dotyczących wypłacania pensji emerytalnych dymisjonowanym żołnierzom, w tym także Straży Wewnętrznej; zob. AP Łódź, Naczelnik powiatu piotrkowskiego, sygn. 112.

⁵⁹ WSORI, t. XV, cz. 3, s. 57.

⁶⁰ *Положение об инвалидных командах, подвижных инвалидных и арестантских ротах в Царстве Польском*, Санктпетербург 1833.

⁶¹ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5192.

Armii Czynnej i namiestnikiem Królestwa – gen. Iwanem Paskiewiczem, zwierzchnictwo nad nowo utworzonym 3. Okręgiem Korpusu Żandarmów objął Paskiewicz. Powodowało to dużą niezależność tej formacji od jej nominalnego zwierzchnika w Petersburgu⁶². Przekładało się to niekiedy na różnice w treściach raportów tworzonych w Warszawie i w Petersburgu, które potem trafiały do cara⁶³.

Długoletnim szefem 3. Okręgu Korpusu Żandarmów był gen. lejtn. hr. Fiodor Nesselrode (1836–1852), a zastąpił go gen. lejtn. Aleksandr Burman (1852–1858)⁶⁴.

Początkowo oddziały żandarmów w Cesarstwie Rosyjskim podlegały Korpusowi Straży Wewnętrznej. Wszystkie gubernialne komendy żandarmów wchodziły w skład batalionów Straży Wewnętrznej. Od początku 1833 r. komendy oddzielono od tej struktury, włączając do Samodzielnego Korpusu Żandarmów⁶⁵. Obowiązki oficerów Korpusu Żandarmów określała wydana w 1832 r. instrukcja⁶⁶.

Ustawę o 3. Okręgu Korpusu Żandarmów zatwierdzono ostatecznie 18(30) lipca 1843 r. Z Okręgu usunięto polską kadrę dowódczą. Dostęp Polaków do tej służby został ograniczony, jednak nie dla osób wiernych władzom rosyjskim. Przyjmowano nawet tych, którzy urodzili się w Królestwie, jednak pod warunkiem wysłużenia co najmniej pięciu lat w armii rosyjskiej. Wprowadzono również pewne ograniczenia dla Polaków, ponieważ wśród niższych rangą funkcjonariuszy mogli oni stanowić około 33% stanu osobowego. Dla mieszkańców Królestwa dobrowolnie wstępujących do Korpusu Żandarmów (z wyłączeniem szlachty) rezerwowano 15 miejsc⁶⁷.

W skład Okręgu wchodził zarząd, cztery oddziały i Warszawski Dywizjon Żandarmów. Okręg podzielono na cztery oddziały, które składały się z komend:

- 1. oddział – obejmował tereny guberni augustowskiej i płockiej, siedziba naczelnika znajdowała się w Suwałkach, a komendy żandarmów w: Suwałkach, Kalwarii, Mariampolu, Sejnach, Augustowie, Płocku, Lipnie, Mławie, Przasnyszu, Ostrołęce, Pułtusku, Nowogeorgijewsku;

⁶² S. Wiech, *Polacy w mundurach rosyjskiej żandarmerii (1815–1896)*, w: *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. A. i Z. Judyccy, Toruń 2001, s. 506.

⁶³ Zob. GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1837, op. 12, d. 5.

⁶⁴ С.В. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николаю II*, Москва 2010, t. I, s. 212; t. II, s. 207.

⁶⁵ Приказ по Отдельному Корпусу Внутренней Стражи, nr 22, 9 IV 1832.

⁶⁶ Zob. LVIA, f. 1068, op. 1, d. 7; AP Łomża, Naczelnik powiatu łomżyńskiego, sygn. 41, s. 69–75.

⁶⁷ S. Wiech, dz. cyt., s. 506.

- 2. oddział – obejmował tereny guberni warszawskiej, siedziba naczelnika znajdowała się w Warszawie, a komendy żandarmów w: Warszawie, Mińsku, Łowiczu, Rawie, Łęczycy, Włocławku, Kutnie, Kaliszu, Koninie, Sieradzu, Piotrkowie i Wieluniu;
- 3. oddział – obejmował tereny guberni radomskiej, siedziba naczelnika mieściła się w Radomiu, a komendy żandarmów w: Radomiu, Sandomierzu, Opocznie, Kielcach, Miechowie, Olkuszu i Stopnicy;
- 4. oddział – obejmował tereny guberni lubelskiej, siedziba naczelnika znajdowała się w Lublinie, a komendy żandarmów w: Lublinie, Krasnymstawie, Hrubieszowie, Janowie, Zamościu, Siedlcach, Łukowie, Białej, Radzyniu i Iwangozrodzie.

Na czele oddziałów stali sztaboficerowie sprowadzeni z centralnych guberni Rosji. Monitorowali oni nastroje polityczne panujące wśród ludności i władz cywilnych.

Poszczególnymi oddziałami kierowali: 1. – płk Klemens Rutkowski (1837–1839), płk Józef Smolak (1840–1843), płk Wiktor Czujkow (1844–1846), płk Piotr Koliesow (1849–1858); 2. – płk Dmitrij Własow (1837–1839), płk Aleksandr Rospopow (1840–1850), płk Nikołaj Powołoszwejkowski (1852–1858); 3. – płk Aleksandr Popow (1837–1849), płk Henryk Dzięgielewski (1850–1858); 4. – płk Aleksandr Jołszyn (1837–1846), ppłk Andriej Masłowski (1849–1858)⁶⁸.

Oficerowie Korpusu Żandarmów rekrutowali się przeważnie z oddziałów liniowych. Pochodzili przede wszystkim z oddziałów piechoty i kawalerii, np. rtm. Striżewski przeszedł z pułku ułanów ks. Alberta, a sztabskapitan Mudrowicz z pułku huzarów ks. Fryderyka von Hessen-Kassel⁶⁹. Zdarzali się jednak także gwardziści, jak np. Aleksandr Jołszyn, w latach 1828–1832 oficer Litewskiego Pułku Gwardii⁷⁰.

Rosjanom gwarantowano pierwszeństwo przy naborze oraz przy nominacjach i awansach. Mimo tych zaleceń, w Okręgu służyło wielu Polaków, nierzadko wcześniej żołnierzy WP, a nawet biorących udział w powstaniach narodowych. Powody podjęcia służby przez Polaków w Korpusie Żandarmów były różnorodne, wydają się przeważać względy materialne, lecz w grupie tej były też osoby, które już wcześniej przyjmowały prorosyjskie postawy⁷¹. Wśród żandarmów byli także dawni oficerowie WP, jak np. Marcin Jaworski, Adam i Jakub Jurgaszkowie, Michał Korytowski, Leopold Oborski, Puchalski, Karol Romiszewski, Rożyński, Teodozy (Teodozjusz) Himonowski, Ignacy

⁶⁸ Список подполковникам по старшинству... 1855, s. 105.

⁶⁹ Высочайший Приказ, 9 X 1848.

⁷⁰ А.Н. Маркграфский, *История Лейб-Гвардии Литовского полка*, Варшава 1887, заł. nr 13, s. 34.

⁷¹ S. Wiech, dz. cyt., s. 506–507.

Puchała-Cywiński⁷². Obecność Polaków wśród oficerów Korpusu Żandarmów była widoczna na tyle wyraźnie, że jego dowództwo domagało się ograniczenia ich liczby. Namiestnik ignorował to jednak i do 3. Okręgu przyjmowano Polaków na jego własne (namiestnika) życzenie, np. kpt. Gustawa Witkowskiego w 1841 r.⁷³

3. Okręg Korpusu Żandarmów liczył 834 osoby. Liczebność gubernialnych oddziałów żandarmów była uzależniona od liczby komend powiatowych. W komendzie powiatowej było 8 żandarmów – oficer, podoficer i 6 szeregowych. Większa liczba żandarmów była w komendzie gubernialnej – 19: oficer, 2 podoficerów i 14 szeregowych oraz 2 osoby cywilne (tzw. nieliniove). Liczniejsze były także komendy w twierdzach – 27 żandarmów: oficer, 3 podoficerów i 23 szeregowych. Do komendy tej zaliczano jeszcze osobę cywilną (tzw. nieliniovy). W guberni było około 100 żandarmów.

W Warszawie stacjonował także dywizjon żandarmów. Stanowisko dowódcy Warszawskiego Dywizjonu Żandarmów początkowo objął płk Michał Korytowski, później zastąpili go płk Ignacy Abramowicz (1835–1844), Polak mający wśród rodaków opinię renegata⁷⁴, a następnie płk Nikołaј Rudziewicz (1846–1854). W dywizjonie tym służyli oficerowie różnych narodowości, głównie Rosjanie, lecz byli też Polacy, np. ppłk Leopold Oborski (1836–1838)⁷⁵.

Dowódcy Armii Czynnej podlegał pułk żandarmów, którego sztab i dowódca przebywali w Kijowie. Pułk ten dzielił się na trzy dywizjony, z których 1. dywizjon – stacjonował w Warszawie, 2. dywizjon – w Kijowie, a 3. dywizjon był przydzielony do poszczególnych korpusów (grenadierów, piechoty, kawalerii).

Żandarmi niżsi rangą (szeregowi i podoficerowie) służyący w Królestwie otrzymywali prawo do pełnej wysługi już po 15 latach służby, a nie jak pozostali żołnierze – po 20 latach. Nabywali wówczas prawo do bezterminowego urlopu. 15 lat wysługi mieli także Polacy służyący w armii rosyjskiej⁷⁶.

⁷² RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862, k. 77; S. Wiech, dz. cyt., s. 506–507; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego...*, t. II, s. 230; J. Warmiński, dz. cyt., s. 125.

⁷³ LVIA, f. 930, op. 2, d. 21, k. 20–24.

⁷⁴ R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego...*, t. I, s. 137–138.

⁷⁵ *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1838*, Санктпетербург 1838, s. 227.

⁷⁶ Приказ по Корпусу Жандармов, nr 48, 11(23) VIII 1838.

5.2. Wojska nieregularne

Granic państwa strzegły oddziały regularne (wojska liniowe i gwardia) oraz wojska nieregularne. Do tych drugich zaliczano przede wszystkim oddziały kozackie. Ich głównym zadaniem była kontrola sprowadzanego z zagranicy towaru, przeciwdziałanie przemytowi i nielegalnemu przekraczaniu granicy. W 1811 r. wydano specjalne przepisy tworzące kozacką straż graniczną, zgodnie z którymi na każde 150 wiorst zachodniej granicy Cesarstwa miały przypadać jeden pułk kozaków. Sieć posterunków starano się umieścić równomiernie wzdłuż całej zachodniej granicy Imperium. Od 1822 r. oddziały powiększono i cofnięto znad granicy o 3–5 wiorst za linię straży celnej. Miały one wówczas tworzyć drugą linię kordonową. Dowódcy pułków zdobywali także informacje o znaczeniu militarnym, które dotyczyły sąsiednich państw. Często mieli także sieć własnych agentów, jak np. płk Katasanow w Kaliszu czy ppłk Grekow 4 nad granicą pruską lub ppłk Pimonow nad granicą austriacką⁷⁷.

W latach 1815–1830 na zachodniej granicy Królestwa Polskiego stacjonowały cztery pułki kozackie. Wystawiało je przeważnie Dońskie Wojsko Kozackie⁷⁸, jednak początkowo były też inne, np. 3. Orenburski pułk kozaków czy 11. Czarnomorski pułk kozaków⁷⁹. Pułki te stacjonowały w rejonach Wierbołowa (Doński pułk kozaków ppłk. Tacyna), Kalisza (Doński pułk kozaków płk. Katasanowa 2), Warszawy (Doński pułk kozaków płk. Isajewa 4) i na granicy z Austrią (Orenburski pułk kozaków płk. Łysowa 2)⁸⁰.

Skład pułków nie był stały i zmieniał się co kilka lat. Rotacja pułków miała miejsce co trzy, a później co cztery lata, przeważnie jesienią, jak np. w 1822⁸¹ czy 1826 r.⁸² Oddziały wysyłane do Królestwa znad Donu swoje stacje miały opuścić 15 kwietnia. Przemarsz wykonywały po ściśle określonych trasach, docierając do Szczuczyna, Kalisza i Zawichostu⁸³.

Dońskie pułki kozaków miały ustalony sposób pełnienia służby w Cesarstwie. Znad Donu, gdzie były one formowane, udawały się w wyznaczony przez przełożonych rejon służby po specjalnie ustalonych trasach

⁷⁷ Zob. GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1491, Рапорты Цесаревича Великого Князя Константина Павловича к Императору Николаю I, 1827–1828.

⁷⁸ *Исторический очерк деятельности военного управления в России...*, t. I, s. 302.

⁷⁹ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 6, 8 I 1820.

⁸⁰ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 142, 18 IX 1819.

⁸¹ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 195, 9 IX 1822.

⁸² PSZRI, 2, t. I (1826), nr 96.

⁸³ Тамże.

i w określonym terminie. Po czteroletnim okresie służby w Królestwie pułki powracały nad Don, gdzie odpoczywały i odtwarzały zdolność bojową, uzupełniały stany itp. Po czterech latach były kierowane przeważnie na Kaukaz, gdzie brały udział w walkach z góralami lub trzymały straż na granicy bądź wybrzeżu Morza Czarnego. Po kolejnych czterech latach żołnierze wracali nad Don, ponownie na odpoczynek i odtworzenie zdolności bojowej jednostki. Po kolejnych czterech latach pułk kierowano w nowy rejon pełnienia służby, np. straż kordonową na granicy w guberni wołyńskiej. Służba była przeplatana także udziałem w kampaniach wojennych⁸⁴.

Tabela 27. Wymiana dońskich pułków kozaków stacjonujących na granicy Królestwa Polskiego w 1822 r.

Pułk odjeżdżający z Królestwa Polskiego	Pułk przyjeżdżający do Królestwa Polskiego
płk. Denisowa	ppłk. Wasiljewa 2
płk. Grekowa 26	ppłk. Samożytowa
ppłk. Isajewa 4	ppłk. Grekowa 3
ppłk. Katasanowa 2	ppłk. Katasanowa 2

Legenda: Doński pułk kozaków ppłk. Katasanowa 2 odjechał nad Don, natomiast dowódcę pozostawiono na dotychczas zajmowanym stanowisku.

Źródło: Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 177, 12 XII 1818.

Mimo rotacji (co cztery lata) pułków kozackich, część składu osobowego oddziałów pozostawała w Królestwie przez dłuższy czas. Wśród nich był m.in. dowódca Dońskiego pułku kozaków płk Katasanow, który swoje stanowisko zajmował od 1818 do 1830 r., czyli co najmniej trzy razy dłużej niż pozwalały na to przepisy. Taką decyzję motywowano jego ofiarną służbą na granicy (kordonie) oraz wypełnianiem zadań tajnej policji wojskowej⁸⁵. Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku innych oficerów, którzy w Królestwie stacjonowali dłużej niż przewidywały przepisy, np. Filareta Antonowa (w latach 1822–1832) czy Stiepana Bieriezowskiego (1826–1832)⁸⁶.

Dla lepszego wykorzystania i nadzorowania pułków kozackich w Królestwie w. ks. Konstanty poprosił Aleksandra I o wyznaczenie osoby,

⁸⁴ Taki przykładowy przebieg służby mieli oficerowie z 25. Dońskiego pułku kozaków płk. Zarubina (zob. RGWIA, f. 330, op. 55, d. 35), 34. Dońskiego pułku kozaków płk. Własowa (zob. tamże, d. 52) i 20. Dońskiego pułku kozaków płk. Kaminina (zob. tamże, d. 40).

⁸⁵ RGWIA, f. 395, op. 130, d. 66; J.N. Niemojowski, *Wspomnienia*, wyd. i wstęp S. Pomarański, Warszawa 1925, s. 66.

⁸⁶ RGWIA, f. 330, op. 55, d. 35, k. 8–10.

która stanęłaby na czele tych jednostek. Na stanowisko dowódcy kozaków w Królestwie wyznaczono gen. mjr. Piotra Dżakowa, który zajmował je przez wiele lat⁸⁷. Po stłumieniu powstania listopadowego organizował on służbę pułków kozackich na terenie Królestwa⁸⁸. Służba tych pułków nie wykroczyła poza wyznaczone im przepisami zadania.

15(27) listopada 1831 r. Paskiewicz wydał specjalną instrukcję regulującą działania kozaków w pasie przygranicznym. Mieli oni pełnić służbę dozorową, bez ingerowania w sprawy celne. Mieli prawo użycia broni w przypadku nielegalnego przekraczania granicy⁸⁹. Kolejne zmiany w organizacji wprowadzono w 1832 r. Kozaków ściągnięto z II linii kontroli i przeniesiono na wzmocnienie I linii posterunków. Ponownie cofnięto ich na II linię w 1839 r. Była ona oddalona od granicy państwa o milę. Kozacy otrzymali zakaz przebywania w strefie przygranicznej⁹⁰.

Niektóre z sotni wspomnianych pułków były kierowane do wykonywania dodatkowych lub doraźnych zadań, jak np. ochrony posterunków telegraficznych czy wzmocnienia ochrony odcinków granicy⁹¹.

W czasie interwencji na Węgrzech przez ziemie Królestwa przechodziły oddziały rosyjskie kwaterujące w innych rejonach Imperium. Na granicę z Galicją skierowano 5. Doński pułk kozaków z guberni wołyńskiej. W 1851 r. udali się oni do Królestwa na granicę z Prusami i podzielili na małe oddziały operujące w powiatach wieluńskim, piotrkowskim, sieradzkim, kaliskim, rawskim, łowickim, konińskim, włocławskim i gostynińskim, spełniając zadania konwojowe i przesyłowe (informacji). Od 4 listopada 1852 do 1 października 1853 r. stacjonowali oni w Warszawie, w lipcu byli w guberni płockiej, a po miesiącu przeniesiono ich do guberni radomskiej (Kielce, Sandomierz, powiat kielecki, Dąbrowa i Masłów, Brzeziny i Chęciny), 1 stycznia 1854 r. przeniesiono ich do guberni płockiej (Płock, Pułtusk, Ostrołęka, Lipki, Przasnysz, Mława), a potem znów do guberni radomskiej na kwatery obywatelskie (Sandomierz, Stopnica, Kielce, Miechów, Szydłowiec, Suchedniów, Jędrzejów, Słomniki). 9 lipca 1857 r. wyruszyli z powrotem na Kaukaz⁹².

⁸⁷ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенных в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 124, 21 VI 1820.

⁸⁸ В.В. Пузанов, *История 5-го Донского Казачьяго Войскового Атамана Власова полка*, Саратов 1912, s. 25.

⁸⁹ AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 213; K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Sandomierz 2010, s. 18–19.

⁹⁰ K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014, s. 39.

⁹¹ Zob. *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 64.

⁹² В.В. Пузанов, dz. cyt., s. 473–474.

Podobnie jak w okresie przedpowstaniowym, również w latach 1831–1856 w Królestwie stacjonowało cztery–pięć pułków kozackich oraz Dońska bateria kozacka (1838)⁹³. Analogicznie jak w poprzednim okresie, co cztery lata miała miejsce rotacja oddziałów kozackich stacjonujących w Królestwie. W 1852 r. operowały tu następujące dońskie pułki kozaków: 3. pułk – przy Armii Czynnej (1851–1852), 5. pułk – przy Armii Czynnej (1849–1852), 8. pułk – przy Armii Czynnej (1849–1852), 24. pułk (1851–1852), 25. pułk (1832–1852), 44. pułk (1848–1852), 46. pułk (1848–1852), 47. pułk (1848–1852) – do sierpnia 1852 r., kiedy zmieniły je 32., 33., 35. pułk⁹⁴.

Kozaków wykorzystywano także jako eskortę posłańców cesarskich⁹⁵ lub więźniów transportowanych z różnych miejscowości Królestwa do Warszawy, głównie do Cytadeli, przed Komisję Śledczą⁹⁶. Eskortowali oni też grupy flisaków galicyjskich i krakowskich wracających przez Królestwo w swoje rodzinne strony. By mieć kontrolę nad nimi, nakazywano zbierać flisaków w większe grupy – po około 20–30 osób i dawać im nadzór co najmniej dwóch kozaków na każdą partię. Mieli się oni poruszać po wyznaczonych trasach, od jednego etapu do drugiego, gdzie zmieniali się też kozacy. Nadzór nad flisakami roztaczano szczególnie w 1846 i 1848 r., czyli w czasie wystąpień w Galicji, prób wywołania trójzaborowego powstania oraz Wiosny Ludów, obawiając się antypaństwowej działalności⁹⁷.

Obecność kozaków nie zawsze powodowała onieśmienie ludności czy nawet strach. W czasie przygotowań do wybuchu trójzaborowego powstania w 1846 r. zdarzały się przypadki, kiedy ludność miejscowa potrafiła samodzielnie uwięzić oddziałek kozaków – np. z 15. Dońskiego pułku kozaków płk. Bagajewskiego w okolicach Hebdowa. Trzymano ich w dobrych warunkach, nakarmiono i nie pilnowano zbyt uważnie, tak że mogli spokojnie wychodzić. Ośmiu uwięzionych wówczas kozaków następnego dnia uwolnił przybyły oficer (chor. Djakonow) oraz żandarm⁹⁸.

Oddziały kaukaskie

Jednymi z bardziej egzotycznych rosyjskich formacji wojskowych w Królestwie były pułki, a w rzeczywistości dywizjony kaukaskie. Paskiewicz wyraził życzenie ulokowania w Warszawie dwóch nieregularnych konnych pułków złożonych z górali kaukaskich, co miało przypominać mu sukcesy

⁹³ *Казачьи войска*, red. В.К. Шенк, С.-Петербург 1912, s. 97, 337–338.

⁹⁴ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 88–90.

⁹⁵ Zob. J.N. Niemojewski, dz. cyt., s. 52–63.

⁹⁶ Zob. GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 3, k. 41.

⁹⁷ AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 21.

⁹⁸ Zob. RGWIA, f. 1873, op. 1, d. 6; RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2663.

odniesione na Zakaukaziu. Duże znaczenie miało także ukazanie potęgi Cesarstwa Rosyjskiego oraz różnorodności jego armii. 1 marca 1834 r. Mikołaj I zatwierdził sformowanie dwóch pułków, które miały mieć po sześć sotni: jeden złożony z muzułmanów zakaukaskich (Zakaukaski konny pułk muzułmanów), drugi – z ochotników spośród Czerkiesów, Kabardyńców, Czeczeńców, Kumyków i innych ludów górskich (Kaukaski pułk konny). Do drugiego pułku nie było wielu ochotników i sformowano tylko jeden dywizjon. Przepisy dotyczące tych pułków car zatwierdził w 1835 r.⁹⁹ Dowódcami mieli być Rosjanie, a pozostali oficerowie mieli pochodzić z ludów kaukaskich. Wybrano 170 górali, których rozdzielono na trzy sotnie i w 1837 r. wysłano do Warszawy¹⁰⁰. Każdy pułk miał (teoretycznie) co dwa lata wymieniać połowę swego składu osobowego. Czas służby miał trwać cztery lata. Jednym z głównych celów powołania tych pułków było umożliwienie młodemu bekowi i szlachcie poznania świata i zaznajomienia się z lepszymi porządkami, a po powrocie do domu lepszą służbę w prowincjach. Sformowanie pułku i odprowadzenie go do Warszawy powierzono dowódcy Niżegorodzkiego pułku dragonów, który 1 września 1834 r. wyruszył z nowym pułkiem z Tyflisu i 2 marca 1835 r. wkroczył do Warszawy. Pułk kwaterował w Sochaczewie, a dwie jego sotnie znajdowały się w Warszawie, gdzie pełniły służbę garnizonową wraz z innymi oddziałami rosyjskimi. W 1854 r. wysłanie 200 jeźdźców kosztowało do Warszawy kosztowało 6 tys. rb. Pułk w zmniejszonym składzie stacjonował w Królestwie do śmierci Paskiewicza. Książę Michaił Gorczakow nie chciał u siebie tego pułku i wydał rozkaz jego rozformowania. Część żołnierzy odprawiono na Kaukaz, a pozostali przeszli do innych jednostek, w tym do Dagestańskiego pułku konnego¹⁰¹. Oddziały te istniały do: 24 sierpnia 1856 r. – kaukaski dywizjon konny, 5 stycznia 1857 r. – Zakaukaski konny pułk (dywizjon) muzułmanów¹⁰².

Dowódcą pierwszej wspomnianej jednostki był gen. mjr ks. Dawid Bebutow, drugiej – ppłk Sułtan Adil Girej, a trzeciej – płk Hassa Bek Agalarow¹⁰³. Kadra dowódcza tych oddziałów pochodziła z Kaukazu. Nie była ona jednolita narodowościowo i wyznaniowo. W kaukaskim dywizjonie konnym służyło około 10 oficerów. W spisie z 1853 r. wymieniono dziewięciu z nich: podpułkownik, kapitan, sztabskapitan, 2 poruczników, sotnik,

⁹⁹ PSZRI, 2, t. X (1835), nr 8211.

¹⁰⁰ *Столетие военного министерства...*, t. XI, cz. 1, s. 259.

¹⁰¹ Е.И. Козубский, *История Дагестанского конного полка*, Петровск 1909, s. 23–24; *Военная энциклопедия...*, t. XI, s. 31–32.

¹⁰² *Казачьи войска...*, s. 40.

¹⁰³ *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na rok 1854*, Warszawa 1854, s. 143.

podporucznik i 2 praporszczyków oraz dodatkowo lekarz od chorób azjatyckich. Wśród nich było 4 muzułmanów, 2 prawosławnych i Ormianin (lekarz, członek Kościoła ormiańskiego). Dla pozostałych osób nie podano tej informacji¹⁰⁴. W Zakaukaskim konnym pułku muzułmanów służyło około 40 oficerów, w tym 7 na stanowiskach oficerskich i 31 naibów. Wśród nich byli: kapitan, 2 sztabkapitanów, 3 poruczników, 18 praporszczyków. W kadrze oficerskiej był także lekarz w randze kapitana i mułła w randze porucznika. Do pułku przydzielono też 2 oficerów – sztabkapitana i porucznika¹⁰⁵. Większość oficerów była muzułmanami. Natomiast wśród naibów było większe zróżnicowanie. Było tam 12 muzułmanów, 5 Ormian, katolik (praporszczyk Dawid Czijanow) i prawosławny. Lekarz był Ormianinem, natomiast z przydzielonych oficerów jeden był muzułmaninem, a drugi protestantem¹⁰⁶. W obu wymienionych oddziałach kaukaskich lekarzami byli Ormianie. W kaukaskim dywizjonie konnym był to praporszczyk Nikita G. Protopopow (1845–1847, 1848–1852), a w Zakaukaskim konnym pułku muzułmanów – kpt. Zacharij Ch. Denurow (1835–1852).

5.3. Zarządy specjalistyczne

Intendentura

W okresie przedpowstaniowym oddziały rosyjskie stacjonujące w Królestwie podlegały komisjom komisariackim. Brygada Kawalerii Gwardii (Podolski pkir, puł JCM Cesarzewicza, 3. lekka bak) i Brygada Piechoty Gwardii (Litewski Pułk Gwardii, Wołyński Pułk Gwardii i 5. rota artylerii pozycyjnej) miały być zaopatrywane przez Warszawskie Komisariatwo. Podobnie pułki kozackie (Isajewa 4, Grekowa 26, Katasanowa 2 i 5. Orenburski), a także pułk Denisowa z Dubieńskiego Komisariatwa. Komenda z Pułku Żandarmów, która pozostawała przy Samodzielnym Korpusie Litewskim, była zaopatrywana z Wileńskiego Komisjonerstwa¹⁰⁷.

Po upadku powstania listopadowego tereny Królestwa zostały włączone w struktury rosyjskiej administracji wojskowej. Tam, gdzie stacjonowała Armia Czynna, sprawy związane z zaopatrzeniem obsługiwał Zarząd Intendentury Armii Czynnej. Struktura Zarządu była rozbudowana, a na jej czele stał generał prowiantmajster. W 1849 r. szefem ds. zaprowiantowania

¹⁰⁴ RGWIA, f. 330, op. 35, d. 151.

¹⁰⁵ Byli to sztabskpt. Mamad Ali Isa Ogły i por. Johan A. Anders.

¹⁰⁶ RGWIA, f. 330, op. 35, d. 151.

¹⁰⁷ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 116, 1 VIII 1819.

Armii Czynnej był gen. lejtn. Wasilij Renne (1849–1850). Podobnie jak w innych strukturach administracji wojskowej, dużą część jej kadr stanowili Polacy służący wcześniej w armii rosyjskiej lub osoby, które złożyły (bądź ponowiły) przysięgę na wierność Mikołajowi I. W tym czasie główna polowa komisja prowiantowa znajdowała się w Siedlcach¹⁰⁸.

W twierdzach Królestwa znajdowały się składy Armii Czynnej, w których przechowywano wyposażenie i zaopatrzenie na wypadek wojny, m.in. brygad parkowych: 1. i 3. – w twierdzy Nowogeorgijewsk, 2. – w twierdzy Brześć Litewski. W magazynach przechowywano uzbrojenie (działa) i wyposażenie wojsk kozackich, m.in. dońskich rezerwowych baterii artylerii nr 1 i 2. W twierdzy Brześć Litewski znajdował się arsenał Zachodniego Okręgu Artylerii¹⁰⁹.

Wraz z przebudową twierdzy Modlin na Wyspie Szwedzkiej nad brzegiem Narwi zbudowano w latach 1832–1836 (zakończony w 1844) spichlerz zbożowy, który był centralnym magazynem wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie¹¹⁰. Również zaopatrzenie dla magazynów w twierdzy Brześć Litewski dostarczano drogą wodną¹¹¹. W guberni lubelskiej zboże zakupywano na terenie guberni, a w okresie drożyzny lub nieurodzaju – w guberniach wołyńskiej i grodzieńskiej¹¹².

Wojska rosyjskie stacjonujące w Królestwie otrzymywały racje żywnościowe, pensje i *progonnyje* (delegacje) z Komisji Nowogeorgijewskiej, a wszelkie wyposażenie z odpowiednich komisji komisariackich: dyneburskiej, brzeskiej i kijowskiej¹¹³. Wojska stacjonujące w guberni augustowskiej pobierały wyposażenie z Komisji Komisariackiej Brzeskiej i Dyneburskiej. W guberni tej nie pobierano dla wojska żadnych rzeczy z tych, które w niej wytwarzano (np. sukno i skóry)¹¹⁴. Podobnie wszelkie wyposażenie dostarczano do guberni płockiej. Wyjątek uczyniono dla zakładów sukienniczych przedsiębiorcy żydowskiego Salomona Pozniera w miejscowości Kuchary. Zawarł on kontrakt z Komisją Komisariacką Nowogeorgijewską na coroczne dostawy szarego sukna na mundury rekrutów z Królestwa, opiewający na 20 tys. rbs¹¹⁵. Wyposażenie dla wojsk w guberni radomskiej pobierano z komisji w Dyneburgu¹¹⁶.

¹⁰⁸ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 45.

¹⁰⁹ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 15, 23.

¹¹⁰ R.H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003, s. 219–225.

¹¹¹ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 140.

¹¹² WSORI, t. XV, cz. 4, s. 46.

¹¹³ Tamże.

¹¹⁴ Tamże, cz. 1, s. 131.

¹¹⁵ Tamże, cz. 2, s. 4.

¹¹⁶ Tamże, cz. 5, s. 318.

Oprócz wymienionych składów w Królestwie istniała sieć magazynów wojskowych, w których przechowywano żywność i wyposażenie wojskowe. Część budynków została przejęta przez wojsko i zaadaptowana na potrzeby magazynowe. Dotyczyło to m.in. zabudowań poklasztornych i kościelnych. Dla magazynów kwatermistrzostwa w guberni płockiej dostawcy mogli przywozić żywność kupioną w tej guberni, po zatwierdzonych wcześniej przez przełożonych cenach. Tylko magazyny twierdzy Nowogeorgijewsk zaopatrywano w guberni grodzieńskiej i wołyńskiej oraz na terenach przyległych do systemu spławnego Dniepr–Bug. Zakupiony prowiant spławiano wówczas do magazynów twierdzy rzekami Bug i Narew. Zaopatrzenie wojsk w furaz, mięso i wino pozostawiono ich dowódcom. Mogli oni zakupić te produkty po zatwierdzonych wcześniej cenach u miejscowych dostawców¹¹⁷.

Sposób zaopatrywania wojska w żywność i elementy umundurowania stwarzał możliwości do licznych nadużyć. Wielu dowódców mając pieczę nad powierzonymi sobie funduszami przeznaczonymi na zakup żywności i furazu, kupowało wikt po niższej niż obowiązująca cenie. Kupcy, dostawcy i pośrednicy często korzystali z możliwości zdobycia kontraktu poprzez wręczenie łapówki¹¹⁸. W armii było wiele nieprawidłowości w zakresie wydawania funduszy przeznaczonych na wyżywienie żołnierzy. Szczególnie widoczne było to w jednostkach oddalonych od siedzib dowództwa.

Służba zdrowia

W okresie 1815–1830 w każdym pułku gwardii rosyjskiej stacjonującym w Warszawie byli etatowi lekarze (starszy i młodszy) i felczerzy, którzy troszczyli się o zdrowie żołnierzy. W koszarach znajdowały się lazarety, w których można było leczyć lżej chorych, a ciężko chorych i rannych przekazywano do Szpitala Ujazdowskiego, gdzie istniał specjalny oddział do leczenia żołnierzy gwardii. Chorych zarówno w lazaretach pułkowych, jak i w Szpitalu Ujazdowskim obsługiwali żołnierze kompanii inwalidów.

Wśród personelu lekarskiego w Warszawie w 1816 r. byli: radca kolegiálny dr med. Franc Buttac (lekarz w szpitalu w Warszawie, z ramienia Cesarskiej Akademii Medyko-Chirurgicznej), radca dworu dr med. Jakow Goworow (lekarz pułkowy Litewskiego Pułku Gwardii), radca dworu dr med. Nepomuk Gebel (na kontrakcie głównego lekarza w warszawskim szpitalu), asesor kolegiálny dr med. Andriej von Mauberg (ordynator w warszawskim szpitalu), radca dworu dr med. Iwan Sokołowski (na kontrakcie przy

¹¹⁷ Tamże, cz. 2, s. 29.

¹¹⁸ A. Chwalba, *Imperium korupcji. Korupcja w Rosji i Królestwie Polskim 1861–1917*, Warszawa 2001, s. 41, 195.

2. Korpusie Kadetów, delegowany na stanowisko głównego lekarza w krakowskim szpitalu), bez rangi dr med. Michaił Rizenko (ordynator w szpitalu w Brześciu Litewskim, Uniwersytet Moskiewski)¹¹⁹. Na służbę rosyjską przyjmowano też lekarzy obcokrajowców, z czego do szpitali w Królestwie dr. Berndorfa, dr. Lewkowicza i radcę dworu dr. Ruprechta¹²⁰.

Po stłumieniu powstania listopadowego na tereny Królestwa wkroczyła Armia Czynna. W jej strukturze istniał Zarząd Szpitali Wojskowych Armii Czynnej, któremu podlegała sieć szpitali znajdujących się w twierdzach oraz głównych miastach Królestwa. Podzielono je na pięć klas, w zależności od wielkości i liczby łóżek¹²¹.

Tabela 28. Szpitale wojskowe w Królestwie Polskim w 1852 r.

Lokalizacja	Rodzaj	Klasa	Liczba łóżek szpitalnych	
			Oficerowie	Szeregowi
twierdza Brześć Litewski	stały	III	10	600
Warszawa	stały	V	56	3000
Zamość	stały	II	10	300
Iwangorod	półstały	–	–	100
Kielce (zamknięty)	–	–	10	300
Łowicz	stały	II	10	300
Łomża	półstały	I	5	84
Lublin	stały	II	10	300
twierdza Nowogeorgijewsk	stały	III	10	600
Suwałki	–	I	–	130

Źródło: *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год, Санктпетербург 1837; 25-е Июля 1852 год, cz. 1, Санктпетербург 1852.*

Liczba szpitali wojskowych w Królestwie nie była stała, co było spowodowane aktualną sytuacją polityczną i stanem rozwinięcia armii. Część mniejszych szpitali ulegała rozwiązaniu, jak np. półszpital w Siedlcach, przeznaczony na 84 łóżka, istniejący w latach czterdziestych XIX w.¹²²

Prócz szpitali wojskowych w Królestwie istniała także sieć lazaretów wojskowych, tworzonych przy prawie każdej jednostce wojskowej. Były one mniejsze od szpitali i mogły przyjąć jednorazowo kilkudziesięciu chorych. Starano się, by znajdowały się one w miejscowościach stacjonowania

¹¹⁹ *Столетие военного министерства...*, t. VIII, cz. 3, zał. nr 5.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 112.

¹²² WSORI, t. XV, cz. 4, s. 45.

sztabów pułków. Było to związane m.in. z obecnością w dowództwie pułku lekarzy. W lazaretach leczono lżejsze przypadki, a ciężiej chorych wysyłano do szpitali. Na niektóre szpitale adaptowano budynki o innym pierwotnie przeznaczeniu. W wielu przypadkach były to kompleksy poklasztorne, jak np. w Łowiczu (pobernardyńskie), Piotrkowie Trybunalskim (pofranciszkańskie) czy Lublinie (część budynków klasztoru sióstr wizytek, mieściły się tam także apteka i magazyny), w Radomiu natomiast szpital wojskowy powstał po przebudowie murowanej stajni¹²³.

Proponowane wojsku obiekty były dokładnie oglądane przez specjalnie do tego powołane komisje, które sporządzały szczegółowy raport z oględzin. Gdy obiekt nie spełniał określonych wymagań, szukano innego. Rozpatrywano w takiej sytuacji lokale znajdujące się w rejonie zajmowanym przez dany pułk. Na przykład w 1842 r. w Piotrkowie Trybunalskim poszukiwano pomieszczenia na lazaret (na 72 chorych) dla Siewskiego pp, planując ponownie przeznaczyć na ten cel budynek pofranciszkański. Zrezygnowano jednak z powodu jego złego stanu technicznego i wysokich kosztów remontu, a potrzebny lokal wynajęto od jednego z obywateli miasta. Przewidywano opłatę 300 rbs na rok. Zalecano, by w razie niezalezienia odpowiedniego pomieszczenia w Piotrkowie, wynająć je w Rawie Mazowieckiej, gdzie był sztab pułku. Rozpatrywano także umiejscowienie tego lazaretu w Brzezinach lub Łasku, gdzie były siedziby kancelarii batalionów. W miastach, w których stacjonowały oddziały wojskowe, często pomieszczenia na lazarety wynajmowano od prywatnych właścicieli, np. w Piotrkowie w latach czterdziestych XIX w. dla Siewskiego pp. Często w wyniku wzrostu zachorowalności wśród żołnierzy wynajmowano dodatkowe lokale w mieście. Część szpitali i lazaretów miała stałe miejsce, wtedy korzystały z nich różne jednostki wojskowe, np. w Piotrkowie w 1842 r. z lazaretu korzystał Niżegorodzki pp, w 1843 r. Symbirski pjegr, a od 1845 r. – Siewski pp. Kierowano też do nich młodych rekrutów (poborowych) przed wysłaniem do jednostek wojskowych¹²⁴. Naprawy wynajmowanych przez wojsko pomieszczeń należały do właściciela, co zastrzegano w zawieranym każdorazowo kontrakcie. Płacił on także wynikające z posiadania domu (wynajmowanego przez wojsko) podatki¹²⁵.

W przypadku zwiększenia liczby chorych żołnierzy ponad liczbę mogących pomieścić się w pułkowym lazarecie (nazywanym często głównym) wynajmowano dodatkowe pomieszczenia u mieszkańców danej

¹²³ AP Łódź, Naczelnik powiatu łowickiego, sygn. 120; WSORI, t. XV, cz. 3, s. 262; cz. 4, s. 3; cz. 5, s. 266.

¹²⁴ W Piotrkowie wynajęto pomieszczenie w domu Goldbluma na lazaret wojskowy. Miał on pomieścić 40 chorych; zob. AP Łódź, Naczelnik powiatu łowickiego, sygn. 120.

¹²⁵ Kontrakt wynajęcia zob. tamże.

miejsowości. Jeżeli znajdowały się one w budynku, w którym mieścił się już lazaret i należały do jednego właściciela, wówczas z nim negocjowano warunki dodatkowego najmu. Nie zawsze obywało się bez problemów. W 1847 r. zajęto dodatkowe pomieszczenia na lazaret dla co najmniej 45 chorych żołnierzy Siewskiego pp w zabudowaniach mieszkalnych Fajsala Rotszylda. Skarżył się on potem władzom powiatowym, że musiał przenieść się do jednej izby, a komisja kwaternicza domagała się opuszczenia przez niego mieszkania¹²⁶.

W 1851 r. car zdecydował, by połowe roty szpitalne liczące 250 osób składały się z dwóch rodzajów żołnierzy: liniowych – do ochrony, przenoszenia rannych i pomocy w punktach opatrunkowych oraz nielinowych – składających się z personelu medycznego. 4/5 roty mieli stanowić żołnierze liniowi, a 1/5 – nielinowi. Ponadto miało być 2 trębaczy, 3 oficerów i 4 lekarzy. W czasie pokoju roty te miały wchodzić w skład personelu dużych szpitali (w Królestwie w Warszawie, dla obsługi II i III KP). Na wypadek rozwinięcia korpusu do stanu czasu wojny odpowiednia rota oddzielała się od szpitala i przygotowywała do wymarszu, pobierała wyposażenie oraz zakupywała konie pociągowe. W jej miejsce przy szpitalu pozostawała rota inwalidów, formowana z żołnierzy urlopowanych¹²⁷.

W poszczególnych jednostkach (pułkach) służyli lekarze i felczerzy. Zaopatrzenie lazaretów i szpitali wojskowych w medykamenty i instrumenty chirurgiczne należało do odpowiednich komórek Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, natomiast rozdzieleniem ich po odpowiednich ośrodkach zajmował się departament komisariacki. Leki dostarczano do aptek, a wszyscy lekarze i farmaceuci otrzymali rosyjskie wydanie *Farmakologii* baroneta Jakowa Williego. O książce tej wypowiadano się bardzo dobrze i zaliczano do czołowych osiągnięć nauki rosyjskiej, o czym w 1834 r. pisał główny medyk Armii Czynnej – Roman Czetyrkin. Każdy szpital i apteka otrzymywały aktualizowane katalogi chorób i leków. W połowie lat czterdziestych XIX w. rozpoczęto zaopatrywanie szpitali wojskowych w instrumenty chirurgiczne nowego typu, szpital wojskowy w Warszawie otrzymał je w 1846 r., a wojska II KP i kwatera główna Armii Czynnej w 1848 r. Zaopatrzenie większości szpitali i jednostek liniowych w te instrumenty trwało do początku lat pięćdziesiątych¹²⁸. Z powodu rozwinięcia wojsk III KP do stanów etatowych czasu wojny w 1848 r. przekazano mu aparaty do wprowadzania chorych w stan narkozy przy pomocy eteru i chloroformu¹²⁹.

¹²⁶ Rotszyld tłumaczył, że pomieszczenie w chwili zajęcia przez wojsko na lazaret nie było jeszcze na niego zarejestrowane; zob. tamże.

¹²⁷ *Столетие военного министерства...*, t. VIII, cz. 3, s. 46–47.

¹²⁸ Tamże, s. 3, 7, 10–12.

¹²⁹ Tamże, s. 13.

Wśród metod leczenia stosowano także leczenie wodami mineralnymi. Odbywało się to w pólshpitalu w Busku (powiat stopnicki), a leczeni tam żołnierze mieszkali w wybudowanym w 1847 r. murowanym budynku¹³⁰.

Personel szpitali był mieszany – wojskowy i cywilny. Do wojskowych należeli czynni oficerowie i żołnierze, natomiast cywilny był personel medyczny. Na czele części wojskowej stał nadzorca szpitala, przeważnie oficer w stopniu majora – podpułkownika. Niekiedy nazywano go też dowodzącym (kierującym) np. ruchomym szpitalem Kwatery Głównej Armii Czynnej¹³¹. Do jego obowiązków należał m.in. nadzór nad utrzymaniem dyscypliny i porządku w szpitalu. Do posługi szpitalnej służyła rota inwalidzka. Cywilny personel medyczny szpitali wojskowych stanowili lekarze i felczerzy.

Przy Kwaterze Głównej Armii Czynnej znajdowała się 26. ruchoma rota inwalidów. Inne ruchome rotacje inwalidów pełniły służbę przy szpitalach wojskowych: w Zamościu – 57. rota, w Nowogeorgijewsku i Łowiczu – 58. rota, w Warszawie – 59., 60. i 61. rota, w Lublinie – 62. rota, w Brześciu Litewskim – połowa 63. rotacji. Do obsługi szpitali wojskowych wykorzystywano rezerwowe ruchome rotacje inwalidów. Były one umieszczane przy szpitalach i lazaretach: w Brześciu Litewskim – 4. i 27. rota inwalidów, przy szpitalu w Warszawie – 5. i 6. oraz 12. i 13. rota inwalidów, w Płocku – 7. rota, w Kielcach – 8. i 22. rota, w Siedlcach – 9. rota, w Łowiczu – 10. rota, w Suwałkach – 19. rota, w Lublinie – 21. rota, w Wolborzu – 23. rota, w Nowogeorgijewsku – 25. i 26. rota, w Zamościu – 26. rota¹³².

Kadra lekarska – weterynarze

Zarządowi Służby Zdrowia podlegała także służba weterynaryjna. Na początku XIX w. kawaleria stanowiła 1/8 armii rosyjskiej, liczba koni w całej armii była jednak większa, ponieważ stanowiły one główną siłę pociągową. Lekarzy weterynarzy kształcono w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, a kurs trwał cztery lata. Jednak duża część weterynarzy pobierała też nauki w innych uczelniach, które nie gwarantowały wysokiej jakości kształcenia, chociażby nawet z tak prozaicznej przyczyny, że trwały tylko rok, a kandydatom nie stawiano zbyt wysokich wymagań. Dopiero w latach trzydziestych na innych uczelniach, np. w Wilnie, Charkowie czy Moskwie, zaczęto kształcić weterynarzy. Były to uczelnie cywilne, na których nieliczni studenci otrzymywali stypendium wojskowe i potem służyli w armii. Prócz nich inni absolwenci także wstępowali do służby rządowej (np. w armii). Pod koniec lat czterdziestych XIX w. w każdym pułku kawalerii był przeważnie

¹³⁰ WSORI, t. XV, cz. 5, s. 312.

¹³¹ RGWIA, f. 14 014, op. 5, d. 1.

¹³² *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 75, 80.

jeden lekarz weterynarii i jeden jego pomocnik (konował), przy Brygadzie Artylerii Konnej jeden lekarz weterynarii, przy Brygadzie Artylerii Pieszej – pomocnik weterynarza. W miarę rozbudowy struktur służby zdrowia w armii, w 1851 r. utworzono urząd weterynarza korpusu. Zmieniono etat wojskowej służby weterynaryjnej oraz określono zakres jego obowiązków i podległości¹³³.

Jednym z wielu bardzo uciążliwych czynników, przynoszącym armii duże szkody, były choroby zakaźne. Szczególnie uciążliwe były częste epidemie cholery, m.in. w czasie powstania listopadowego, która zdziesiątkowała armię rosyjską, a liczba chorych żołnierzy odsyłanych do szpitali wojskowych szybko przewyższyła liczbę przewidzianych dla nich łóżek szpitalnych. Zwiększając się liczbę chorych rozsyłano zatem do innych miejsc, wszędzie gdzie tylko mogli być leczeni. Na przykład chorych z Litewskiego Pułku Gwardii skierowano, z braku wolnych miejsc w szpitalach w Siedlcach i Łukowie, do jednego z katolickich klasztorów¹³⁴. W okresie 1831–1856 choroba ta zbierała swe żniwo w wielu rosyjskich pułkach, co było związane z rotacyjnymi zmianami dyslokacji, jak np. na przełomie 1839 i 1840 r., kiedy Klastycki phuz przenosił się ze Słonima do Krasnegostawu¹³⁵. Równie obfite żniwo cholera zebrała w czasie przemarszu armii rosyjskiej przez Galicję w drodze na Węgry w 1849 r.¹³⁶

W omawianym okresie wielu żołnierzy armii rosyjskiej cierpiało na choroby weneryczne. Walkę z tym zjawiskiem toczono jeszcze w okresie przedpowstaniowym, jednak dotyczyło to bliżej nieokreślonej grupy osób. W późniejszych dekadach liczba zachorowań znacznie się zwiększyła, co było spowodowane wzrostem liczby wojsk rosyjskich kwaterujących w Królestwie. Podwyższona zachorowalność zmniejszała stany osobowe tych oddziałów, a co za tym idzie, także ich sprawność bojową. By przeciwdziałać temu niepokojącemu zjawisku, władze rozpoczęły zakrojone na szeroką skalę działania prewencyjne. W latach trzydziestych zaczął funkcjonować powołany przez namiestnika Komitet Lekarzy Wojskowych, którym kierował gen. sztabdoktor Armii Czynnej Bazyli Chołodowicz¹³⁷. Wydawano różnorodne i niekiedy bardzo szczegółowe przepisy mające zapobiec rozwojowi chorób wenerycznych, a walkę z nimi miał nadzorować Urząd Lekarski

¹³³ *Столетие военного министерства...*, t. VIII, cz. 3, s. 21–25.

¹³⁴ Tamże, s. 74–75.

¹³⁵ В.П. Цехановецкий, *История 18 драгунского Клястицкого Его Королевского Высочества великого герцога гессенского полка 1651, 1806–1886*, Варшава 1886, s. 264–265.

¹³⁶ *Столетие военного министерства...*, t. VIII, cz. 3, s. 81–84.

¹³⁷ O działaniach podejmowanych przez władze w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. zob. J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane. Prostyucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2004, s. 45–51.

m. Warszawy pod kierunkiem Głównego Inspektora Służby Zdrowia, który do pomocy miał mieć komisarza policji, lekarza i sekretarza. Badania mieli prowadzić miejscowi lekarze, felczerzy, akuszerzy i lekarze w aresztach policji. W walce z plagą chorób wenerycznych miały współpracować władze cywilne i wojskowe, w tym Zarząd Komendanta Miasta, naczelnicy komend wojskowych, kantor szpitala wojskowego w Warszawie oraz naczelnny lekarz warszawskiego Szpitala św. Łazarza (dermatologicznego). Raz w miesiącu mieli się spotykać w Zarządzie Głównego Inspektora Służby Zdrowia, w czym uczestniczyli także sztaboficer komendanta miasta, starszy doktor garnizonu, starszy lekarz szpitala wojskowego, inspektor Urzędu Lekarskiego m. Warszawy, naczelnny lekarz Szpitala św. Łazarza i komisarz policji. Podjęto decyzję o „dokładnej i sumiennej rewizji wszystkich niewiast oddających się nierządowi”, miano dokonywać kontroli domów publicznych dwa razy w tygodniu i w trybie nadzwyczajnym. Osobny rozdział (6) dotyczył współpracy władz wojskowych. Zarządzono, że wszyscy żołnierze niższej rangą (podoficerowie i szeregowi) przebywający w Warszawie mieli podlegać kontroli lekarskiej raz w tygodniu. Przeprowadzał ją lekarz wojskowy w obecności oficera, po czym sporządzał raport, który trafiał do komendanta miasta. W przypadku wykrycia choroby chory musiał wskazać, gdzie i od kogo się nią zaraził. Chorzy żołnierze mogli być leczeni tylko w szpitalach i lazaretach wojskowych¹³⁸.

18(30) stycznia 1843 r. namiestnik Królestwa Polskiego zatwierdził Przepisy policyjno-lekarskie do zapobieżenia szerzeniu się choroby syfiliycznej w mieście Warszawa. Korzystając z wcześniejszych doświadczeń, przepisy te normalizowały publiczny nierząd w Królestwie, sposoby jego kontroli i badań lekarskich. Zadania związane z nadzorem prostytucji powierzono służbom policyjnym, medycznym i wojskowym. Wszystkie podlegały oberpolicmajstrowi m. Warszawa¹³⁹.

Jednak nawet te działania nie zmniejszyły poziomu zachorowań wśród żołnierzy. Badania prostytutek odbywały się zgodnie z wytycznymi, np. dwa razy w miesiącu, jednak na wniosek władz wojskowych liczbę tę zwiększano. W 1848 r. w Suwałkach na wniosek dowódcy stacjonującego tam pułku władze administracyjne przeprowadziły więcej kontroli, podobnie było w następnych latach. Od 1851 r. badania przeprowadzano raz na dziesięć dni, a od 1852 r. raz w tygodniu¹⁴⁰.

O stanie zdrowia żołnierzy w armii Paskiewicz informował w swoich raportach członków rodziny cesarskiej. Jednak informacje te były zdawkowe

¹³⁸ Zob. GARF, f. 547, op. 1, d. 887, Przepisy policyjno-lekarskie o zapobieżeniu szerzenia się choroby wenerycznej, 1840 r.

¹³⁹ Zob. J. Sikorska-Kulesza, dz. cyt., s. 54–56.

¹⁴⁰ LVIA, f. 1070, op. 1, d. 18; J. Sikorska-Kulesza, dz. cyt., s. 168.

i ograniczały się do stwierdzeń o dobrym stanie zdrowia lub poprawie stanu sanitarnego¹⁴¹.

By ustrzec żołnierzy przed chorobami zakaźnymi, rozsyłano do jednostek broszury informujące, jak uchronić się przed daną chorobą. Działania takie podejmował np. generał sztabdoktor Armii Czynnej Roman S. Czetyrkin przed wkroczeniem armii rosyjskiej na Węgry w 1849 r.¹⁴²

Korpus Topografów

W pierwszej połowie XIX w. sporządzono dokładne mapy Królestwa Polskiego. Początkowo wykonywali je polscy topografowie z Kwatermistrzostwa Generalnego WP. Po stłumieniu powstania listopadowego dalsze prace pomiarowe prowadzili topografowie z armii rosyjskiej. Zaowocowało to wydaniem w 1843 r. *Topograficznej mapy Królestwa Polskiego*.

Przy Sztabie Głównym Armii Czynnej znajdował się specjalny oddział topograficzny, który zajmował się pomiarami terenu (triangulacyjnymi) i nanoszeniem wyników swych prac na mapy¹⁴³. Oddziałami pomiarowymi dowodzili oficerowie Korpusu Topografów Wojskowych. Pracami tymi w latach 1838–1851 kierował gen. lejtn. Karl Tenner¹⁴⁴. W oddziale tym było 17 oficerów (w 1834), w tym podpułkownik, 2 kapitanów, sztabskapitan, 7 poruczników i 6 topografów (2 płk., ppłk, por. i 2 ppor.).

Polecenia udzielania pomocy topografom wojskowym w wykonywaniu pomiarów wydawał namiestnik Królestwa – Iwan Paskiewicz, a władze kolejnych szczebli przekazywały jego wolę do niższych struktur administracji, aż do konkretnych wykonawców. Władze gubernialne i powiatowe miały dokładać starań, by spełnić żądania generała i podległych mu oficerów w zakresie wspomnianych pomiarów. Nakazywano zapewnić tym osobom odpowiednie kwatery. Miejscowe władze miały dostarczyć ludzi do pomocy, podwód i drzewa do budowy sygnałów pomiarowych (tyczki). Określano także wysokość stawek dziennych płaconych pracownikom. W pracach pomiarowych topografom wojskowym pomagali także geometryści rządowi¹⁴⁵.

¹⁴¹ Zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1648.

¹⁴² *Столетие военного министерства...*, t. VIII, cz. 3, s. 82.

¹⁴³ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, *passim*.

¹⁴⁴ Karl I. Tenner (1783–1860) – oficer kwatermistrzostwa, topograf, płk od 1814 r., gen. mjr od 1822, gen. lejtn od 1835, gen. piechoty od 1856. Od 1815 r. naczelnik pomiarów guberni wileńskiej, a następnie wołyńskiej i podolskiej. Od 1838 r. naczelnik pomiarów triangulacyjnych w Królestwie Polskim; C.B. Волков, dz. cyt., t. II, s. 569.

¹⁴⁵ AP Kalisz, Naczelnik powiatu kaliskiego, sygn. 41.

Audytoriat Polowy Armii Czynnej

Jedną z ważniejszych struktur sztabowych był Audytoriat Polowy Armii Czynnej, który kierował sprawami sądowymi armii, przeprowadzał rewizje procesów śledczych oraz orzeczeń sądowych niższych instancji, przesyłanych do zatwierdzenia głównodowodzącemu armią. Prowadził też nadzór nad sądami wojennymi (stałymi i doraźnymi) oraz sądami przy pułkach, a także rozpatrywał wyroki wydawane przez sądy wojskowe w stosunku do osób zamieszanych w sprawy polityczne. Sprawy polityczne przekazywano jednak specjalnie do rozpatrywania tych spraw powołanemu Komitetowi Śledczemu przy Armii Czynnej.

Wojskowy wymiar sprawiedliwości był trójstopniowy. Niższą instancją były sądy wojskowe, czasowe lub doraźne, wyznaczane przy pułkach. Średnią instancją były audytoriaty polowe armii (1. Armii i Kaukaskiej Armii), sztabów lub dyżurstw korpusów. Najwyższą instancją był Audytoriat Generalny, który przeprowadzał rewizję wyroków sądów wojskowych niższych instancji.

Swą siedzibę Audytoriat Polowy miał w Cytadeli Warszawskiej. Składał się z dwóch komórek: kolegium sędziowskiego i kancelarii. W skład kolegium wchodził: prezes (gen. lejtn. lub gen. mjr) i członkowie. Ponadto jako reprezentant głównodowodzącego zasiadał w nim generał-audytor, który był referentem prawnym głównodowodzącego. Jego zadaniem było wyjaśnianie podstaw prawnych wymiaru kary i przedstawienie własnego poglądu na rozpatrywaną sprawę, lecz w głosowaniu nie brał udziału. O wynikach głosowania składał raport głównodowodzącemu lub ministrowi wojny.

Kolegium sędziowskie decyzję w rozpatrywanych sprawach podejmowało na podstawie referatów sporządzanych przez oberaudytorów i audytorów pod kierunkiem generał-audytora. Zawarte w nich były informacje o personaliach podsądnego, akt oskarżenia, wyniki śledztwa, sentencja wyroku sądu wojennego, opinia właściwego naczelnika wojskowego i podstawa prawna orzeczenia. Oberaudytor opracowywał, po rozpatrzeniu sprawy przez kolegium, projekt orzeczenia, które przedstawiał polowemu generał-audytorowi i sędziom. Orzeczenie Audytoriatu uzyskiwało moc prawną po zatwierdzeniu (konfirmacji) przez głównodowodzącego armią¹⁴⁶.

Na czele Audytoriatu Polowego Armii Czynnej stał oficer w stopniu generalskim. Przez wiele lat był to gen. mjr (potem gen. lejtn.) Michał Kuris (1831–1852), a zastąpił go gen. lejtn. Anton Karłowicz (1853–1859).

¹⁴⁶ *Энциклопедия военных и морских наук*, t. I, red. Г.А. Леер, Санктпетербург 1885, s. 258–259; *Военная энциклопедия...*, t. III, s. 252–254; F. Ramotowska, *Audytoriat Wojsk w Królestwie Polskim*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. II: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 469–473.

Oficerowie w randze podpułkownika – pułkownika, z czasem generała majora, zajmowali także dwa stanowiska członków Audytoriatu. Od 1850 r. do składu dołączył trzeci. W Audytoriacie było sześciu audytorów mających rangi cywilne. Ich liczba była kilkakrotnie zwiększana i w 1852 r. było ich dziesięciu. Ponadto w 1854 r. w pracach Audytoriatu brali udział kandydaci na audytorów¹⁴⁷. Z racji wykonywanych zadań członkowie Audytoriatu Polowego nie cieszyli się popularnością wśród wojskowych i społeczności cywilnej Królestwa¹⁴⁸.

Sprawy sądowe prowadził początkowo polowy sąd wojskowy. Do jego składu wyznaczano urzędników i asesorów, którymi byli oficerowie z pułków rosyjskich. Śledztwo trwało krótko, około tygodnia. Dochodzenie w sprawie ataku na Siedlce 10(22) lutego 1846 r. trwało do 28 lutego, kiedy opis sprawy trafił do Paskiewicza do zatwierdzenia, którego tenże dokonał już 1 marca¹⁴⁹. Sąd miał rozbudowany skład osobowy. Na jego czele stał oficer w randze generalskiej – np. gen. lejtn. hr. Iwan Simonicz, sprawujący jednocześnie obowiązki komendanta Cytadeli Warszawskiej. Jeżeli w sprawę byli zamieszani mieszkańcy innych zaborów, wówczas powoływano zajmujące się nimi osoby, np. w sprawie Ruprechta, Potockiego i innych oskarżonych o atak na Siedlce w 1846 r. mieszkańcami Królestwa Polskiego i poddanych pruskimi zajmowały się urzędowo wyznaczone osoby (dla mieszkańców Królestwa – Karol Toliński, Teofil Bębnowski, Teodor Ostrowski i Ignacy Bożysławski, dla poddanych pruskich – Kalikst Rakowicz, Maciej Rakoczy i Jan Mendelak). Asesorami w sądzie byli oficerowie stacjonujących w Królestwie pułków rosyjskich: z Witebskiego pjejr – mjr Ridiger, mjr Minkelbe, kpt. Bursakow, z Połtawskiego pp – sztabskpt. Gwozdiew, por. Zwiazyn, z Połockiego pjejr – ppor. Fok¹⁵⁰.

Po wykryciu sprawy o podłożu politycznym oskarżonych, na wniosek konkretnego naczelnika wojskowego, przesyłano z miejsca zatrzymania do Cytadeli Warszawskiej, gdzie byli poddawani dalszemu śledztwu. Stamtąd trafiali przeważnie do jednej z twierdz, gdzie byli przetrzymywani do chwili wykonania kary. Wszelkie przeniesienia oskarżonych odbywały się pod eskortą oficera żandarmów¹⁵¹. Opis sprawy z propozycją kar dla

¹⁴⁷ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1834, 1836–1844, 1846–1849*, Warszawa 1834, 1836–1844, 1846–1849; *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na: 1850, 1852, 1854, 1858, 1859 r.*, Warszawa 1850, 1852, 1854, 1858–1859.

¹⁴⁸ Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, *passim*.

¹⁴⁹ Zob. RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2653, 2654, 2655.

¹⁵⁰ Tamże, d. 2655, k. 2–3.

¹⁵¹ Zob. sprawy dotyczące działalności konspiracyjnej w Królestwie Polskim; RGWIA, f. 1873, op. 1, d. 6; RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2688, 2663 i wiele innych.

oskarżonych wysyłano do zatwierdzenia dowódcy Armii Czynnej – marszałkowi Paskiewiczowi. Często zmniejszał on wymiar kary, zamieniając np. karę śmierci na zesłanie na Syberię, jak w przypadku Jana Königa¹⁵² czy Stanisława Dutkiewicza¹⁵³. Ingerencje Paskiewicza w przebieg procesów były niekiedy istotne, szczególnie gdy ukaranymi byli jego ulubieńcy¹⁵⁴.

Można zauważyć, że w określonych przypadkach skład sędziowski wskazywali przełożeni. Jednym z takich przypadków jest sprawa Szymona Tokarzewskiego z 1846 r., uczestnika konspiracji ks. Piotra Ściegiennego w 1844 r. Tokarzewski zbiegł z Królestwa, a dowódca Armii Czynnej oddał jego sprawę zaocznie pod sąd. Po schwytaniu Tokarzewskiego marszałek Paskiewicz ponownie oddał jego sprawę do rozpatrzenia przez Audytoriat Polowy. W sądzie mieli zasiadać ci sami sędziowie, którzy orzekali w sprawie Antoniego Rudzkiego¹⁵⁵, a przewodniczyć miał oberaudytor Noniewicz¹⁵⁶.

Wymiarowi sprawiedliwości podlegały areszty garnizonowe, w których żołnierze odbywali karę aresztu. Znajdowały się one przy twierdzach, początkowo w Zamościu, Modlinie i Brześciu Litewskim.

Komisja Śledcza

Stała Komisja Wojenno-Śledcza powstała w kwietniu 1833 r., w związku z odradzającą się polską działalnością konspiracyjną. Po zdławieniu partyzantki Zaliwskiego namiestnik Królestwa i głównodowodzący Armią Czynną – marszałek Paskiewicz – polecił warszawskiemu gubernatorowi wojskowemu gen. Janowi hr. de Wittowi zorganizować Specjalną Komisję Śledczą do Spraw Politycznych. Podstawą prawną były postanowienia wojskowego kodeksu karnego, który upoważniał dowódcę armii do tworzenia komisji śledczych i sądów.

Gen. de Witt 1 kwietnia 1833 r. wydał szczegółową instrukcję dotyczącą utworzenia Komisji. Jej szefem został pułkownik Korpusu Żandarmów Andriej Storożenko, który wcześniej pełnił obowiązki generał-policmajstra Armii Czynnej¹⁵⁷. Początkowo tymczasowa, Komisja została przekształcona

¹⁵² Zob. RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2667.

¹⁵³ Zob. tamże, d. 2663.

¹⁵⁴ Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 81–83.

¹⁵⁵ Antoni Rudzki był oskarżony o przygotowywanie zamachu na Iwana Paskiewicza, ponieważ w rozmowie powiedział, że w powstaniu 1846 r. należałoby zabić namiestnika. Został skazany na wcielenie do Korpusu Syberyjskiego; zob. W. Dżakow, A. Gałkowski, W. Śliwowska, W. Zajcew, *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855 (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, Wrocław 1990, s. 388.

¹⁵⁶ RGWIA, f. 16 233, op. 3, d. 2666, k. 1v.

¹⁵⁷ A. Storożenko pozostawił relacje o swej działalności w Komisji Śledczej; zob. *Записки по делам польским с 1833 по 1848 год, председателя Следственной Коммиссии в Варшаве А. Стороженка, сенатора варшавских департаментов*, Москва 1871.

w stały organ sądowy i główną instytucję ścigającą przestępstwa polityczne na terenie Królestwa i powiązania ze środowiskami emigracyjnymi. Oficjalną nazwę nadano w styczniu 1834 r. i brzmiała ona – Komisja Śledcza utworzona przy Głównodowodzącym Armii Czynnej i Namiestniku Królestwa Polskiego. Jej prezesem został Andriej Storożenko, a siedzibą był X Pawilon Cytadeli Warszawskiej. Skład Komisji był uzależniony od nasilenia prac. W najintensywniejszym okresie działalności w jej skład wchodziło: prezes, dwóch członków (wojskowi) i pięciu urzędników cywilnych (w tym prokurator i dwóch rewidentów). Do personelu pomocniczego należeli archiwariusz, prowadzący dziennikarz i pisarz. Jej zwierzchnikiem był wojskowy generał-gubernator warszawski.

Dla realizacji głównego zadania, czyli tropienia wszelkich przestępstw politycznych w Królestwie, Komisja Śledcza zbierała materiał dowodowy, prowadziła działalność śledczą, opracowywała raporty, które składała namiestnikowi do zatwierdzenia. Zawierały one informacje o wynikach śledztwa i wnioski dotyczące dalszego postępowania z oskarżonym. Ciężkie przestępstwa polityczne przekazywano do sądu wojennego, a pozostałe kierowano do sądów kryminalnych. Wymierzano także kary w trybie administracyjnym, które Komisja sama proponowała i przedkładała namiestnikowi do zatwierdzenia.

Działalność Komisji opierała się na donosach składanych przez policję polityczną i tajnych agentów. Na mocy specjalnych umów korzystano z wymiany informacji pomiędzy policjami innych państw zaborczych. Początkowo Komisja działała na podstawie instrukcji opracowanej przez gen. Witta, a od 1839 r. – wojskowego kodeksu karnego, jednak praktyka była odmienna od tych założeń. Stosowano groźby, tortury, podstępny, szantaż, prośby i obietnice. Sposób prowadzenia śledztwa przez Komisję opisywało wielu Polaków związanych z działalnością konspiracyjną. Ciekawą relację o sposobach uzyskiwania informacji i metodach postępowania z zatrzymanymi zostawił Henryk Kamieński. Był on jedną z osób związanych z przygotowaniem powstania trójzaborowego w 1846 r.¹⁵⁸

Komisja prowadziła działalność nieprzerwanie, co miało uzasadniać potrzebę jej istnienia. Prowadzone przez nią śledztwa obejmowały teren całego Królestwa, a wyniki przedstawiano namiestnikowi do zatwierdzenia (konfirmacji). Sporządzona dokumentacja była obszerna i szczegółowa. Dostarczała informacji na wiele tematów powiązanych – czasem tylko

¹⁵⁸ F. Ramotowska, *Stala Komisja Wojenno-Śledcza Ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym Wojskami Warszawskiego Okręgu Wojennego*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie...*, t. II, s. 454–460; H. Kamieński, *Wspomnienia więźnia*, tłum. H. Devechy, oprac. B. Zakrzewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977.

lużno – z głównym wątkiem dochodzenia. Działalność Komisji była bardzo ożywiona, a o wynikach jej prac był informowany namiestnik Królestwa Polskiego – marszałek Paskiewicz, on z kolei w regularnych raportach przekazywał wszystko carowi Mikołajowi I¹⁵⁹.

W różnych wykazach jej członków wymieniano przeważnie przy Korpusie Żandarmów. Do grona aktywniejszych śledczych zaliczano gen. mjr. Ignacego Puchałę-Cywińskiego, gen. mjr. Aleksandra J. Jołszyna, ppłk. Franciszka Lejchtego i mjr. Piotra Tałajewskiego. Skład narodowościowy Komisji był mieszany, co zrozumiałe, przeważali w niej Rosjanie, ale byli też Polacy (Ignacy Puchała-Cywiński), a nawet spolonizowany Niemiec (Franciszek Lejchte).

Zachodni Okręg Artyleryjski

Po stłumieniu powstania listopadowego tereny Królestwa Polskiego zostały włączone do struktur militarynych Cesarstwa Rosyjskiego. Na początku 1832 r. utworzono Zachodni Okręg Artyleryjski, obejmujący tereny Królestwa i części guberni zachodnich Cesarstwa (z miastami Grodno i Nieśwież), który skupiał pododdziały artylerii niewchodzące w skład korpusów piechoty tworzących Armię Czynną. Okręg tworzyła 16. Brygada Garnizonowa. W jej składzie znalazły się pododdziały będące do tej pory częścią 7. i 8. Brygady Garnizonowej. Przyporządkowano je nowej (16) brygadzie i nadano nowe numery. W 1832 r. zatwierdzono etat Zachodniego Okręgu Artylerii. W jego skład wchodziły: Zarząd Naczelnika Okręgu Artyleryjskiego (Garnizonowego) – 10 osób i załogi twierdz w: Modlinie (stan etatowy twierdzy I klasy) – 865 osób (w tym 2 rotę garnizonowe), Zamościu (stan etatowy twierdzy II klasy) – 235 osób (w tym rota garnizonowa), Grodnie – 216 osób, Nieświeżu (obsada twierdzy II klasy) – 243 osoby, Brześciu Litewskim – 8 osób. Stan etatowy Zachodniego Okręgu Artyleryjskiego liczył 1167 osób. Na żołd oraz tzw. stołowe przewidywano wydawać sumę 41 137 rb i 60 kop. na rok¹⁶⁰.

Na czele Okręgu stał naczelnik, którego siedziba miała się znajdować w Brześciu Litewskim, jednak w późniejszym okresie przeniesiono ją do twierdzy Nowogeorgijewsk. Jego naczelnikiem był gen. mjr Wasilij I. Chałański (1849–1856)¹⁶¹, pełniący jednocześnie urząd drugiego komendanta twierdzy Nowogeorgijewsk. W konsekwencji w twierdzach Królestwa były następujące rotę artyleryjskie: w Modlinie – 1. rota 8. Brygady przemianowana na 1. rotę 16. Brygady, 3. rota 7. Brygady przemianowana na 2. rotę 16. Brygady, a w Zamościu – 7. rota 8. Brygady przemianowana na 3. rotę 16. Brygady.

¹⁵⁹ Zob. RGIA, f. 1018, op. 4, d. 66, k. 2–14; [A.П.] Щербатов кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, t. V, С.-Петербург 1896, s. 582–593.

¹⁶⁰ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5235.

¹⁶¹ С.В. Волков, dz. cyt., t. II, s. 661.

Pozostałym rotom 8. Brygady Garnizonowej również zmieniono numery: 2. rota garnizonowa stała się 1. rotą, 3. rota – 2., 4. rota – 3, 5. rota – 4., a 6. rota – 7. Połowę 3. rotę laboratoryjnej z Liflandzkiego Okręgu Artylerii delegowano do Zachodniego Okręgu Artylerii. Wybudowano także nowy arsenał okręgowy¹⁶². Okręgowy arsenał znajdował się w twierdzy Brześć Litewski, jednak w niektórych latach mieścił się czasowo w twierdzy Nowogeorgijewsk¹⁶³. W skład Okręgu wchodziły też warsztaty artyleryjskie, które podlegały także szefowi artylerii Armii Czynnej.

W wybranych twierdzach Królestwa znajdowały się lokalne parki artyleryjskie, przechowujące wyposażenie dla wojsk rosyjskich – 18 dywizji piechoty, 6 dywizji kawalerii i 18 brygad artylerii. Były to parki pierwszorzutowe, gotowe do użycia na wypadek wojny.

Część pododdziałów artylerii garnizonowej włączonych do Zachodniego Okręgu Artylerii istniała już wcześniej. Wchodziły one w skład innych okręgów artylerii, sąsiadujących z nowo utworzonym Okręgiem. W ten sposób w Zachodnim Okręgu Artylerii znalazło się kilka rot z: 7. BA Garnizonowej: 3. rota (od 1832 – 2. rota 16. BA Garnizonowej w Modlinie), 8. BA Garnizonowej: 1. rota (od 1832 – 1. rota 16. BA Garnizonowej w Modlinie), 5. rota (od 1833 – 7. rota 16. BA Garnizonowej w Cytadeli Warszawskiej), 7. rota (od 1832 – 3. rota 16. BA Garnizonowej w Iwangorodzie) i 9. BA Garnizonowej: 1. rota (od 1837 – 10. rota 7. BA Garnizonowej w Brześciu Litewskim), 2. rota (od 1847 – 10. rota 7. BA Garnizonowej w Brześciu Litewskim).

Nakłady finansowe kierowane do Okręgu miały być przeznaczane na prace remontowe w twierdzach Królestwa, budowę arsenału, uzbrojenie ich i rozbudowę fortyfikacji. Wszelkie wydatki miały być kontrolowane przez naczelnika Okręgu i dowódcę Armii Czynnej. Uzupełnianie sprzętu i prace remontowe uzbrojenia przewidywano uzupełniać poprzez: kontrakty, zakupy (do 6 tys. zł) oraz dostawy z Rosji i przygotowanie do użytku w zakładach Królestwa (armaty, lawety itp. dostarczano z Rosji, pociski i oprzyrządowanie metalowe miały być wykonywane z Królestwie). Co roku wszystkie garnizony artylerii składały naczelnikowi Okręgu sprawozdania z wydatków, stanu wykorzystania materiałów i prowadzonych robót. Naczelnik składał z kolei sprawozdanie szefowi artylerii Armii Czynnej, ten – dowódcy Armii, naczelnik artylerii Armii – do Departamentu Artylerii w Ministerstwie Wojny. Dołączał do niego sprawozdania naczelnika Okręgu i dowódców garnizonów artylerii¹⁶⁴.

¹⁶² PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 5235, 5658.

¹⁶³ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 11.

¹⁶⁴ PSZRI, 2, t. X (1835), nr 7750.

Z biegiem lat rozwijano siłę rosyjskiej artylerii garnizonowej w Królestwie Polskim. Zwiększono liczbę pododdziałów, co spowodowało zmiany organizacyjne i w nazewnictwie. W skład brygady wchodziła artyleria garnizonowa twierdz rosyjskich położonych w Królestwie: Nowogeorgijewska, Zamościa, Brześcia Litewskiego, Iwangorodu i Warszawy. Oddziały te od 1847 r. tworzyły 7. Brygadę Artylerii, a w jej skład wchodziły także parki artyleryjskie. W ramach rozbudowy struktur formowano również nowe pododdziały artylerii. W ten sposób w kolejnych twierdzach zwiększała się ich obsada. W połowie 1844 r. w twierdzy Brześć Litewski sformowano 8. garnizonową rotę artylerii. W 1847 r. z pododdziałów wchodzących w skład 2. i 3. roty artylerii fortecznej z 9. Brygady Artylerii Garnizonowej (Kamieniec Podolski) sformowano 10. rotę artylerii fortecznej, która weszła w skład 7. Brygady Artylerii¹⁶⁵.

W twierdzy Nowogeorgijewsk mieściły się: Zarząd Zachodniego Okręgu Artyleryjskiego, a przy nim Okręgowa Szkoła Artylerii, Zarząd Forteczny I klasy, dziewięć miejscowych parków artyleryjskich, oddział fortecznego parku artyleryjskiego, 1., 2., 3., 4. i 5. rota 7. Brygady Artylerii Garnizonowej, arsenał artyleryjski (zapasowe działa, broń biała i palna, działa z wyposażeniem), 3. rota laboratoryjna (Nowy Dwór, mająca własnego dowódcę)¹⁶⁶. Roty artylerii garnizonowej zmieniały swą numerację: 1. rota 16. BA Garnizonowej (1832–1835) stała się 1. rotą 7. BA Garnizonowej (1835–1859), a 2. rota 16. BA Garnizonowej (1832–1853) stała się 2. rotą 7 BA Garnizonowej (1853–1859)¹⁶⁷.

W twierdzy Iwangorod była garnizonowa rota artyleryjska i arsenał¹⁶⁸.

W twierdzy Zamość jeszcze pod koniec 1815 r. formowano rotę artylerii fortecznej, którą później przeniesiono do Bobrujska. W późniejszym okresie w twierdzy była garnizonowa rota artyleryjska, trzy lotne parki artyleryjskie i arsenał (z zapasową bronią palną i białą)¹⁶⁹.

W 1833 r. jedna z rot artyleryjskich została przeniesiona z Kijowa do Brześcia Litewskiego. Stała się ona rotą nr 7 i weszła w skład 16. Brygady Artylerii Garnizonowej. Przez dwa lata brała ona udział w uzbrajaniu umocnień twierdzy Brześć Litewski, gdzie przebywała do 1835 r., kiedy przeniesiono ją do Cytadeli Warszawskiej¹⁷⁰. W twierdzy Brześć Litewski

¹⁶⁵ *Хроника рот крепостной и осадной артиллерии*, red. Я.Я. Вакар, С.-Петербург 1908, s. 10–14.

¹⁶⁶ WSORI, t. XV, cz. 2, s. 27.

¹⁶⁷ *Хроника рот крепостной...*, s. 106–112.

¹⁶⁸ WSORI, t. XV, cz. 4, s. 44.

¹⁶⁹ Tamże.

¹⁷⁰ А.В. Полубояринов, *Краткий исторический очерк 5-ой роты Варшавской Крепостной Артиллерии*, Варшава 1909, s. 6.

stacjonowały pododdziały 7. Brygady Artylerii Garnizonowej. W 1847 r. były to 7., 8. i 9. rota artylerii oraz połowa 2. rot laboratoryjnej. Znajdowały się tam także miejscowe parki artyleryjskie na 6 dywizji piechoty i 2 dywizje kawalerii. Dodatkowo w twierdzy przechowywano sprzęt 4., 5. i 6. ruchomego parku zapasowego, które nie wchodziły w skład Zachodniego Okręgu Artylerii¹⁷¹.

Nowym obiektem fortecznym w Warszawie, tworzonym od podstaw, była Cytadela Aleksandrowska. W styczniu 1835 r. marszałek Paskiewicz czynił starania o przyspieszenie formowania artylerii garnizonowej Cytadeli. Rozkazem ministra wojny z 15 lipca 1835 r. przeniesiono z Brześcia Litewskiego do Warszawy 7. rotę z 16. BA Garnizonowej. Nadano jej nową podległość i od tej pory była 7. rotą 9. BA Garnizonowej. Zajęła I pawilon Koszar Aleksandrowskich. Pododdział ten brał udział w przebrojeniu wszystkich twierdz w Królestwie. Zakłady rosyjskie nie były bowiem w stanie nadażyć z wytwarzaniem uzbrojenia artyleryjskiego i zawarto kontrakt ze Szwecją na dostawę odpowiedniego uzbrojenia. Dostarczano go do Rosji w dużej mierze przez Warszawę, a owa rota brała udział w wyładunku i transporcie przywożonych dział do innych twierdz Królestwa, m.in. Brześcia Litewskiego i Nowogeorgijewska¹⁷². W 1837 r. z Kamieńca Podolskiego przeniesiono do Cytadeli 1. rotę 9. BA Garnizonowej, którą przemianowano na 10. rotę 7. BA Garnizonowej. Rozbudowa sił artylerii garnizonowej w twierdzach Królestwa zmieniła numerację poszczególnych rot artylerii. Na przykład w 1842 r. dotychczasowa 7. rota stała się 9., w 1844 r. – 11. rotą. Również pozostałe pododdziały zmieniły swe numery: 10. rota (1837–1842) stała się 9. (1842–1844), a potem 11. rotą (1844–1859); 7. rota 16. BA Garnizonowej (1833–1835) stała się najpierw 9. rotą 7. BA Garnizonowej (1835–1842), a potem 8. rotą (1842–1844), 10. rotą (1844–1847) i wreszcie 12. rotą tejże Brygady (1847–1859); 7. rota 16. BA Garnizonowej (1833–1835) stała się najpierw 9. rotą 7. BA Garnizonowej (1835–1842), a potem 8. rotą (1842–1844), 10. rotą (1844–1847) i wreszcie 12. rotą tejże Brygady (1847–1859)¹⁷³.

W Cytadeli Aleksandrowskiej w Warszawie znajdowały się trzy rotę artyleryjskie, których numery zmieniały się co kilka lat. Dodatkowo okręgowi temu podlegał Zarząd Forteczny i arsenał artyleryjski.

W twierdzy Iwangorod stacjonowała 3. rota artyleryjska 16. BA Garnizonowej (1832–1835), którą przemianowano na 5. rotę 7. BA Garnizonowej (1835–1847), potem 6. rotę tejże Brygady (1847–1859) i wreszcie 9. rotą artylerii fortecznej (1859–1864)¹⁷⁴.

¹⁷¹ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 134–135; *Хроника рот крепостной...*, s. 10–11.

¹⁷² А.В. Полубоярин, dz. cyt., s. 7–9.

¹⁷³ Tamże, s. 12; *Хроника рот крепостной...*, s. 17–18.

¹⁷⁴ *Хроника рот крепостной...*, s. 50–51.

Kadra oficerska wchodząca w skład oddziałów artylerii wywodziła się z oddziałów liniowych. Po wysłużeniu wymaganego okresu służby w stopniu podoficerskim następował awans na stopień oficerski, a potem często przeniesienie z jednostki liniowej do oddziału artylerii fortecznej.

Zachodni Okręg Inżynieryjny

Kolejnym okręgiem specjalistycznym podległym Ministerstwu Wojny i obejmującym tereny Królestwa był Zachodni Okręg Inżynieryjny, utworzony 15 maja 1832 r. Do jego zadań należało prowadzenie bieżących prac remontowych w twierdzach posiadających budynki koszarowe, a także remontów kapitalnych wspomnianych budynków oraz budowa umocnień i budynków użyteczności wojskowej. Działalność Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego była finansowana z budżetu Królestwa. Wyjątkiem była twierdza w Brześciu Litewskim i umocnienia terespolskie (wchodzące w skład tej twierdzy), które miały być finansowane z budżetu Cesarstwa. Plany zamierzeń i prowadzonych prac musiały być zatwierdzone przez naczelnika Okręgu i dowódcę Armii Czynnej. Podobnie wszelkie zawierane kontrakty musiały mieć ich akceptację. Co roku naczelnik składał sprawozdania z działalności podległego sobie okręgu¹⁷⁵.

Zarządowi Okręgu podlegały forteczne oddziały inżynieryjne, wojskowe roty robocze i rotы aresztanckie. Skład tych pododdziałów w każdej twierdzy Królestwa był podobny. Twierdze te należały do I (Nowogeorgijewsk i Brześć Litewski) i II klasy (Cytadela Warszawska, Iwangorod i Zamość).

W jego skład wchodziło pięć komend (oddziałów) fortecznych, ruchomy park inżynieryjny w Zakrocymiu, trzy rotы robocze Zarządu Inżynierii (8., 9. i 10.) oraz siedem rot aresztanckich (32., 33., 34., 35., 36., 37. i 38.)¹⁷⁶. Siedziba sztabu Okręgu znajdowała się w Warszawie, a jego naczelnikami byli: gen. mjr Iwan Dehn (1832–1849), gen. mjr Aleksiej M. Ryndin (1852) oraz gen. mjr Aleksandr A. Awreggio (1855–1856)¹⁷⁷.

W każdej twierdzy Królestwa znajdował się forteczny oddział inżynieryjny, którym dowodził zazwyczaj oficer w randze podpułkownika. Rotы robocze były podzielone na plutony i kierowane do prac fortyfikacyjnych (budowlanych) w twierdzach Królestwa. Rotami tymi dowodzili oficerowie w stopniu sztabkapitana¹⁷⁸. Przykładowy podział sił przedstawiał się następująco: w twierdzy Iwangorod było 3/4 rotы nr 8, w twierdzy Zamość – 1/4 rotы

¹⁷⁵ PSZRI, 2, t. VII (1832), nr 3562, 5676.

¹⁷⁶ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 38–45.

¹⁷⁷ Gen. Aleksandr A. Awreżio (Awreggio), inżynier wojskowy w Zarządzie Inżynierii Armii Czynnej, dyrektor Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i naczelnik Zachodniego Okręgu Inżynierii; zob. С.В. Волков, dz. cyt., t. I, s. 31.

¹⁷⁸ *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 42.

nr 8, w twierdzy Nowogeorgijewsk – 3/4 roty nr 9, w Warszawie – 1/4 roty nr 9, w twierdzy Brześć Litewski – 3/4 roty nr 10, a w miejscowości Żwanc – 1/4 roty nr 10¹⁷⁹. W zależności od skali prowadzonych prac wspomniane roty robocze przydzielano do określonych twierdz. W 1847 r. w twierdzy Brześć Litewski pracowały dwie roty robocze – 8. i 10.¹⁸⁰

Dodatkowo do prac wykorzystywano roty aresztanckie przy Zachodnim Zarządzie Inżynierii. Rot tych było siedem i były one rozdzielone, podobnie jak opisane wcześniej rotacje robocze, pomiędzy twierdze znajdujące się w Królestwie. Numeracja rot była liczona dla całego Cesarstwa. W twierdzy Brześć Litewski były dwie rotacje – 32. i 33., w twierdzy Nowogeorgijewsk – 34. i 35., w twierdzy Zamość – 36., a w twierdzy Iwangorod – 37. i 38. Podobnie jak w poprzednim przypadku pododdziałami tymi dowodzili oficerowie w stopniu sztabskapitana – kapitana. Do rot aresztanckich kierowano przestępców lub ukaranych żołnierzy. Liczba aresztantów miała wynosić od 100 do 140 osób. Nowo formowane rotacje miały większy przewidywany stan osobowy i mogły liczyć od 150 do 225 osób¹⁸¹. W twierdzy Nowogeorgijewsk z Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego znajdowały się: Nowogeorgijewska komenda (oddział) I klasy, 3/4 rotacji roboczej nr 9, 34. (cywilna) i 35. (wojskowa) rotacja aresztancka¹⁸². W twierdzy Zamość, przeznaczonej dla garnizonu liczącego 5 tys. żołnierzy, były: Zamojski Oddział Inżynieryjny, 1/4 wojskowej rotacji roboczej nr 8 i rotacja aresztancka nr 36. W twierdzy Iwangorod, przeznaczonej dla garnizonu liczącego 6 tys. żołnierzy, były: Iwangorodzka rotacja inżynieryjna, 3/4 rotacji roboczej nr 8 i rotacja aresztancka nr 37.¹⁸³

Szkolnictwo wojskowe

W Rosji powszechna była opinia, że na zachodnich terenach Cesarstwa kształcono młodzież w duchu antypaństwowym, co było skutkiem wpływów kultury zachodniej. Uważano, że całe szkolnictwo było prowadzone i zdominowane przez Polaków, co prowadziło do polonizacji szlachty zachodnich guberni i zasilania przez nią szeregów armii Napoleona, a potem Wojska Polskiego. Analogicznie sytuacja przedstawiała się w Finlandii, gdzie dominowała kultura szwedzka. Uznawano, że kształcenie w duchu tradycyjnym

¹⁷⁹ Tamże.

¹⁸⁰ WSORI, t. IX, cz. 3, s. 135.

¹⁸¹ PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 6584. Poszczególnymi rotami aresztanckimi dowodzili: 32. – por. Wilczewski, 33. – kpt. Nazimow, 34. – sztabskpt. Skrzydlewski, 35. – brak nazwiska, 36. – kpt. Zawodski, 37. – kpt. Timofiejew, 38. – brak nazwiska; *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год...*, cz. 2, s. 45.

¹⁸² WSORI, t. XV, cz. 2, s. 27.

¹⁸³ Tamże, cz. 4, s. 43.

i rosyjskim miało miejsce jedynie w guberniach centralnych Cesarstwa. Wskazywano na zły wpływ kosmopolityzmu na kształtowanie postawy patriotyzmu państwowego¹⁸⁴.

Szkoły w Królestwie Polskim

Przed wybuchem powstania listopadowego w Królestwie istniały szkoły wojskowe, które zostały włączone do rosyjskiego systemu szkolnictwa wojskowego. Jedną z nich był Korpus Kadetów w Kaliszu, utworzony w 1793 r. przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Szkoła ta istniała do 1831 r., a po stłumieniu powstania listopadowego została zamknięta. Składała się z dwóch kompanii i kształciła 200 osób (150 na koszt państwa i 50 na własny koszt). Absolwenci byli kierowani jako podchorążowie (portupiej – praporszczyk) do armii, a najlepsi do Szkoły Aplikacyjnej w Warszawie. Po wybuchu powstania listopadowego wielu wychowanków Korpusu wstąpiło do armii powstańczej. Po jego stłumieniu Korpus rozwiązano. Wychowanków, którzy pozostali w szkole, przeniesiono do korpusów kadetów w Cesarstwie, a księgozbiór i wyposażenie przekazano do Pawłowskiego Korpusu Kadetów w Petersburgu i I. Moskiewskiego Korpusu Kadetów¹⁸⁵. W szkole tej w okresie przedpowstaniowym uczono także języka rosyjskiego. Wśród wychowanków oraz kadry dydaktycznej i wychowawczej zdecydowaną większość stanowili Polacy. Posługę wśród prawosławnych wychowanków Korpusu pełnił w latach 1828–1832 etatowy duchowny prawosławny – o. Bazyli Gorysowicz. Był on jednocześnie proboszczem parafii prawosławnej w Kaliszu¹⁸⁶.

Szkoły podchorążych w Warszawie

Drugą szkołą była Szkoła Podchorążych Piechoty w Warszawie, mieszcząca się w Łazienkach Królewskich. Utworzono ją w 1815 r., a była przeznaczona dla podoficerów, którzy mieli być awansowani na stopnie oficerskie. Stan etatowy szkoły liczył 300 osób (półbatalion), a na jej czele stał płk Ksawery Ołędzki. W szkole kształcono oficerów na potrzeby piechoty i kawalerii. Uczono głównie czynności przydatnych w służbie frontowej, co niekiedy oznaczało tylko perfekcyjną znajomość musztry. Podchorążowie rekrutowali się z podoficerów wojsk polskich i oddziałów gwardii rosyjskiej

¹⁸⁴ *Столетие военного министерства...*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, s. 135–137.

¹⁸⁵ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 147–151; *Военная энциклопедия...*, t. XI, s. 308; С.В. Волков, *Русский офицерский корпус*, Москва 1993, s. 103–104.

¹⁸⁶ A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007, s. 88; J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005, s. 68, 86, 156, 167, 179, 201, 211.

stacjonujących w Warszawie. Komendy podawano w języku polskim i rosyjskim (jeden dzień po polsku, a drugi po rosyjsku). Od 1824 r. prócz regulaminów i musztry rozpoczęto uczyć także języków obcych – francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego. Po czterech latach nauki podchorążowie zdawali egzamin przed w. ks. Konstantym i byli wysyłani do pułków w celu odbycia praktyki wojskowej¹⁸⁷.

Szkołą kształcąca oficerów na potrzeby kawalerii była Szkoła Podchorążych Jazdy w Warszawie, która mieściła się w pałacu Łubieńskich (przy ulicy Królewskiej). Jej komendantem był płk Franciszek Czarnomski¹⁸⁸. Kształcili się w niej podoficerowie ośmiu polskich pułków liniowych. Po manewrach pod Brześciem Litewskim w 1823 r. stan etatowy szkoły powiększono i przyjmowano do niej także podoficerów z czterech pułków ułanów Korpusu Litewskiego oraz czterech pułków gwardii – trzech rosyjskich i jednego polskiego (psk). Szkoła liczyła około 400 podchorążych. Ćwiczone głównie jazdę konną i musztrę¹⁸⁹. Podchorążowie pułków polskich, litewskich i rosyjskich gwardii nie utrzymywali ze sobą zazwyczaj bliskich stosunków. Zdarzały się jednak wyjątki, np. Henryk Golejewski – podchorąży Szkoły Podchorążych Jazdy wywodzący się z Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza – dzięki swemu pochodzeniu i znajomym miał bardzo dobre kontakty z polskimi podchorążymi¹⁹⁰. Bliższym relacjom nie sprzyjało też noszenie mundurów pułków, z których słuchacze pochodzili. Dotyczyło to także Polaków służących w Korpusie Litewskim i gwardii rosyjskiej. Uważano, że do oddziałów rosyjskich szli karierowicze, ponieważ szybciej tam awansowano. W grupie podchorążych wywodzących się z formacji rosyjskich i litewskich panowała dyscyplina taka jak w armii rosyjskiej, czyli surowsza niż w WP¹⁹¹.

Korpus Kadetów w Brześciu Litewskim

W 1842 r. w Brześciu utworzono Aleksandrowski Brzeski Korpus Kadetów. Miał on kształcić młodzież pochodzącą z ziem polskich i guberni zachodnich Cesarstwa na oficerów armii rosyjskiej. Przyjmowano do niego dzieci w wieku 8–12 lat. We wszystkich istniejących w Rosji korpusach kadetów obowiązywał ten sam program nauczania, obejmujący przedmioty dzielone na trzy kursy: przygotowawczy – trwający jeden rok, ogólny – trwający pięć

¹⁸⁷ B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 161–164.

¹⁸⁸ B. Pawłowski, *Czarnomski Franciszek*, w: PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 232–233.

¹⁸⁹ B. Gembarzewski, dz. cyt., s. 163–164; *Jenerał Zamoyski 1803–1868*, t. I: 1803–1830, Poznań 1910, s. 152; H. Golejewski, *Pamiętnik*, t. I, Kraków 1971, s. 159 n.

¹⁹⁰ Zob. H. Golejewski, dz. cyt., s. 173.

¹⁹¹ *Jenerał Zamoyski...*, t. I, s. 154–155; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 35.

lat i specjalny – trwający trzy lata. Korpus należał do pierwszej grupy szkół wojskowych, których wychowankowie otrzymywali stopnie oficerskie.

Znajdował się on na terenie twierdzy w Brześciu, w budynkach po przebudowanym klasztorze Bernardynów. Otrzymał on nazwę Aleksandrowskiego Brzeskiego Korpusu Kadetów. W 1854 r. szkołę przeniesiono do Moskwy, co było spowodowane trwającą wojną krymską¹⁹².

Warszawska Linia Telegraficzna

W 1830 r. wybudowano w Królestwie linię telegrafu optycznego, która połączyła Warszawę z twierdzą Modlin. Był to telegraf systemu Chapeau. Pięć lat później zbudowano linię łączącą Warszawę z Petersburgiem¹⁹³.

29 kwietnia 1839 r. decyzją cara utworzono Warszawską Linię Telegraficzną. Wiodła ona z Warszawy do Petersburga i była podzielona na sześć części, które nazywano dyrekcjami: 1. Dyrekcja obejmowała odcinek Petersburg–Psków, 2. Dyrekcja – odcinek Psków–Dyneburg, 3. Dyrekcja – odcinek Dyneburg–Wilno, 4. Dyrekcja – odcinek Wilno–Grodno, 5. Dyrekcja – odcinek Grodno–Warszawa (linia biegła od wsi Adwerniki w guberni grodzieńskiej do Tykocina) i 6. Dyrekcja – Warszawa (linia biegła od Tykocina do Warszawy). W dyrekcjach nr 1–5 było po 25 posterunków telegraficznych, a w odcinku nr 6 – 24. W Królestwie był jeden odcinek Warszawskiej Linii Telegraficznej – 6. oraz jeden posterunek z 5. odcinka, w których skład wchodziło łącznie 25 posterunków¹⁹⁴. Każda dyrekcja dzieliła się na trzy odcinki, w których było po 8–9 posterunków. Do obsługi telegrafów w każdej dyrekcji była rota telegraficzna, która miała przydzielony numer taki sam jak numer dyrekcji, tzn. telegrafy w dyrekcji nr 6 obsługiwała rota telegraficzna nr 6.

Na czele każdej dyrekcji stał oficer służby czynnej. W dyrekcjach 5. i 6. byli to oficerowie Sztabu Generalnego. W skład dyrekcji wchodziło sześciu oficerów – dyrektor, zastępca i trzech oficerów. Na odcinku od Grodna do

¹⁹² С.В. Волков, *Русский офицерский корпус...*, s. 105–107; A. Wap, *Twierdza Brześć i przedmoście terespolskie w systemach obronnych – podsumowanie badań historycznych*, w: *Fortyfikacja*, t. IX: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 50.

¹⁹³ L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002, s. 26.

¹⁹⁴ W Królestwie Polskim posterunki Warszawskiej Linii Telegraficznej znajdowały się m.in. w pobliżu miejscowości: Tykocin (wchodził w skład 5. odcinka), wsi Konopki, miasteczka Rutki, miasteczka Pruski, wsi Modzele Skudosze, wsi Księżopole, wsi Żabin, wsi Jawory (Stare), miasteczka Różan, wsi Kaptury, wsi Chmielewo, miasta Pułtusk, wsi Łubienica, wsi Dzierżenin, miasteczka Serock, osiedla Zegrze, wsi Rembelszczyzna, wsi Białoleka, przedmieścia Praga oraz w Zamku Królewskim w Warszawie i w Cytadeli Warszawskiej; zob. PSZRI, 2, t. XIV (1839), nr 12 287.

Warszawy dyrektorem był kpt. Bielawski, a w Warszawie – ppłk Popow. W dyrekcji było 6 osób: naczelnik, 2 pomocników, kancelista-skarbnik i 2 pisarzy. W rocie były 183 osoby: trzech oficerów (najstarszy stopniem był dowódcą roty, każdy kierował pracą jednego odcinka), feldfebel, kaptenarmus (szef kompanii – zarządzający majątkiem), 25 podoficerów, 115 sygnalistów (50 starszych i 65 młodszych), pisarz, felczer, 8 rzemieślników i 28 inwalidów (weteranów). Na każdym posterunku był podoficer, inwalida do posługi, czterech sygnalistów (2 starszych i 2 młodszych). Żołnierze mieli się rekrutować z oddziałów Armii Czynnej. Osoby niewchodzące w skład obsługi posterunków znajdowały się przy dyrekcji. Sumy przeznaczone na ich utrzymanie miał zabezpieczać Departament Osiedli Wojskowych¹⁹⁵. Sygnalistów szkolono w utworzonej w 1840 r. Szkole Sygnalistów Warszawskiej Linii Telegraficznej, która mieściła się przy Petersburskim batalionie kantoniistów. Osoby do obsługi telegrafu rekrutowano spośród wyróżniających się żołnierzy potrafiących czytać i pisać po rosyjsku¹⁹⁶.

Początkowo Warszawska Linia Telegraficzna i Zarząd Telegraficzny podlegały Departamentowi Osiedli Wojskowych w Ministerstwie Wojny. W 1842 r. obie struktury oddzielono od wspomnianego Departamentu i przyłączono do Zarządu Głównego Komunikacji i Budynków Publicznych¹⁹⁷. We wrześniu 1842 r. Warszawską Linie Telegraficzną wyłączono spod Ministerstwa Wojny, pozostawiono jednak obowiązujące rangi, mundury wojskowe oraz wiele uprawnień należnych żołnierzom.

* * *

Istniejące okręgi i zarządy specjalistyczne, które swym działaniem obejmowały tereny Królestwa Polskiego, wchodziły w skład struktur organizacyjnych działających w całym Cesarstwie Rosyjskim. W niektórych przypadkach (Zachodni Okręg Artylerii czy Zachodni Okręg Inżynierii, zarządy komisariackie) struktury te obejmowały także obszar guberni zachodnich Cesarstwa. Wciągnięcie terenów Królestwa do ogólnowojskowych struktur administracyjnych pozwalało ujednoczyć system dowodzenia i zaopatrzenia wojsk stacjonujących w Królestwie.

¹⁹⁵ Тамże; Приказ по управлению телеграфическими линиями, nr 1, Petersburg, 1 IV 1839; nr 2, 14 V 1839; nr 3, 21 V 1839.

¹⁹⁶ PSZRI, 2, t. XV (1840), nr 13 950.

¹⁹⁷ PSZRI, 2, t. XVII (1842), nr 16 017; SWP, 3 продолжение, ks. 1, art. 101, pkt. 8; Т. Кандаурова, *Документальный корпус документов депатамента военных поселений в России XIX века*, w: *Дзьеje biurokracji na ziemiach polskich*, t. VI, red. T. Bykowa, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 265.

Rozdział 6

Poza służbą

6.1. Życie zawodowe po zakończeniu służby wojskowej

Administracja

W pierwszej połowie XIX w. władza cesarska w Rosji opierała się na dwóch filarach – oficerze i urzędniku. Uprzywilejowanie armii i swoisty kult munduru oraz sprawdzona lojalność decydowały o tym, że wiele stanowisk w administracji państwowej zajmowali oficerowie (gwardii i oddziałów liniowych) lub byli oficerowie¹.

Inną przyczyną tak dużej obecności byłych wojskowych w administracji była chęć zapewnienia im źródła utrzymania po odejściu ze służby wojskowej. Powody odejścia były różnorodne, jak już wielokrotnie wspomniano, począwszy od zmian strukturalnych w armii, złego stanu zdrowia, po przyczyny osobiste. Przejście na stanowisko administracyjne było swoistą rekompensatą za wieloletnią i ofiarną służbę w armii, która miała zapewnić źródło utrzymania dymisjonowanemu żołnierzowi, a często i jego rodzinie. Rozwiązanie takie było powszechnie stosowane w wielu krajach europejskich, a także na ziemiach polskich przed 1815 r.²

Na początku XIX w. Rosjan w administracji Królestwa nie było. Pojawili się dopiero w 1813 r., co było związane z podążaniem za wycofującymi się z Rosji wojskami Napoleona. Pozostawiono wówczas w Księstwie Warszawskim organ władzy zależny od cara, którą była, powołana 1(13) marca 1813 r., Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego.

Niektóre osoby pełniły kilka funkcji jednocześnie, np. gen. ks. Wasilij Łąnskoj, który był również generał-gubernatorem Księstwa Warszawskiego,

¹ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 1999, s. 28.

² W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1993, s. 40; P. Gut, *Urzędnicy niżsi w administracji pruskiej przełomu XVIII i XIX w. na przykładzie kancelarii kamer wojenno-skarbowych*, w: *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2017, s. 113–127; M. Osiecka, „Z Armii na urzędy”. *Zdymisjonowani wojskowi w urzędach skarbowych Królestwa Polskiego*, w: tamże, s. 128–142.

a Nikołaj Nowosilcow wchodził w skład Komitetu Organizacyjnego Cywilnego. Nowosilcow był także komisarzem cesarskim i pełnomocnikiem cara w Królestwie Polskim, w latach 1822–1826 urzędnikiem do specjalnych poruczeń przy w. ks. Konstantym, a od 1826 r. ponownie „delegowanym i pełnomocnikiem cesarza”. Głównym policmajstrem w Księstwie Warszawskim był gen. Fiodor Ertel (1813), generał-gubernatorem Warszawy – gen. hr. Piotr Pahlen, a policmajstrem Warszawy – gen. Nikołaj Swieczin. Wskazuje to na obecność osób jednoznacznie kojarzonych z Rosją na kluczowych stanowiskach w administracji, takich jak prezes i wiceprezes. Widoczna jest również nadreprezentacja zawodowych wojskowych, co związane było z trwającymi wówczas działaniami wojennymi³.

Rosyjskich urzędników przydzielano także na niższe szczeble urzędów prowincjonalnych Księstwa Warszawskiego. Byli to urzędnicy do specjalnych poruczeń, tzw. naczelnicy okręgowi (*okrużni naczelnicy*)⁴. Rekrutowano ich z rosyjskich urzędów z głębi Cesarstwa. W Królestwie przebywali krótko, bo tylko do przełomu 1815 i 1816 r., kiedy z powodu zmiany rządu w Królestwie (najwyższym rozkazem z 31 XII 1815/12 I 1816) zwolniono ich ze służby na tym terenie⁵. Niektórych z nich ponownie skierowano do Królestwa Polskiego w chwili utworzenia rosyjskiego Zarządu Celnego w 1820 r., na którego czele postawiono gen. Antona Langa⁶. Zarząd został rozwiązany po dwóch latach, a część zwolnionych funkcjonariuszy przeniesiono do innych instytucji rosyjskich w Królestwie, przede wszystkim do Komisariatu przy Sztapie Głównym Cesarzewicza, gdzie pracowali do wybuchu powstania listopadowego⁷.

W okresie konstytucyjnym zdarzały się pojedyncze przypadki, gdy Polacy, dymisjonowani oficerowie armii rosyjskiej, zajmowali stanowiska w polskiej administracji. Nie jest znana ich liczba, ponieważ nawet w oficjalnych biografiach fakt wcześniejszej służby w armii rosyjskiej często pomijano.

³ W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017), s. 11–12; M. Offmański, *Królestwo Polskie (1815–1830). Rys historyczny z tablicami statystycznymi*, Warszawa 1907, s. 12; I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, wyd. 2 popr., Warszawa 2003, s. 569, 572.

⁴ I. Ihnatowicz, A. Biernat, dz. cyt., s. 570.

⁵ W spisie służby Iwana Dmitriewa podano, że wszystkich rosyjskich urzędników w Królestwie zwolniono na mocy Najwyższego Rozkazu z 31 XII 1815/12 I 1816 r., Dmitriewa od 9(21) I 1816 r.; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 374.

⁶ Gen. Anton Jakowlewicz Lang służył w kawalerii gwardii, a następnie w kwatermistrzostwie (komisja prowiantowa). W 1817 r. został mianowany naczelnikiem rosyjskiej Służby Celnej w Królestwie Polskim, a w 1824 r. przedstawicielem (agentem) rosyjskiego Ministerstwa Finansów w Królestwie; zob. PSZRI, 1, t. XXXV (1818), nr 27 349; C.B. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, t. II, Москва 2010, s. 15.

⁷ Zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 374.

Jedną z takich osób był Andrzej Bądarzewski, który w armii rosyjskiej służył w latach 1805–1815. W późniejszych latach był on m.in. p.o. burmistrza Pułtuska (1824–1827), a od 1827 r. służył w policji warszawskiej⁸.

W tym samym okresie zdymisjonowany z armii rosyjskiej został por. Stefan Pisarzewski, który przez krótki okres był burmistrzem Małogoszczy (1831)⁹. Pisarzewski był traktowany jako przedstawiciel szlachty Cesarstwa (z guberni podolskiej) i w urzędowych wykazach tak był określany.

Lata 1831–1856

Po stłumieniu powstania listopadowego w administracji Królestwa nastąpiły duże zmiany personalne. Na mocy dekretu Mikołaja I powołano Rząd Tymczasowy, na którego czele stanął Fiodor Engel (1831–1832), a następnie Iwan Paskiewicz (1832). Stanowiska ministerialne zajmowali: hr. Aleksandr Strogonow (sprawy wewnętrzne i policja) i Roman Fuhrman (skarb)¹⁰.

Iwan Paskiewicz był początkowo generał-gubernatorem Królestwa, a następnie jego namiestnikiem (1832–1856). W swym ręku łączył władzę cywilną i wojskową. Jako dowódca Armii Czynnej był jednocześnie przewodniczącym Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego. Podczas jego nieobecności zastępowali go: gen. Nikita Pisariew (1834–1836), tajny radca Roman Fuhrman (1838–1840) i gen. Fiodor Rüdiger (1854).

Wśród dziewięciu członków Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego było aż pięciu wojskowych. Chodzi tu przede wszystkim o jego prezesa, którym był marszałek Iwan Paskiewicz, a oprócz niego: gen. lejtn. Józef Rautenstrauch (1836), gen. Nikita Pankratiew (1836), gen. Aleksandr Strogonow (do 1834), gen. Jewgienij Gołowin (1834–1837) i gen. Siergiej Szypow (od 1837) oraz dymisjonowany gen. lejtn. Ksawery Kosecki (1836)¹¹. Wojskowych przenoszono z Ministerstwa Wojny do resortów cywilnych. Powierzano im też różnorodne funkcje w tych resortach, co prowadziło do łączenia wielu stanowisk w jednym ręku. Dotyczyło to głównie

⁸ Andrzej Bądarzewski, s. Antoniego, ur. 1790 r., katolik, szlachcic z guberni kijowskiej, miał domowe wykształcenie. Przyjęty do Podolskiego pp 28 V 1805 r. jako podpraporczyk. Awansowany na praporczyka w 1809 r., ppor. w 1813 r. Od 1813 r. służył w 11. pjegr. Zwolniony ze służby wojskowej na własną prośbę 25 IV 1815 r. Dostał srebrny medal za wojnę 1812 r., Krzyż św. Stanisława III stopnia i odznakę XV lat wzorowej służby; zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862, k. 107 n.

⁹ Kornet Stefan Pisarzewski służył w Mariampolskim phuz i w 1815 r. został zwolniony ze służby z awansem na stopień porucznika (27 III 1815). Jako obywatel miasta Małogoszcz mieszkał w nim co najmniej do 1844 r.; zob. AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, sygn. 47, s. 10, 29; E. Kosik, *Miasto rządowe Małogoszcz w latach 1795–1869*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” XIV, 1985, s. 121.

¹⁰ I. Ichnatowicz, A. Biernat, dz. cyt., s. 573.

¹¹ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1836*, Warszawa 1836, s. 135.

najwyższych stanowisk urzędniczych oraz prawa zasiadania w różnego rodzaju radach i komitetach. Piastowanie części tych stanowisk wiązało się często z otrzymywaniem dodatkowego wynagrodzenia, co pozwalało znacząco podnieść dochody.

W niektórych przypadkach wysokich rangą wojskowych przenoszono do innego resortu z przemianowaniem ze stopnia wojskowego na rangę cywilną. W 1852 r. do Departamentu Ogólnego Senatu Rządzącego skierowano gen. mjr. Kazimierza Trębackiego. Wcześniej przeniesiono go z rangi wojskowej – generała majora – na rangę cywilną – tajnego radcy¹². Niekiedy osobą taką powoływano ze stanu dymisji, np. gen. Nikołaja Tieniszewa, i kierowano na stanowiska w administracji.

Jednym z kluczowych stanowisk w administracji Królestwa było w tym czasie stanowisko dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (1832–1839), które następnie zmieniono na Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Na jej czele stał początkowo gen. Józef Rautenstrauch (1832), jednak w późniejszych latach byli to już zawsze Rosjanie. Kolejno stanowisko to zajmowali – gen. Aleksandr Strogonow (1832–1834), gen. lejtn. Jewgienij Gołowin (1834–1837), gen. Siergiej Szypow (1837–1840), gen. Aleksandr Pisariew (1840–1842 lub 1844), płk Andriej Storożenko (1843 lub 1845–1850), gen. Iwan Wikiński (1850–1856) i płk Paweł Muchanow (1856–1861). Wielu z nich było czynnymi wojskowymi w randze generalskiej (Rautenstrauch, Gołowin, Szypow, Storożenko) lub dymisjonowanymi wyższymi rangą oficerami, np. Muchanow (dym. płk)¹³.

Wielu generałów czyniono senatorami w warszawskim departamencie Senatu Rządzącego. Byli to: gen. Moritz Kotzebue (Kocebu) (1855, jednocześnie komendant twierdzy Iwangorod), gen. hr. Aleksiej Tołstoj (1840, członek Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, również na służbie w 10. Departamencie Senatu Warszawskiego) i gen. Lew Bohlen (1845–1855).

Aparat administracyjny Królestwa, składający się w dużej mierze z Polaków, nie wzbudzał zaufania co do swej lojalności względem Mikołaja I. Poszukiwano sposobów, by to zmienić. Niektórzy z najwyższych urzędników rosyjskich w Królestwie, np. Andriej Storożenko czy Nikołaj Milutin, bardzo żalowali, że nie można wszystkich lub części stanowisk urzędniczych w Królestwie obsadzić urzędnikami z Rosji¹⁴. Paskiewicz zabiegał o to,

¹² Высочайший Приказ, 9 VII 1852.

¹³ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. I: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015, s. 67–71.

¹⁴ L.J. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” LXXXV, 1994, z. 1–2, s. 53.

by na posadach urzędniczych w Królestwie, szczególnie na poczcie i posterunkach celnych, zatrudniać Rosjan, nawet bez wymaganych kwalifikacji, tzn. zdanego egzaminu¹⁵. Te dwa resorty (poczta i urząd celny) sprawowały kontrolę nad rzeczami wwożonymi do Królestwa z innych krajów, szczególnie z tych, w których były duże skupiska polskiej emigracji.

Stanowiska w administracji Królestwa od lat trzydziestych do pięćdziesiątych XIX w. nie były atrakcyjne dla urzędników z głębi Rosji. Po stłumieniu powstania listopadowego w aparacie administracyjnym Królestwa nastąpił widoczny brak kadr urzędniczych. Władze nie miały do dyspozycji wielu osób, które zasługiwały ich zdaniem na zaufanie i gwarantowały pożądane cechy. Wysyłanie do polskich urzędów osób z głębi Cesarstwa nie zawsze mogło te luki zapełnić. Przyczyn tych problemów było kilka i trudno stwierdzić, które w danym przypadku były decydujące. Wśród nich były: skierowanie do odległego rejonu, nieznajomość języka, kultury, obyczajów i obowiązującego w Królestwie prawa¹⁶. Problemem dla urzędników rosyjskich było też opanowanie języka polskiego. Mimo wysiłków władz, nadal był on językiem urzędowym w Królestwie. Mozolne pięcie się po szczeblach kariery urzędniczej także nie zachęcało do wyboru miejsca pracy na ziemiach polskich. Pod koniec lat trzydziestych jeden z wysokich rangą urzędników petersburskich narzekał na dotkliwy brak ludzi na różnorodne stanowiska urzędnicze. W celu zachęcenia potencjalnych kandydatów wprowadzono dodatki za służbę w Królestwie. Początkowo wynosiły one nawet podwójną pensję. Jednak z czasem władze odeszły od tej praktyki, ponieważ powodowało to zbyt duże wydatki. Prowadzone przez wiele lat rozmowy cara z namiestnikiem skutkowały stopniowym ograniczaniem budżetu przeznaczanego na administrację Królestwa¹⁷.

W celu przezwyciężenia tych problemów do administracji państwowej kierowano czynnych lub dymisjonowanych wojskowych, którzy służyli w pułkach rosyjskich stacjonujących na terenie Królestwa. Ten rezerwuar kadr mógł, przynajmniej w pewnej mierze, zaspokoić potrzeby rozbudowanej administracji państwowej. Atutów byłych wojskowych jako kandydatów na wspomniane stanowiska było kilka. Przede wszystkim służyli oni już na terenie Królestwa i znali jego specyfikę. Poza tym byli dyspozycyjni i często stanu wolnego, a także przyzwyczajeni do posłuszeństwa względem przełożonych. Często znali też język polski, choć w różnym stopniu. Były to osoby wypróbowane i lojalne. W grupie tej można spotkać przedstawicieli

¹⁵ Zob. RGIA, f. 1170, op. 1, t. XVI, d. 48.

¹⁶ A. Szwarc, *Warszawa bez uniwersytetu, 1831–1857*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, Warszawa 2016, s. 364–365.

¹⁷ L.J. Gorizontow, dz. cyt., s. 54, 56.

różnych narodowości zamieszkujących Imperium, najwięcej było jednak Polaków pochodzących z guberni zachodnich Cesarstwa. Dla administracji stanowili oni dużą wartość, ponieważ spełniali wszystkie warunki stawiane urzędnikom rosyjskim w Królestwie.

Jednym z wyższych stanowisk w administracji Królestwa Polskiego był urząd gubernatora cywilnego (do 1837 prezesa komisji wojewódzkiej). W omawianym okresie pełnili go: Mark Albertow, Edward Białoskórski i Kazimierz Trębicki. Gen. mjr Albertow zajmował stanowisko gubernatora lubelskiego (1837–1851), a następnie plockiego (1852–1857). Z czasem przeniesiono go na emeryturę, ale stanowisko w administracji cywilnej nadal zajmował¹⁸. Płk Kazimierz Trębicki (adiutant JCM), był p.o. kaliskiego gubernatora cywilnego (1837–1844). Za wzorową służbę został awansowany na stopień generała majora¹⁹. Dymisjonowany płk Edward Białoskórski był radomskim gubernatorem cywilnym (1846–1856).

Czynni lub dymisjonowani wojskowi byli kierowani na stanowiska gubernatorów cywilnych od około 1837 r. Było to związane ze zmianą nomenklatury w administracji Królestwa. Dotychczasowe województwa stały się guberniami, a na ich czele stanęli cywilni gubernatorzy. W tym czasie dwóch wojskowych objęło stanowiska gubernatorskie – gen. Albertow w Lublinie i płk Trębicki w Kaliszu. Obaj zostali z dymisji przeniesieni w stan czynny. Na osiem guberni Królestwa dwie były nadzorowane przez gubernatorów z wojskowym rodowodem. Dla obu Królestwo nie było nieznanym terytorium, ponieważ przed wybuchem powstania listopadowego służyli w pułkach gwardii stacjonujących w Warszawie. Pomocnikiem naczelnika wojskowego w Kaliszu, w tym samym czasie, gdy cywilnym gubernatorem był płk Trębicki, był płk Edward Białoskórski, późniejszy gubernator radomski. Białoskórski na stanowisko gubernatora został wyznaczony w czasie zmian administracyjnych w Królestwie, które miały miejsce w 1845 r.

¹⁸ Mark Albertow – oficer od 1815 r., płk – 1827, gen. mjr – 1838. Uczestnik polskiej kampanii (1830–1831); zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 5; Высочайший Приказ, 22 VIII 1857; С.В. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, t. I, Москва 2010, s. 41.

¹⁹ Kazimierz Trębicki – w latach 1815–1830 służył w pułku grenadierów gwardii WP i był adiutantem w. ks. Konstantego. 24 III 1832 r. płk gwardii Trębicki odszedł ze służby z prawem noszenia munduru. 8 XI 1834 r. powrócił do służby wojskowej i został skierowany do administracji, a następnie resortu finansów; tajny radca (1852); zob. AP Łódź, Naczelnik powiatu łowickiego, sygn. 120; *Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Д.А. Скалон, С.-Петербург 1902–1906, tu t. II, cz. 3, s. 558; tamże, Dodatki, s. 300, 303; С.В. Волков, dz. cyt., t. II, s. 595; B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. XXII; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840*, Warszawa 1840, s. 277.

Przez prawie dwadzieścia lat (1838–1856) wśród gubernatorów cywilnych jedynie dwóch wywodziło się z armii. W 1838 r. na ośmiu gubernatorów dwóch (25%) miało rangi wojskowe. W następnych latach sytuacja wyglądała podobnie, jednak z powodu zmniejszenia liczby guberni do pięciu odsetek opisywanych gubernatorów sięgał już 40%.

Dymisjonowani oficerowie obejmowali także posady w administracji cywilnej Królestwa. Ich napływ był widoczny po wprowadzeniu stanu wojennego i w czasie restrukturyzacji armii w 1834 r. Wielu dymisjonowanych wówczas oficerów przeszło na stanowiska w administracji Królestwa, np. mjr Aleksandr Czujkow został naczelnikiem powiatu kaliskiego (1835–1845), a kornet Feliks Młoszewski – tłumaczem biura naczelnika powiatu kaliskiego²⁰. W nadgranicznych powiatach, np. w pobliżu granicy z Galicją, starano się wyznaczać na stanowiska naczelników obwodów (powiatów) osoby pewne i mające dobrą opinię²¹.

Wielu oficerów zwalniano z wojska i przenoszono na stanowiska administracyjne. Niektórzy z nich otrzymywali rangi cywilne, np. porucznicy gwardii i kapitanowie z jednostek liniowych otrzymywali rangę radcy tytularnego²². Część przenoszonych oficerów lub urzędników wojskowych przez kilka lat nosiła swe rangi wojskowe. W 1842 r. wydano specjalny dekret określający zasady przemianowania wojskowych służących w administracji państwowej z rang wojskowych na cywilne, a w 1844 r. decyzją Senatu Rządzącego na podstawie obowiązujących przepisów przemianowano ich na równorzędne rangi cywilne. Zamiana rangi z wojskowej na cywilną nie odbywała się jednak automatycznie, tzn. osoba mająca stopień podporucznika nie stawała się urzędnikiem rangi IX, czyli radcą tytularnym. W każdym przypadku brano także pod uwagę zajmowane stanowisko. Jeśli stanowisko urzędnicze było wyższej rangi niż posiadany stopień wojskowy, osobie takiej podwyższano rangę urzędniczą do wymaganej na zajmowanym stanowisku. Zasadę tę zastosowano m.in. w przypadku dymisjonowanego partupiej-junkra Seweryna Krasieńskiego, który był burmistrzem Opatowa.

²⁰ Rtm. Aleksandr Czujkow został zwolniony z Nowomirgorodzkiego puł 1 VIII 1834 r. Z odejściem awansowano go na stopień majora. Zajmował stanowisko naczelnika powiatu kaliskiego. Kornet Feliks Młoszewski został zwolniony z phuz księcia wirtemburskiego 20 XI 1838 r. Obu w 1845 r. przemianowano na rangi cywilne – Czujkova na radcę honorowego, a Młoszewskiego na registratora kolegijskiego; zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 545; AP Kalisz, Naczelnik powiatu kaliskiego, sygn. 221, k. 41.

²¹ W 1838 r. po zdjęciu ze stanowiska prezydenta Lublina ppłk. Alberta Paczyńskiego namiestnik Królestwa Polskiego chciał skierować go na stanowisko naczelnika jednego z obwodów w guberni lubelskiej. Gubernator cywilny gen. mjr Mark Albertow stwierdził, że nie może go skierować na stanowisko w obwodzie hrubieszowskim i zamojskim z powodu bliskości granicy państwowej; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Ogólny, Referat Tajny, sygn. 112.

²² PSZRI, 2, t. XV (1840), nr 13 111.

Miał on XIV rangę wojskową, jednak z racji zajmowanego stanowiska był zaliczany do urzędników X klasy, której było przyporządkowane stanowisko burmistrza²³.

Wśród naczelników powiatów w tym czasie można odnaleźć zarówno byłych oficerów, jak i urzędników wojskowych. Do grona tego należeli – naczelnik powiatu kieleckiego (1843–1846) Szymon Towstoles, wcześniej służący w Kwaterze Głównej Armii Czynnej na różnych stanowiskach urzędniczych²⁴, dymisjonowany rtm. Stanisław Jedliński – naczelnik powiatu łowickiego (1846–1850) i piotrkowskiego (1850)²⁵, dymisjonowany kpt. Edward Ponset – naczelnik powiatu opatowskiego (1843–1850)²⁶, dymisjonowany kpt. Wincenty Nieprski – naczelnik powiatu olkuskiego (1850)²⁷.

Innym stanowiskiem urzędowym, na które często kierowano dymisjonowanych oficerów, była posada tłumacza. Wydawałoby się, że nie wymagało to innych kwalifikacji prócz dobrej znajomości języka rosyjskiego, jednak zakres obowiązków tłumacza był o wiele szerszy, niż można by przypuszczać. Jego zadaniem było tłumaczenie dokumentów z języka rosyjskiego na polski i odwrotnie, wydawanie pokwitowań i prowadzenie korespondencji urzędowej z Kontrolą Skarbową (wpisy sądowe, kary policyjne, opłaty stemplowe). Najważniejszym jego obowiązkiem wydaje się jednak prowadzenie prac wydziału wojskowego, spisu poborowych (spisowych), korespondencja urzędowa, kwaterunek wojska, pobór składek, nadzór nad rachunkami kwaterunkowymi i rekwizycją²⁸. Tłumacze byli potrzebni do kontaktów władz lokalnych z rosyjskimi władzami wojskowymi. W 1839 r. wprowadzono obowiązek prowadzenia korespondencji z rosyjskimi władzami cywilnymi i naczelnikami wojskowymi w języku rosyjskim. Dotyczyło to szczególnie akt śledczych oraz dokumentów, które musiały mieć rosyjskie tłumaczenia. Możliwość wglądu w ważne dokumenty i różnego rodzaju raporty wymagała, by stanowisko tłumacza zajmowała osoba ciesząca się zaufaniem władz²⁹.

²³ Zob. AP Kielce, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 208, s. 41–43.

²⁴ Szymon Towstoles w 1846 r. został zdjęty ze stanowiska i oddany pod sąd wojskowy; zob. tamże, Personalne, sygn. 476.

²⁵ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 587.

²⁶ Tamże, k. 733–738. Edward Ponset w latach 1819–1822 służył w Wołyńskim pp gwardii, skąd przeniesiono go do Żytomierskiego pp; zob. А.И. Луганин, *Опыт истории Лейб Гвардии Волынского полка*, t. I: 1817–1849, Warszawa 1884, zał. nr 11, s. 4.

²⁷ Wincenty Nieprski służbę rozpoczął w oddziałach gwardii polskiej w 1813 r., a następnie służył w 4. puł WP (1815–1830). Skierowany do 3. Okręgu Korpusu Żandarmów na stanowisko oddziału żandarmów w Olkuszu (1832), a potem w Sandomierzu (1833–1846); zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 743–746.

²⁸ AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, sygn. 7, s. 136.

²⁹ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 82.

Jak już wspomniano, często stanowisko to zajmowali byli wojskowi, nie- rzadko Polacy, np. mjr Łukasz Franciszek (obwód olkuski, 1838), były ofi- cer Podolskiego pułku kirasjerów³⁰, Feliks Kleszczyński (powiat sieradzki, 1850), Tadeusz Rakowski (Rząd Gubernialny Radomski, 1847–1850), Piotr Sławiński (powiat radomski, 1845–1850), Michał Świrski (urząd powiatowy w Olkuszu, 1846–1850)³¹, Adolf Witkowski (Rząd Gubernialny Lubelski, 1834–1840)³², Feliks Młoszewski (powiat kaliski, 1839–1850). Przypadek Młoszewskiego jest ciekawy ze względu na początki jego służby państwo- wej. Był on szlachcicem pochodzącym z guberni warszawskiej, który jako podoficer służył w 3. psk WP (1828–1830). W chwili wybuchu powstania listopadowego znajdował się w głębi Cesarstwa, w grupie remontowej koni. Skierowano go do służby w armii rosyjskiej, gdzie w 1838 r. otrzymał stopień oficerski. Podobny przebieg służby miał Piotr Sławiński, który jako podchorąży w 2. puł WP dostał się do niewoli rosyjskiej. 5 kwietnia 1831 r. wstąpił do służby rosyjskiej. Walczył na Kaukazie i w 1842 r. został awan- sowany na stopień oficerski. Zwolniony na własną prośbę z armii, trafił do administracji w Królestwie.

Liczba urzędników w Królestwie, którzy nie byli Polakami, znacząco wzrosła na początku lat czterdziestych XIX w. Polaków zajmujących wyso- kie stanowiska w administracji starano się wówczas wymieniać na kompe- tentnych i doświadczonych Rosjan. Jednym z warunków koniecznych do objęcia tych stanowisk był pięcioletni okres pracy w Królestwie. W poło- wie stulecia wśród urzędników najwyższych rang w Królestwie mogli oni stanowić około 30%. Zajmowali stanowiska w Komisji Skarbu i Komisji Sprawiedliwości, i ich wydziałach, Sekretariacie Stanu do Spraw Królestwa Polskiego, Banku Polskim, Heroldii, Senacie itd. Zajmowali stanowiska gubernatorów w trzech (z pięciu) guberniach. Najwięcej można było ich zna- leźć w kancelarii namiestnika, w której zajmowali często stanowiska urzęd- nika do specjalnych poruczeń, w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, kierownictwie Warszawskiego Okręgu Naukowego, na pocz- tach. Wśród nich dużą grupę stanowili byli oficerowie Armii Czynnej³³.

Wielu byłych oficerów pełniło urząd prezydentów miast lub burmistrzów. Ich wcześniejszą służbę w armii można zauważyć przy zamianie rang woj- skowych na cywilne (urzędnicze), co skrupulatnie odnotowywano w naj- wyższych rozkazach, natomiast nie zawsze było to widoczne w oficjalnych wydawnictwach (np. *Kalendarzykach politycznych*). Praktykę wyznaczania

³⁰ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1838*, Warszawa 1838, s. 259.

³¹ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 591–596, 688–690, 702–703, 799–805, 808.

³² Tamże, d. 384, k. 174–175.

³³ L.J. Gorizontow, dz. cyt., s. 55.

dymisjonowanych oficerów na stanowiska w administracji stosowano także w okresie konstytucyjnym, a wielu ówczesnych urzędników służyło wcześniej w wojsku³⁴.

Dostrzec można zwyczaj przenoszenia urzędników pomiędzy urzędami administracji Królestwa. W dokumentach wpisywano, że przeniesienie to odbywało się „dla dobra służby”. Starano się jednak kierować te osoby na stanowiska równorzędne z dotychczas zajmowanymi, np. naczelnika powiatu kaliskiego Aleksandra Czujkova w 1845 r. przeniesiono na takie samo stanowisko w Mińsku (Mazowieckim), a na jego miejsce przeszedł Antoni Trzeciak, dotychczasowy naczelnik powiatu stanisławowskiego³⁵.

Część urzędników otrzymała stanowiska nie tylko dzięki zasługom własnym, lecz także dzięki protekcji lub zasługom krewnych³⁶. Jednak 26 lipca (7 sierpnia) 1856 r. namiestnik wydał rozporządzenie, które dawało pierwszeństwo oficerom armii rosyjskiej (dotyczyło to całego korpusu oficerskiego) przy obsadzie posad prezydentów i burmistrzów. Dekret ten dotyczył oficerów zwolnionych ze służby z powodu odniesionych ran, urodzonych w Królestwie, którzy starali się o przyjęcie do służby cywilnej. Zgodnie z zaleceniem namiestnika mieli oni otrzymywać pensję nie mniejszą niż 150 rbs rocznie³⁷.

Na wyżej wymienione stanowisko Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozpatrywała kandydatury różnych osób, zarówno dymisjonowanych wojskowych, jak i urzędników. Osoby wybrane na stanowiska urzędowe musiały znać bardzo dobrze język rosyjski. Warunek ten był konieczny w miastach położonych na głównych szlakach komunikacyjnych oraz w garnizonach (np. twierdza Zamość) do porozumiewania się z dowódcami wojsk rosyjskich. Wybór burmistrza nie zawsze był właściwy, co pokazywała późniejsza działalność na zajmowanym stanowisku. Z powodu skargi komendanta twierdzy w Zamościu ze stanowiska burmistrza tego miasta zdjęto radcę tytularnego Borysa Bewada (dymisjonowany rotmistrz pułku ułanów Jego Książęcej Mości ks. Ferdynanda pruskiego), który nie nadawał się na tak odpowiedzialne stanowisko w mieście o znaczeniu strategicznym

³⁴ Prezydentem Lublina w latach dwudziestych XIX w. był dymisjonowany mjr Benedykt Peplowski, który służył w Legionach Dąbrowskiego; zob. *Jenerał Zamoyski 1803–1868*, t. I: 1803–1830, Poznań 1910, s. 181; T. Osiński, *Urzędnicy administracji rządowej obwodu (powiatu) zamojskiego w latach 1816–1866. Charakterystyka grupy*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, red. A. Górak, I. Łuc, D. Magier, Radzyń Podlaski 2008, s. 216–217.

³⁵ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 545; AP Kalisz, Naczelnik powiatu kaliskiego, sygn. 221, k. 47.

³⁶ T. Osiński, dz. cyt., s. 217.

³⁷ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych*, cz. 1, dod. do t. 1, Warszawa 1867, nr 8, 9.

i w trudnym okresie trwającej wojny krymskiej. Sugerowano, by zastąpił go miejscowy inspektor policji Aleksander Salecki, który znał bardzo dobrze mieszkańców miasta. Jednak Bewad nie podporządkował się decyzji przełożonych. Mimo że skierowano go do Mariampola w guberni augustowskiej, nie pojawił się tam w oznaczonym terminie i sam szukał dla siebie miejsca w administracji, a nawet próbował wrócić do wojska³⁸.

W Lublinie przez wiele lat stanowisko prezydenta miasta piastowali dymisjonowani wojskowi. Po 1831 r. m.in. były kpt. polskich inwalidów Tadeusz Kossakowski. Urząd ten sprawował już w 1830 r., a po przywróceniu przez Rosjan w kolejnym roku, zajmował go do 1835 r., kiedy został zdjęty z powodu nadużyć³⁹. W następnych latach stanowisko to piastował dymisjonowany ppłk Albert Paczyński (1836–1837). Oskarżano go o lekceważący stosunek do poleceń przełożonych, zdarzało mu się nawet uchylać od ich wykonywania. Z lekceważeniem wyrażał się też o swych przełożonych, często w obecności podwładnych. Miał także pić alkohol z osobami niższych rang, co pozbawiało go autorytetu. W wyniku przeprowadzonego dochodzenia zdjęto go ze stanowiska, a zastąpił go kpt. Edward von Toll. Paczyńskiego proponowano, na wniosek namiestnika, skierować na stanowisko komisarza obwodowego w guberni lubelskiej. Wymagało to jednak zgody gen. Marka Albertowa (naczelnika województwa). Ten zaś stwierdził, że ppłk Paczyński nie nadaje się na tak odpowiedzialne stanowisko jak komisarz obwodu nadgranicznego (hrubieszowski lub zamojski). Jeśli jednak namiestnik chce Paczyńskiego skierować do guberni lubelskiej, to lepiej do powiatu krasnostawskiego. Ostatecznie w 1838 r. Paczyński został prezydentem Częstochowy. Paczyńskiego zastąpił dymisjonowany sztabkpt. Edward von Toll (1838–1847), który przed objęciem stanowiska prezydenta Lublina był adiutantem wojskowego naczelnika guberni lubelskiej gen. Józefa Hurki. Miał bardzo dobrą opinię i cieszył się zaufaniem przełożonych, świetnie znał teren i język polski. Z czasem został awansowany na naczelnika powiatu zamojskiego⁴⁰. Jego następcą został emerytowany kpt. Mikołaj

³⁸ W 1853 r. na stanowisko burmistrza Zamościa Komisja wybrała dymisjonowanego kpt. Borysa Bewada, na podstawie podania i przesłanego spisu służby. Jego konkurentem był dymisjonowany sztabkpt. Alfons Ostachiewicz. Na korzyść Bewada przeważały długość służby – 23 lata (wobec 9 lat kontrkandydata) i znajomość języka rosyjskiego. Po roku starano się go przenieść na podobne stanowisko, ale w mniejszym mieście; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 68; LVIA, f. 1073, op. 1, d. 826.

³⁹ Kossakowski w czasie swej prezydentury doprowadził do całkowitego rozprzężenia podległej sobie administracji, na co zwrócił uwagę także naczelnik wojskowy; zob. T. Mencil, dz. cyt., s. 80–81.

⁴⁰ Postępowanie wyjaśniające w sprawie prezydenta Lublina – dym. ppłk. Alberta Paczyńskiego (wcześniej służył w armii pruskiej, a od 1823 przez 13 lat w gwardii rosyjskiej),

Górecki (1847–1855)⁴¹. Jego z kolei zastąpił radca dworu Józef Białobłocki (1855–1861), jednak i on wcześniej był urzędnikiem do specjalnych poruczeń naczelnika wojskowego guberni podlaskiej. Wszyscy oni pochodzili z polskich rodzin szlacheckich. Dwóch z nich zostało zwolnionych ze stanowiska w wyniku wykrytych nieprawidłowości. Często traktowali swych współpracowników, a także radnych, jak żołnierzy, wymagając od nich posłuszeństwa oraz znajomości elementów musztry wojskowej – stawianie przed przełożonym „na bacność” itp. Miał miejsce także przypadek aresztowania radnego (Michała Zielińskiego) na polecenie prezydenta (Mikołaja Góreckiego) za publiczne wygłaszanie krytycznych uwag pod adresem prezydenta na posiedzeniu magistratu.

Także w innych miastach Królestwa dymisjonowani oficerowie zajmowali stanowiska burmistrzów. W połowie lat trzydziestych na Kielecczyźnie było ich aż czterech: Wilhelm Boettcher w Kielcach (1834–1844), Onufry Hryniewicz (Griniewicz) w Wodzisławiu (1834–1850), Sylwester Strożewski w Miechowie (1834–1842) i Seweryn Krasuski w Opatowie (1834–1842). Przez krótki czas burmistrzem Małogoszczy był Stefan Pisarzewski (1831). Wymienieni wyżej burmistrzowie objęli swój urząd w 1834 r. Naczelnikiem powiatu kieleckiego był w tym czasie także dymisjonowany oficer⁴².

Obsadzenie byłego oficera na stanowisku urzędniczym nie oznaczało, że miał je zajmować nieprzerwanie przez wiele lat. Są przykłady wskazujące, że osoby te, będąc dyspozycyjnymi, często były przenoszone pomiędzy różnymi miejscowościami. Po odejściu z armii wspomniany wyżej Sylwester Strożewski został przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego wyznaczony na zastępcę burmistrza Pułtuska (8 V 1834). Na tym stanowisku pozostawał do 4 września 1834 r., kiedy władze wyznały go na urząd burmistrza Łomży, a ostatecznie został burmistrzem Miechowa (4 IX 1834)⁴³.

Byłych wojskowych przyjmowano ponownie na służbę państwową nawet po kilkuletniej dymisji. W ten sposób urzędnikiem w kancelarii Lubelskiego Rządu Gubernialnego został były sztabskapitan Siedliski, wcześniej służący w 7. BA. Od 20 grudnia 1851 r. otrzymał on rangę sekretarza kolegijskiego⁴⁴.

Dymisjonowanych wojskowych obsadzano także w magistratach, jak np. płk. Jefima Ignatiewa (dyrektora komisji kwaternicznej w Warszawie w latach

na wniosek dyrektora Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych – gen. lejtn. Jewgienija Gołowina, wszczął gubernator lubelski – gen. mjr Mark Albertow; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Ogólny, Referat Tajny, sygn. 112; T. Mencil, dz. cyt., s. 87.

⁴¹ T. Mencil, dz. cyt., s. 87–88.

⁴² RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22; AP Kielce, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 208.

⁴³ AP Kielce, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 208, s. 96–97.

⁴⁴ Высочайший Приказ по гражданским чинам, 18 III 1852.

1836–1844)⁴⁵ czy ppłk. Ludwika Stempkowskiego (Stępkowskiego, komisarza administracyjnego Warszawy w 1837)⁴⁶, bądź też w lokalnej administracji, gdzie zajmowali stanowiska sędziów trybunału, jak np. Mateusz Roszkiewicz w Łomży w 1850 r.⁴⁷

Jednak do administracji Królestwa nie kierowano tylko oficerów armii rosyjskiej, ale także byłych oficerów WP, oczywiście tych, którzy złożyli przysięgę wierności i wykazali się lojalnością wobec cara. Od 1846 r.⁴⁸ przemianowano im posiadane rangi wojskowe na równorzędne cywilne⁴⁹.

Jednak także w stosunku do byłych oficerów rosyjskich czyniono pewne ograniczenia. Iwan Paskiewicz wydał zarządzenie, by tylko za jego zgodą można było przyjąć na służbę w administracji Królestwa dymisjonowanych oficerów armii rosyjskiej, którzy urodzili się w Królestwie, a wcześniej ukończyli rosyjskie szkoły wojskowe⁵⁰.

Oprócz byłych wojskowych do administracji Królestwa Polskiego kierowano także urzędników wojskowych. Na stanowisko naczelnika powiatu kieleckiego w 1843 r. wyznaczono Szymona Towstolesa, który wcześniej był referentem (naczelnikiem stołu) w Tymczasowej Komisji Obrachunkowej przy Intendenturze Armii Czynnej⁵¹.

Napływ byłych oficerów i żołnierzy rosyjskich daje się zaobserwować także w przypadku obsadzania stanowisk pracowników więziennictwa w Królestwie⁵². Można wyróżnić dwie grupy osób, które stanowiska te obejmowały. W pierwszej mieszczą się osoby, które służyły w jednostkach stacjonujących w Królestwie i po przejściu w stan dymisji pozostały na tych terenach (np. strażnik Dymitr Aleksandrow w więzieniu w Lublinie, który wcześniej był podoficerem w Czernichowskim phuz⁵³). Drugą grupę

⁴⁵ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1836...*, s. 200; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 261.

⁴⁶ AP Warszawa, Akta stanu cywilnego katedry prawosławnej w Warszawie, sygn. 11, s. 13.

⁴⁷ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 3, k. 15. Mateusz Roszkiewicz był sędzią trybunału okręgowego w Łomży; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1849*, Warszawa 1849, s. 205.

⁴⁸ Reskrypt wydał 12(24) II 1846 r. dyrektor Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Administracji; zob. AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, sygn. 13, s. 72.

⁴⁹ W sierpniu 1850 r. przemiano pewną grupę byłych oficerów WP na równorzędne rangi cywilne: 3 kapitanów na radców honorowych, 3 poruczników na sekretarzy gubernialnych i 13 podporuczników na sekretarzy gubernialnych; zob. GARF, f. 450, op. 1, d. 2, Приказ по гражданскому ведомству в Царстве Польском, 11(23) VIII 1850.

⁵⁰ Zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1648.

⁵¹ Zob. AP Kielce, Naczelnik powiatu kieleckiego, Personalne, sygn. 476.

⁵² Zob. J. Piwek, *Mieszkańcy Kielc w latach 1816–1866*, Ostrowiec Świętokrzyski 2014, s. 58.

⁵³ Strażnik więzienny w Lublinie Dymitr Aleksandrow, były podoficer armii rosyjskiej, chcąc zawrzeć związek małżeński z Marianną Reszkowską (Ryszkowską), musiał uzyskać zgodę naczelnika wojskowego guberni; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 6.

tworzyły osoby pochodzące z Królestwa, ale wcześniej służące w innych regionach Cesarstwa. Po odejściu z armii wracali oni na ziemie polskie lub w rodzinne strony. W ten sposób na stanowisko p.o. nadzorcy w więzieniu w Suwałkach trafił por. Marczewski, wcześniej służący w 14. Gruzińskim batalionie liniowym i zwolniony w 1849 r.⁵⁴ Podobnie z terenów Kaukazu i Astrachania trafił do Lublina Tomasz Dyak, gdzie objął funkcję strażnika więziennego. Przed wybuchem powstania służył on w Wojsku Polskim, a potem wcielono go do armii rosyjskiej⁵⁵.

Wśród naczelników więzień w Królestwie byli także dawni gwardziści cesarscy, służący pod rozkazami w. ks. Konstantego przed wybuchem powstania listopadowego. Najbardziej znanym był kpt. Ksawery Żuczkowski. W okresie przedpowstaniowym był oficerem w Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza, a w późniejszych latach – nadzorcą więzienia w Cytadeli. W pamięci współczesnych zachował się jako surowy, a nawet okrutny kierownik więzienia⁵⁶. Nadzorcą kilku więzień w Królestwie (w Siedlcach – 1838–1845, w Białej – 1846, w Kaliszu – 1847–1850, w Sieradzu – 1850) był Karl Szejder. Przenoszono go „dla dobra służby”, jednak w 1845 r. usunięto ze stanowiska za zaniedbania. Swą służbę rozpoczynał w Wołyńskim Pułku Piechoty Gwardii, skąd wraz z awansem na stopień oficerski został przeniesiony do 50. pułku jegrów⁵⁷.

W wykazie urzędników podlegającej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych sporządzonym w 1850 r. na 396 osób tylko 25 (6,3%) miało wcześniej związek z armią. W grupie tej na dziewięć osób posiadających rangi urzędnicze było czterech lekarzy. Pozostałe szesnaście osób odeszło z wojska z rangą oficerską, z czego najwięcej w pierwszej połowie lat trzydziestych – pięć. W pozostałych latach były to pojedyncze osoby. Sześć osób zajmowało stanowiska w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, a pozostali pełnili funkcje: tłumaczy – 6 osób, naczelników powiatu – 5, lekarzy miejskich – 4, burmistrzów – 2 oraz gubernatora i nadzorcy więzienia – po 1. Większość osób z omawianej grupy zajmowała stanowiska w południowo-zachodniej części Królestwa: w Radomiu – 4, Kaliszu – 3, Sieradzu – 2, Olkuszu – 2, po jednej w Częstochowie, Opatowie, Piotrkowie i Sandomierzu⁵⁸.

⁵⁴ Высочайшие Приказы по гражданским чинам, 16 II 1852.

⁵⁵ Tomasz Dyak pełnił służbę wojskową w 3. ppł WP od 1822 r. do wybuchu powstania. W 1833 r. wcielony do armii rosyjskiej i skierowany do 9. Kaukaskiego Batalionu Liniowego (do 1838). Potem służył w oddziałach inwalidów w Astrachaniu (1838–1841). Zwolniony na bezterminowy urlop w 1841 r.; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 370.

⁵⁶ H. Golejewski, *Pamiętnik*, t. I, Kraków 1971, s. 145; H. Kamiński, *Wspomnienia więźnia*, tłum. H. Devechy, oprac. B. Zakrzewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, *passim*.

⁵⁷ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 22, k. 567–571.

⁵⁸ Tamże, d. 22.

Także w urzędzie ds. Księstwa Łowickiego stanowisko pełnomocnika zajmował płk Fryderyk Filipeus, były oficer Podolskiego Pułku Kirasjerów Gwardii i adiutant w. ks. Konstantego⁵⁹.

Policja i Straż Pożarna

W skład kancelarii w. ks. Konstantego wchodziło biuro Wyższej Wojskowej Sekretnej Policji (nazywanej potem Wyższą Tajną Policją). Zajmowała się ona kontrwywiadem wojskowym, została utworzona w 1815 r. przez gen. Michaiła Barclaya de Tolly, a siedzibą jej centrali była Warszawa. Jej działalność nadzorował w. ks. Konstanty, chociaż formalnie podlegała gen. Iwanowi Dybiczowi. Pracami kierował zaś gen. Dmitrij Kuruta. Obszar działania policji był bardzo szeroki. Prowadziła ona działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze w Austrii i Prusach. Zbierała informacje o znaczeniu wojskowym i politycznym oraz utrzymywała agentów w wielu miastach za granicą i w Królestwie Polskim. Prócz tego zdobywała informacje o nastrojach politycznych panujących w polskim społeczeństwie, prowadziła walkę z kontrabandą, fałszerzami monet i sektami religijnymi. Donosiła o życiu wyższych warstw społeczeństwa polskiego. Obserwowała także przybywających do Warszawy obcokrajowców, również Rosjan, co widać w wielu składanych raportach⁶⁰. Jak już wspomniano w rozdziale drugim, biuro policji było nieliczne i składało się tylko z naczelnika, urzędnika do specjalnych poruczeń, przydzielonego oficera, żandarmów i kancelisty. W terenie zaś policja ta posiadała liczną sieć rezydentów. Wiele zadań wypełniali oficerowie armii i żandarmi, kurierzy (feldjegrzy) i urzędnicy. Swoich agentów opłacali też dowódcy jednostek wojskowych, jak np. ppłk Grigorij Katanow w Kaliszu⁶¹. Policją tą kierował Konstanty van der Noot (do 1818), a po jego śmierci płk Jerzy Kempen (do 1823), po nich zaś Mateusz Schley. Na początku lat dwudziestych XIX w. utworzono wydział policji kierowany przez płk. (potem gen.) Ottona Sassa. Zajmował się on wywiadem dyplomatycznym i utrzymywał agentów w państwach niegraniczących z Królestwem⁶².

Przez cały okres pobytu wojsk rosyjskich w Królestwie kontrolowano korespondencję, także żołnierzy. W Rosji zajmował się tym Departament Poczty. Mikołaj I postanowił, że wszelkie informacje uzyskane tą drogą dotyczące Królestwa mają być przekazywane do Warszawy w. ks. Konstantemu.

⁵⁹ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1836...*, s. 132.

⁶⁰ Zob. AGAD, *Policja Tajna wielkiego księcia Konstantego*, sygn. 12.

⁶¹ А.И. Колпакиди, М.Л. Серяков, *Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации. Энциклопедический справочник*, Москва 2002, s. 41–42.

⁶² M. Karpińska, *Tajne policje w Królestwie Kongresowym*, „Przegląd Historyczny” LXXVI, 1985, z. 4, s. 680–681.

W sporządzanych raportach i wypisach omawiano działania najwyższych władz Królestwa, np. ministrów ks. Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, hr. Stanisława Grabowskiego i innych. Nie pomijano także i niektórych Rosjan, np. senatora Nikołaja Nowosilcowa⁶³.

Po upadku powstania listopadowego policję podporządkowano naczelnikom wojskowym. Całością spraw w miastach kierował prezydent, jednak większość dyrektyw w sprawach policji politycznej inspektor policji otrzymywał bezpośrednio od naczelnika wojskowego lub komendanta placu. Meldował naczelnikowi komendy żandarmów o wszelkich osobach przybyłych z zagranicy⁶⁴.

W tym samym czasie zreorganizowano również warszawską policję miejską, podlegającą warszawskiemu gubernatorowi wojskowemu, któremu ówczesny wiceprezydent miasta płk Andriej Storożenko złożył projekt rozdzielenia policji administracyjnej od wykonawczej. Policja administracyjna miała podlegać prezydentowi miasta, a wykonawcza – wiceprezydentowi. Od 1833 r. członków policji wykonawczej mianował wiceprezydent miasta. Zarządzał też jej funduszami. W 1839 r. stanowisko wiceprezydenta Warszawy podniesiono do rangi generał-majora i od tej pory był on nazywany oberpolicmajstrom. Policja wykonawcza prowadziła księgi ludności, zestawiała stan i ruch ludności oraz egzekwowała stosowne przepisy⁶⁵. Stanowisko wiceprezydenta Warszawy pełnił gen. mjr Andriej Storożenko. Kierował on warszawską policją (1833–1842) i jednocześnie pełnił funkcję wojskowego generał-policmajstra Armii Czynnej. Jego następcą był gen. Ignacy Abramowicz (1844–1851). W kolejnych latach oba te stanowiska były również pełnione przez jedną osobę, np. gen. mjr. Michaiła Sobolewa (1842–1844).

Komisarzem generalnym policji wykonawczej w Warszawie był oddelegowany z Korpusu Żandarmów płk Ignacy Puchała-Cywiński (1836–1840)⁶⁶. Także wśród komisarzy cyrkułów byli dymisjonowani oficerowie armii rosyjskiej⁶⁷. W policji warszawskiej było to około 30% osób⁶⁸.

⁶³ Zob. RGWIA, f. 846, op. 16, d. 999, 1015; В.С. Измозик, „Черные кабинеты”. *История российской перлюстрации. XVIII – начало XX века*, Москва 2015, s. 118–119, 426–427.

⁶⁴ T. Mencil, dz. cyt., s. 84–85.

⁶⁵ WSORI, t. XV, cz. 3, s. 240.

⁶⁶ Zob. *Kalendarzyk polityczny na rok: 1836...*, s. 197; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 256.

⁶⁷ Komisarzem 12. cyrkułu policji wykonawczej był dymisjonowany mjr Teodor Chylczewski (1840); *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 259.

⁶⁸ W 1840 r. na sześciu komisarzy cyrkułów dwóch było dymisjonowanymi oficerami armii rosyjskiej – dym. sztabskpt. Symeon Pawłowicz (cyrkuły 1. i 11.) oraz dym. ppłk Ludwik Stępkowski (cyrkuły 9. i 10.); zob. LVIA, f. 1073, op. 1, d. 804, Akta Znaku Honorowego Nieskazitelnej Służby; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 255.

Jak w każdej służbie państwowej, także w resorcie policji w Królestwie wielu funkcjonariuszy wywodziło się z szeregów rosyjskiej Armii Czynnej. Ze służby odchodzili z powodów zdrowotnych (rany, kontuzje bądź ogólny stan zdrowia), reorganizacji jednostek wojskowych (1834) lub na własną prośbę⁶⁹. Przeważnie byli to Polacy. Pochodzili zarówno z zachodnich guberni Cesarstwa, jak i z Królestwa. Początkowo więcej było tych pierwszych, lecz z biegiem lat zwiększał się udział osób urodzonych w Królestwie. Oficerowie zajmowali w policji różne stanowiska, przeważnie jednak kierownicze, np. naczelników straży policyjnej dziennej i nocnej⁷⁰. W miastach wojewódzkich na czele policji starano się umieszczać ludzi obdarzonych zaufaniem władz, np. w Lublinie stanowisko to objął por. Józef Kossakowski⁷¹. Jego następcą został Józef Salecki, wcześniej komisarz wojskowy przy gen. Denisie Dawydowie (1831). Dopuszczał się on wielu nadużyć, wymuszał łapówki, rzucał fałszywe oskarżenia itp., w 1841 r. zdjęto go więc ze stanowiska⁷².

Mimo że prawie wszyscy oficerowie rozpoczęli służbę w policji po upadku powstania listopadowego, to zdarzały się pojedyncze przypadki odbiegające od tej reguły. Wyjątkiem tym był, wspomniany już, Andrzej Bądarzewski, który swoją służbę w armii rosyjskiej zakończył w 1815 r., a w warszawskiej policji pracował od 1827 r. Był adiunktem w Biurze Kontroli Służących w Wydziale Policyjno-Sądowym w Urzędzie Muncypalnym Miasta Stołecznego Warszawy. W 1829 r. został inspektorem wydziałowym policji w tymże samym wydziale. Po 1831 r. nadal pełnił służbę w tym resorcie, w 10. cyrkule policji wykonawczej (1834), potem w 4. cyrkule (1842). Swą służbę zakończył jako sekretarz kolejalny w 1855 r.⁷³

W 1836 r. w Warszawie w ramach służb porządkowych policji utworzono specjalny oddział straży pożarnej dla ochrony miasta przed zagrożeniem pożarowym. Na jej utrzymanie przeznaczano rocznie kwotę 294 928 zł, z czego 180 tys. zł dawali właściciele domów, a pozostałe fundusze pochodziły ze składek ubezpieczeniowych⁷⁴. Na jej czele stał przeważnie dymisjonowany

⁶⁹ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862.

⁷⁰ W Warszawie w 1840 r. stanowiska naczelników straży dziennej i nocnej oraz ich pomocników, oficerów i podsetników zajmowali czynni lub dymisjonowani oficerowie armii rosyjskiej; zob. *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 260.

⁷¹ Józef Kossakowski zdobył zaufanie lubelskiego naczelnika wojskowego gen. Józefa Hurki i tropił byłych powstańców na terenie województwa. W 1834 r. został awansowany na stanowisko burmistrza Krasnegostawu, z którego zdymisjonowano go za nadużycia; zob. T. Mencil, dz. cyt., s. 83–84, 91.

⁷² Tamże, s. 91.

⁷³ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862.

⁷⁴ WSORI, t. XV, cz. 3, s. 240.

starszy oficer armii rosyjskiej, mający wcześniej rangę podpułkownika. Szefami Warszawskiego Oddziału Straży Pożarnej byli: ppłk Jan Robosz (1836–1840)⁷⁵, płk Karol Nolken (1849–1850)⁷⁶, ppłk Aleksander Hauke (1855; wcześniej, jeszcze w stopniu sztabskapitana, był adiutantem dowódcy Armii Czynnej – 1848–1850)⁷⁷. Podobnie jak w administracji, posiadane przez oficerów stopnie wojskowe zmieniano na odpowiednie rangi cywilne. Na przykład służący w Warszawskim Oddziale Straży Pożarnej w randze brantmajstra były kpt. Ignacy Lenczewski został mianowany sekretarzem kolegialnym. Wcześniej służył (do 1845) w Siewskim pułku piechoty, który w tym czasie stacjonował w Królestwie⁷⁸.

Zdecydowana większość pracowników resortu policji, którzy wcześniej służyli w armii rosyjskiej, pochodziła z guberni zachodnich Cesarstwa: grodzieńskiej, wileńskiej, białostockiej, podolskiej, kijowskiej, mohylowskiej. Wszyscy byli wyznania katolickiego. Po odejściu z armii i podjęciu pracy lub służby w Królestwie często już w nim pozostawali. Duży wpływ na to miało założenie rodziny i perspektywa ustabilizowanego życia.

Służba celna

W latach 1820–1822 w Królestwie Polskim funkcjonował rosyjski Zarząd Służby Celnej i Komór. W jego skład weszli urzędnicy sprowadzeni z głębi Cesarstwa. Jednak dopiero po powstaniu listopadowym w Królestwie powstała służba celna, podległa Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a w późniejszym okresie rosyjskiemu Departamentowi Handlu Zewnętrznego. W okresie namiestnictwa Paskiewicza sytuacja wyglądała nieco odmiennie niż w Cesarstwie, ponieważ służba celna podlegała namiestnikowi, w którego kancelarii powołano specjalną komórkę – Wydział Celny. Był on ogniwem pośrednim pomiędzy strukturami terenowymi straży granicznej (i celnej) a władzami w Petersburgu⁷⁹. W 1850 r. Mikołaj I podpisał dekret, którym powołał do życia rosyjską straż graniczną w Królestwie Polskim. Utworzono trzy okręgi celne – wierzbołowski, kaliski i zawichojski. Struktura organizacyjna była podobna do wojskowej. W każdym okręgu celnym miała siedzibę brygada straży granicznej, którą podzielono

⁷⁵ *Kalendarzyk polityczny na rok: 1836...*, s. 200; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1840...*, s. 260.

⁷⁶ Płk Karol Nolken był dymisjonowanym płk. gwardii. Wcześniej służył w Izmańskim pp gwardii i w Sztapie Głównym Armii Czynnej (1834); *Kalendarzyk polityczny na rok: 1849...*

⁷⁷ Zob. *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1855*, Санктпетербург 1855, s. 156.

⁷⁸ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862; Высочайшие Приказы по гражданским чинам, 22 II 1852.

⁷⁹ K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014, s. 49–59.

na rotę, a te z kolei na oddziały. Zwierzchnikami poszczególnych oddziałów straży w terenie byli naczelnicy okręgów celnych⁸⁰. Od 1846 r. w straży granicznej obowiązywały stopnie wojskowe analogiczne do stosowanych w armii – konkretnie w piechocie. Oficerowie straży granicznej podlegali, na życzenie Mikołaja I, sądom wojskowym. Korpus oficerski straży granicznej rekrutował się spośród oficerów pozostających w czynnej służbie wojskowej lub w dymisji. W przypadku przeniesienia oficera z czynnej służby wojskowej resort finansów musiał porozumieć się z resortem wojny. Wiele do powiedzenia w kwestii obsady kadrowej wyższych stanowisk dowódczych miał Paskiewicz. Wśród oficerów straży granicznej w Królestwie przeważały osoby wyznania prawosławnego i nie pochodzące z terenów Królestwa⁸¹.

Wielu urzędników służby celnej swą służbę rozpoczynało w armii. Widoczne jest to np. wśród urzędników Kaliskiego Okręgu Celnego czy strażników celno-granicznych na Lubelszczyźnie w 1850 r. Osoby służące wcześniej w wojsku wywodziły się z różnych formacji: batalionów syberyjskich, Korpusu Orenburskiego, Korpusu Żandarmów, policji warszawskiej, a nawet z Korpusu Inżynierów. Wielu z nich do straży granicznej przeszło ze stanu dymisji, głównie w połowie lat czterdziestych XIX w.⁸²

Obecność byłych wojskowych w szeregach straży celnej miało swoje praktyczne uzasadnienie. Prócz umiejętności dowodzenia i kierowania ludźmi umieli oni także postępować z przemytnikami w mundurach. Dotyczyło to często kozaków, którzy trzymali straż kordonową na granicy Cesarstwa. Próby przemytu podejmowali też żołnierze formacji elitarnych, np. Konwoju Cesarskiego. Po wielkich manewrach pod Kaliszem w 1835 r. część oddziałów rosyjskich, która nie stacjonowała na stałe w Królestwie, wracała do swych stałych kwater w głębi Cesarstwa. Jedną z dróg prowadziła przez Brześć Litewski, gdzie znajdowała się komora celna. Przybył tam szwadron Czerkiesów z Konwoju Cesarskiego, który chciał przejechać przez granicę między Królestwem a Cesarstwem bez kontroli. Na pytanie celnika o przedmioty do oclenia dowódca odpowiedział przecząco i zażądał przepuszczenia. Wydane przez celników polecenie rozsiodłania koni dowódca zignorował, robiąc dodatkowo awanturę. To świadczy o dużej pewności siebie Czerkiesów. Dopiero po przybyciu

⁸⁰ *Ustawa celna dla Królestwa Polskiego*, Warszawa 1851; K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Sandomierz 2010, s. 20–24.

⁸¹ А. Плеханов, А. Плеханов, *Отдельный корпус пограничной стражи на границе России (1893–1919)*, Москва 2012, s. 46, 96–97; K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna...*, s. 45, 81–82.

⁸² Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 687, 2216; AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny, sygn. 409.

komendanta miasta z oficerami udało się wszystkich zamknąć w pomieszczeniu komory celnej i dokonać rewizji całego oddziału. Znalezione wówczas przy Czerkiesach wiele przemyconych towarów: materiały, sukno, koronki i inne rzeczy⁸³.

Dymisjonowani oficerowie armii rosyjskiej trafiali także do Korpusu Leśnego, gdzie zajmowali stanowiska nadleśniczych. W oficjalnych drukach mają oni rangi cywilne, lecz w spisach służby jest wykazana ich służba wojskowa. Były to jednak przypadki sporadyczne, np. Edward (Edmund) Kozłowski – nadleśniczy w leśnictwie Małogoszcz (1850) i Jan Aleksandrowicz – nadleśniczy w leśnictwie Suwałki (1850)⁸⁴.

Skład osobowy korpusu urzędniczego resortu finansów w Królestwie Polskim był dość jednorodny. Najwyższe stanowiska zajmowali w nim Rosjanie oraz dymisjonowani wojskowi. W wykazie obejmującym urzędników Ministerstwa Finansów w Królestwie z 1850 r. na 120 pracowników 23 (19,2%) służyło wcześniej w armii, sześciu posiadało rangi dymisjonowanych wojskowych (np. dymisjonowany rotmistrz), a pozostali – rangi cywilne. Zdecydowana większość z tej grupy – 13 osób – pełniła różne funkcje w Straży Celnej (nadzorców, naczelników oddziałów i posterunków). Pozostali byli w leśnictwie (2) lub administracji związanej z zarządzaniem majątkiem państwowym. Spośród 23 osób tylko 5 było prawosławnych, pozostali byli katolikami. Najwięcej z nich odeszło z armii w pierwszej połowie lat trzydziestych (1832–1836) – 14, co było związane z reorganizacją armii oraz często złym stanem zdrowia⁸⁵.

Kolej Warszawsko-Wiedeńska

Wielu wojskowych miało związek z budową i funkcjonowaniem kolei. Z racji strategicznego jej znaczenia inwestycja ta była ważna dla resortu wojny. Od 1843 do 1850 r. pracami nad budową Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej kierował szef inżynierów Armii Czynnej gen. Iwan Dehn⁸⁶. Prezesem Komitetu Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej był gen. ks. Michał Gorczakow, jednocześnie będący członkiem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, wojskowym generał-gubernatorem warszawskim i szefem sztabu Armii Czynnej. W skład tegoż Komitetu wchodził także gen. Nikołaj Okuniew (jednocześnie kurator Warszawskiego Okręgu Naukowego) i radca stanu Aleksiej

⁸³ *Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895)*, oprac. W. Caban, J. Szczepański, Kielce 2015, s. 49.

⁸⁴ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 384; *Rocznik administracji leśnej rządowej Królestwa Polskiego od 4 kwietnia 1849*, Warszawa 1849.

⁸⁵ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 384.

⁸⁶ RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 448, k. 586–601; C.B. Волков, dz. cyt., t. I, s. 443.

Kozaczkowski (jednocześnie dyrektor Kancelarii Wojskowego Generał-Gubernatora Warszawskiego). Obaj reprezentowali w tym pięcioosobowym gronie władze rosyjskie⁸⁷.

Oficerowie i urzędnicy wchodzili także w skład Zarządu Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Mowa tu m.in. o gen. mjr. Aleksandrze Awreggio 2, który był członkiem Komitetu Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, a od końca 1850 r. – jej dyrektorem (do 1854).

Do pracy w Dyrekcji Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej kierowano także byłych wojskowych. Część z nich w wyniku zmniejszenia etatu służby i po nabyciu prawa do emerytury zwalniano, jak np. dym. płk. Franciszka Leszczyńskiego (wcześniej służącego w Korpusie Topografów)⁸⁸.

Teatry

Zgodnie z zasadą czasów mikołajowskich, że na wysokich stanowiskach we wszystkich resortach najlepiej umieścić wojskowego, także w kierownictwie teatrów warszawskich znalazł się wojskowy. W latach trzydziestych XIX w. był to Polak – gen. Józef Rautenstrauch. Stanowisko dyrektora teatru w Warszawie objął w 1833 r. Mimo że był to teatr państwowy, generał czuł się tam na tyle pewnie, że aktorzy pisali na niego skargi do jego zwierzchników. Powierzone sobie fundusze miał wydawać według własnych kryteriów, przyznając niesprawiedliwie pensje. Faworyzował balet, szczególnie zaś swą ulubienicę Wandę Lideman. Po kłótni z jednym z muzyków – Kurpińskim (bratem kompozytora), publicznie go zwymyślał i wyrzucił z pracy. Pozbawiony środków na utrzymanie Kurpiński dwa dni później utopił się wraz z dwiema córkami. Aktorzy prosili, by teatr był podporządkowany Dyrekcji Teatrów Rosyjskich i by wyznaczono w nim dyrektora, tak jak w Petersburgu czy Moskwie, byle nie był to Rautenstrauch⁸⁹. W późniejszym okresie stanowisko dyrektora teatrów państwowych zajął były oficer Korpusu Żandarmów – Ignacy Abramowicz.

Szkolnictwo

Podobnie jak w innych resortach, także w szkolnictwie okres rządów Mikołaja I odcisnął piętno. Na czele Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego przez wiele lat stali generałowie: Józef Rautenstrauch (1832), Aleksandr Strogonow (1832–1834), Jewgienij Gołowin (1834–1837), Siergiej Szypow (1837–1840), Aleksandr

⁸⁷ Zob. *Kalendarzyk polityczny na rok: 1847*, Warszawa 1847, s. 299.

⁸⁸ Zob. GARF, f. 450, op. 1, d. 2, Приказ по гражданскому ведомству в Царстве Польском, 7(19) IV 1850 r.

⁸⁹ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1836, op. 11, d. 13.

Pisariew (1840–1842), Andriej Storożenko (1843–1850), Iwan Wikiński (1850–1856).

W tym okresie władze rosyjskie bardzo mocno ingerowały w proces nauczania w Królestwie. Było to związane z negatywną opinią Mikołaja I o tutejszym systemie szkolnictwa. Jego zdaniem temu właśnie należało przypisywać skłonność młodzieży do buntu. Intensyfikacja tej ingerencji miała miejsce pod koniec lat trzydziestych XIX w., kiedy Komisją kierował gen. Siergiej Szypow. Starał się on, by w szkołach upowszechniano rosyjską wersję historii oraz zwiększał liczbę godzin zajęć z języka rosyjskiego⁹⁰.

Dekretem z 20 listopada (2 grudnia) 1839 r. zlikwidowano administrację oświatową Królestwa Polskiego, a instytucje wchodzące w jej skład włączono w struktury Ministerstwa Oświecenia Publicznego Imperium Rosyjskiego. Królestwo Polskie utworzyło Warszawski Okręg Naukowy, na którego czele stał kurator sprawujący nadzór pod względem naukowym i „moralno-dozorującym”. Pierwszym kuratorem Warszawskiego Okręgu Naukowego był gen. mjr Nikołaj Okuniew (1839–1850), a jego następcą został płk Paweł Muchanow (1851–1861), w latach 1856–1861 jednocześnie dyrektor główny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych⁹¹.

Gen. Okuniew był jednocześnie członkiem Rady Aleksandryjskiego Instytutu Wychowania Panien w Warszawie. Stanowisko to zajmował z racji dorobku pisarskiego, na który składały się opracowania o tematyce wojskowej, m.in. opis polskiej kampanii Paskiewicza⁹². We wspomnianym Instytucie przewodniczącym Rady był także wojskowy – gen. lejtn. senator Aleksandr Pisariew (jednocześnie p.o. dyrektora głównego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych).

W szkołach średnich Królestwa uczyli także nauczyciele, którzy wcześniej służyli w armii rosyjskiej jako oficerowie lub urzędnicy. Przeważnie byli to ludzie młodzi, którzy w armii osiągnęli rangę porucznika – sztabskapitana. Odejście w tak młodym wieku z armii było umotywowane kilkoma przyczynami. Przede wszystkim złym stanem zdrowia, spowodowanym odniesionymi w czasie wojen ranami, kontuzjami lub powikłaniami związanymi z ich leczeniem. Przyczyną odejścia mógł być też brak perspektywy awansu. Wiązało się to, o czym już wspomniano, z koniecznością istnienia wakatu na stanowisku dowódcy roty (szwadronu), co było wymagane

⁹⁰ *Русский Биографический Словарь*, Санктпетербург 1911, t. XXIII, s. 298; K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, dz. cyt., s. 12–13.

⁹¹ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, dz. cyt., s. 15–16.

⁹² *Kalendarzyk polityczny na rok: 1843*, Warszawa 1843, s. 208; C.B. Волков, dz. cyt., t. II, s. 240; K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, dz. cyt., s. 71–74.

przy awansie na stopień kapitana (rotmistrza). Często odchodzono także z powodów rodzinnych.

W tej grupie nauczycieli (1235 osób) tylko 38 (3%) służyło wcześniej w armii rosyjskiej, jako oficerowie (24) lub urzędnicy wojskowi (13) oraz jeden jako kapelan wojskowy⁹³.

W rangach oficerów młodszych z armii odeszło 16 osób: 3 podporuczników (Alfons Brunelli, Karol Hincz, Ludwik Orzeszko), 3 poruczników (Fiodor Dobrycz, Wasilij Ostrosablin, Paweł Roszczyn), 8 sztabskapitanów (Nikołaj Cziczerin, Paweł Felkner, Gustaw Jelaczicz, Jerzy Liniewicz, Piotr Romanowski, Piotr Saakadzew, Aleksiej Sołowiew, Roman Troszczyński), 2 kapitanów (Iwan Kaulbars, Edward Loewenthal). W rangach sztaboficerów odeszło tylko 5 osób: 2 podpułkowników (Celestyn Obiezierski, Piotr Sijanow) i 3 pułkowników (Karol Frankowski, Hilarij Sumarokow, Jan Zagórski). Rangi wojskowej nie podano w trzech przypadkach. We wspomnianej grupie były osoby różnych wyznań: prawosławni (8), katolicy (8) i protestanci (4). Również pochodzenie narodowe tych osób było różnorodne, byli wśród nich Rosjanie, Polacy oraz osoby o korzeniach włoskich i niemieckich.

Uczyli oni przeważnie języka rosyjskiego – 8 osób, ale też historii – 4, geografii – 3, religii – 1, matematyki – 1. Stanowisko inspektora zajmowało 7 osób, dyrektora – 5 (Nikołaj Cziczerin w Warszawie, Karol Frankowski w gimnazjum w Warszawie, Edward Loewenthal w Łomży, Piotr Sijanow w Lublinie i Jan Zagórski w Kielcach).

Osoby mające rangę wojskową sztabskapitana, a niebędące Rosjanami nie musiały zdawać egzaminu potwierdzającego znajomość języka rosyjskiego.

Większość wymienionych osób – 13 – trafiła do szkolnictwa w Królestwie w połowie lat trzydziestych XIX w. W pozostałych latach były to przeważnie jedna lub dwie osoby. Tak duża liczba odejść oficerów z armii (w 1834 i 1835 r. – po 4 osoby, w 1836 r. – 5) i przejście ich do szkolnictwa było spowodowane restrukturyzacją armii w 1834 r. Nadwyżki kadrowe starano się kierować do różnych resortów cywilnych, w tym także do szkolnictwa.

⁹³ Zob. A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007; J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005; I. Sadurski, *Rosjanie w kadrze nauczycielskiej Gimnazjum Lubelskiego w okresie paskiewiczowskim w świetle zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, Historia, vol. LXVIII, 1–2, Lublin 2013, s. 107–140.

Dyrekcja Komunikacji Lądowych i Wodnych (XIII Okręg Komunikacji)

Dyrekcja Komunikacji Lądowej nie wchodziła w skład struktur wojskowych. Resort Komunikacji Lądowych i Wodnych był samodzielnym oddziałem, którego pracownicy tworzyli Korpus Inżynierów i część z nich otrzymywała rangi wojskowe⁹⁴.

Na czele Okręgu stał oficer w randze generała majora (armii lub Korpusu Inżynierów Komunikacji). Stanowisko to zajmował m.in. gen. mjr ks. Nikołaj Teniszew, którego przesunięto z armii (1846–1850) do Korpusu Inżynierów Komunikacji⁹⁵. Kierowano do niego także czynnych oficerów, którzy zajmowali w armii podobne stanowiska służbowe, jak np. ppłk. Kazimierza Oleksińskiego, który był inżynierem wojskowym w Armii Czynnej i został wyznaczony na członka Zarządu XIII Okręgu Komunikacji i p.o. inspektora komunikacji⁹⁶. Do tego Okręgu przechodzili także dymisjonowani żołnierze, obejmując np. stanowiska dróżników⁹⁷.

Dymisjonowanych wojskowych kierowano również do obsługi magazynów solnych znajdujących się w Królestwie Polskim. Jednym z nich był pisarz magazynu solnego w Płocku – dymisjonowany kpt. Popławski, którego w 1850 r. przemianowano na radcę honorowego⁹⁸.

Urlopowani wojskowi zajmowali się też prowadzeniem działalności gospodarczej, np. podoficer z Pułku Huzarów Gwardii JCM August Heft prowadził szynk w Muchlinie w powiecie kaliskim⁹⁹.

Przechodzenie oficerów ze służby wojskowej do innych resortów występowało przez cały okres rządów Paskiewicza w Królestwie. Była to ogólna prawidłowość doby mikołajowskiej, że na wielu stanowiskach w państwowej administracji można było odnaleźć czynnych lub byłych wojskowych.

Przyczyn odejścia oficerów i urzędników z armii było wiele. Przede wszystkim w grę wchodziły względy zdrowotne, ale też reorganizacja jednostek

⁹⁴ А.И. Дельвиг, *Полвека русской жизни*, Москва 2015.

⁹⁵ *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na rok 1854*, Warszawa 1854, s. 657–665; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1847...*, s. 297.

⁹⁶ GARF, f. 450, op. 1, d. 2, Приказ по гражданскому ведомству в Царстве Польском, 30 X (11 XI) 1850 r.

⁹⁷ Dymitr Aleksandrow, s. Aleksandra, od 1821 r. służył w armii rosyjskiej (awans na stopień podoficerski). Brał udział w tłumieniu powstania listopadowego, w 1837 r. na własną prośbę zdymisjonowany. Do 1843 r. był dróżnikiem, potem do 1852 r. strażnikiem w więzieniu w Lublinie; zob. AP Lublin, RGL, Wydział Administracyjny – Akta osobowe, sygn. 6.

⁹⁸ Kpt. Popławski do 1845 r. służył w pułku karabinierów Fryderyka Wilhelma, w. ks. meklem-burskiego (Moskiewski pgrren); zob. GARF, f. 450, op. 1, d. 2, Приказ по гражданскому ведомству в Царстве Польском, 16(28) VI 1850.

⁹⁹ AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 108, s. 36.

wojskowych (łączenie pułków, rozwiązywanie oddziałów itp.), jak również powody rodzinne (w rozkazach i spisach służby nie precyzowano tej kategorii, niekiedy jednak można znaleźć wzmianki o dziedziczeniu majątku po śmierci rodziców).

W praktyce odejścia z armii i przejścia do służby w innym resorcie można zaobserwować kilka prawidłowości. Ze służby odchodzili stosunkowo młodzi ludzie, z kilku- lub kilkunastoletnią wysługą w armii. Nie wszyscy otrzymywali świadczenia emerytalne lub rentowe (w przypadku zaliczenia do kategorii rannych), a brak źródła utrzymania zmuszał ich do podjęcia pracy zarobkowej. Ponieważ byli to osoby przeważnie „prawomyślne”, nie miały problemu z odnalezieniem się w nowej rzeczywistości. Ich rangi wojskowe były im przywracane lub zmieniane na analogiczne rangi cywilne. Odejścia dotyczyły przeważnie jednostek wojskowych stacjonujących w tym czasie w Królestwie i tu szukano nowego miejsca służby lub pracy.

Na wysokie stanowiska w administracji państwowej ewidentnie wysuwano osoby znające, przynajmniej w pewnej mierze, specyfikę służby w Królestwie Polskim. Niektórzy służyli tu jeszcze przed powstaniem listopadowym, w formacjach gwardii jako oficerowie, urzędnicy lub żołnierze.

6.2. Życie prywatne

Obecność armii wiązała się nie tylko z aktywnością wojskową. Żołnierze i oficerowie byli często widoczni na ulicach wielu miast, w restauracjach, teatrach czy parkach. Łatwo było ich zauważyć, ponieważ mieli obowiązek chodzić w mundurach także w czasie pozasłużbowym. Obecność ta była postrzegana w różnoraki sposób, jednym wadziła, innym nie.

Życie pozasłużbowe społeczności rosyjskiej w Królestwie toczyło się własnym torem, niejako obok głównego nurtu społeczeństwa polskiego. Sfery ziemiańskie nie szukały zbliżenia z urzędnikami, kontakt ograniczając do spraw służbowych, administracyjnych czy handlowych. Niewiele wiadomo o życiu codziennym rosyjskich oddziałów gwardii w Warszawie w okresie przedpowstaniowym. Często jest to spowodowane brakiem źródeł lub ich śladową ilością¹⁰⁰. Opinia o społeczności rosyjskiej w Warszawie jest niejednoznaczna i dobrze ilustrują ją słowa ks. Piotra Wiaziemskiego: „rosyjska kolonia w Warszawie nie odpowiadała przysłowiu, że towar pokazuje się z najlepszej strony”. Wśród rosyjskich urzędników w Warszawie niewielu

¹⁰⁰ Na małą ilość dokumentów pozostałych po oddziałach rosyjskiej gwardii w Warszawie w okresie przedpowstaniowym skarżyli się już dziewiętnastowieczni badacze dziejów pułków rosyjskich; zob. [Ф.Я.] Ростковский, *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I. 1806–1831*, С.-Петербург 1881, s. 261.

mogło olśnić polskie społeczeństwo, a wielu z nich nie propagowało oficjalnej polityki zbliżenia między obydwoma narodami. Były wśród nich wyjątki, jak wspomniany już Piotr Wiaziemski, chętnie goszczony na polskich salonach, ale nie mieli oni decydującego wpływu na ogólny odbiór społeczny¹⁰¹.

Zajęcia pozasłużbowe oficerów rosyjskich w Królestwie nie odbiegały od typowych rozrywek tego okresu. Niektórzy odnajdowali przyjemność w obcowaniu ze sztuką, literaturą, teatrem. Niekiedy wspierali też badania naukowe, dotyczące głównie dziejów Słowian, które prowadził np. Wacław Maciejowski. W grupie tej byli Iwan Paskiewicz oraz kolejni dyrektorzy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego – Jewgienij Gołowin i Siergiej Szypow. Poparcia udzielali także urzędnicy Kancelarii Namiestnika, a jednym z większych sympatyków polskiej kultury był gen. Andriej Storożenko¹⁰².

Po stłumieniu powstania listopadowego, na polecenie Paskiewicza, utworzono specjalną komisję mającą zebrać akta Sztabu Głównego i Kancelarii Cesarzewicza w. ks. Konstantego. Pracami tej komisji kierował gen. mjr Aleksandr Kriwcow, a Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych wydała nawet władzom lokalnym polecenie, by pomóc i dołożyć wszelkich starań w odszukaniu brakujących dokumentów¹⁰³. Wybranych oficerów Sztabu Generalnego delegowano do zbierania materiałów pozwalających opisać kampanię w Polsce. Jednym z nich był gen. mjr Nikołaj Okuniew, którego Paskiewicz wziął ze sobą do Królestwa jako przyszłego historiografa. Miał on już wówczas sławę pisarza wojskowego, tworzącego w języku francuskim. Prace Okuniewa, pod bezpośrednią kontrolą Paskiewicza, trwały dwa lata. Spod jego pióra wyszedł panegiryk na cześć feldmarszałka, a w nagrodę zaliczono go do świty Jego Wysokości¹⁰⁴.

Dygnitarze rosyjscy rozwijali także swoje pasje, np. gen. Fiodor Berg miał hodowlę koni rasowych. W sprawach jej uszlachetnienia prowadził korespondencję z dyrekcją stadniny rządowej w Janowie Podlaskim. Mimo zajmowanego stanowiska, Berg musiał uzyskać pozwolenie na wypożyczenie ogiera ze stada do swoich dóbr Ludwinowo w powiecie kalwaryjskim. Wypożyczając konia, zobowiązywał się do jego utrzymania i pokrycia wszelkich strat, jeśliby takie zaistniały¹⁰⁵.

¹⁰¹ *Z notatników i listów księcia Piotra Wiaziemskiego*, tłum. A. Kępiński, R. Łużny, Kraków 1985, s. 74–75.

¹⁰² A. Kulecka, *Między słowianofilstwem a słowianoznawstwem. Idee słowiańskie w życiu intelektualnym Warszawy lat 1832–1856*, Warszawa 1997, s. 39–41, 77.

¹⁰³ AP Lublin, Naczelnik powiatu łukowskiego, sygn. 104.

¹⁰⁴ *Столетие военного министерства...*, t. IV, cz. 2, ks. 2, cz. 1, s. 130–131.

¹⁰⁵ Szczegółowa korespondencja dotycząca wspomnianej sprawy jest przechowywana w zespole archiwalnych Fiodora Berga; zob. GARF, f. 547, op. 1, d. 156.

Bardzo powszechną formą spędzania wolnego czasu był udział w polowaniach. Wiązało się to m.in. z podnoszeniem sprawności strzeleckiej oficerów. Przyczyniło się to do wydania oficerom specjalnego pozwolenia na wywożenie z i wwożenie do Królestwa broni palnej – jednej sztuki broni długiej i dwóch krótkiej (pistoletów)¹⁰⁶.

Zdecydowana większość oficerów nie podejmowała jednak działań w kierunku samodoskonalenia, wspierania badań naukowych czy zaspokajania zainteresowań hodowlanych, przedkładając nad to bardziej przyziemne rozrywki, wypoczynek, grę w karty, spotkania towarzyskie i alkohol. Część oficerów otrzymywała kwatery na terenie koszar i jeżeli zamieszkiwali je ze swoimi rodzinami, to prowadzili dość ożywione życie towarzyskie. Stołowali się też u nich żołnierze pełniący służbę oficera dyżurnego batalionu lub pułku¹⁰⁷.

Podobnie jak w okresie przedpowstaniowym, także w latach 1831–1856 oficerowie i ich rodziny prowadzili życie towarzyskie wewnątrz własnej społeczności. Odwiedzano się wzajemnie, jednak na zbliżonym poziomie rang i stanowisk służbowych. Odmiennym rodzajem wizyt były obiady u przełożonych. Urządzali takowe m.in. marszałek Paskiewicz, ks. Gorczakow i inni piastujący wysokie stanowiska służbowe¹⁰⁸.

W dużych miastach, przede wszystkim w stolicy, żołnierze i oficerowie prowadzili bujne życie towarzyskie. W opinii przyjezdnych Warszawa okresu rządów Paskiewicza prezentowała wesołe, hulaszczę oblicze – „rozpusta i karty to główne pierwiastki dzisiejszego życia naszej stolicy”. Podobnie miało wyglądać życie towarzyskie urzędników i żołnierzy w innych miastach, głównie gubernialnych, Królestwa¹⁰⁹. Niektóre z opisów tych incydentów można niekiedy odnaleźć w dokumentach (np. rozkazach dziennych) lub na kartach wspomnień, jak np. u Apollona Zimmermana czy Wasilija Dokudowskiego.

Obecność oficerów rosyjskich w wielu miejscach publicznych była często zauważana przez współczesnych, szczególnie w małych miastach garnizonowych. Rozlokowanie żołnierzy w domach mieszkańców było

¹⁰⁶ Zakaz wywożenia z Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego broni palnej wprowadzono po to, by mieszkańcy guberni zachodnich, którym zakazano posiadania broni, nie mogli jej nabyć; PSZRI, 2, t. IX (1834), nr 7288.

¹⁰⁷ Zob. H. Golejewski, dz. cyt., *passim*; Ф.И. Тимирязев, *Страницы прошлого*, „Русский Архив” LIII, 1884, nr 1, s. 155–180; nr 2, s. 298–330; *Записки Н.В. Веригина*, „Русская Старина” LXXVI, 1892, nr 10, s. 65; LXXVII, 1893, nr 2, s. 405–447.

¹⁰⁸ *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского*, „Труды Рязанской Уч. Арх. Комиссии” 1897–1898, s. 75–76.

¹⁰⁹ J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane. Prostyucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2004, s. 62–64.

najpowszechniejszym sposobem zakwaterowania stosowanym przez prawie wszystkie armie europejskie, co powodowało częste i bezpośrednie kontakty wojskowych z cywilami. Codzienne współżycie wojskowych ze społecznością cywilną nie zawsze było bowiem bezkonfliktowe. Niekiedy dochodziło do poważnych naruszeń porządku, a nawet wręcz awantur, i to z błahych powodów. Jednym z takich incydentów jest opisana wyżej sprawa ppor. Piotra Marcinowskiego, gdzie uwaga o wpływie długości nosa na inteligencję oficera spowodowała karczemną awanturę i interwencję wojskowych służb dyżurnych¹¹⁰.

Do kontaktów towarzyskich pomiędzy przedstawicielami świata wojskowego i cywilnego dochodziło często na proszonych balach. Informacje o ich przebiegu można było niekiedy odnaleźć w raportach żandarmów. Odnotowywano głównie te, które powodowały negatywny oddźwięk w społeczeństwie, np. powstawanie szyderskich wierszy lub piosenek. Przykładem może być bal, który odbył się 28 stycznia 1850 r. w Łomży. Brali w nim udział przedstawiciele lokalnej administracji oraz oficerowie Wielkołuckiego pułku piechoty. Następnego dnia po balu na murach miasta pojawił się wiersz krytykujący ich za udział w zabawie oraz bratanie się z zaborcami¹¹¹.

Kontakty żołnierzy z mieszkańcami Królestwa nie zawsze odbywały się w spokojnej atmosferze. Dochodziło często do kłótni o podłożu politycznym. Jedno z wielu takich zdarzeń miało miejsce 4 marca 1850 r. we wsi Mozgawy, kiedy zwolniony z Cytadeli Wojciech Zadębski wdał się w dyskusję z dwoma muzykantami wojskowymi (z Orłowskiego pułku jegrów ks. Paskiewicza), a także rozpuszczał pogłoski o rychłym powstaniu i ukaraniu żołnierzy tłumiących ruchy wolnościowe na Węgrzech. Muzykanci zameldowali o wszystkim swemu dowódcy, a ten przesłał raport do przełożonych, co zakończyło się uwięzieniem Zadębskiego¹¹².

Życie arystokracji oraz osób sprawujących władzę zawsze budziło zainteresowanie społeczeństwa. Nie inaczej było w przypadku przedstawicieli władzy rosyjskiej w Królestwie, którym przyglądano się bardzo uważnie. Zainteresowanie to było tym większe, im wyższy stopień w hierarchii zajmowała dana osoba. Z tego też względu życiem w. ks. Konstantego i marszałka Paskiewicza pasjonowało się wiele osób. Ciekawość tę podsycal jeszcze patriotyzm, powodując, że każde spotkanie, dwuznaczność czy nieporozumienie były nagłościone i komentowane, nierzadko w otoczce skandalu. W okresie przedpowstaniowym mieszkańcy stolicy emocjonowali

¹¹⁰ Zob. RGWIA, f. 1873, op. 1, d. 195.

¹¹¹ GARF, f. 109, 1. ekspedycja, 1850, d. 3, k. 15.

¹¹² Tamże, k. 47.

się życiem osobistym w. ks. Konstantego, a szczególnie jego relacjami z Josephine Mercier (później wydaną za męża za przyjaciela wielkiego księcia, Friedrichsa-Weissowa), z którą miał syna Pawła Aleksandrowa, jeszcze przed poślubieniem Joanny Grudzińskiej¹¹³.

W przypadku marszałka Paskiewicza w okresie popowstaniowym głośne były jego podboje miłosne w Warszawie. W 1843 r. w mieście na występach przebywała hiszpańska tancerka Lola Montez. Po pierwszym przedstawieniu Paskiewicz zaprosił ją do swojej łoży. W czasie krótkiego spotkania Montez zignorowała zainteresowanie marszałka jej osobą i wyszła z łoży. Zdarzenie to położyło się cieniem na jej karierze, ukazując, jak bardzo wpływowym, a zarazem pragnącym pomścić urażoną dumę człowiekiem był Paskiewicz. Od tego momentu dyrektor teatrów państwowych płk Ignacy Abramowicz zaczął uprzykrzać Montez pobyt w Królestwie: aresztował jej służącego z błahego powodu, a w końcu zabronił jej występów pod pozorem monotonego tańca, który nudził publiczność. Przed ostatnim występem otrzymała ona anonim, że zostanie wygwizdana. Kiedy tak się stało, przerwała występ i wskazała na płk. Abramowicza jako winnego całego zajścia. Za ten czyn otrzymała rześiste brawa. Powiadomiony o tym zajściu Paskiewicz kazał postawić przed pokojem Montez uzbrojonego wartownika. Natychmiast też wywieziono ją w towarzystwie oficera żandarmów mjr Rospopowa za granicę. Cała sprawa została opisana w ówczesnej prasie oraz zilustrowana w różnych karykaturach¹¹⁴.

Apollon Zimmerman wspominał o jednym z zaufanych Paskiewicza – gen. Iwanie Wikińskim, bohaterze wielu anegdot z tego okresu. Po pracy często udawał się on na wieczorne spacery po ulicach Warszawy. Celem tych spacerów była kontrola napotykanych oficerów. Pewnego razu Wikiński rugał na ulicy napotkanego oficera. Ten, zauważywszy, że generał jest nietrzeźwy, uderzył go w twarz i szybko uciekł. Wikiński osłupiał na taką zuchwałosc i zapytał eskortującego go kozaka, dlaczego nie zatrzymał zbiegłego oficera. Kozak odpowiedział, że sądził, iż generał spotkał swojego przełożonego, gdyż nie przypuszczał, by ktoś inny ośmielił się uderzyć w twarz oficera tak wysokiej rangi¹¹⁵.

Zdarzały się przypadki, że lokalne społeczności same wymierzały żołnierzom karę, np. w 1849 r. miejscowi zabili żołnierza Pskowskiego pułku jęgrów za popełnioną grabież¹¹⁶.

¹¹³ W. Bortnowski, *Wielki Książę Konstanty i Joanna Grudzińska*, Łódź 1981, s. 74.

¹¹⁴ Zob. *Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского...*, s. 85–87.

¹¹⁵ RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, cz. 1, k. 150.

¹¹⁶ Н.И. Гениев, *История Псковского пехотного генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского полка 1700–1881*, Москва 1883, s. 291.

Życie religijne

Przed powstaniem listopadowym w Królestwie Polskim istniało tylko sześć parafii prawosławnych (cerkwi grecko-orientalnych, nazywanych od 1825 r. grecko-rosyjskimi) oraz kaplica na Zamku Królewskim i cerkwie domowe pułków gwardii rosyjskiej. Parafie znajdowały się w Warszawie (Świętej Trójcy na Podwalu), Lublinie (Narodzenia Najświętszej Panny), Opatowie (Męczennika Jerzego), Piotrkowie (Wszystkich Świętych), Kaliszu (św. Atanazego Aleksandryjskiego) i Drohiczynie (Przemienienia Pańskiego). Każda parafia liczyła około 50–60 osób. Jedyny w owym czasie klasztor prawosławny znajdował się w Jabłecznej. Duchowni sprawujący w nich posługę opiekowali się głównie wiernymi pochodzącymi z Półwyspu Bałkańskiego (Macedończykami i Grekami), którzy przybyli do Polski w pierwszej połowie XVIII w. Nie asymilowali się oni w pełni z ludnością polską. Nie mając pozwolenia na budowę własnych świątyń, modlili się we własnych domach. Parafie te były wykorzystywane przez przybyłych do Królestwa wojskowych rosyjskich¹¹⁷.

W 1829 r. w Warszawie utworzono dekanat obejmujący swym zasięgiem wszystkie parafie prawosławne Królestwa. W 1830 r. miały to być tylko 342 osoby (0,01% społeczeństwa Królestwa). Pierwszym przełożonym Kościoła prawosławnego w Królestwie został protojerej Teofil Nowicki – proboszcz parafii Świętej Trójcy na Podwalu w Warszawie. Wraz z przybyciem do Królestwa większej liczby Rosjan wzrosła też grupa wyznawców prawosławia. W 1834 r. utworzono w Królestwie diecezję warszawską podległą patriarchatowi moskiewskiemu, a pierwszym biskupem został Antoni (Rafałski), w 1840 r. podniesiony do godności arcybiskupa¹¹⁸.

W latach czterdziestych XIX w. społeczność prawosławna przebywająca w Królestwie na stałe była nieliczna¹¹⁹. W tym czasie było tu trzynaście cerkwi prawosławnych – w guberni warszawskiej siedem świątyń prawosławnych (trzy cerkwie i cztery kaplice), natomiast w innych guberniach były to pojedyncze świątynie, przeważnie w głównych miastach. Część cerkwi

¹¹⁷ Zob. AP Kalisz, Parafia grecko-katolicka w Kaliszu, sygn. 1–14; P. Sławiński, *Parafie prawosławne w Opatowie w latach 1778–1915*, Sandomierz 2006, s. 81–87.

¹¹⁸ J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, Tarnów 1880, s. 356; P. Sławiński, dz. cyt., s. 18–19; [A.P.] Szczerbatow, *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900, s. 20–21; P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004, s. 17–19.

¹¹⁹ W guberni warszawskiej w 1846 r. było 145 osób wyznania prawosławnego (87 mężczyzn i 58 kobiet), co stanowiło 0,01% ogólnej liczby mieszkańców, w poszczególnych powiatach zaś: kujawski – 1, gostyński – 4, łęczycki – 24, rawski – 20, sochaczewski – 6, warszawski – 17, stanisławowski – 2, koniński – 4, kaliski – 21, sieradzki – 11, piotrkowski – 25, wieluński – 13; zob. WSORI, t. XV, cz. 3, zał. nr 13.

znajdowała się w obiektach wojskowych (np. w twierdzy Nowogeorgijewsk, w koszarach w Płocku), pełniąc także posługę wśród wiernych niezwiązanych z siłami zbrojnymi¹²⁰. Władze odpowiedniego szczebla (np. powiatu lub guberni) na polecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych sporządzały wykazy osób prawosławnych, które nie miały w miejscu zamieszkania proboszcza. Podawano wówczas miejsca, gdzie kwaterowały oddziały wojskowe i gdzie można było skorzystać z posługi kapelana wojskowego¹²¹.

Taka duża dysproporcja pomiędzy liczbą wiernych a liczbą świątyń była związana m.in. ze zwiększeniem w Królestwie obecności wojsk rosyjskich oraz obsadzaniem części stanowisk administracyjnych przez Rosjan. Jeśli dodać do niewielkiej liczby prawosławnych mieszkających w Królestwie na stałe także tych, którzy przebywali tu tylko czasowo, a była to zdecydowana większość żołnierzy, wówczas liczba prawosławnych w Królestwie wzrastała do kilkudziesięciu tysięcy (ok. 30 tys. lub więcej).

W niektórych miastach Królestwa można odnaleźć groby rosyjskich wojskowych lub członków ich rodzin. Najwięcej można ich napotkać w Warszawie, głównie na cmentarzu na Woli, lecz są także i w innych miastach, np. w Kaliszu¹²². Jednym z bardziej znaczących oficerów rosyjskich pochowanych w Królestwie w tym okresie był gen. Aleksandr Albrecht – dowódca Dywizji Kawalerii Gwardii stacjonującej w latach 1815–1830 w Warszawie¹²³.

Prawosławne budynki sakralne miały także swoje symboliczne znaczenie. Pokazywały dominację rosyjską w Królestwie, a wybudowanie każdej nowej świątyni skrupulatnie odnotowywał w swych sprawozdaniach składanych carowi Iwan Paskiewicz, np. o budowie cerkwi w Suwałkach czy Radomiu w 1845 r.¹²⁴ Jednym z bardziej znanych obiektów był cmentarz prawosławny

¹²⁰ Tamże, cz. 2, s. 150; cz. 3, s. 195, 245, zał. nr 15, 16; cz. 5, s. 265.

¹²¹ Zob. AP Lublin, Komisja Województwa Lubelskiego, Wydział Administracyjny, sygn. 488, k. 262–265.

¹²² Na cmentarzu w Kaliszu jest pochowana żona dowódcy pułku kozaków płk Katasanova – Zofia oraz kilku oficerów z pułków kozackich stacjonujących w Kaliszu na przestrzeni wielu lat, w tym zmarły w 1838 r. płk Ambrozij Łukowkin (dowódca pułku kozaków); zob. RBN, Oddział Rękopisów, f. 218, Bychowicz Marija Jegorowna, karton 1347, d. 7, k. 8v; S. Małyszko, *Zabytkowe cmentarze przy rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2012, s. 63, 66.

¹²³ W czasie pogrzebu gen. Albrechta w. ks. Konstanty miał powiedzieć „Waleczny żołnierz... dobry człowiek... byłby zasłużył na lepszą śmierć!...”. Znajdujący się przy nim adiutant Władysław Zamoyski dodał: „Tak, śmierć od kuli armatniej...”, na co w. ks. Konstanty dokończył: „Spokojną śmierć w łóżku”; zob. *Jenerał Zamoyski...*, t. I, s. 331.

¹²⁴ Zob. GARF, f. 728, op. 1, d. 1684, k. 19, Pismo Iwana Paskiewicza do następcy tronu Aleksandra Mikołajewicza, 7(19) X 1845 r.

i kaplica na Woli w Warszawie. Na jej ścianach umieszczono sześć tablic z opisem wojny polsko-rosyjskiej i szturm Warszawy¹²⁵.

Małżeństwa

Życie prywatne oficerów i żołnierzy armii rosyjskiej stacjonującej w Królestwie nie było zbyt bogate. Głównym powodem było to, że dużą ilość czasu zajmowały im czynności służbowe, a także częste zmiany miejsca stacjonowania. Na przeszkodzie stały też obowiązujące przepisy oraz sytuacja polityczna na ziemiach polskich.

Żołnierze i oficerowie niezbyt często zawierali małżeństwa z Polkami. Rodziny założyli przeważnie wyżsi rangą oficerowie i urzędnicy oraz niektórzy żołnierze. Przeważnie osiągnęli już dojrzały wiek i nie groziło im przeniesienie służbowe. Podobnie było w przypadku osób niższych rangą. Żonaci byli dopiero żołnierze, którzy służyli w armii wiele lat i przeszli do formacji mających już stałe miejsca stacjonowania, np. oddziałów inwalidów czy komend Korpusu Żandarmów.

Taka sytuacja wynikała z obowiązujących przepisów, które nie pozwalały na zawieranie związków małżeńskich żołnierzom i oficerom w bardzo młodym wieku. Przed jego zawarciem należało uzyskać zgodę przełożonych. Rozpatrywano wówczas kilka kwestii, m.in. pochodzenie społeczne kandydatki, opinię o niej czy położenie materialne proszącego. W tym ostatnim przypadku chodziło o dochód uzyskiwany przez kandydata w celu zapewnienia żonie utrzymania na godziwym poziomie. Sytuacja żołnierzy niższych rangą różniła się od sytuacji oficerów. Małżeństwa zawierali oni dopiero w wieku dojrzałym, gdy zbliżali się do końca okresu obowiązkowej służby wojskowej lub ją zakończyli. Obowiązujące przepisy wojskowe powodowały duże różnice wieku między małżonkami, które sięgały nawet dwudziestu lat.

W latach 1815–1830 część oficerów rosyjskich służących w Warszawie przebywała tu z żonami i rodzinami, np. płk Iwan Timiriaziew, kpt. Nikołaj Obruczew czy rtm. Grigorij Nienatkiewicz¹²⁶. Po wybuchu powstania listopadowego część z nich ewakuowała się wraz z w. ks. Konstantym, część natomiast pozostała w Warszawie.

Odmierna była sytuacja oficerów kozackich, którzy trafiali do Królestwa, ponieważ cykliczna rotacja pułków nie pozwalała im na założenie rodziny. Jednak także w tym przypadku były odstępstwa od reguły, np. płk Grigorij

¹²⁵ *Надписи на шести досках, вставленных в стенах вольской церкви, заключающих в себе обзор военных действий против Польских мятежников в 1831-м году и описание штурма Варшавы*, Warszawa 1847.

¹²⁶ Ф.И. Тимирязев, *Страницы прошлого*, „Русский Архив” LIII, 1884, nr 1, s. 304–305; H. Golejewski, dz. cyt., s. 232; J. Warmiński, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 2006, s. 124.

Katasanow, wieloletni dowódca Dońskiego pułku kozaków stacjonującego w Kaliszu, ożenił się z Zofią Myszkiewicz (Miśkiewicz), pochodzącą z rodziny tzw. Greków kaliskich¹²⁷.

Wśród zawartych małżeństw przeważały jednolite pod względem wyznaniowym. Nieco większa była różnorodność w kontekście geograficznym. Można było spotkać oficerów pochodzących z guberni zachodnich Cesarstwa (ziem zabranych), katolików, których żony pochodziły z Królestwa, czyli z terenów, gdzie służyli mężowie. Analogicznie było z osobami wyznania protestanckiego i prawosławnego. Małżeństwa takie można znaleźć w całym omawianym okresie, zarówno w latach 1815–1830 wśród oficerów warszawskiego oddziału gwardii, jak w okresie późniejszym (1831–1856) wśród oficerów Armii Czynnej, Korpusu Straży Wewnętrznej, a nawet Korpusu Żandarmów¹²⁸.

Jeżeli Polacy pochodzący z guberni zachodnich byli katolikami, mieli za żony przeważnie katoliczki. Co zaskakujące, śluby Polek z oficerami rosyjskimi miały miejsce nawet w krótkim czasie po upadku powstania listopadowego, jak np. ślub Ignacego Abramowicza z Zyglerną¹²⁹.

Można odnaleźć także małżeństwa, w których za żony brano krewne lub córki przełożonych. Dotyczyło to części oficerów i urzędników rosyjskich w całym omawianym tu okresie. Obejmowało także wszystkie grupy narodowościowe służące w tej instytucji. Wśród nich można wymienić płk. Siergieja Muchanowa, żandarma, którego żoną została Maria Kalergis, córka naczelnika 3. Okręgu Korpusu Żandarmów. Za żony brano także krewne współpracowników lub kolegów z jednego resortu. Przykładem może być małżeństwo Teodozjusza Himowskiego, oficera 3. Okręgu Korpusu Żandarmów, z Marią Jurgaszko¹³⁰. Podobnie było w przypadku ślubów urzędników wojskowych zawieranych w obrębie tego samego wyznania.

¹²⁷ Płk Grigorij Katasanow i Zofia Myszkiewicz wzięli ślub w 1822 r. Małżeństwo trwało tylko kilka lat, ponieważ Zofia zmarła w 1827 r. Po wybuchu powstania listopadowego majątek płk. Katasanowa przechował Maciej Ordęga (dziedzic Szczypiorna), który później przekazał go córce Katasanowa; zob. *Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. II, red. S. Karwowski, Poznań 1913, s. 74; S. Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012, s. 107, 120; S. Małyszko, dz. cyt., s. 72.

¹²⁸ Zob. LVIA, f. 930, op. 2, d. 22; AP Warszawa, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie, sygn. 1, 2; AP Kalisz, Parafia grecko-katolicka w Kaliszu, sygn. 9.

¹²⁹ Helena Krukowiecka wpis o ślubie Zyglerny z Ignacym Abramowiczem, byłym adiutantem gen. Maurycego Haukego, zamieściła w notatkach pod datami 21 VIII 1832 r. (zamiar ślubu) i 23 XI 1832 r. (zawarcie ślubu); zob. też, *Dziennik 1831–1833*, red. E. Kolinko, Warszawa 2016, s. 356.

¹³⁰ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862; S. Kieniewicz, *Muchanow Maria Ludwika Karolina*, w: PSB, t. XXII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 238–240.

Przykładem może tu być ślub Tekli Bądarzewskiej, córki urzędnika policji, wspomnianego wcześniej Andrzeja Bądarzewskiego, autorki popularnego utworu *Modlitwa dziewicy*¹³¹, z Janem Baranowskim, urzędnikiem intendencji Armii Czynnej¹³².

Interesującym zagadnieniem są małżeństwa mieszane wyznaniowo. Zawierano takowe przez prawie cały wiek XIX, jednak bardziej szczegółowe dane dotyczą drugiej połowy tego stulecia¹³³. W pierwszej połowie mogło być ich jednak niewiele mniej niż w okresie późniejszym.

Małżeństwo takie mogło być dla osób wysoko postawionych swoistą deklaracją przekonań politycznych. W niektórych przypadkach mogło wynikać z chęci naśladownictwa przełożonych. Nie można też wykluczyć aspiracji do wpisania się w promowany trend zachowań. Na początku lat dwudziestych XIX w. miał miejsce „kulminacyjny okres zbliżenia polsko-rosyjskiego”¹³⁴. Chyba najbardziej znanym małżeństwem mieszanym w omawianym okresie był związek w. ks. Konstantego Pawłowicza z Joanną Grudzińską. Został zawarty między potencjalnym następcą tronu rosyjskiego a polską szlachcianką i odbił się szerokim echem w sferach tak polskich, jak i rosyjskich. Cena, jaką przyszło zapłacić Konstantemu za ten mezalians była olbrzymia, ponieważ musiał zrzec się swych praw do tronu, co wyszło na jaw po przedwczesnej śmierci Aleksandra I. Ślub odbył się 24 maja 1820 r. w Warszawie na Zamku Królewskim¹³⁵.

W tym czasie, na fali zbratania się z polskim narodem, także inni wysoko postawieni oficerowie i urzędnicy rosyjscy zawierali związki małżeńskie z Polkami. Wśród nich był adiutant w. ks. Konstantego płk Fryderyk (Fiodor) hr. Nesselrode, późniejszy naczelnik 3. Okręgu Korpusu Żandarmów w Warszawie, który ożenił z Teklą Górską, jednak ich związek nie trwał długo i zakończył się krótko po urodzeniu ich córki Marii (1822–1874)¹³⁶. W tym samym okresie śluby zawarli: płk Mark Albertow

¹³¹ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 862; B. Michalec, *Tekla z Bądarzewskich Baranowska, autorka nieśmiertelnej „La Prière d'une Vierge”*. Miejsca, czas i ludzie, Warszawa 2012, s. 15–17.

¹³² B. Michalec, dz. cyt., s. 23–24.

¹³³ B. Drozdowska, *Życie rodzinne i towarzyskie Rosjan w Królestwie Polskim w latach 1864–1894*, w: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarc, P. Wiczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 115–136.

¹³⁴ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России, Русские в Польше*, Москва 1999, s. 77–78.

¹³⁵ Zob. W. Bortnowski, dz. cyt.; М.А. Кучерская, *Константин Павлович*, Moskwa 2005; V. Wiernicka, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1795–1915*, Warszawa 2015, s. 49–83.

¹³⁶ Maria była wychowana w polskim duchu i przez wiele lat sympatyzowała z polskimi dążeniami niepodległościowymi. W latach czterdziestych XIX w. przyjechała do ojca

z Anną Ledóchowską, dym. płk Aleksandr Perchurów z Teklą Pokrakowską, płk Nikołaj Korf z Marią Krasowską (gorliwą polską patriotką)¹³⁷. Do grona tego można także zaliczyć gen. mjr. Karla Strandmana, który w 1828 r. ożenił się z Lucyną Tarczyńską¹³⁸. W Warszawie mieszkał też dym. gen. mjr Piotr Kolubakin, żonaty z Marią Suffczyńską. Prawdopodobnie w tym czasie ślub wziął również płk Danił Gerstenzweig, którego żona była córką gen. Antoniego Madalińskiego¹³⁹.

Wśród wymienionych osób jest wielu starszych oficerów, służących często w tej samej jednostce. Widoczne jest to szczególnie w przypadku Wołyńskiego Pułku Piechoty Gwardii, gdzie na pięciu pułkowników aż trzech było żonatych z Polkami (Mark Albertow, Aleksandr Masłow, Iwan Wysocki), a czwarty (Nikołaj Fokicyń) z Polką ożenił się w późniejszych latach.

Małżeństwa przedstawicieli elit władzy rosyjskiej z Polkami zawierano także wcześniej. Przykładem może być ślub jednego z faworytów Aleksandra I – gen. Aleksandra Czernyszewa – z ks. Teofilą Radziwiłł w 1816 r. Małżeństwo to trwało jednak bardzo krótko, z powodu romansu Teofili z junkrem Siergiejem Biezobrazowem¹⁴⁰.

W początkowych latach istnienia Królestwa Polskiego (1817–1824) rocznie około 10 Polek wychodziło za mąż za Rosjan, przede wszystkim służących w Warszawie. W latach 1825–1826 liczba ta spadła do około 6–7 rocznie, lecz w następnych latach ponownie wzrosła do poprzednich rozmiarów, tj. około 10 rocznie. W grupie tej dwie Polki miały poślubić pułkowników, a 17 – urzędników rosyjskich (stan na listopad 1830). Po wybuchu powstania listopadowego wielu członków rodzin rosyjskich dostało się do polskiej niewoli. Władze powstańcze dokonały wówczas spisu osób zatrzymanych w Warszawie. Były wśród nich 372 kobiety, które były

do Warszawy i poznawszy Adama Potockiego, zerwała zaręczyny z ks. Demidowem. Bywała w tym czasie w salonach polskich i rosyjskich oraz udzielała się charytatywnie. Była zaufaną osobą Hotelu Lambert w Królestwie Polskim i pomagała polskim spiskowcom. Po śmierci męża przyjęła oświadczenia płk. Siergieja Muchanowa, oberpolicmajstra Warszawy (lipiec 1862 – marzec 1863); zob. S. Kieniewicz, *Muchanow Maria Ludwika Karolina...*, s. 238–240.

¹³⁷ *Воспоминания А.Л. Зеланда о польском восстании и войне 1830–1831 гг.*, „Русская Старина” LXXV, 1892, nr 9, s. 523.

¹³⁸ Na ślubie świadkiem był Samuel Bogumił Linde (autor *Słownika języka polskiego*); AP Warszawa, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie, sygn. 2, s. 5–6.

¹³⁹ RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, cz. 2, k. 93v.

¹⁴⁰ Teofila Radziwiłł (1791–1828) z domu Morawska była wdową po ks. Dominiku Radziwiłł, który był jej drugim mężem, pierwszym był Józef Starzeński, a trzecim – gen. Aleksandr Czernyszew.

żonami Rosjan służących w stolicy Królestwa. W grupie tej 228 pochodziło z Królestwa (z czego 117 z Warszawy), 39 z głębi Rosji, 90 z guberni zachodnich (należących wcześniej do Rzeczypospolitej), 15 z pozostałych zaborów i państw¹⁴¹. Dokładniejsza analiza źródeł pokazuje, że nie wszystkie osoby zostały ujęte w tej statystyce, ponieważ wśród osób biorących za żony Polki niektórzy Rosjanie byli w tym czasie już dymisjonowani, jak np. Aleksandr Swiesznikow¹⁴², lub ich nie ujmowano, jak np. w. ks. Konstantego czy płk. Nikołaja Korfa.

Po upadku powstania listopadowego zawieranie małżeństw mieszanych wyznaniowo napotykało większe trudności niż we wcześniejszym okresie. W społeczeństwie polskim panowały nastroje niechętne Rosji. Należy też zaznaczyć, że rotacja wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie nie sprzyjała zawieraniu bliższych znajomości. Jednak nawet w tych nieprzyjaznych warunkach prości żołnierze, a nawet wysoko postawieni oficerowie zawierali związki małżeńskie z mieszkankami Królestwa. Do grona tego można zaliczyć gen. mjr. Nikołaja Fokicyna. Przed wybuchem powstania był on oficerem Wołyńskiego Pułku Gwardii i został wzięty do niewoli przez polskich powstańców. Po upadku powstania nadal służył na ziemiach polskich i był dowódcą brygady w 12. DP. Żonaty z katoliczkami był też płk Paweł Muchanow, wysoki rangą oficer gwardii, a potem urzędnik państwowy w Królestwie – jego pierwszą żoną (od 1833) była Józefa Mostowska – wdowa po Pawle Mohrenheimie, drugą zaś (od 1860) Maria Kazimiera Jarmund – wdowa po senatorze Janie Łubieńskim¹⁴³. Dwukrotnie żonaty z katoliczkami był także gen. mjr ks. Aleksandr Golicyn. W latach dwudziestych XIX w. był on oficerem Pułku Ułanów Gwardii JCM Cesarzewicza, a później przez wiele lat zajmował stanowisko wojskowego naczelnika guberni kaliskiej. Jego pierwszą żoną była poślubiona w 1822 r. Karolina Teresa z Walewskich Chodkiewiczowa (wdowa po hr. Aleksandrze). Z powodu różnicy poglądów politycznych żyli oni w separacji. Dwa lata po jej śmierci w 1846 r., Golicyn ożenił się w Kaliszu z Eleonorą Zarzycką¹⁴⁴.

Jednak nie tylko oficerowie, ale także urzędnicy rosyjscy w Królestwie mieli polskie żony. Prócz urzędów niższego i średniego szczebla wśród nich

¹⁴¹ Zob. AGAD, Władze Centralne Powstania Listopadowego, sygn. 501e, k. 136–137, 140–142, 146; J. Warmiński, dz. cyt., s. 124.

¹⁴² Dymisjonowany kpt. armii rosyjskiej Aleksandr Swiesznikow był żonaty z pochodzącą ze Śląska Zofią z d. Rumpel (zm. 10 VI 1831). Mieli trzech synów. Swiesznikow po wybuchu powstania listopadowego pozostał w Warszawie; zob. AP Warszawa, Akta stanu cywilnego parafii grecko-rosyjskiej warszawskiej katedry, sygn. 5, s. 54; J. Warmiński, dz. cyt., s. 207.

¹⁴³ K. Latawiec, A. Górac, J. Legieć, S. Bogdanov, dz. cyt., s. 67–71.

¹⁴⁴ S. Małyшко, dz. cyt., s. 65.

byli także urzędnicy Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego. W dokumentach z 1855 r. uzupełniających spisy służby spośród 65 wymienionych osób 18 mogło być rosyjskiego pochodzenia. Wszyscy oni byli prawosławni. Ośmiu z nich było żonatych, z czego sześciu miało żony katoliczki, pochodzące często z Królestwa. W grupie tej byli: Piotr Żywotkiewicz – wicedyrektor Kancelarii Namiestnika, żonaty z Cecylią Rudnicką (córką majora), Paweł Szwecow – naczelnik oddziału, żonaty z Magdaleną Ułasińską, Aleksandr Wielecki-Zadorożny – p.o. naczelnika oddziału, żonaty z Kurzonkowską (szlachcianką z Królestwa), Fiodor Andriejewski – egzekutor, skarbnik, żonaty z Antoniną Zamborską, Aleksiej Lubomudrow – p.o. naczelnika oddziału, żonaty z Teofilą de Chevalier (Szewalje według pisowni w aktach) i Dmitrij Jesakow – urzędnik ds. pism, żonaty z Julią Turowicz. Pozostali żonaci urzędnicy mieli małżonki pochodzące z wysokich rodów – Stiepan Paniutin był żonaty z córką gen. Fiodora Mirkowicza, a Władimir Pankratiew z Barbarą ks. Gorczakow, córką gen. Michaiła Gorczakowa¹⁴⁵. Naczelnik oddziału śledczego Wydziału Cywilnego Kancelarii Warszawskiego Generał-Gubernatora – Salomon Starynkiewicz – również miał żonę Polkę: Marię z domu Kononowicz (córkę gen. lejtn. armii rosyjskiej)¹⁴⁶.

Wśród małżeństw mieszanych wyznaniowo można znaleźć także przypadki oficerów żonatych z wdowami po innych oficerach. Na przykład kpt. Telesfor Pokroszyński poślubił wdowę po innym kapitanie. Zarówno ona, jak i dzieci były wyznania prawosławnego¹⁴⁷. Prawosławne żony mieli także niektórzy Polacy służących w armii rosyjskiej. Przeważnie były one siostrami lub córkami innych oficerów, a często i przełożonych. Do grona tego należeli m.in. gen. Konstanty Rozwadowski, którego żona była siostrą gen. Nikanora Tatarinowa¹⁴⁸.

Małżeństwa mieszane można znaleźć nawet w tak egzotycznych formacjach jak Zakaukaski konny pułk muzułmanów. Jego lekarz (azjatycki) – kpt. Zacharij Denurow – był Ormianinem, natomiast jego żona – Antonina Pruszyńska – była szlachcianką i prawdopodobnie katoliczką. Synowie z tego związku, Josif i Grigorij, byli wyznania ormiańskiego¹⁴⁹. Podobnie ze szlachcianką żonaty był lekarz Kaukaskiego konnego dywizjonu górskiego – praporszczyk Nikita Protopopow. Również był on wyznania ormiańskiego, natomiast żona pochodziła ze szlacheckiej rodziny Chondanowów. W oddziałach kaukaskich stacjonujących w Królestwie były to jednak

¹⁴⁵ Zob. RGIA, f. 1349, op. 5, d. 1385.

¹⁴⁶ Tamże, d. 22, k. 96–109.

¹⁴⁷ LVIA, f. 930, op. 2, d. 22, k. 10v.

¹⁴⁸ B. Drozdowska, dz. cyt., s. 121.

¹⁴⁹ RGWIA, f. 330, op. 55, d. 59, k. 119–121.

pojedyncze przypadki, dotyczyły głównie lekarzy i oficerów starszych wiekiem (np. praporszczyka ks. Beka Murzy Donszukina).

Nie zawsze małżeństwo mieszane wyznaniowo było także mieszane narodowościowo. Przykładem może być Bonifacy Butnowski, polski szlachcic wyznania prawosławnego, który był żonaty z katoliczką Julianną z domu Wysocką. Mieli oni małą córeczkę (1,5 roku) i można przypuszczać, że ślub zawarto po odejściu Butnowskiego z wojska¹⁵⁰.

Małżeństwa mieszane wyznaniowo częściej spotykano na terenach guberni zachodnich Cesarstwa niż w Królestwie. Odnotowywali to zarówno pamiętnikarze, jak i ówczesne władze. W latach trzydziestych XIX w. na wspomnianych terenach dochodziło do kontaktów między polskimi ziemianami a rosyjskimi oficerami. Wzajemne wizyty nie należały do rzadkości, a i śluby rosyjskich oficerów z Polkami nie wywoływały negatywnych emocji¹⁵¹. Nie jest znana skala tego zjawiska, chociaż nie były to przypadki jednostkowe, o czym mogło świadczyć zaniepokojenie władz wojskowych, nakazujących zbierać informacje o oficerach prawosławnych żonaty z katoliczkami¹⁵². Niekiedy obawy o lojalność rosyjskiego oficera były w takich wypadkach słuszne, np. sztab-skpt. Sitnikowa za spiskowanie przeciw carowi skazano na karę śmierci¹⁵³.

Sytuacja zmieniała się diametralnie po upadku powstania styczniowego. Małżeństwa takie traktowano podejrzliwie, nierzadko oceniając je jako zdradę ojczyzny i religii. Polscy ziemianie starali się wówczas nie utrzymywać bliskich kontaktów z rosyjskimi oficerami i urzędnikami¹⁵⁴.

Więzy rodzinne niekiedy odżywały w niecodziennych okolicznościach, a nawet w czasie walk powstańczych w 1831 r. Dwaj bracia Adam i Tomasz Kicińscy, będący oficerami WP, brali udział w wyprawie gen. Giełguda na

¹⁵⁰ RGIA, f. 1349, op. 5, d. 1294.

¹⁵¹ Nikołaj Pokrowski wspominał, że jego dziadek, będąc oficerem rosyjskiej artylerii konnej, po upadku powstania listopadowego trafił na Litwę. Tam poznał i poślubił córkę miejscowego ziemianina, emerytowanego pułkownika wojsk polskich; zob. Н.Н. Покровский, *Последний в Мариинском Дворце: воспоминания министра иностранных дел*, Москва 2015, s. 29.

¹⁵² W połowie 1834 r. dowództwo zażądało dostarczenia informacji o prawosławnych oficerach VI Korpusu Piechoty żonaty z katoliczkami; zob. RGWIA, f. 14 414, op. 1, d. 358.

¹⁵³ Sztab-skpt. Sitnikow prowadził prace topograficzne w guberni grodzieńskiej w 1829 r. Tam ożenił się z Polką. Po wybuchu powstania listopadowego, z którym sympatyzował, wysyłał listy-petycje nawołujące do obalenia cara. Słał je także do pułków rosyjskich walczących w Królestwie Polskim. Oskarżono go o zdradę stanu i skazano na śmierć, zmienioną na dożywotnie zesłanie; zob. W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy (1825–1855)*, Warszawa 1965, s. 104; L. Piątkowski, *Stanowisko społeczeństwa rosyjskiego wobec powstania listopadowego*, „Rocznik Lubelski” XXV–XXVI, 1983–1984, s. 100.

¹⁵⁴ Н.Н. Покровский, dz. cyt., s. 29.

Litwę. 19 czerwca 1831 r. zostali ranni w bitwie pod Wilnem i dostali się do rosyjskiej niewoli, a do szpitala w Wilejce skierowano ich dzięki pomocy szwagra – gen. Nikołaja Korfa¹⁵⁵.

Jednak pokrewieństwo, a nawet polskie pochodzenie matki nie gwarantowało poprawnych stosunków między członkami rodziny. W czasie powstania listopadowego oddziałami rosyjskimi dowodził ks. Adam Wirtemberski, syn Ludwika Wirtemberskiego i Marii Czartoryskiej. Na jego polecenie ostrzeżano z artylerii pałac w Puławach, wypędzając tym samym matkę i babkę – Izabelę Czartoryską z Flemingów¹⁵⁶.

Z niechętnego nastawienia do Polaków słynął także płk Danił Gerstenzweig – naczelnik artylerii oddziału gwardii w Warszawie, a potem Korpusu Rezerwowego w latach 1815–1830. Było to o tyle dziwne, że pochodził z polskiej szlachty o niemieckich korzeniach Gerstenzweig-Jęczmiński, miał żonę Polkę, a jego ojciec służył jeszcze w armii polskiej¹⁵⁷.

W społecznościach skupionych wokół oddziałów rosyjskich dochodziło niekiedy do skandali towarzyskich. Jednym z głośniejszych był romans Teofili Czernyszew (wcześniej ks. Radziwiłł), żony gen. Czernyszewa – jednego z ulubieńców cara Aleksandra I, z Siergiejem Biezobrazowem, junkrem Podolskiego Pułku Kirasjerów Gwardii. Wspólnie wyjechali z 1819 r. do Paryża, a owocem ich związku był syn. Romans ten doprowadził do rozvodu Czernyszewów w 1821 r.

Innym przykładem, tym razem z terenów pogranicza, była sprawa oficera kozackiego chor. Klimowa (Doński pułk kozaków ppłk. Tacyna 6), którego w 1818 r. zatrzymano na granicy Królestwa, porwał on bowiem żonę i zabrał majątek dozorca punktu celnego w Wierzbołowie – Gomuleskiemu. Klimow i Gomuleska zawarli także, wbrew prawu, związek małżeński. Sprawę oddano do rozpatrzenia do warszawskiego ordonanshauzu, jednak jej finał nie jest znany¹⁵⁸.

Opinie rosyjskich wojskowych o Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. były przeważnie dobre, choć jak w każdej dużej grupie społecznej istniały duże rozbieżności. W okresie kongresowym (1815–1830) pobyt wspominano jako wesoły i barwny okres, który jawił się jak „jakaś szczęśliwa Arkadia, cichy przystanek po przedłużającym się wojskowym i trudnym

¹⁵⁵ Zob. R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. II, Warszawa 1996, s. 266.

¹⁵⁶ H. Waniczkówna, *Czartoryska (Izabela) Elżbieta z hr. Flemingów*, w: PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 241–246.

¹⁵⁷ RBN, Oddział Rękopisów, f. 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, teczka 1, cz. 2, k. 93v; *Jenerał Zamoyski...*, t. I, s. 401.

¹⁵⁸ Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 177, 12 XII 1818.

życiu”¹⁵⁹. Oficerowie rosyjscy czuli się w Warszawie bardzo dobrze, nie musieli się liczyć z pieniędzmi. W czasie swego pobytu w stolicy Królestwa doceniali jej uroki, a z czasem ją polubili¹⁶⁰.

Jednak nie wszystkie opinie były tak przychylne Warszawie i Polakom. Generał Siergiej Majewski wspominał, że Polacy byli zuchwali i roszczeniowi. Uważał też, że byli ignorantami w wielu dziedzinach. Jego żona, warszawska piękność, próbowała go zbliżyć z Polakami, jednak bezskutecznie, chociaż on też miał polskie korzenie¹⁶¹. Również dla części oficerów rosyjskich powracających do kraju po wojnach napoleońskich był to trudny okres, ponieważ oczekiwali jak najszybszego powrotu do rodzinnych domów. Część z nich pozostawiono na polecenie Aleksandra I w Warszawie przy w. ks. Konstantym i mimo że postój w stolicy był atrakcyjny, duża część oficerów mająca rodziny w Petersburgu z utęsknieniem oczekiwała powrotu¹⁶².

W ramach zbliżenia polsko-rosyjskiego w latach dwudziestych XIX w. pewne działania podjął także w. ks. Konstanty. Prócz poślubienia Joanny Grudzińskiej wymógł na w. ks. Aleksandrze Mikołajewiczu (następcy tronu i późniejszym Aleksandrze II) naukę języka polskiego.

W tym czasie dochodziło do kontaktów towarzyskich, uczestniczenia w balach czy nawiązywania bliższych znajomości. Prócz wspomnianych już zawieranych ślubów, w Natalii Potockiej miał zakochać się, nie bez wzajemności, jeden z barwniejszych oficerów rosyjskich w Warszawie – rtm. Michaił Łunin¹⁶³. W wydawanych przez w. ks. Konstantego rozkazach do wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie i Samodzielnego Korpusu Litewskiego co pewien czas pojawiały się informacje o bohaterskich czynach żołnierzy (lub kozaków) ratujących mieszkańców Królestwa przed klęskami żywiołowymi lub śmiercią¹⁶⁴. Efektem tej próby zbliżenia narodowego miała być demoralizacja żołnierzy rosyjskich uciekających razem z w. ks. Konstantym z Królestwa w 1830 r. Miało to być skutkiem wieloletniego pobytu w Warszawie i zasiedzeniu w niej. Prawie każdy z rosyjskich żołnierzy miał się stać warszawiakiem, przywyknąć do miłego, wygodnego, a nawet wystawnego życia. Wielu z nich miało w niej swoje domy,

¹⁵⁹ *Воспоминания Колзакова 1815–1831*, „Русская Старина” VII, 1873, nr 4, s. 423; В.В. Крестовский, *История Лейб-гвардии уланского Его Величества полка*, С.-Петербург 1876, s. 80.

¹⁶⁰ В.В. Крестовский, dz. cyt., s. 80–81; *Записки Н.В. Веригина...*, s. 64.

¹⁶¹ С.И. Маевский, *Мой век. 1793–1826*, Москва 2016, s. 120.

¹⁶² RGWIA, f. 3548, op. 1, d. 109, s. 6.

¹⁶³ Zob. N. Ejdelman, *Łunin – adiutant wielkiego księcia Konstantego*, tłum. R. i W. Śliwowsy, Warszawa 1976, s. 112–113.

¹⁶⁴ Zob. Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 148, 25 IX 1819.

mienie, a nawet rodziny. A przede wszystkim żaden z nich nie myślał o wojnie¹⁶⁵.

W okresie popowstaniowym oddziały rosyjskie stacjonowały w wielu miejscowościach Królestwa. Skład garnizonów często się zmieniał, co wywierało istotny wpływ na morale żołnierzy i powodowało poczucie permanentnej tymczasowości. Jak podkreślano, nawet w niektórych oficjalnych historiach pułkowych, okres stacjonowania w Królestwie był bardzo męczący i przypominał raczej biwakowanie niż normalne życie armii w czasie pokoju. Pułki rosyjskie były zmuszone przebywać głównie w swym towarzystwie, nie mieszając się z mieszkańcami (np. Polakami). Stosunek do wojsk rosyjskich był chłodny, a niekiedy wrogi. Nastawienie to nie ulegało zmianie, mimo że w pułkach służyło wielu Polaków¹⁶⁶.

Podobnie jak w okresie przedpowstaniowym, także w latach 1831–1856 można znaleźć różnorodne opinie Rosjan o Królestwie Polskim i jego mieszkańcach. Przeniesionemu do Warszawy w 1853 r. ks. Aleksandrowi Szczerbatowowi miasto jawiło się jako na wpół obce i nieznane. Dostrzegał jednak jego specyfikę i chciał do niej przywyknąć. Planował także zająć należne sobie miejsce w społeczeństwie. Do momentu znalezienia i przygotowania kwatery zamieszkał na ulicy Chmielnej – u ks. Borysa Golicyna¹⁶⁷.

Rosjanom podróżującym do krajów zachodnich (np. do wód), a przejeżdżających przez Królestwo kraj się podobał. Zauważali dobry stan dróg, miast i wsi. Dostrzegali także elementy rosyjskiej obecności w kraju – cerkwie, urzędy, twierdze itp. Zdaniem Marii Bychowiec, podróżującej w 1838 r., wybudowana w Warszawie Cytadela była nazywana przez warszawiaków „kułakiem”. Obszerniejszy fragment jej relacji dotyczy Kalisza, z racji jego przygranicznego położenia, oraz pogrzebu płk. kozackiego Ambrozija Łukowkina – żalowała bardzo wdowy i trojga dzieci, które pozostały w obcym kraju, z dala od ojczyzny¹⁶⁸.

Ciekawe spostrzeżenia na temat Warszawy i Polaków zawarł w swych wspomnieniach gen. Apollon Zimmerman. W 1849 r. wysłano go jako oficera rosyjskiego Sztabu Generalnego służbowo z Petersburga na Węgry. Na przełomie maja i czerwca odwiedził Warszawę. Przyjazd do miasta był dla niego ważny z jeszcze jednego, osobistego powodu. Było to miejsce pochówku jego ojca, płk. Ernesta Zimmermana, który zginął, szturmując Wolę w 1831 r. Grobu ojca na cmentarzu na Woli Zimmerman nie odnalazł,

¹⁶⁵ *Pamiętniki generała Prądzyńskiego*, t. I, Kraków 1909, s. 341–342.

¹⁶⁶ М.В. Дандевилль, *Столетие 5-го Лейб-драгунского Курляндского Императора Александра III-го полка. 1803–1903*, С.-Петербург 1903, s. 223.

¹⁶⁷ А.А. Щербатов, *На службе Москве и Отечеству*, Москва 2009, s. 109.

¹⁶⁸ RBN, Oddział Rękopisów, f. 218, Bychowiec Marija Jegorowna, karton 1347, d. 7, k. 3–10.

nie miał jednak żalu do Polaków z powodu jego śmierci. Pisał, że „spoglądał na Polskę, jak na ofiarę tyranii”, a wjeżdżając do Warszawy, powtarzał sobie strofy poety Michaiła Ogariowa „И мрачен город величавой, Как витязь падший на войне”, które czytał w formie rękopisu w Petersburgu¹⁶⁹. W Warszawie, ku swojemu zaskoczeniu, nie znalazł tragicznego kolorytu (być może w tym czasie obchodzono święto Bożego Ciała). Zimmerman skonstatował, że Polacy potrafili cierpliwie znosić ciężące na nich jarzmo¹⁷⁰.

Wiosną 1841 r., gdy jeden z pułków piechoty wkroczył do Warszawy i rozlokował się w koszarach, żołnierze uważali swój pobyt w mieście za nieprzyjemny, jak w kraju niedawno podbitym. Szeregowi i oficerowie musieli mieć pozwolenie na wyjście z koszar do miasta, a pełną swobodę miał dopiero dowódca batalionu¹⁷¹. Zgoła odmienna była sytuacja Łubieńskiego pułku huzarów, stacjonującego w Warszawie, w Koszarach Łazienkowskich, od grudnia 1843 do marca 1844 r. Pobyt ten, po kwaterowaniu w Międzyrzeczu, uznawało za bardzo wesoły: uczestniczono w balach maskowych, przedstawieniach teatralnych, piknikach itp. Nawiazywano kontakty z miejscową społecznością¹⁷².

Stosunki między żołnierzami a mieszkańcami Królestwa nie zawsze układały się poprawnie. W relacjach wojskowych można było niekiedy odnaleźć informacje o rubasznych żołnierskich żartach czynionych mieszkańcom okolicznych miast i wsi, co miało miejsce np. w 1842 r. w Międzyrzeczu Podlaskim, gdzie Łubieński pułk huzarów wówczas kwaterował. Stosunki między żołnierzami a żydowskimi mieszkańcami miasta nie były najlepsze¹⁷³.

Mimo tego pewna liczba oficerów rosyjskich chciała służyć w Królestwie Polskim i starała się tam pozostać. Znali specyfikę służby w Armii Czynnej i wiedzieli, że co kilka lat miała miejsce rotacja korpusów piechoty. Tuż przedtem podawali się zatem do dymisji i zaciągali ponownie do wojska, do nowo przybyłego do Królestwa pułku. Można przypuszczać, że oficerami tymi byli Polacy służący w armii rosyjskiej, którzy chcieli pozostać w ojczyźnie. Wiele lat później ślad po tym można odnaleźć w dokumentach archiwalnych, gdy przyznawano pamiątkowe medale osobom pełniącym służbę w czasie panowania Mikołaja I¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Tamże, f. 325, Zimmerman Apollon Ernestowicz,teczka 2, cz. 2, k. 82.

¹⁷⁰ Tamże.

¹⁷¹ А.И. Пирожников, *История 10-го пехотного Новоингерманландского полка*, Тула 1913, 256.

¹⁷² И.Д. Бурский, *История 8-го гусарского Лубенского полка 1807–1907*, Одесса 1913, s. 232.

¹⁷³ Tamże, s. 230–231.

¹⁷⁴ Zob. AP Łódź, Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 1205. Akta z lat 1896–1899 dotyczą nadania medalu pamiątkowego z okazji setnej rocznicy urodzin Mikołaja I osobom, które

Osadnictwo rosyjskie w okolicach Modlina

W 1837 r. władze rosyjskie postanowiły zasiedlić część terenów w pobliżu twierdzy Nowogeorgijewsk rosyjskimi osadnikami. Kolonizacją tą żywo interesował się Iwan Paskiewicz oraz podległy mu Zarząd Generała Kwaternistrza Armii Czynnej¹⁷⁵. Początkowo planowano wykupić majątek Góra w okolicy Modlina, jednak z powodu zbyt wysokiej ceny zrezygnowano z tego, a kolonistów osiedlono na gruntach skarbowych. Teren miał leżeć w promieniu 7 wiorst od twierdzy. Część ziem kupiono, część wymieniono z okolicznymi ziemianami. Były to tereny leżące w widłach rzek Wkry, Bugu, Narwi i Wisły, między Zakroczymiem a Kosewem. W 1840 r. z powodu utworzenia kolonii rosyjskich w pobliżu Nowogeorgijewska zajęto grunty 23 osadników wsi Modlin Stary i Kosewko, a ich samych przesiedlono do wsi Kikoły.

Wszyscy włościanie koloniści pochodzili z guberni pskowskiej. Przybyło 60 rodzin (95 rodzin w ciągu całej akcji kolonizacyjnej), w sumie 366 osób (około 200 mężczyzn i około 150 kobiet). Zamieszkali oni w drewnianych domach, które wcześniej zbudowali przybyli specjalnie z Rosji cieśle. Utworzono trzy wsie: Aleksandrówkę (25 zagród – 185 dusz), Kosewkę (12 zagród – 81 dusz) i Szczypiorno (20 zagród – 100 dusz). Prócz tego pod Zakroczymiem założono dwie zagrody (polskie opracowania podają 7) z 5 duszami, i między Bugiem a Narwią kolonię Konstantynówkę, gdzie w 12 zagrodach mieszkało 26 dusz. Całość kolonizacji wokół Modlina objęła 393 osoby, mieszkające w 71 osadach (226 mężczyzn, 167 kobiet).

Kolonistów zaliczono do parafii nowogeorgijewskiej w twierdzy, która miała rangę soboru. Z powodu niedogodności z dotarciem na nabożeństwa część osób została zaliczona do parafii zakroczymskiej, pozostali utworzyli nową parafię aleksandrowską, w której w 1845 r. wybudowano cerkiew.

Polskie opracowania podają pięć kolonii: Aleksandryjską, Konstantynowską, Kosewkę, Szczypiorno i Zakroczymską. Łącznie we wszystkich koloniach były 74 zagrody. W Kolonii Zakroczymskiej mieszkali przeważnie dymisjonowani wojskowi (tylko ta kolonia leżała w całości na ziemiach rządowych), a w Konstantynówce byli Rosjanie wcześniej mieszkający w Królestwie, którzy zajmowali się handlem.

Zabudowa została wzniesiona w stylu rosyjskim. Każda rodzina dostała 10 dziesięcin (20 morgów) ziemi i inwentarz oraz zapomogę od rządu. Zwolniono ich także od podatku na 6 lat oraz na zawsze od służby wojskowej.

w tym czasie służyły w instytucjach państwowych. Wykazy obejmują urzędników i wojskowych, wspomnianej wyżej kategorii, którzy mieszkali w latach dziewięćdziesiątych XIX w. w guberni kaliskiej.

¹⁷⁵ RGWIA, f. 14 014, op. 2, sygn. 195.

Podlegali komisarzowi rządowemu, który uczył ich agronomii. Przez pierwszych kilka lat w okolicy zamieszkiwali kozacy, którzy mieli chronić osiedleńców przed ewentualną napaścią miejscowej ludności.

Akcja kolonizacyjna była kosztowna, ponieważ przygotowanie jednej zagrody kosztowało 2 tys. rb, a osadzenie jednej rodziny – 3–4 tys. rb.

Ta mała społeczność była w pełni odseparowana. Nie zawierano małżeństw z sąsiadami – ani mieszanych narodowościowo, ani wyznaniowo. Często natomiast zawierano małżeństwa z wojskowymi (oficerami i żołnierzami) z okolicznej twierdzy¹⁷⁶.

Pierwsze lata pobytu w Królestwie były dla kolonistów trudne, ponieważ musieli się oni zaaklimatyzować, poznać miejscowe zwyczaje i język. Stanęli także wobec konieczności zmiany sposobu zarobkowania, większość z nich zajmowała się bowiem wcześniej rybołówstwem, a musiała przekwalifikować się na rolników¹⁷⁷. Niewielu z kolonistów pozostało i większość z nich wróciła w rodzinne strony. Pozostali zaczęli nawet lepiej prosperować, jednak ich liczba nie zwiększała się znacznie. Po uwłaszczeniu w 1864 r., jako właściciele uprawianej przez siebie ziemi, sprzedali ją Niemcom i Polakom¹⁷⁸.

Akcja kolonizacyjna nie przyniosła pokładanych w niej nadziei. Nie zmieniła polskiego charakteru okolicy. Osadnicy, zapoznawszy się z wyższą kulturą agronomiczną miejscowej ludności, sami zaczęli ją naśladować. Nauczyli się języka polskiego i przejęli wiele miejscowych obyczajów. Zdaniem późniejszych urzędników i badaczy od miejscowej ludności różnili się tylko wyznaniem prawosławnym¹⁷⁹.

* * *

Życie armii rosyjskiej poza służbą w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. ukazuje dwa różne nurty aktywności życiowej. Pierwszy dotyczący życia dymisjonowanych wojskowych, drugi zaś obejmuje życie prywatne żołnierzy.

Pierwszy obszar pokazuje, że wielu wojskowych po odejściu z armii znajdowało miejsce pracy w różnych urzędach Królestwa, począwszy od stanowisk naczelników powiatów, burmistrzów, po nauczycieli w szkołach

¹⁷⁶ P. Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012, s. 94.

¹⁷⁷ А.И. Федотов, *О русских колониях при Новогеоргиевской крепости*, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, s. 99–114; A. Woźniak, *Kartki z dziejów prawosławnej parafii św. Aleksandry w Stanisławowie koło Modlina*, „Etnografia Polska” XLV, 2001, z. 1–2, s. 188.

¹⁷⁸ „Kraj” 1884, nr 21, s. 3–4.

¹⁷⁹ A. Woźniak, dz. cyt., s. 190.

średnich. Bardzo często objęcie takiej posady zapewniało źródło dochodu oficerowi po zdymisjonowaniu, co było powszechną praktyką w wielu państwach europejskich.

Drugi nurt aktywności – życie prywatne – jest niekiedy trudny do uchwycenia. Widoczne są próby ustabilizowania życia wojskowych, zawieranie związków małżeńskich i zakładanie rodzin. W latach 1815–1830 był to także przejaw propolskiej polityki Aleksandra I. Zawierane wówczas małżeństwa pomiędzy rosyjskimi oficerami i Polkami miały stworzyć podstawę do pokojowego współżycia obu nacji.

Po powstaniu listopadowym kontakty pomiędzy przedstawicielami armii rosyjskiej a polskim społeczeństwem zdecydowanie się ochłodziły. Relacje były przede wszystkim służbowe i nie starano się ich zacieśniać. Okazuje się jednak, że nie na tyle mocno jak sądzono, a skala tych relacji była o wiele większa, niż do tej pory przypuszczano.

Zakończenie

W XIX stuleciu armia rosyjska była jednym z najbardziej zauważalnych elementów rosyjskiej obecności w Królestwie Polskim. Przez wiele lat wywierała znaczący wpływ na niemal wszystkie dziedziny życia kraju oraz jego społeczeństwa.

Na czele formacji rosyjskich w Królestwie starano się zawsze stawiać osobę wyrazistą i znaczącą, przeważnie z najwyższych kręgów władzy. Najpierw był to brat cara i potencjalny następca tronu – w. ks. Konstanty. Po jego śmierci armią rosyjską na ziemiach polskich kierował Iwan Paskiewicz, osoba mniej znacznego urodzenia, ale za to będąca niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie wojskowości i ciesząca się zaufaniem cara Mikołaja I. Te dwie silne osobowości zdominowały obraz i spojrzenie na rosyjską obecność, zwłaszcza wojskową, na ziemiach polskich. Widoczne jest też to, że w późniejszych latach na czele władz rosyjskich w Królestwie starano się stawiać osoby o silnej pozycji na dworze, a także cieszące się dużym autorytetem w armii. Terytorium, które obejmowała władza rosyjskich głównodowodzących – w. ks. Konstantego Pawłowicza, a potem Iwana Paskiewicza, było większe niż obszar Królestwa Polskiego. Wiązało się to z włączeniem terenów Królestwa w rosyjskie struktury wojskowe Cesarstwa. Władza głównodowodzących sięgała także obszarów guberni zachodnich – Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny, a z czasem Wołynia.

Na przykładzie armii widoczny jest proces włączania Królestwa w rosyjskie struktury administracyjne i wojskowe. Mimo że ziemie Królestwa były traktowane przez władze rosyjskie jako strukturalna i administracyjna całość, to takie podejście nie przekładało się na sferę wojskową. Wojska rosyjskie wchodziły zawsze w skład większych struktur organizacyjnych (np. Korpus Litewski w latach 1817–1830, a następnie Armia Czynna w latach 1831–1856), które obejmowały rejonami dyslokacji wojsk także ziemie sąsiadujące z Królestwem.

W okresie konstytucyjnym rozlokowane w Warszawie oddziały gwardii wchodziły w skład Korpusu Litewskiego stacjonującego na Grodzieńszczyźnie. Oddziały te organizacyjnie tworzyły związek taktyczny z polskimi oddziałami gwardii. Pododdziały artylerii fortecznej stacjonujące w twierdzach Modlin

i Zamość wchodziły w skład 8. Brygady Artylerii Garnizonowej, która należała do Kijowskiego Okręgu Artylerii. Również pułki kozackie stacjonujące na granicy Królestwa wchodziły w skład linii posterunków stojących na zachodniej granicy Cesarstwa, nie tylko w Królestwie, ale i na Litwie.

Okres późniejszy – 1831–1856 – w o wiele większym stopniu integrował militarnie tereny Królestwa z Cesarstwem. Stało się ono jednym z rejonów, obok guberni zachodnich (Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny, Kijowszczyzny), gdzie stacjonowała Armia Czynna. Utworzono wojskowe struktury administracyjne, które objęły tereny Królestwa. W przypadku Zachodniego Okręgu Artylerii obejmowały one też Grodzieńszczyznę.

W omawianym okresie (1815–1856) można wyróżnić dwa główne podokresy, znacząco się od siebie różniące. Oba rozgranicza powstanie listopadowe. Wcześniej w Królestwie stacjonowała stosunkowo niewielka elitarna gwardia rosyjska. Razem z pułkami kozackimi stojącymi na granicy z Prusami i Austrią było to około 8500 żołnierzy. W drugim okresie, po upadku powstania listopadowego, elitarną gwardię zastąpiły wojska liniowe – Armia Czynna. Pod koniec 1831 r. w Królestwie stacjonowało około 120 tys. żołnierzy (wojsk gwardii, oddziałów liniowych i wojsk nieregularnych), jednak w krótkim czasie liczba ta spadła do około 60 tys. i utrzymywała się przez większą część omawianego okresu. Killakrotnie wzrosła z powodu okresowych zmian na scenie politycznej Europy (interwencja na Węgrzech w 1849 r. i wojna krymska 1853–1856).

Jednak faktyczna liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie w latach 1831–1856 była z pewnością większa niż wyżej wspomniana. Powiększały ją wojska lokalne, które pojawiły się w tym okresie w Królestwie. Były to wojska wewnętrzne, Korpus Żandarmów, formacje okręgu artylerii i okręgu inżynierii, które mogły liczyć około 10–15 tys. żołnierzy. Rzeczywista liczebność wojsk była zatem większa i mogła wynosić około 70–80 tys.

Początkowo obecność oddziałów rosyjskich nie była dla Królestwa zbyt uciążliwa, gdyż w okresie przedpowstaniowym były to głównie oddziały gwardii, będące formacjami elitarnymi. Stacjonowały też w niewielkiej liczbie garnizonów, przede wszystkim w Warszawie i jej najbliższych okolicach. Obecność gwardii podnosiła też prestiż przedstawicieli władz rosyjskich w Królestwie. Gwardia rosyjska wchodziła w skład Korpusu Litewskiego, a taka podległość była odbierana przez polskie społeczeństwo jako sygnał przychylności Aleksandra I dla Polaków.

Zasadnicza zmiana nastąpiła po stłumieniu powstania listopadowego. Zmieniły się bowiem zadania, jakie oddziały rosyjskie miały wykonywać. Wcześniej głównie asystowały w. ks. Konstantemu, miały być także symbolem zależności ziem polskich od Rosji. Zadania związane z obroną granic Królestwa wypełniało zaś Wojsko Polskie. W nowej sytuacji, po 1831 r., gdy

oddziały polskie rozwiązano, zadanie obrony granic zewnętrznych Cesarstwa spadło na jednostki rosyjskiej Armii Czynnej. Wprowadzony i obowiązujący przez wiele lat w Królestwie stan wojenny (1833–1856) w dużej mierze rzutował na charakter obecności oddziałów rosyjskich na tych terenach. Było to m.in. powodem wykorzystywania armii do utrzymania spokoju w samym Królestwie oraz do celów policyjnych i represyjnych. Z tym wiązało się dodatkowe zadanie stawiane wojsku – udzielanie wsparcia innym państwom europejskim w zwalczaniu ruchów rewolucyjnych, np. podczas Wiosny Ludów.

Przeznaczenie armii rosyjskiej do wypełniania wymienionych zadań rzutowało na relacje z polskim społeczeństwem. W okresie przedpowstaniowym panujące warunki sprzyjały zbliżeniu się obu stron, później nie było już takich możliwości. Armia rosyjska była uosobieniem obcej władzy, która stanęła na drodze do odzyskania niepodległości. Często zresztą podkreślano rolę, jaką odegrała w walkach, a miejsca i pomniki upamiętniające walki z Polakami miały to przypominać.

W latach 1815–1830 rejon dyslokacji oddziałów rosyjskich w Królestwie były stałe i w zasadzie nie ulegały zmianie. Inaczej było w okresie późniejszym, kiedy – mimo pozorów stabilności – zmiany dyslokacji oddziałów cechowała duża dynamika. Była to jedna z najbardziej zauważalnych dla mieszkańców Królestwa różnic, ponieważ oddziały wojskowe nigdy nie kwaterowały dłużej w tym samym miejscu. Długie przemarsze, których celem była zmiana rejonu zakwaterowania lub udział w manewrach wojskowych pod Warszawą lub Brześciem Litewskim, czyniły maszerujące wojska częstszym elementem krajobrazu ziem polskich.

W okresie 1831–1856 widoczny był podział armii rosyjskiej na komponenty stałe i zmienne. Elementem stałym były urzędy gubernialnych naczelników wojskowych, komendy powiatowych naczelników oraz oddziały inwalidów (weteranów). Można do niego zaliczyć także oddziały okręgu artylerii i okręgu inżynierii oraz załogi twierdz. Komponentem zmiennym były oddziały liniowe wchodzące w skład Armii Czynnej. Były one pogrupowane w cztery korpusy piechoty, które rotacyjnie, co 4–5 lat, zmieniały rejon stacjonowania.

Obecność armii rosyjskiej w okresie przedpowstaniowym nie była bardzo uciążliwa pod względem ekonomicznym, a sumy przeznaczone na jej utrzymanie nie wychodziły poza normalne stawki. Po stłumieniu powstania listopadowego sytuacja ta uległa znaczącej, by nie rzec diametralnej, zmianie. Kontyngent rosyjskich wojsk stacjonujących w Królestwie znacząco się zwiększył, a koszty jego utrzymania spadły na skarb Królestwa. Wydatki te powiększały także stawki obowiązujące wówczas w armii rosyjskiej. Wojska stacjonujące w Królestwie otrzymywały bowiem tzw. gruzińskie

stawki, które obowiązywały oddziały biorące udział w działaniach wojennych. Były one wyższe od normalnych, obowiązujących w głębi Cesarstwa, o około jedną trzecią. Olbrzymie koszty rozbudowy systemu fortecznego Królestwa również pokrywało społeczeństwo polskie. Największe wydatki poniesiono w pierwszej połowie lat trzydziestych XIX w., co było związane z utrzymaniem w Królestwie dużej liczby wojsk rosyjskich, które pozostały na zimowe kwatery.

Na skarb Królestwa spadło też finansowanie działalności wojskowych zarządów i okręgów specjalistycznych – artylerii, inżynierii, korpusu żandarmerii, wojsk wewnętrznych itp. Wydatki te zwiększały się też w momencie przemarszów przez tereny polskie interwencyjnych oddziałów wojskowych zmierzających na Węgry lub na Krym.

Armia rosyjska była w omawianym okresie modelowym przykładem armii imperialnej. Skład osobowy jej oddziałów stacjonujących w Królestwie był wielonarodowościowy i wielowyznaniowy. Dowódcami wyższymi rangą tego korpusu byli Rosjanie, jednak wśród niższej kadry dowódczej i żołnierzy było wielu Polaków pochodzących z guberni zachodnich (ziem zabranych), z Królestwa Polskiego, a nawet z innych rejonów dawnej Rzeczypospolitej (z Krakowskiego czy Poznańskiego).

Co może zaskakiwać, duża część żołnierzy była pochodzenia nierosyjskiego. Okazuje się, że Rosjanie mogli stanowić połowę stanu osobowego Armii Czynnej. Drugą co do liczebności nacją byli Polacy, w dużej mierze wywodzący się jednak z guberni zabranych. W niektórych przypadkach stanowili nawet 40% lub więcej korpusu oficerskiego jednostek. Podobnie przedstawiała się sytuacja w administracji wojskowej, gdzie Polaków na stanowiskach średniego i niższego szczebla było około 30% i więcej.

Nie starano się zacieśniać wzajemnych relacji pomiędzy armią rosyjską a społeczeństwem polskim. Ta powszechnie znana opinia nie oddaje jednak w pełni złożoności obrazu tych relacji. Pewne światło na nie rzucają akta stanu cywilnego, gdzie można odnaleźć co najmniej kilkadziesiąt małżeństw mieszanych wyznaniowo, a tym samym często narodowościowo. Do liczby związków zawieranych między Polkami a oficerami armii rosyjskiej należy doliczyć także takie, gdzie oficerowie ci byli katolikami, przeważnie Polakami z guberni zachodnich. Można zatem postawić tezę, że na początku lat dwudziestych XIX w. nastąpiła próba zbliżenia pomiędzy przedstawicielami obu społeczności. Za przykładem w. ks. Konstantego śluby z Polkami wzięło kilku wyższych rangą oficerów i urzędników rosyjskich (np. Fiodor Nesselrode, Mark Albertow czy wysoki rangą urzędnik Paweł Mohrenheim). Długotrwałe, niekiedy piętnastoletnie, przebywanie w jednej miejscowości sprzyjało nawiązywaniu kontaktów, które niejednokrotnie kończyły się zawarciem związku małżeńskiego.

W okresie międzypowstaniowym relacje polsko-rosyjskie uległy ochłodzeniu. Prócz nastrojów społecznych na przeszkodzie w zawieraniu małżeństw stały przyczyny, które można nazwać obiektywnymi. Przede wszystkim były to częste zmiany miejsc stacjonowania wojsk. Nie sprzyjało to integracji żołnierzy z miejscową społecznością, jednak pojedyncze przypadki można odnaleźć w zapisach metrykalnych. O wiele częstsze są małżeństwa zawierane między Polkami a żołnierzami oddziałów inwalidów czy komend żandarmów. Żołnierze ci bowiem przebywali przez dłuższy czas (kilku- lub kilkunastoletni) w jednym miejscu.

Kierowanie tak skomplikowaną i liczną strukturą jak ówczesna armia nie było prostym zadaniem. Wymagało rozbudowanego i sprawnego aparatu kierowniczego, co dotyczyło zarówno wojskowych, jak i urzędników cywilnych. Dowódcy najwyżsi rangą musieli stawić czoło jeszcze jednemu problemowi, z którym nie każdy potrafił sobie poradzić. Chodzi o znajomość realiów politycznych Królestwa i związaną z tym politykę rządu. Przeważnie byli to czynni wojskowi doby mikołajowskiej, dla których woła cara była najwyższą instancją, górującą także nad obowiązującym prawem.

Ważnym elementem rosyjskiej obecności wojskowej w Królestwie było kierowanie wielu dymisjonowanych oficerów armii rosyjskiej do administracji państwowej. W grupie tej widoczna jest obecność wielu Polaków wywodzących się z guberni zachodnich. Delegowano ich na różne stanowiska w administracji publicznej, jak np. burmistrzów miast, naczelników powiatów, a nawet – choć rzadko – gubernatorów cywilnych (Edward Białoskórski czy Kazimierz Trębicki).

Niniejsza praca nie wyczerpuje obszernego zagadnienia dotyczącego obecności i funkcjonowania armii rosyjskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1856. Ogrom materiałów, ich rozproszenie w archiwach polskich i zagranicznych (rosyjskie, litewskie czy ukraińskie) nie pozwalają jednej osobie dokonać szczegółowych i pełnych kwerend, które zaowocowałyby wyczerpującą monografią. Skala złożoności tematu otwiera możliwości kontynuowania badań w dowolnym obszarze, począwszy od struktur, liczebności i dyslokacji wojsk, skończywszy na sprawach bytowych czy obyczajowych armii, a także relacjach ze społeczeństwem.

Słownik stosowanych pojęć wojskowych

- audytor – urzędnik prowadzący kancelarię pułkową, nadzorował sprawy sądowe
- berajter (bereiter) – nauczyciel jazdy konnej
- generał dyżurny – generał odpowiedzialny za skład i liczebność wojsk, uzupełnianie stanów osobowych, zwolnienia na urlopy i dymisje
- generał-kwaternistrz – generał odpowiedzialny za rozmieszczenie wojska na kwaterach, przemarsze, warty, rejony poligonów, zbieranie informacji o obszarze, gdzie rozmieszczano wojsko
- gwałtygier (gewaldiger) – oficer nadzorujący służbę wewnętrzną w jednostce wojskowej, (garnizonie), odpowiedzialny także za policję wojskową
- intendent – urzędnik odpowiedzialny za zaopatrzenie wojska
- jegier – strzelec
- junkier – słuchacz szkoły wojskowej, kandydat na oficera
- komisariacka komisja – jednostka organizacyjna w armii rosyjskiej odpowiedzialna za zaopatrzenie wojsk (finanse, utrzymanie lazaretów i zaopatrzenie ich w medykamenty, materiał na mundury, remonty pomieszczeń, zakup koni itp.), późniejsza intendentura
- komisjonerstwo – lokalne przedstawicielstwo komisariackiej komisji, odpowiedzialne za zaopatrzenie wojsk
- konował – lekarz weterynarii opiekujący się końmi
- kriegs-komisarz – urzędnik wojskowy prowadzący zaopatrzenie armii w pieniądze i odzież
- łożnik – rzemieślnik naprawiający drewniane elementy broni
- oberoficer – młodszy oficer od rangi praporszczyka do kapitana (rotmistrza)
- portupiej-junkier (fr. *porte-épée*) – kandydat na oficera mający rangę podoficerską; nazwa wywodzi się od paska przewieszzonego przez ramię
- prowiantmeister – urzędnik odpowiedzialny za zaprowiantowanie wojska
- rota – pododdział wojskowy w piechocie, wojskach inżynieryjnych i artylerii, odpowiednik kompanii
- sośnia – pododdział wojskowy w kawalerii nieregularnej (np. kozacy), odpowiednik szwadronu
- szeft artylerii – oficer odpowiedzialny za podległą sobie artylerię
- sztabdoktor – starszy lekarz, kierował personelem medycznym, szpitalami oraz zaopatrzeniem medycznym
- sztaboficer – oficer od rangi majora do pułkownika
- uriadnik – podoficer w wojskach kozackich
- wagenmajster (wagenmeister) – podoficer lub urzędnik odpowiedzialny za tabor

Wykaz skrótów

AGAD	-	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AP	-	Archiwum Państwowe
ba	-	bateria artylerii
BA	-	Brygada Artylerii
bak	-	bateria artylerii konnej
BAK	-	Brygada Artylerii Konnej
BAL	-	Brygada Artylerii Lekkiej
BAP	-	Brygada Artylerii Parkowej
BK	-	Brygada Kawalerii
BJegr.	-	Brygada Jegrów
BP	-	Brygada Piechoty
bsap	-	batalion saperów
DA	-	Dywizja Artylerii
DDrag.	-	Dywizja Dragonów
DGren.	-	Dywizja Grenadierów
DHuz.	-	Dywizja Huzarów
DK	-	Dywizja Kawalerii
DP	-	Dywizja Piechoty
DPKP	-	Dziennik Praw Królestwa Polskiego
DUł.	-	Dywizja Ułanów
dym.	-	dymisjonowany
GARF	-	Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Государственный Архив Российской Федерации)
gen.	-	generał
gen. lejtn.	-	generał lejtnant
gen. mjr	-	generał major
JCM	-	Jego Cesarska Mość
KA	-	Korpus Armijny
KP	-	Korpus Piechoty
kpt.	-	kapitan
ks.	-	książe, księżna, ksiądz
lba	-	lekka bateria artylerii
LDK	-	Lekka Dywizja Kawalerii
LVIA	-	Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie
MFCR	-	Ministerstwo Finansów Cesarstwa Rosyjskiego (w AGAD)
mjr	-	major
pdrag	-	pułk dragonów

pgren	– pułk grenadierów
phuz	– pułk huzarów
pjegr	– pułk jegrów
pkar	– pułk karabinierów
pkir	– pułk kirasjerów
płk	– pułkownik
por.	– porucznik
pp	– pułk piechoty
ppl	– pułk piechoty liniowej
ppłk	– podpułkownik
ppor.	– podporucznik
PSB	– <i>Polski słownik biograficzny</i>
psk	– pułk strzelców konnych
PSZRI	– „Полное Собрание Законов Российской Империи” (Pełny Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego)
puł	– pułk ułanów
RBN	– Rosyjska Biblioteka Narodowa w Moskwie
rb, rbs	– rubel / rubel srebrem
RGAW-MF	– Rosyjskie Państwowe Archiwum Marynarki Wojennej w Petersburgu (Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота)
RGIA	– Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский Государственный Исторический Архив)
RGL	– Rząd Gubernialny Lubelski (w AP Lublin)
RGWIA	– Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne w Moskwie (Российский Государственный Военно-Исторический Архив)
rtm.	– rotmistrz
SWP	– <i>Свод военных постановлений</i> (Zbiór przepisów wojskowych)
w. ks.	– wielki książę, wielka księżna
WP	– Wojsko Polskie
WSORI	– <i>Военно-статистическое обозрение Российской империи</i> (Wojskowo-statystyczny przegląd (opis) Cesarstwa Rosyjskiego)

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Główne Dyżurstwo Armii Czynnej

Kancelaria senatora Nowosilcowa

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu

Komisja Rządowa Wojny

Komisja Województwa Mazowieckiego: Wydział Policyjny

Komisja Województwa Mazowieckiego: Wydział Wojskowy

Ministerstwo Finansów Cesarstwa Rosyjskiego, Kancelaria Specjalna Ministra do Spraw Tajnych

Namiestnik i Głównodowodzący Wojskami w Królestwie Polskim

Policja Tajna Wielkiego Księcia Konstantego

Stała Wojenna Komisja Śledcza

Warszawski Konsystorz Prawosławny

Władze Centralne Powstania Listopadowego

Zachodni Okręg Inżynierii

Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej

Zbiór Kartograficzny – Archiwum Kartograficzne

Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Государственный Архив Российской Федерации – GARF)

Fond 48 [Komisja Śledcza Głównego Sądu Karnego do spraw dekabrystów 1825–1826]

Fond 109 [III Oddział Kancelarii Jego Cesarskiej Mości]

Fond 450 [Kancelaria Namiestnika w Królestwie Polskim]

Fond 547 [Berg Fiodor Fiodorowicz]

Fond 672 [Mikołaj I]

Fond 728 [Kolekcja dokumentów Oddziału Rękopisów Biblioteki Pałacu Zimowego]

Fond 945 [Dołgorukow Wasilij Andriejewicz]

Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne w Moskwie (Российский Государственный Военно-Исторический Архив – RGWIA)

Fond 330 [Zarząd Wojsk Nieregularnych]

Fond 395 [Departament Inspektorski Ministerstwa Wojny]

Fond 546

Fond 846 [Wojskowe Archiwum Naukowe]

Fond 1873 [Audytoriat Polowy Warszawskiego Okręgu Wojskowego]

- Fond 2573 [Wołyński Pułk Gwardii]
Fond 2586 [Finlandzki Pułk Gwardii]
Fond 3548 [Pułk Ułanów Gwardii JCM Cesarzowicza]
Fond 3551 [Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii]
Fond 14 014 [Sztab Główny Armii Czynnej]
Fond 14 414 [Sztab Główny 1. Armii]
Fond 16 233 [Audytoriat Polowy Armii Czynnej, 1. Armii]

Rosyjskie Państwowe Archiwum Marynarki Wojennej w Sankt Petersburgu (Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота – RGAW-MF)

- Fond 283 [Departament Inspektorski Morskiego Sztabu Głównego JCM]

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский Государственный Исторический Архив – RGIA)

- Fond 19 [Departament Handlu Wewnętrznego]
Fond 1018 [Paskiewicz Iwan Fiodorowicz]
Fond 1170 [Komitet do spraw Królestwa Polskiego przy Radzie Państwa]
Fond 1349 [Kolekcja spisów służby urzędników administracji państwowej]
Fond 1409 [Kancelaria własna JCM]

Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu

- Fond 176 [Kolekcja N.N. Nowosilcowa]

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (LVIA)

- Fond 377 [Kancelaria w. ks. Konstantego Pawłowicza]
Fond 378, Generał-gubernator wileński
Fond 560 [Zarząd 4. Dyrekcji Warszawskiej Linii Telegraficznej 1838–1856]
Fond 930 [Suwalski Gubernialny Urząd Żandarmerii]
Fond 1068 [Magistrat miasta Augustowa]
Fond 1070 [Magistrat miasta gubernialnego Suwałki]
Fond 1073 [Województwo augustowskie]
Fond 1231 [Warszawski okręg pocztowo-telegraficzny]

Archiwum Państwowe w Warszawie

- Zarząd Warszawskiego Ober-policmajstra
Akta stanu cywilnego parafii grecko-rosyjskiej warszawskiej katedry
Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie

Archiwum Państwowe w Kaliszu

- Naczelnik powiatu kaliskiego
Naczelnik wojenny kaliski
Parafia grecko-katolicka w Kaliszu

Archiwum Państwowe w Kielcach

- Rząd Gubernialny Radomski
Naczelnik powiatu kieleckiego
Naczelnik powiatu stopnickiego

Archiwum Państwowe w Lublinie

Naczelnik powiatu łukowskiego

Naczelnik wojenny powiatu łukowskiego

Naczelnik powiatu zamojskiego

Komisja Województwa Lubelskiego/Rząd Gubernialny Lubelski: Wydział Administracyjny;

Wydział Ogólny, Referat tajny

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Aleksandrowa

Naczelnik powiatu łowickiego

Naczelnik powiatu piotrkowskiego

Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży

Naczelnik powiatu łomżyńskiego

Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej pod wezwaniem Świętej Trójcy w Łomży

Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej pod wezwaniem cesarza Konstantyna w Łomży

Rosyjska Biblioteka Narodowa w Moskwie, Oddział Rękopisów

Fond 218, Bychowiec Marija Jegorowna, karton 1347, d. 7

Fond 325, Zimmerman Apollon Ewertowicz, karton 1, cz. 1–2

Źródła opublikowane

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. I, XIV–XVI, XX, XXXIV, Warszawa 1832–1844

Kalendarzyk polityczny na rok: 1834, 1836–1844, 1846–1849, Warszawa 1834, 1836–1844, 1846–1849

Kodeks kar głównych i poprawczych, Warszawa 1847

Kraushar Aleksander, *Miscellanea archiwalne*, t. III: *Memorabilia z czasów powstania listopadowego 1830–1831*, Warszawa–Kraków 1913

Lata 1845–1846. Tragiczne przedwiośnie, red. Mariusz Kulik, Warszawa 2015

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes, Wien 1822

Nowy kalendarzyk polityczny na rok: 1819–1828, Warszawa 1819–1828

Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego jaki był w roku 1830 przed dniem 29 listopada, Warszawa 1830

Rang- und Quartier-Liste de Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1823, Berlin 1823

Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim 1840–1845. Edward Dembowski, red. Włodzimierz A. Dżakow, Stefan Kieniewicz, Wiktoria Śliwowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981

Rocznik administracji leśnej rządowej Królestwa Polskiego od 4 kwietnia 1849, Warszawa 1849

Rocznik instytucji religijnych i edukacyjnych w Królestwie Polskim, Warszawa 1824, 1826–1827, 1830

Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847, Warszawa 1847

Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na: 1850, 1852, 1854, 1858, 1859 r., Warszawa 1850, 1852, 1854, 1858–1859

Spółczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku, red. Włodzimierz A. Dżakow i in., Wrocław 1984

- Stowarzyszenia Ludu Polskiego w Królestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i „świętokrzyżcy”*, red. Włodzimierz A. Dżakow i in., Wrocław 1978
- Ustawa celna dla Królestwa Polskiego*, Warszawa 1851
- Wolnomularstwo Narodowe. Walerian Łukasiński*, red. Wiktoria Śliwowska, Warszawa 2014
- Zbiór komendnych wyrazów w języku rossyjskim i polskim stosownie do rozkazów Jego Cesarszewiczowskiej Mości Wielkiego Xsiążęcia Konstantyna ułożony*, Warszawa 1815
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych*, cz. 1, Warszawa 1867
- Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел*, t. XII, XIII, Москва 1980, 1982
- Высочайшие Приказы по воинским (военным) чинам 1833–1838, 1840–1850, 1852–1858 год
- Высочайшие Приказы по гражданским чинам военного ведомства за 1854 год
- Высочайшие Приказы по гражданским чинам за 1852 год
- Дубельт Леонтий В., *Записки для сведения, 1849 г.*, „Российский Архив” XIV, 2005, s. 146–248
- Журналы Комитета Западных Губерний 1831–1835*, Санктпетербург 2018
- Записки по делам польским с 1833 по 1848 год, председателя Следственной Комиссии в Варшаве А. Стороженка, сенатора варшавских департаментов*, Москва 1871
- Квартирный тариф для войск, показывающий вместе с тем плату, коего городские жители, за квартиры сии, должны быть удовлетворяемы из собираемых с них квартирных складок*, Варшава 1855
- Надписи на шести досках, вставленных в стенах вольской церкви, заключающая в себе обзор военных действий против Польских мятежников в 1831-м году и описание штурма Варшавы*, Варшава 1847
- О службе в гарнизоне или о разводе, калаулах и проч. Издано по повелению повелению Его Императорского Высочества Цесаревича Великого Князя Константина Павловича*, Варшава 1816
- Обзор деятельности Военного Министерства в последнее пятилетие, финансовых его средств и нужд армии*, Санкт-Петербург 1865
- Общий штат Российской Империи на: 1823, 1828, 1830, cz. 1–2*, Санктпетербург 1823, 1828, 1830
- Памятная книжка военных узаконений для штаб и обер-офицеров*, Санктпетербург 1851
- „Полное Собрание Законов Российской Империи”, zbiór 1, t. XXVII, XXXV, XXXVI, 1802, 1818, 1819; zbiór 2, t. I, IV, VI–X, XIV, XV, XVII, XX, XXI, XXXII, XXXVI, XLIV, 1826–1846
- Положение о переформировании армейской кавалерии*, Санктпетербург 1833
- Положение о переформировании пехоты 1, 2, 3, 4, 5 i 6-го армейских корпусов*, Санктпетербург 1856
- Положение о переформировании пехоты гвардейского и гренадерского корпусов*, Санктпетербург 1856
- Положение об инвалидных командах, подвижных инвалидных и арестантских ротах в Царстве Польском*, Санктпетербург 1833
- Правила для состава построений и движений в войсках казачьих и иррегулярных для мусульман*, Санктпетербург 1849

- Правила построений и движений фуриштатского баталиона по мирному положению и по военному. Издано по повелению Его Императорского Величества Цесаревича Великого Князя Константина Павловича, Варшава 1823*
- Приказ военного министра, nr 68, 19 VII 1841; nr 2, 6 I 1842; nr 160, 11 IX 1848; nr 118, 21 VI 1848
- Приказы Действующей Армии за 1832, 1849 год, Варшава 1832, 1849
- Приказы Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенных в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус за 1818–1830, Варшава 1818–1830
- Приказы по военному ведомству за 1842 год, Санктпетербург 1842
- Приказы по Отдельному Корпусу Внутренней Стражи за 1832 год, Санктпетербург 1832
- Приказы по войскам 1-й Армии за 1855, 1858 год, Варшава 1855, 1858
- Приказы по Корпусу Жандармов за 1838 год, Санктпетербург 1838
- Приказы по управлению телеграфическими линиями за 1839 год, Санктпетербург 1839
- Приказы царицы Константина по польскою армии за период с 1815 по 1820 год, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, s. 4–49*
- Росписание всех казачьих войск. 25 декабря 1831, Санктпетербург 1831*
- Росписание должностей военного ведомства по классам, Санктпетербург 1836*
- Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год, 25-е Февраля 1837 год, 25-е Марта 1837 год, Санктпетербург 1837; 25-е Июля 1852 год, cz. 1, 2, Санктпетербург 1852*
- Руководство к военным законом, red. Николай Рождественский, Санктпетербург 1853*
- Свод военных постановлений, ks. 1–3, Санктпетербург 1838*
- Список генералам по старшинству. Исправлено по 7 Января 1856, Санктпетербург 1856*
- Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия, Санктпетербург 1828, 1829, 1831, 1832*
- Список Генерального Штаба. 1-го Августа 1856 г., Санктпетербург 1856*
- Список гражданским чинам первых четырех классов по старшинству исправлен по 25 Декабря 1845, Санктпетербург 1845*
- Список майорам по старшинству. Исправлено по 15-е Июля 1855, Санктпетербург 1855*
- Список начальствующим начальствующим лицам отдельнаго корпуса внутренней стражи, Санктпетербург 1857*
- Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1838, Санктпетербург 1838; 1840, Санктпетербург 1840; 1848, Санктпетербург 1848; 1855, Санктпетербург 1855*
- Список полковникам по старшинству. Исправлено по: 17-е Марта 1844, Санктпетербург 1844; 15-е Июля 1855, Санктпетербург 1855; 17-е Февраля 1856, Санктпетербург 1856; 1857, Санктпетербург 1857; 1859, Санктпетербург 1859*
- Список полковым и баталионным командирам с показанием имен их и отечеств. Напечатан по: 5-е Июня 1820 года, Санктпетербург 1820; 10-е Июля 1823 года, Санктпетербург 1823; 28-е Февраля 1824 года, Санктпетербург 1824*
- Устав воинский о должности генералов-фельдмаршалов и всего генералитета и прочих чинов, которые при войске надлежать дыть, и оных воинских делах и поведениях, что каждому чинить должно. Напечатан повелением Его Императорского Величества 1716 года Марта 30-го дня, Санктпетербург 1826*

Korespondencja

Kalergi Maria, *Listy do Adama Potockiego*, red. Halina Kenarowa, tłum. Halina Kenarowa, Róża Drojecka, Warszawa 1986

Корреспонденция в. кн. Константина и ген. Куруты, „Сборник Варшавского отдела Императорского Русского военно-исторического общества” I, 1910

Pamiętniki

Dembowski Leon, *Pamiętniki z czasów Księstwa Warszawskiego i wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831*, t. I–II, Petersburg 1898

Dziennik ks. Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817, oprac. i wstęp Małgorzata Karpińska, Warszawa 2016

Feliński Zygmunt Szczęśny, *Pamiętniki*, oprac. Eligiusz Kozłowski, Warszawa 1986

Golejewski Henryk, *Pamiętnik*, t. I–II, Kraków 1971

Gregorowicz Kazimierz, *Zarys główniejszych wypadków w województwie lubelskim w r. 1861*, red. Wiesław Śladkowski, Lublin 1984

Harring Harro, *Erinnerungen aus Warschau. Nachtrage zu den Memoiren über Polen*, t. 2, Nürnberg 1831

Jeleński Oktawian, *Rozmyślenia i wspomnienia Polaka*, oprac. Wiesław Caban, Jerzy Szczepański, w: *Mentalność rosyjska a polska*, red. ks. Edward Walewander, Lublin 2015, s. 21–72

Jelowicki Aleksander, *Moje wspomnienia. Xięga pierwsza*, Paryż 1839 [Warszawa 1970]

Generał Zamoyski 1803–1868, t. I: 1803–1830, Poznań 1910

Kaczkowski Karol, *Wspomnienia z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim generalu sztab-lekarzu wojsk polskich*, oprac. Tadeusz Oksza Orzechowski, Lwów 1876

Kamiński Henryk, *Wspomnienia więźnia*, tłum. Helena Devechy, oprac. Bogdan Zakrzewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977

Kraśiński Wincenty, *Dziennik*, w: Zbigniew Sudolski, *Wincenty Kraśiński i współcześni. Studia i materiały*, Warszawa 2003, s. 404–544

Krukowiecka Helena z Wolskich, *Dziennik 1831–1833*, red. Emilia Kolinko, Warszawa 2016

Langner Gottlieb, *Pamiętnik doróżkarza warszawskiego 1832–1857*, red. Wacław Zawadzki, Warszawa 1975

Lipiński Tymoteusz, *Zapiski z lat 1825–1831*, oprac. Kazimierz Bartoszewicz, Kraków 1883

Łukasiński Walerian, *Pamiętnik*, Warszawa 1986

Niemcewicz Julian Ursyn, *Pamiętniki czasów moich*, Tarnów 1880

Niemojowski Jan Nepomucen, *Wspomnienia*, wyd. i wstęp Stefan Pomarański, Warszawa 1925

Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831), t. I–II, red. Stanisław Karwowski, Poznań 1913

Pamiętniki generała Prądzyńskiego, t. I–III, Kraków 1909

Pamiętniki Kajetana Koźmiana, t. III, Kraków 1865

Pamiętnik Napoleona Sierawskiego oficera konnego pułku gwardii za czasów w. ks. Konstantego, Lwów 1907

Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego, t. I–II, oprac. Włodzimierz Spasowicz, Lwów 1900

Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895), oprac. Wiesław Caban, Jerzy Szczepański, Kielce 2015

Pułkownik Struś (Jan Stella-Sawicki), Moje wspomnienia (1831–1910). (Rosja – Polska – Francja), red. Eugeniusz Barwiński, Lwów 1921

- Tomaszewicz Władysław, *Dziennik oficera rosyjskiego z kampanii węgierskiej 1849 roku*, Warszawa 2010
- Z notatników i listów księcia Piotra Wiaziemskiego, tłum. Andrzej Kępiński, Ryszard Łużny, Kraków 1985
- Воспоминания А.Л. Зеланда о польском восстании и войне 1830–1831 гг., „Русская Старина” LXXV, 1892, nr 9, s. 503–531
- Воспоминания генерал-майора Василия Абрамовича Докудовского, „Труды Рязанской Уч. Арх. Коммисии” 1897–1898
- Воспоминания Колзакова 1815–1831, „Русская Старина” VII, 1873, nr 4, s. 423–455; nr 5, s. 587–612
- Давыдов Денис В., *Воспоминания о цесаревиче Константине Павловиче*, Москва 1962
- Давыдов Денис В., *Военные записки*, Москва 1940
- Давыдов Денис В., *Записки в России цензурою не пропущенные*, Londress–Bruxelles 1863
- Данилов Иван Д., *Цесаревич Константин Павлович в 1825 и 1826 гг.*, „Русская Старина” I, 1870, s. 246–247
- Дельвиг Андрей И., *Полвека русской жизни*, Москва 2015
- Дневник графа Петра Андреевича Валуева, „Русская Старина” LXX, 1891, s. 603–616; LXXII, 1891, s. 393–429
- Еленский Октавян, *Мои воспоминания о забытом корпусе*, „Русская Старина” LXXXIII, 1895, nr 6, s.143–169; LXXXIV, 1895, nr 11, s. 185–203
- Записки А.А.Одинцова, „Русская Старина” LXIV, 1889, s. 318
- Записки К.К. Мердера, „Русская Старина” XLVI, 1885, nr 4, s. 87–106
- Записки Михаила Ивановича Глинки и переписка его с родными и друзьями, Санкт-Петербург 1887
- Записки Н.В. Веригина, „Русская Старина” LXXVI, 1892, nr 10, s. 45–80; LXXVII, 1893, nr 2, s. 405–447
- Колзаков Павел А., *Княгини Лович*, „Русская Старина” VIII, 1873, nr 9, s. 398–400
- Лишин Андрей Ф., *Воспоминания 1830–1831*, „Русская Старина” LXV, 1890, nr 3, s. 713–741
- Маевский Сергей И., *Мой век. 1783–1826*, Москва 2016
- Максимович Михаил, *Воспоминания о польском восстании 1830 года и о в бозе почившем, великом князе цесаревиче Константине Павловиче*, С.-Петербург 1875
- Милютин Дмитрий А., *Воспоминания 1843–1856*, ред. Лариса Г. Захарова, Москва 2000
- Михайловский-Данилевский Александр И., *Воспоминания 1815 года*, Санктпетербург 1831
- Покровский Николай Николаевич, *Последний в Мариинском Дворце: воспоминания министра иностранных дел*, Москва 2015
- Приключение жизни Виктора Ивановича Мочульского, описанное им самим, ред. Кирилл Г. Михайлов, Москва–Санкт-Петербург 2013
- Рассказы адмирала Павла Андреевича Колзакова (1779–1864), „Русская Старина” I, 1870, s. 247–253
- Стороженко Андрей Я., *Отрывки из воспоминаний*, „Стороженки Фамильный архив” I, 1902; „Русский Архив” II, 1873, nr 9
- Тимирязев Федор И., *Страницы прошлого*, „Русский Архив” LIII, 1884, nr 1, s. 155–180; nr 2, s. 298–330
- Щербатов Александр А. князь, *На службе Москве и Отечеству*, Москва 2009
- Эрдберг, *События в Варшаве в 1816 г.*, „Русская Старина” XXXIV, 1882, nr 4, s. 250–253

Opracowania

- Aksamitowski Andrzej, *Militarna rola Narwi w kampaniach wojennych XX wieku*, Warszawa 2006
- Askenazy Szymon, *Łukasiński*, t. I–II, Warszawa 1929 (reprint: Poznań 2005)
- Askenazy Szymon, *Rosya – Polska 1815–1830*, Lwów 1907
- Askenazy Szymon, *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim 1800–1900*, Lwów 1903
- Barańska Anna, *Wymarsz korpusu wielkiego księcia Konstantego z Królestwa Polskiego w świetle wspomnień Nadzieży Iwanowny Golicyny*, „Teki Komisji Historycznej Oddział Lubelski PAN” VIII, 2011, s. 16–30
- Belostyk Ryszard, *Fortyfikacje Księstwa Warszawskiego 1807–1813*, tłum. Andrzej Szymański, Oświęcim 2018
- Berghauzen Janusz, *Ruch patriotyczny w Królestwie Polskim 1833–1850*, Warszawa 1974
- Bielecki Robert, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I–III, Warszawa 1995–1998
- Bieszanow Władimir, *Twierdza brzeska*, tłum. Witold Stefanowicz, Warszawa 2012
- Bochenek Ryszard Henryk, *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997
- Bochenek Ryszard Henryk, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003
- Bortnowski Władysław, *Wielki książę Konstanty i Joanna Grudzińska*, Łódź 1981
- Bzura Danuta, *Małżeństwa osób wyznania prawosławnego z osobami innych wyznań w świetle akt cerkwi łomżyńskich z lat 1852–1915*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 37–49
- Caban Wiesław, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001
- Chwalba Andrzej, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000
- Chwalba Andrzej, *Imperium korupcji. Korupcja w Rosji i Królestwie Polskim 1861–1917*, Warszawa 2001
- Chwalba Andrzej, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999
- Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki w Lublinie. Spisał i ułożył S.O.*, Warszawa 1902
- Czubaty Jarosław, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011
- Czubaty Jarosław, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005
- Demidowicz Tomasz, *Obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim i jego realizacja (1832–1862)*, „Studia Historyczne” XL, 1997, z. 2, s. 174–178
- Djakow Włodzimierz A., Gałkowski Adam, Śliwowska Wiktoria, Zajcew Włodzimierz, *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855 (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, Wrocław 1990
- Djakow Włodzimierz, Miller Ilja, *Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe*, Wrocław 1967
- Drozdowska Beata, *Życie rodzinne i towarzyskie Rosjan w Królestwie Polskim w latach 1864–1894*, w: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. Andrzej Szwarz, Paweł Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 115–136
- Duszyk Adam B., Latawiec Krzysztof, *Radomskie szpitale i lazarety wojskowe w XIX wieku*, w: *Wojsko w Radomiu. Od średniowiecza po czasy współczesne*, red. Dariusz Kupisz, Radom 2008, s. 79–100
- Dyłałowa Hanna, *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970

- Ejdelman Natan, *Łunin – adiutant wielkiego księcia Konstantego*, tłum. Rene i Wiktoria Śliwowsy, Warszawa 1976
- Encyklopedia wojskowa*, t. VI, red. Otton Laskowski, Warszawa 1937
- Feduszka Jacek, *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego 1830–1831*, Lublin 1999
- Gałędek Michał, *Rada Administracyjna wobec rekonstrukcji ustroju administracyjnego po nadaniu Statutu organicznego dla Królestwa Polskiego w 1832 r.*, w: *Królestwo Polskie w okresie namiestnictwa Iwana Paskiewicza (1832–1856). System polityczny, prawo i statut organiczny z 26 lutego 1832 r.*, red. Lech Mażewski, Radzymin 2015, s. 187–207
- Gembarzewski Bronisław, *Epoka porozbiorowa*, w: Tadeusz Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. III, Kraków 1912 (reprint: Poznań 2003), s. 317–405
- Gembarzewski Bronisław, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903 (reprint: Poznań 2003)
- Giller Agaton, *Korpus kadetów w Brześciu Litewskim*, w: tenże, *Z wygnania*, t. I, Lwów 1870, s. 33–60
- Gorizontow Leonid J., *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” LXXXV, 1994, z. 1–2, s. 46–57
- Gorizontow Leonid J., *System zarządzania Królestwem Polskim w latach trzydziestych–pięćdziesiątych XIX wieku*, „Przegląd Historyczny” LXXVI, 1985, z. 4, s. 717–721
- Górac Artur, *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918*, Lublin 2008
- Gut Paweł, *Urzednicy niżej w administracji pruskiej przełomu XVIII i XIX w. na przykładzie kancelarii kamer wojenno-skarbowych*, w: *Urzednicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. Alicja Kulecka, Warszawa 2017, s. 113–127
- Halicz Emanuel, *Nieznany memoriał Malleta na temat obrony Księstwa Warszawskiego z listopada 1814 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” XI, 1965, cz. 2, s. 305–325
- Jemielity Witold, *Współistnienie wyznań w okręgu łomżyńskim*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 91–120
- Kallas Marian, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1997
- Karpińska Małgorzata, *Tajne policje w Królestwie Kongresowym*, „Przegląd Historyczny” LXXVI, 1985, z. 4, s. 679–709
- Kieniewicz Stefan, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 2009
- Kiersnowski Aleksander, *Historia rozwoju artylerii*, Toruń 1925 (reprint: Oświęcim 2010)
- Kijowski Jerzy, *Wojsko rosyjskie w Ostrołęce. Zarys problematyki*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 340–350
- Koberdowa Irena, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962
- Kosik Eugeniusz, *Miasto rządowe Małogoszcz w latach 1795–1869*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” XIV, 1985, s. 117–128
- Kozłowski Eligiusz, *Służba Polaków w szeregach armii rosyjskiej (1832–1862)*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. VI, red. Janina Leskiewiczowa, Warszawa 1974, s. 109–128
- Kraushar Aleksander, *Wielki książę Konstanty i obywatele lubelscy. Epizod historyczny z czasu odwrotu wojsk rosyjskich za Bug w r. 1830 (ze źródła archiwalnego)*, Kraków 1907
- Król Stefan, *Cytadela warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Warszawa 1969
- Królikowski Lech, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002

- Krzemiński Tomasz, *Od stoków Kaukazu po Weichselmunde – niedole czerkieskich najemników w Prusach około połowy XIX wieku*, „Czasy Nowożytne” XXVIII, 2015, s. 145–162
- Kucharzewski Jan, *Od białego do czerwonego caratu*, Warszawa 1990
- Kukulski Jerzy, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007
- Kukulski Jerzy, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915) (wybrane problemy)*, Piotrków Trybunalski 2005
- Kulecka Alicja, *Między słowianofilstwem a słowianoznawstwem. Idee słowiańskie w życiu intelektualnym Warszawy lat 1832–1856*, Warszawa 1997
- Kulecka Alicja, *Wapno i alabaster. Biurokratyczna wizja rzeczywistości w raportach urzędowych Królestwa Polskiego (1815–1867)*, Warszawa 2005
- Kulik Mariusz, *Wielki Książę Konstanty Pawłowicz w świetle polskich pamiętników*, w: *Wolnomularstwo Narodowe. Walerian Łukasiński*, red. Wiktoria Śliwowska, Warszawa 2014, s. 89–106.
- Latawiec Krzysztof, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014
- Latawiec Krzysztof, Górak Artur, Legieć Jacek, Bogdanov Stanislav, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny, t. I: Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015
- Leszczyński Michał, *Ostrołęka 1831*, Warszawa 2011
- Łagowski Stanisław, *Cytadela warszawska*, Warszawa 2010
- Łotman Jurij, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, tłum. Bogusław Żyłko, Gdańsk 1999
- Łupiński Józef, *Wątki prawosławne w zbiorach archiwum diecezjalnego w Łomży*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 25–35
- Madej Leszek, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie w latach 1831/1832–1914*, Kraków 2009
- Madej Leszek, *Zmiany w liczebności i potencjale bojowym wojsk rosyjskich w Królestwie polskim w XIX i na początku XX wieku*, „Studia z Dziejów Wojskowości” I, 2012, s. 185–211
- Majewski Jerzy S., *Warszawa nieodbudowana. Królestwo Polskie w latach 1815–1840*, Warszawa 2009
- Małyszko Stanisław, *Zabytkowe cmentarze przy rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2012
- Marszałek Piotr Krzysztof, *Gubernatorzy wojskowi w systemie polskiej administracji początków XIX wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” LXIV, 2012, z. 1, s. 39–65
- Massalski Antoni, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa 2007
- Mażewski Lech, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojowopolityczna*, Radzymin 2015
- Mencel Tadeusz, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, nr 4, s. 45–112
- Michalec Beata, *Tekla z Bądarzewskich Baranowska, autorka nieśmiertelnej „La Prière d’une Vierge”. Miejsca, czas i ludzie*, Warszawa 2012
- Michalska Małgorzata, *Zespół zabudowy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, jako przykład form uniwersalności architektury wojskowej*, w: *Fortyfikacja*, t. IX: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 101–108
- Mironowicz Antoni, *Kościół prawosławny w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, w: *Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Studia i materiały*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 69–89

- Mironowicz Antoni, *Spoleczność prawosławna w Królestwie Polskim w latach 1815–1830*, w: *Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej*, red. Cezary Kuklo, Białystok 2004, s. 331–337
- Mościcki Henryk J., *Cytadela Warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963
- Nowak Mariusz, *Zygmunt Wielopolski, zarządca Księstwa Łowickiego – przykład kariery polskiego ziemianina w Imperium Rosyjskim*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, cz. 1, red. Artur Górak, Krzysztof Latawiec, Dariusz Magier, Lublin–Siedlce 2010, s. 189–202
- Offmański Mieczysław, *Królestwo Polskie (1815–1830). Rys historyczny z tablicami statystycznymi*, Warszawa 1907
- Oleńczak Piotr, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012
- Oleńczak Piotr, *Twierdza Modlin jako carskie więzienie w latach 1861–1864*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2013, nr 1, s. 29–50
- Olszewicz Bolesław, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921
- Osiecka Małgorzata, „Z Armii na urzędy”. *Zdymisjonowani wojskowi w urzędach skarbowych Królestwa Polskiego*, w: *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. Alicja Kulecka, Warszawa 2017, s. 128–142
- Ostapowicz Dariusz, *Boreml 1831*, Warszawa 2010
- Paszkwicz Piotr, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991
- Piątkowski Leszek, *Stanowisko społeczeństwa rosyjskiego wobec powstania listopadowego*, „Rocznik Lubelski” XXV–XXVI, 1983–1984, s. 95–110
- Piątkowski Sebastian, *Radom jako miejsce stacjonowania polskich i rosyjskich jednostek wojskowych w latach 1815–1863*, w: *Wojsko w Radomiu. Od średniowiecza po czasy współczesne*, red. Dariusz Kupisz, Radom 2008, s. 55–78
- Piwek Jerzy, *Mieszkańcy Kielc w latach 1816–1866*, Ostrowiec Świętokrzyski 2014
- Polski słownik biograficzny*, t. I–L, Kraków–Wrocław–Warszawa 1935–2015
- Przygodzki Sławomir, *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012
- Radziszewski Henryk, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. I: 1815–1830, Warszawa 1907
- Roguski Piotr, *Słodkie imię wolności... Przejście Polaków przez Niemcy po upadku powstania listopadowego*, Warszawa 2011
- Rymkiewicz Jarosław Marek, *Wielki książę z dodaniem rozważań o istocie i przymiotach ducha polskiego*, Warszawa 2011
- Rzut oka na stan polityczny Królestwa Polskiego pod panowaniem rosyjskim przez ciąg lat piętnastu od 1815–1830, Warszawa 1831
- Sadurski Ireneusz, *Rosjanie w kadrze nauczycielskiej Gimnazjum Lubelskiego w okresie paskiewiczowskim w świetle zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, Historia, vol. LXVIII, 1–2, Lublin 2013, s. 107–140
- Sikorska-Kulesza Jolanta, *Zło tolerowane. Prostyucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2004
- Sikorski Janusz, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca XIX wieku*, Warszawa 1975
- Sławiński Piotr, *Parafie prawosławne w Opatowie w latach 1778–1915*, Sandomierz 2006
- Sobieraj Maciej, *Garnizon wojsk rosyjskich w Lublinie 1850–1915*, „Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne” X, 2001, s. 24–42
- Sokoł Kirił, Sosna Aleksander, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Białystok 2011
- Sommer Hugo, *Pruskie garnizony wojskowe w Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, Oświęcim 2011

- Strzeżek Tomasz, *Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego*, „Echa Przeszłości” XIV, 2013, s. 67–91
- Strzeżek Tomasz, *Bitwa o Warszawę. 6–7 września 1831 roku*, Oświęcim 2015
- Strzeżek Tomasz, *Iganie 1831*, Warszawa 1999
- Strzeżek Tomasz, *Stoczek-Nowa Wieś 1831*, Warszawa 2010
- Strzeżek Tomasz, *Warszawa 1831*, Warszawa 2010
- Szczerbatow [Aleksandr P.] ks., *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900
- Szczerbińska Bogusława, *Dygnitarze rosyjscy wśród właścicieli majątków w guberni łomżyńskiej, w: Rosjanie na północno-wschodnim Mazowszu w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku*, red. Michał Gnatowski, Łomża 2009, s. 245–256
- Szwarc Andrzej, *Warszawa bez uniwersytetu, 1831–1857*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, Warszawa 2016, s. 363–413
- Śledź Iwona, *Cytadela Warszawska w latach 1830–1864. Przemiany przestrzenne na Żoliborzu w świetle źródeł archiwalnych*, Pruszków 2016
- Śliwowska Wiktoria, *Mikołaj I i jego czasy (1825–1855)*, Warszawa 1965
- Tokarz Waclaw, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917 (reprint: Warszawa 2017)
- Tokarz Waclaw, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1993
- Trąbski Maciej, *Służba w kawalerii Królestwa Polskiego 1815–1830*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2008, nr 1, s. 5–26
- Wap Anatol, *Twierdza Brześć i przedmoście terespolskie w systemach obronnych – podsumowanie badań historycznych*, w: *Fortyfikacja*, t. IX: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 45–60
- Warmiński Jan, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 2006
- Warmiński Jan, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” XXX, 1988, s. 157–183
- Warmiński Jan, *Województwo podlaskie zapleczem dla Armii Rosyjskiej w Powstaniu Listopadowym 1830/31 roku*, „Szkice Podlaskie” 2005, nr 13, s. 101–140
- Węgrzynowicz Sławomir, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec nikolajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856*, Kraków 2014
- Wiech Stanisław, *Polacy w mundurach rosyjskiej żandarmerii (1815–1896)*, w: *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. Agata i Zbigniew Judyccy, Toruń 2001, s. 505–512
- Wiech Stanisław, *Legieć Jacek, Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015
- Wiernicka Violetta, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1795–1915*, Warszawa 2015
- Wojtasik Janusz, *Z myślą o Niepodległej... Polskie powstania narodowe i próby powstańcze w latach 1795–1914*, Warszawa 2013
- Wołczuk Janina, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005
- Woźniak Andrzej, *Kartki z dziejów prawosławnej parafii św. Aleksandry w Stanisławowie koło Modlina*, „Etnografia Polska” XLV, 2001, z. 1–2, s. 183–194
- Zdrada Jerzy, *Jarosław Dąbrowski 1836–1871*, Kraków 1973
- Александров Александр П., *История 24-го пехотного Симбирского полка*, cz. 1, Кременьчуг 1911
- Андреева Татьяна В., *Тайные общества в России в первой трети XIX в. Правительственная политика и общественное мнение*, Санкт-Петербург 2009

- Аурова Надежда Н., *Заграничные походы русской армии 1813–1814 гг. Социокультурный аспект*, Москва–Санкт-Петербург 2015
- Аурова Надежда Н., *От кадета до генерала. Повседневная жизнь офицера в конце XVIII – первой половине XIX века*, Москва 2010
- Ахматов Михаил Ф., *История для нижних чинов 47-го пехотного Украинского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка*, Киев 1892
- Безотосный Виктор М., *Закаленные эпохой. Российский генералитет Александра I*, Москва 2015
- Безугольный Алексей Ю., Ковалевский Николай Ф., Ковалев Валерий Е., *История военно-окружной системы в России 1862–1918*, Москва 2012
- Берг Николай В., *Записки о польских заговорах и восстаниях 1831–1862*, Москва 2008
- Бескровный Любомир Г., *Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России*, Москва 1973
- Бескровный Любомир Г., *Русское военное искусство XIX в.*, Москва 1974
- Бобровский Павел О., *История Лейб-гвардии Уланского ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны полка*, т. I–II, Санкт-Петербург 1903
- Богданович Владимир, *Краткая история 19-го пехотного Костромского полка с 1805 по 1900 г.*, Житомир 1900
- Бригадин Петр И., Лукашевич Андрей М., *Мятежный корпус: из истории Александровского Брестского кадетского корпуса (1842–1863)*, Минск 2007
- Бурский Иван Д., *История 8-го гусарского Лубенского полка 1807–1907*, Одесса 1913
- Васильковский Василий А., Григорович Василий Г., *Памятка о столетней службе 35-го пехотного Брянского генерал-адъютанта князя Горчакова полка*, Кременчуг 1909
- Военная энциклопедия*, т. I–XVIII, С.-Петербург 1911–1915
- Военно-статистическое обозрение Российской империи*, т. IX, cz. 3: Гродненская губерния, red. ppłk Sztabu Generalnego Kalmberg, Санктпетербург 1849; т. XV, cz. 1: Августовская губерния, red. sztabskpt. Sztabu Generalnego Rostkowski, Санктпетербург 1850; cz. 2: Плоцкая губерния, red. por. Sztabu Generalnego Kruze, Санктпетербург 1849; cz. 3: Варшавская губерния, red. kpt. Sztabu Generalnego Astafjew, Санктпетербург 1850; cz. 4: Люблинская губерния, red. kpt. Sztabu Generalnego Witkowski, Санктпетербург 1851; cz. 5: Радомская губерния, red. kpt. Sztabu Generalnego Kopiew, Санктпетербург 1849
- Военный энциклопедический лексикон. Второе исправленное издание*, т. IV, red. Модест И. Богданович, Санктпетербург 1853
- Волков Сергей В., *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, т. I–II, Москва 2010
- Волков Сергей В., *Русский офицерский корпус*, Москва 1993
- Галкин Михаил С., *Боевая служба 27-го пехотного Витебского полка 1703–1903*, Москва 1908
- Гениев Николай И., *История Псковского пехотного генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского полка 1700–1881*, Москва 1883
- Горизонтов Леонид Е., *Парадоксы имперской политики. Поляки в России, Русские в Польше*, Москва 1999
- Гренадерские и Пехотные Полки*, red. Владимир. К. Шенк, С.-Петербург 1909
- Дандевиль Михаил В., *Столетие 5-го Лейб-драгунского Курляндского Императора Александра III-го полка. 1803–1903*, С.-Петербург 1903
- Дмитриев Михаил, *Краткая хроника 39-го пехотного Томского Его Императорского Высочества Эрц-Герцога Австрийского Людвиг-Виктора полка. Составлена по случаю исполнившегося 100-летия юбилея*, Лович 1896

- Драпов А., *На встречу столетнему юбилею Могилевцев. Обзор службы 26-го пехотного Могилевского полка перед престолом и Отечеством, со дня сформирования*, Радам 1902
- Елец Юлий Л., *История Лейб-гвардии Гродненского гусарского полка*, t. I–II, С.-Петербург 1890
- Зайончковский Андрей М., *Восточная война 1853–1856 гг.*, t. I–II, С.-Петербург
- Зайончковский Петр А., *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, Москва 1952
- Зайончковский Петр А., *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий*, Москва 1973
- Западные окраины Российской Империи*, ред. Михаил Д. Долбилов, Алексей И. Миллер, Москва 2007
- Измозик Владлен С., „Черные кабинеты”. *История российской перлюстрации. XVIII – начало XX века*, Москва 2015
- Измозик Владлен С., *Политический розыск ведет Третье Отделение (1826–1880 году)*, w: *Жандармы России*, ред. Владлен С. Измозик, Санкт-Петербург–Москва 2002, s. 248–278
- Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое 25-летие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.)*, t. I–V, С.-Петербург 1879
- Историческая воспоминания о Калише*, Калиш 1835
- Историческое обозрение Лейб-гвардии Измайловского полка. 1730–1850*, С.-Петербург 1850
- Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, t. I–XIX, С.-Петербург 1900–1902
- История русской армии и флота*, t. V, VI, X, ред. А.С. Гришинский, В.П. Никольский, Н.Л. Кладо, Москва 1911–1912
- Кавалерия (кроме Гвардейских и Казачьих частей)*, ред. Владимир К. Шенк, С.-Петербург 1909
- Казачьи войска*, ред. Владимир К. Шенк, С.-Петербург 1912
- Каменский Евгений С., *История 2-го драгунского С.-Петербургского генерал-фельдмаршала Князя Меншикова полка 1707–1898 гг.*, t. II, Москва 1900
- Кандаурова Татьяна, *Документальный корпус документов департамента военных поселений в России XIX века*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. VI, ред. Tatjana Wykova, Artur Górak, Grzegorz Smyk, Lublin 2016, s. 261–282
- Капков К.Г., *Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX веков: итоги к 1917 году*, Москва 2009
- Карнович Евгений П., *Цесаревич Константин Павлович. Биографический очерк*, С.-Петербург 1899
- Каштанова Ольга С., *Великий князь Константин Павлович в Варшаве в 1815–1830 годах (по воспоминаниям современников)*, w: *Столица и провинция в истории России и Польши. К пятидесятилетию Соглашения о научном сотрудничестве между Российской академией наук и Польской академией наук*, ред. Николай И. Макаров, Людмила П. Марней, Борис В. Носов, Москва 2008, s. 111–132
- Каштанова Ольга С., *Материалы о военной и политической деятельности великого князя Константина Павловича в российских государственных архивах*, w: *Wolnomularstwo Narodowe. Walerian Łukasiński*, ред. Wiktoria Śliwowska, Warszawa 2014, s. 73–88
- Каштанова Ольга С., *Польский вопрос в международной политике 1830-х – начала 1860-х гг.*, w: *Меж двух восстаний. Королевство Польское и Россия в 30–50-е годы XIX в.*, ред. Светлана М. Фалькович, Москва 2016, s. 383–460

- Керсновский Александр А., *История русской армии*, т. II: *От взятия Парижа до покорения Средней Азии 1814–1881 г.г.*, Москва 1993
- Козубский Евгений И., *История Дагестанского конного полка*, Петровск 1909
- Колпакиди Александр И., Серяков Михаил Л., *Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации. Энциклопедический справочник*, Москва 2002
- Краткая история 12-го пехотного Великолуцкого полка*, Москва 1911
- Крестовский Всеволод В., *История Лейб-гвардии уланского Его Величества полка*, С.-Петербург 1876
- Крючков Владимир В., *95-й пехотный Красноярский полк. История полка 1797–1897 гг.*, С.-Петербург 1897
- Кулик Мариуш, *Чиновники канцелярии Управления варшавского военного генерал-губернатора в 30–50-х годах XIX в.*, w: *Управление документацией: прошлое, настоящее и будущее. Материалы II Международной научно-практической конференции. Москва, 19–20 марта 2015 г.*, red. Татьяна А. Быкова, Юлия М. Кукарина, Е.А. Скрипко, Москва 2015, s. 479–483
- Кучерская Майя А., *Константин Павлович*, Москва 2005
- Ловчинский Иосиф В., *Краткая история пехотного 31-го Алексопольского полка*, Варшава 1909
- Луганин Александр И., *Опыт истории Лейб Гвардии Волынского полка*, t. I: 1817–1849, 1817–1849, Варшава 1884
- Максутов Владимир П. кн., *История 25-го пехотного Смоленского полка за два века его существования (1700–1900)*, С.-Петербург 1901
- Маркграфский Андрей Н., *История Лейб-Гвардии Литовского полка*, Варшава 1887
- Марней Людмила П., *Особенности экономического развития развития Королевства Польского и Российской империи в первой трети XIX в.*, w: *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830*, red. Светлана М. Фалькович, Москва 2010, s. 195–246
- Материалы для истории 41-го пехотного Селенгинского полка с 29 ноября 1796 по 29 ноября 1896 г.*, Луцк 1896
- Материалы для истории Пажеского Его Императорского Величества Корпуса. 1711–1875*, Киев 1876
- Митюрин Дмитрий В., *Паскевич. Умиротворитель Европы*, Санктпетербург 2014 (wyd. pol.: *Feldmarszałek Paskiewicz. Historia kariery idealnej*, tłum. Walentyna Mikołajczyk-Trzczińska, Warszawa 2017)
- Мурашев Геннадий А., *Титулы, чины, награды*, Санкт-Петербург 2003
- Николаев Николай Г., *История 17-го пех. Архангелогородского Его Императорского Высочества великого князя Владимира Александровича полка. 1700–1900*, Санктпетербург 1900
- Носов Борис В., *Политика царского правительства в Королевстве Польском времени наместничества И.Ф. Паскевича*, w: *Меж двух восстаний. Королевство Польское и Россия в 30–50-е годы XIX в.*, red. Светлана М. Фалькович, Москва 2016, s. 89–198
- Обушенкова Лариса А., *Королевство Польское в 1815–1830 гг. Экономическое и социальное развитие*, Москва 1979
- Орлов Федор Ф., *История С.-Петербургского гренадерского короля Фридриха Вильгельма III полка. (1726–1890). Издание для солдат*, Санктпетербург 1892
- Пажеский Его Императорского Величества Корпус за сто лет 1802–1902*, t. II: *Приложения*, Санктпетербург 1902

- Пирожников Алексей И., *История 10-го пехотного Новоингерманландского полка*, Тула 1913
- Плеханов Александр, Плеханов Андрей, *Отдельный корпус пограничной стражи на границе России (1893–1919)*, Москва 2012
- Полубояринов Александр В., *Краткий исторический очерк 5-ой роты Варшавской Крепостной Артиллерии*, Варшава 1909
- Полубояринов Александр В., *О подкреплении пруссаков русскими войсками в случае войны их с Францией*, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, s. 115–130
- Попов Федор Г., *История 48 пехотного Одесского полка*, t. I–II, Москва 1911
- Пузанов Василий В., *История 5-го Донского Казачьяго Войскового Атамана Власова полка*, Саратов 1912
- Пузыревский Александр К., *Польско-русская война 1831 г.*, С.-Петербург 1886
- Родионов Георгий С., *Краткая хроника боевых походов, действий и отличий за военные подвиги 27-го пехотного Витебского полка со дня сформирования его*, С.-Петербург 1888
- Ростковский [Феликс Я.], *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I. 1806–1831*, С.-Петербург 1881
- Ружицкая Ирина В., *Государственный совет при Николае I: особенности функционирования*, Москва–Санкт-Петербург 2018
- Русский Биографический Словарь*, Санктпетербург 1911
- Сборник биографей кавалергардов*, t. IV, red. Сергей А. Панчулидзе, Санктпетербург 1908 (reprint: Москва 2008)
- Сидоров Александр А., *Русские и русская жизнь в Варшаве (1815–1895)*, Варшава 1899
- Сорокин Борис Н., *Наше прошлое: боевая жизнь и мирная служба лейб гвардии Литовского полка. краткий исторический очерк*, Варшава 1900
- Столетие военного министерства 1802–1902*, t. I–XIII, red. Дмитрий А. Скалон, С.-Петербург 1902–1914
- Тенишев Николай И. кн., *Описание занятий войск императорско-российских и королевско-прусских, бывших в сборе при городе Калише в 1835 году, в присутствии их величеств императора всероссийского Николая I и короля прусского Фридриха Вильгельма III*, Санктпетербург 1837
- Фалькович Светлана М., *Представление русских о религиозности поляков и его роль в создании национального польского стереотипа*, w: *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, red. Биктор А. Хорев, Москва 2002, s. 99–109
- Федоров Александр В., *Русская армия в 50–70 гг. XIX в.*, Москва 1959
- Федоров Александр В., *Солдатская памятка 30-го пехотного Полтавского полка*, Варшава 1909
- Федотов А.И., *О русских колониях при Новогеоргиевской крепости*, „Сборник Варшавского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества” I, 1910, с. 99–111
- Филатова Наталия М., *Варшавская коронация Николая I в 1829 г. Русский и польский взгляды*, w: *Романовы в дороге. Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу*, red. Мария В. Лескинен, Ольга В. Хаванова, Москва–Санкт-Петербург 2016, s. 63–80
- Филатова Наталия М., *Русские и поляки в Королевстве Польском (1815–1830). Стереотипы взаимного восприятия*, w: *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, red. Биктор А. Хорев, Москва 2002, s. 110–118

- Филатова Наталия М., *Русское общество и Королевство Польское в 1815–1830 гг., w: Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830*, red. Светлана М. Фалькович, Москва 2010, s. 469–518
- Хроника рот крепостной и осадной артиллерии*, red. Яков Я. Вакар, С.-Петербург 1908
- Цехановецкий Владислав П., *История 18 драгунского Клястицкого Его Королевского Высочества великого герцога гессенского полка 1651, 1806–1886*, Варшава 1886
- Шилов Денис Н., *Государственные деятели Российской Империи. Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Библиографический справочник*, С.-Петербург 2001
- Шильдер Николай К., *Император Александр Первый, его жизнь и царствование*, t. IV, С.-Петербург 1898
- Шильдер Николай К., *Император Николай I: его жизнь и царствование*, t. V, С.-Петербург 1896
- Шишов Алексей В., *Генерал-фельдмаршал Иван Федорович Паскевич. „Отец-командир” Николая I*, Москва 2018
- Штейнгейль Вячеслав В., *Императорская российская гвардия, 1700–1878. Хронологические таблицы*, С.-Петербург 1878
- Щербатов [Александр П.] кн., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, t. I–VII, С.-Петербург 1888–1904
- Энциклопедия военных и морских наук*, t. I–VIII, red. Генрих А. Леер, Санктпетербург 1885–1897

Spis załączników

1. Oddziały rosyjskie stacjonujące w Królestwie Polskim w latach 1815–1830 i 1831–1856
2. Skład Korpusu Rezerwowego w 1828 r.
3. Nazwy pułków armii rosyjskiej stacjonujących w latach 1815–1856 w Królestwie Polskim
4. Zmiany przynależności pułków w 1829 i 1833 r.
5. Struktura i liczebność Kwatery Głównej Armii Czynnej w 1848 r.
6. Liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w 1848 r.
7. Dyslokacja rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie Polskim w 1831 r.
8. Dyslokacja II Korpusu Piechoty w Królestwie Polskim w 1852 r.
9. Miejsca stacjonowania IV Korpusu Piechoty w Królestwie Polskim w 1837 r.
10. Tabela rang obowiązująca w armii rosyjskiej w pierwszej połowie XIX w.
11. Kontyngent rekrutów z Królestwa Polskiego w 1845 r.
12. Liczba posterunków wystawianych przez oddziały rosyjskie w Królestwie Polskim i w twierdzy Brześć Litewski w latach czterdziestych XIX w.
13. Naczelnicy wojskowi województw/guberni i ich pomocnicy w Królestwie Polskim w latach 1831–1856
14. Naczelnicy oddziałów i komend 3. Okręgu Korpusu Żandarmów w 1852 r.
15. Pułki kozackie stacjonujące w Królestwie Polskim w latach 1815–1831
16. Roczne dostawy do magazynów wojskowych mąki i kaszy
17. Małżeństwa zawarte między oficerami gwardii Imperium Rosyjskiego a mieszkankami Królestwa Polskiego

Załącznik nr 1**Oddziały rosyjskie stacjonujące w Królestwie Polskim
w latach 1815–1830 i 1831–1856****1815–1830**

Podolski Pułk Kirasjerów Gwardii
JCM Cesarzewicza Pułk Ułanów Gwardii
Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii
3. lekka bak gwardii
Samodzielna Dywizja Gwardii i Grenadierów
Litewski Pułk Gwardii
Wołyński Pułk Gwardii
5. piesza ba gwardii

Skład Korpusu Litewskiego

Sztab

Ruchoma rota inwalidów nr 50

Litewska Dywizja Ułanów

1. Brygada

Polski Pułk Ułanów
Tatarski Pułk Ułanów

2. Brygada

Litewski Pułk Ułanów
Wołyński Pułk Ułanów
29. i 30. rota artylerii konnej

24. Dywizja Piechoty

1. Brygada

Brzeski Pułk Piechoty
Białostocki Pułk Piechoty

2. Brygada

Litewski Pułk Piechoty
Wileński Pułk Piechoty

3. Brygada

47. Pułk Jegrów
48. Pułk Jegrów

25. Dywizja Piechoty

1. Brygada

Wołyński Pułk Piechoty
Miński Pułk Piechoty

2. Brygada

Podolski Pułk Piechoty
Żytomierski Pułk Piechoty

3. Brygada

49. Pułk Jegrów

50. Pułk Jegrów

Litewska Dywizja Artylerii

24. Brygada Artylerii

25. Brygada Artylerii

Litewski Batalion Pionierów

Litewska Brygada Prowiantowa

1831–1856

I Korpus Piechoty – 1831, 1839–1842, 1849, 1854–1856

1. DK Lekkiej, 1., 2., 3. DP, 1. DA

II Korpus Piechoty – 1831–1833, 1841–1845, 1850–1853

2. DK Lekkiej, 4., 5., 6. DP, 2. DA

III Korpus Piechoty – 1831–1835, 1846–1849

3. DK Lekkiej, 7., 8., 9. DP, 3. DA

IV Korpus Piechoty – 1837–1839

4. DK Lekkiej, 10., 11., 12. DP, 4. DA

Źródło: oprac. własne.

Załącznik nr 2

Skład Korpusu Rezerwowego w 1828 r.

Sztab Główny

Dywizja Kawalerii Gwardii

1. Brygada

Podolski Pułk Kirasjerów Gwardii (siedziba sztabu w Warszawie)

Pułk Ułanów JCM Cesarzewicza (siedziba sztabu w Warszawie)

2. Brygada

Polski Pułk Strzelców Konnych Gwardii (Wojsko Polskie)

Grodzieński Pułk Huzarów Gwardii (siedziba sztabu w Warszawie)

3. lekka bateria artylerii konnej gwardii (siedziba sztabu w Warszawie)

bateria artylerii pozycyjnej (Wojsko Polskie)

Samodzielna Dywizja Gwardii i Grenadierów

1. Brygada

Litewski Pułk Gwardii (siedziba sztabu w Warszawie)

Polski Pułk Grenadierów (Wojsko Polskie)

2. Brygada

Samogicki Pułk Grenadierów (siedziba sztabu w Bielsku)

Łucki Pułk Grenadierów (siedziba sztabu w Knyszynie)

3. Brygada

Wołyński Pułk Gwardii (siedziba sztabu w Warszawie)

Nieświeski Pułk Karabinierów (siedziba sztabu w Siemiatyczach)

3. rota artylerii pozycyjnej

batalion saperów (Wojsko Polskie)

Brygada Artylerii Grenadierów (siedziba sztabu w Sokółce)

Źródło: Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия, Санктпетербург 1829.

Załącznik nr 3

Nazwy pułków armii rosyjskiej stacjonujących
w latach 1815–1856 w Królestwie Polskim**I Korpus Piechoty**

1. DP (rozformowana w 1833)
 1. Morski pp
 2. Morski pp
 3. Morski pp
 4. Morski pp
1. DP
 - Newski pp (1811–1833), Newski Morski Pułk (1833–1846), Jego Wysokości Króla Neapolitańskiego (1846–1859)
 - Sofijski pp (1811–1833), Sofijski Morski Pułk (1833–1856)
 - Narwski pp (1811–1833), Narwski pjegr (1833–1855), pjegr gen. adiutanta ks. Woroncowa (1855–1856), Narwski pp gen. adiutanta ks. Woroncowa (1856)
 - Koporski pp (1811–1833), Koporski pjegr (1833–1854), pjegr Jego Królewskiej Mości Następcy księcia saksońskiego (1854–1856), pp Jego Królewskiej Mości Następcy księcia saksońskiego (1856–1857)
2. DP
 - pułk ks. Wilhelma pruskiego (1818–1840), pp księcia pruskiego (1840–1857)
 - pp ks. Karola pruskiego (1822–1857)
 - Rewelski pp (1811–1833), Rewelski pjegr (1833–1856)
 - Estlandzki pp (1811–1833), Estlandzki pjegr (1833–1856)
3. DP
 - Staroingermanlandzki pp (1811–1851), pp gen. adiutanta ks. Mienszykowa (1851–1857)
 - Nowoingermanlandzki pp (1811–1884)
 - pułk gen. feldmarszałka ks. Kutuzowa-Smoleńskiego (1826–1856), Pskowski pjegr (1833–1856)
 - Wielkołucki pp (1811–1833), Wielkołucki pjegr (1833–1856)
4. DP
 - Troicki pp (1811–1833)
 - Penzeński pp (1811–1833)
 - Tambowski pp (1811–1833)
 - Saratowski pp (1811–1833)

8. BA
 1. pozycyjna ba
 2. lekka ba
 3. lekka ba
1. DHuz.
 1. Brygada
 - Sumski phuz
 - Olwiopolski phuz
 2. Brygada
 - Klastycki Pułk
 - Łubieński Pułk
1. BAK
 1. bak
 2. bak

II Korpus Piechoty

5. DP
 1. Brygada
 - Biełozierski pp (1811–1843), pp gen. adiutanta ks. Wołkońskiego (1843–1850), pp gen. feldmarszałka ks. Wołkońskiego (1850–1852), Biełozierski pp (1852–1856)
 - Ołonecki pp (1811–1860)
 2. Brygada
 - Szlisselburski pp (1811–1833), Szlisselburski pjegr (1833–1856)
 - Ładoski pp (1811–1833), Ładoski pjegr (1833–1856)
6. DP
 1. Brygada
 - Archangelogorodzki pp (1811–1846), pp Jego Wysokości Króla Sardyńskiego (1846–1848), pp JCM w. ks. Władimira Aleksandrowicza (1848–1857)
 - Wołogodzki pp (1825–1860)
 2. Brygada
 - Kostromski pp (1811–1833), Kostromski pjegr (1833–1856)
 - Halicki pp (1811–1833), Halicki pjegr (1833–1856)
7. DP
 1. Brygada
 - Muromski pp (1811–1862)
 - Niżegorodzki pp (1811–1864)
 2. Brygada
 - Nizowski pp (1811–1833), Nizowski pjegr (1833–1856)
 - Symbirski pp (1811–1833), Symbirski pjegr (1833–1856)

2. DHuz.

1. Brygada
 - Pułk arcyksięcia Ferdynanda
 - Pułk Pawłogradzki
2. Brygada
 - Pułk Jelizawietgradzki
 - Pułk Irkucki
2. BAK
 - 3. bak
 - 4. bak

III Korpus Piechoty

9. DP (7. DP od 1833)

1. Brygada
 - Mohylewski pp (1811–1864)
 - pp gen. feldmarszałka ks. Wellingtona (1826–1852), Smoleński pp (1852–1861)
2. Brygada
 - Połocki pp (1811–1833), Połocki pjegr (1833–1856)
 - Witebski pp (1811–1833), Witebski pjegr (1833–1856)
3. Brygada
 - 17. pjegr
 - 18. pjegr

9. BA

1. pozycyjna ba
2. lekka ba
3. lekka ba

10. DP (8. DP od 1833)

1. Brygada
 - pp feldmarszałka hr. Dybicza Zabalkańskiego pp (1829–1857)
 - Połtawski pp (1811–1864)
2. Brygada
 - Aleksopolski pp (1811–1833, 1856–1864), Aleksopolski pjegr (1833–1856)
 - Krzemieńczucki pp (1811–1833, 1856–1864), Krzemieńczucki pjegr (1833–1856)

11. DP (9. DP od 1833)

1. Brygada
 - Jelecki pp (1811–1833, 1856–1864), Jelecki pjegr (1833–1856)
 - Siewski pp (1811–1833, 1856–1864), Siewski pjegr (1833–1856)

2. Brygada

- Briański pp (1811–1833, 1856–1861), Briański pjegr (1833–1855),
pjegr gen. adiutanta ks. Gorczakowa (1855–1856)
- Orłowski pp (1811–1833), Orłowski pjegr (1833–1835), pjegr
(1835–1856)

Samodzielna Brygada 12. DP (do 1833)

3. DHuz. (do 1833)

1. Brygada

- Pułk Achtyrski
- Pułk Aleksandryjski

2. Brygada

- Pułk hr. Wittgensteina
- Pułk ks. Orańskiego

3. BAK

- 5. bak
- 6. bak

IV Korpus Piechoty

10. DP (od 1833)

- Jekaterynburski pp (1811–1857)
- Tobolski pp (1811–1857)
- Tomski pp (1811–1833), Tomski pjegr (1833–1856)
- Koływański pp (1811–1833), Koływański pjegr (1833–1856)

11. DP (od 1833)

- Selengijski pp (1811–1864)
- Jakucki pp (1811–1864)
- Ochocki pp (1811–1833), Ochocki pjegr (1833–1856)
- Kamczacki pp (1811–1833), Kamczacki pjegr (1833–1856)

12. DP (od 1833)

- Azowski pp (1811–1862)
- Prowski pp (1811–1864)
- Ukraiński pp (1811–1833), Ukraiński pjegr (1833–1856)
- Odeski pp (1811–1833), Odeski pjegr (1833–1856)

Korpus Grenadierów

1. DGren.

1. Brygada

- Pułk następcy ks. pruskiego
- Pułk hr. Arakczejewa

2. Brygada

- Samogicki pp

- Łucki pp
- 3. Brygada
 - 1. Pułk Karabinierów
 - Pułk Karabinierów ks. Barclaya de Tolly
 - Nieświeski Pułk Karabinierów
- 1. BA Grenadierów
 - 1. pozycyjna ba
 - 2. lekka ba
 - 3. lekka ba
- 2. DGren.
 - 1. Brygada
 - Kijowski Pułk Grenadierów
 - Pułk ks. Eugeniusza Wirtemberskiego
 - 2. Brygada
 - Pułk Jekaterynosławski
 - Pułk ks. Pawła Maksymiliana
 - 3. Brygada
 - 3. Pułk Karabinierów
 - 4. Pułk Karabinierów
 - 2. BA Grenadierów
 - 1. pozycyjna ba
 - 2. pozycyjna ba
 - 3. lekka ba
- 3. DGren.
 - 1. DUł.
 - 1. Brygada
 - Pułk JCM Michała Pawłowicza
 - Pułk Syberyjski
 - 2. Brygada
 - Pułk Orenburski
 - Pułk Jamburski
 - 6. BAK
 - 11. bak
 - 12. bak

Rezerwowy Korpus Kawaleryjski

- 3. DUł.
 - 1. Brygada
 - Pułk Ukraiński
 - Pułk Nowoarchangielski

- 2. Brygada
 - Pułk Nowomirgorodzki
 - Pułk Jelizawietgradzki
- 10. BAK
 - 19. bak
 - 20. bak
- 3. DK
 - 1. Brygada
 - Pułk Ordeński
 - Pułk Starodubowski
 - 2. Brygada
 - Pułk ks. Alberta pruskiego
 - Pułk Nowogrodzki
- 9. BAK
 - 17. bak
 - 18. bak

IV Rezerwowy Korpus Kawalerii

- 1. DDrag.
 - 1. Brygada
 - Moskiewski pdrag (1801–1836), pdrag JCM Następcy Cesarzewicza (1836–1855), Pułk Lejb-Dragonów Jego Wysokości (1855–1856)
 - Kargopolski pdrag (1801–1842), pdrag JCM w. ks. Konstantego Mikołajewicza (1842–1856)
 - Kinburski pdrag (1801–1852), pdrag JCM w. ks. Michaiła Mikołajewicza (1852–1857)
 - Noworosyjski pdrag (1803–1839), pdrag Jego Królewskiej Mości ks. Aleksandra Niderlandzkiego (1839–1848), Noworosyjski pdrag (1848–1852, 1856), pdrag gen. feldmarszałka ks. warszawskiego hr. Paskiewicza Erywańskiego (1852–1856)
- 12. BAK
 - 23. bak
 - 24. bak
 - 1. Dywizja Jegrów Konnych
 - Pułk Siewierski
 - Pułk Czernihowski
 - 2. Brygada
 - Pułk Nieżyński
 - Pułk Dorpacki (1806–1833), rozwiązany
- 13. BAK
 - 25. bak

- 26. bak
- bsap
- 1. bsap
 - 2. bsap
 - 3. bsap
- roty pontonowe:
- 1. i 2. bsap
 - 3. bsap
1. LDK
- 1. Petersburski puł (1827–1833), (przyłączenie 2. dywizjonu Siewierskiego pjegr konnych – 1833), puł gen. adiutanta ks. Czernyszewa (1844–1857)
 - 2. Kurlandzki puł (1827–1833), (przyłączenie 2. szwadronu Nieżyńskiego pjegr konnych – 1833), puł JCM Następcy Cesarzewicza (w. ks. Aleksandra Mikołajewicza) (1838–1855), Pułk Lejb-Ułanów Jego Wysokości (1855–1857)
 - 1. Sumski phuz (1801–1853), (przyłączenie 1. dywizjonu Dorpackiego pjegr konnych – 1833), phuz gen. adiutanta hr. von der Pahlana (1853–1857)
 - 2. Klastycki phuz (1824–1855), (przyłączenie 1. dywizjonu Czerni-howskiego pjegr konnych – 1833), phuz gen. adiutanta hr. Ridigera (1855–1856), Klastycki phuz (1856), phuz Jego Księżęcej Mości ks. Ludwika Heskiego (1856–1857)
2. LDK
- 3. Smoleński puł (1827–1843), puł JCM w. ks. Mikołaja Aleksan-drowicza (1843–1855), puł JCM Następcy Cesarzewicza (1855–1857)
 - 4. Charkowski puł (1827–1855), (przyłączenie 1. i 2. szwadronu Tatarskiego puł – 1833), puł Jego Księżęcej Mości Fryderyka ks. pruskiego (1851–1857)
 - 3. Jelizawietgradzki phuz (1801–1845), (przyłączono dywizjon Olwipolskiego phuz – 1833), phuz JCM w. ks. Olgi Mikołajewny (1845–1857)
 - 4. Łubieński phuz (1807–1838), (przyłączenie dywizjonu Irkuckiego phuz – 1833), phuz króla hanowerskiego (Ernesta Augusta) (1838–1851), Łubieński phuz (1851–1853), Łubieński phuz JCM arcyksięcia austriackiego Karola Ludwika (1853–1864)
3. LDK
- 5. Litewski puł (1807–1833), (przyłączenie 3. dywizjonu Siewierskiego phuz konnych – 1833), puł Jego Świątłości Księcia Nassau (Wilhelma) (1833–1839), Litewski puł (1839), puł JCM arcyksięcia austriackiego Alberta (1839–1857)

- 6. Wołyński puł (1807–1833), (przyłączenie 3. dywizjonu Nieżyńskiego pjegr konnych – 1833), puł JCM w. ks. Konstantego Mikołajewicza (1847–1857)
 - 5. phuz marszałka hr. Wittgensteina (1826–1834), phuz marszałka ks. Wittgensteina (1834–1843), Mariupolski phuz (1843), phuz ks. Fryderyka von Hessen-Kassel (1843–1857)
 - 6. phuz ks. orańskiego (1816–1840), (przyłączenie 3. dywizjonu Czernihowskiego pjegr konnych – 1833), phuz Jego Wysokości króla niderlandzkiego (Wilhelma II) (1840–1849), Białoruski phuz (1849), phuz marszałka hr. Radeckiego (1849–1857)
4. LDK
- 7. Olwipolski puł (1830–1857), (przyłączenie dywizjonu Sierpuchowskiego puł – 1851, przyłączenie 1. dywizjonu Jelizawietgradzkiego puł – 1856)
 - 8. Wozniesiński puł (1830–1856), (przyłączenie dywizjonu Borysolebskiego puł – 1851), przyłączenie dywizjonu Nowomirgorodzkiego puł – 1856, puł Jego Wysokości ks. Aleksandra Heskiego (1856–1857)
 - 7. Pawłogradzki phuz (1801–1838), (przyłączenie dywizjonu Perejaśławskiego pjegr konnych – 1833), phuz JCM Następcy Cesarzewicza (Aleksandra Mikołajewicza) (1838–1855), Pułk Lejb-Huzarów JCM (1855–1857)
 - 8. phuz arcyksięcia Ferdynanda (1826–1850), (przyłączenie dywizjonu z pjegr konnych króla Wirtembergii – 1833), Iziumski phuz (1850–1851), Iziumski phuz Jego Księżęcej Mości ks. Fryderyka Wilhelma pruskiego (1851–1860)

Źródło: *Гренадерские и Пехотные Полки*, red. В.К. Шенк, С.-Петербург 1909; *Кавалерия (кроме Гвардейских и Казачьих частей)*, red. В.К. Шенк, С.-Петербург 1909.

Załącznik nr 4

Zmiany przynależności pułków w 1829 i 1833 r.

Pułk	1829			1833			Pułk przyłączający
	B	D	K	B	D	K	
1. Morski	1	1	I	–	–	–	Narwski
2. Morski	1	1	I	–	–	–	Sofijski
3. Morski	2	1	I	–	–	–	ks. pruskiego Wilhelma
4. Morski	2	1	I	–	–	–	ks. pruskiego Karola
1. Jegrów	3	1	I	–	–	–	Narwski
2. Jegrów	3	1	I	–	–	–	Koporski
ks. pruskiego Wilhelma	1	2	I	1	2	I	
ks. pruskiego Karola	1	2	I	1	2	I	
Rewelski	2	2	I	2	2	I	
Estlandzki	2	2	I	2	2	I	
3. Jegrów	3	2	I	–	–	–	Rewelski
4. Jegrów	3	2	I	–	–	–	Estlandzki
Staroingermanlandzki	1	3	I	1	3	I	
Nowoingermanlandzki	1	3	I	1	3	I	
feldmarszałka ks. Kutuzowa-Smołeńskiego	2	3	I	2	3	I	
Wielkołucki	2	3	I	2	3	I	
5. Jegrów	3	3	I	–	–	–	ks. Kutuzowa-Smołeńskiego
6. Jegrów	3	3	I	–	–	–	Wielkołucki
Newski	1	4	I	1	1	I	
Sofijski	1	4	I	1	1	I	
Narwski	2	4	I	2	1	I	
Koporski	2	4	I	2	1	I	
7. Jegrów	3	4	I	–	–	–	Staroingermanlandzki
8. Jegrów	3	4	I	–	–	–	Nowoingermanlandzki
Biełozierski	1	5	II	1	4	II	

Pułk	1829			1833			Pułk przyłączający
	B	D	K	B	D	K	
Ołonecki	1	5	II	1	4	II	
Szliselburski	2	5	II	2	4	II	
Ładoski	2	5	II	2	4	II	
9. Jegrów	3	5	II	–	–	–	Kostromski
10. Jegrów	3	5	II	–	–	–	Halicki
Archangelogorodzki	1	6	II	1	5	II	
Wołogodzki	1	6	II	1	5	II	
Kostromski	2	6	II	2	5	II	
Halicki	2	6	II	2	5	II	
11. Jegrów	3	6	II	–	–	–	Nizowski
12. Jegrów	3	6	II	–	–	–	Symbirski
Muromski	1	7	II	1	6	II	
Nizegorodzki	1	7	II	1	6	II	
Nizowski	2	7	II	2	6	II	
Symbirski	2	7	II	2	6	II	
13. Jegrów	3	7	II	–	–	–	Witebski
14. Jegrów	3	7	II	–	–	–	Połocki
Troicki	1	8	II	–	–	–	Biełozierski
Penzeński	1	8	II	–	–	–	Ołonecki
Tambowski	2	8	II	–	–	–	Archangelogorodzki
Saratowski	2	8	II	–	–	–	Wołogodzki
15. Jegrów	3	8	II	–	–	–	Aleksopolski
16. Jegrów	3	8	II	–	–	–	Krzemieńczucki
feldmarszałka ks. Wellingtona	1	9	III	1	7	III	
Mohylowski	1	9	III	1	7	III	
Witebski	2	9	III	2	7	III	
Połocki	2	9	III	2	7	III	
17. Jegrów	3	9	III	–	–	–	Briański
18. Jegrów	3	9	III	–	–	–	Orłowski
Czernihowski	1	10	III	1	8	III	
Połtawski	1	10	III	1	8	III	
Aleksopolski	2	10	III	2	8	III	

Pułk	1829			1833			Pułk przyłączający
	B	D	K	B	D	K	
Krzemieńczucki	2	10	III	2	8	III	
19. Jegrów	3	10	III	-	-	-	Muromski
20. Jegrów	3	10	III	-	-	-	Niżegorodzki (1. i 3. Brygada), Odeski (2. Brygada)
Jelecki	1	11	III	1	9	III	
Siewski	1	11	III	1	9	III	
Briański	2	11	III	2	9	III	
Orłowski	2	11	III	2	9	III	
21. Jegrów	3	11	III	-	-	-	Jelecki
22. Jegrów	3	11	III	-	-	-	Siewski
Kurski	1	12	III	-	-	-	ks. Wellingtona
Starooskolski	1	12	III	-	-	-	Mohylewski
Rylski	2	12	III	-	-	-	Czernihowski (ks. Dybicza Zabałkańskiego)
Woroneski	2	12	III	-	-	-	
23. Jegrów	3	12	III	-	-	-	Szlisselburski
24. Jegrów	3	12	III	-	-	-	Ładoski
Włodzimierski	1	13	IV	1	10	IV	
Suzdalski	1	13	IV	1	10	IV	
feldmarszałka hr. Sakena	2	13	IV	2	10	IV	
Jarosławski	2	13	IV	-	-	-	
25. Jegrów	3	13	IV	-	-	-	
26. Jegrów	3	13	IV	-	-	-	
Moskiewski	1	14	IV	1	11	IV	
Butyrski	1	14	IV	1	11	IV	
Borodyński	2	14	IV	2	11	IV	
Tarutyński	2	14	IV	2	11	IV	
27. Jegrów	3	14	IV	-	-	-	
28. Jegrów	3	14	IV	-	-	-	
Riazański	1	15	IV	1	12	IV	

Pułk	1829			1833			Pułk przyłączający
	B	D	K	B	D	K	
Riaski	1	15	IV	1	12	IV	
Bielewski	2	15	IV	2	12	IV	
Tulski	2	15	IV	2	12	IV	
29. Jęgrów	3	15	IV	-	-	-	
30. Jęgrów	3	15	IV	-	-	-	
Wiacki	1	16	IV	-	-	-	
Kazański	1	16	IV	2	10	IV	
Permski	2	16	IV	-	-	-	
Ufimski	2	16	IV	-	-	-	
31. Jęgrów	3	16	IV	-	-	-	
32. Jęgrów	3	16	IV	-	-	-	
Jekaterynburski	1	17	V	1	13	V	
Tobolski	1	17	V	1	13	V	
Tomski	2	17	V	2	13	V	
Koływański	2	17	V	2	13	V	
33. Jęgrów	3	17	V	-	-	-	Jekaterynburski (2. i 3. Brygada), Tobolski (1. Brygada)
34. Jęgrów	3	17	V	-	-	-	Koływański (1. i 3. Brygada)
Kamczacki	1	18	V	2	14	V	
Ochocki	1	18	V	2	14	V	
Jakucki	2	18	V	1	14	V	
Selengijski	2	18	V	1	14	V	
35. Jęgrów	3	18	V	-	-	-	Selengijski (1. i 3. Brygada), Jakucki (2. Brygada)
36. Jęgrów	3	18	V	-	-	-	Ochocki (2. Brygada), Kamczacki (1. i 3. Brygada)
Azowski	1	19	V	1	15	5	
Dnieprowski	1	19	V	1	15	5	
Ukraiński	2	19	V	2	15	5	

Pułk	1829			1833			Pułk przyłączający
	B	D	K	B	D	K	
Odeski	2	19	V	2	15	5	
37. Jegrów	3	19	V	-	-	-	Azowski (1. i 3. Brygada), Dnieprowski (2. Brygada)
38. Jegrów	3	19	V	-	-	-	Ukraiński (2. Brygada), Odeski (1. i 3. Brygada)
Krymski	1	20	V	-	-	-	Tobolski (2. i 3. Brygada)
Sewastopolski	1	20	V	-	-	-	Koływański (2. Brygada)
Kozłowski	2	20	V	-	-	-	Selengijski (2. Brygada), Jakucki (1. i 3. Brygada)
Naszeburski	2	20	V	-	-	-	Ochocki (1. i 3. Brygada), Kamczacki (2. Brygada)
39. Jegrów	3	20	V	-	-	-	Azowski (1. Brygada), Dnieprowski (2. i 3. Brygada)
40. Jegrów	3	20	V	-	-	-	Ukraiński (1. i 3. Brygada)

Pułki rozwiązane zostały włączone w całości lub pododdziałami (batalionami) do wskazanych w tabeli innych pułków.

Źródło: PSZRI, 2, t. VIII (1833), nr 5943; *Гренадерские и Пехотные Полки*, red. В.К. Шенк, С.-Петербург 1909.

Załącznik nr 5

Struktura i liczebność Kwatery Głównej Armii Czynnej w 1848 r.

Zarząd Główny Armii – 22 osoby (głównodowodzący – 1, adiutant – 8, sztaboficer do specjalnych poruczeń – 4, szef Sztabu Głównego – 1, adiutant – 3, dyżurny sztaboficer – 1, sekretarz – 1, dziennikarz – 1, pisarz – 2)

Zarząd Sztabu Głównego Armii Czynnej – 20 osób:

- Zarząd Generał-Kwatermistrza – 60 osób (generał-kwatermistrz – 1, adiutant – 2, sztaboficer Sztabu Generalnego – 4, starszy adiutant, kierujący oddziałem – 3, pomocnik starszych adiutantów – 4, dziennikarz – 1, topograf – 24, pisarz – 11. Polowa Litografia Wojenna – 12 (8) osób (główny zecer [presser] – 1, starszy litograf – 3, młodszy litograf [spółród topografów] – 4, drukarz – 4). Etat ten mógł być powiększony do 64 osób, gdy dowódcy armii podlegały twierdze. W czasie wojny etat zwiększał się do 70 osób
- Zarząd Dyżurnego Generała – 300 osób (dyżurny generał Armii – 1, adiutant – 2, Główne Dyżurstwo Armii – [starszy adiutant kierujący oddziałem] – 5, naczelnik stołu – 10, pomocnik – 10, dziennikarz – 5, archiwariusz – 1, pomocnik archiwariusza – 2, tłumacz [funkcjonuje w czasie postojów Kwatery Głównej w Królestwie Polskim i w czasie wojny], skarbnik – 1, oberaudytor – 1, pisarz – 40); Wojskowa Typografia Polowa (naczelnik – 1, *naborszczyk* – 4, drukarz – 6, *batyrszczyk* – 3, introligator – 1) Dyżurnemu Generałowi podlegały także:
 - Oddział Generała-Gewaldigera – 2 osoby (generał-gewaldiger – 1, pisarz – 1)
 - Oddział Generała-Wagenmeistra – 2 osoby (generał-wagenmeister – 1, pisarz – 1)
 - Oddział Komendanta Kwatery Głównej – 1 osoba (komendant – 1)
 - Oddział Dyrektora Szpitali – 5 osób (dyrektor – 1, adiutant – 1, sekretarz – 1, pisarz – 2)
 - Oddział Generał-Sztabdoktora Armii – 13 osób (generał-sztabdoktor Armii – 1, pomocnik – 1, starszy doktor Kwatery Głównej – 1, starszy lekarz weterynarii – 1, mistrz instrumentów – 1, jego uczeń – 1, *prawiciel* Kancelarii Generał-Sztabdoktora – 1, sekretarz – 2, pisarz – 4)
 - Oddział Oberkapelana – 7 osoby (oberkapelan – 1, diakon – 1, naczelnik stołu – 1, pisarz – 1, służa cerkiewni – 3)
 - Oddział Dyrektora Poczty Polowej – rozwijany w czasie wojny

- Oddział Inspektora Komunikacji Wojennej – rozwijany w czasie wojny
- ruchoma rota inwalidów – 175 osób
- Zarząd Generał-Policmajstra – 8 osób (wojenny generał-policmajster Armii – 1, adiutant – 2, dyżurny sztaboficer – 1, naczelnik oddziału – 1, naczelnik stołu – 1, pisarz – 2)
- Zarząd Naczelnika Artylerii – 29 osób (naczelnik artylerii armii – 1, adiutant – 3, szef sztabu – 1, jego adiutant – 2, starszy adiutant kierujący oddziałem – 2, naczelnik stołu – 2, oberaudytor – 1, dziennikarz – 1, pisarz – 8); Oddział naczelnika ruchomych parków artyleryjskich – 8 osób (naczelnik – 1, adiutant – 2, podceichwarter – 1, pisarz – 4). Gdy dowódcy Armii podlegały twierdze – 32 osoby
- Zarząd Naczelnika Inżynierów – 9 osób (naczelnik inżynierów – 1, adiutant – 2, starszy adiutant kierujący oddziałem – 1, naczelnik stołu – 1, oberaudytor – 1, pisarz – 2)
- Zarząd Generał-Intendenta – 187 osób (generał-intendent Armii – 1, urzędnik do specjalnych poruczeń – 2); Kancelaria generał-intendenta Armii: dyrektor kancelarii – 1, starszy buchalter – 1, buchalter – 2, pomocnik – 2, naczelnik stołu – 2, pomocnik – 2, oberaudytor – 1, dziennikarz – 1, pisarz – 14; Główna Polowa Komisja Prowiantowa (158 osób): polowy generał-prowiantmeister – 1, członek ogólnego zarządu – 3, oberkontroler – 1, referent zarządu – 1, pomocnik – 1, naczelnik oddziału – 4, naczelnik stołu – 8, pomocnik – 8, buchalter – 3, pomocnik – 6, kontroler – 6, pomocnik – 14, archiwista – 1, pomocnik – 2, pomocnik oberkontrolera – 1, dziennikarz – 1, pomocnik – 1, płatnik – 1, pomocnik – 1, egzekutor – 1, architekt – 1, tłumacz – 1, pisarz – 60, rachmistrz – 4, feldfebel – 1, kaptenarmus – 1, wachter – 5, komisarz prowiantowy – 20
- Zarząd Pochodnego Atamana – 12 (pochodny ataman – 1, adiutant – 2, dyżurny sztaboficer – 1, starszy adiutant – 1, audytor – 1, pisarz – 6)
- Kancelaria Głównodowodzącego Armią – 29 osób (dyrektor kancelarii – 1, naczelnik oddziału – 2, sekretarz – 2, pomocnik – 2, urzędnik ds. rachunków – 1, pomocnik – 1, dziennikarz – 1, pomocnik – 1, tłumacz – 1 [gdy Kwatera Główna jest w Królestwie Polskim], pisarz – 10)
- Samodzielne oddziały Kancelarii Dowódcy Armii: Nagród – 3 osoby (naczelnik – 1, sekretarz – 1, dziennikarz – 1); Dyplomatyczny – 4 osoby (naczelnik – 1, młodszy sekretarz – 2, dziennikarz – 1)
- Audytoriat Polowy – 30 osób (przewodniczący – 1, członek – 3, polowy generał-audytor – 1, naczelnik oddziału – 3, pomocnik – 6, kierownik oddziału tajnego – 1, pisarz – 15)

We wszystkich zarządach Armii Czynnej w czasie pokoju było 686 osób. Gdy w czasie pokoju dowódcy Armii podlegały twierdze – były 703 osoby. W czasie wojny zarządy Armii Czynnej liczyły 661 osób.

Źródło: Приказ военного министра, nr 160, 11 IX 1848.

Załącznik nr 6

Liczebność wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w 1848 r.

Etatowa liczba żołnierzy w II Korpusie Piechoty w rozwinięciu czasu wojny

1. Sztaboficerowie:

w sztabie Korpusu: oberkwatremistrz – 1, dyżurny sztaboficer – 1, ppłk Sztabu Generalnego – 1, oberwagenmeister – 1, gewaldiger – 1

w pułkach:

w każdym pułku piechoty i pułku jegrów po 9; w 12 pułkach – 108

w każdym pułku kawalerii po 5; w 4 pułkach – 20

w artylerii:

lekka bak – po 1; w 2 bateriach – 2

pozycyjna ba – po 1; w 4 bateriach – 4

w sztabach brygad – po 1; w 3 sztabach – 3

w ruchomych parkach zapasowych – po 1; w 3 parkach – 3

w batalionach saperów – po 1; w 2 – 2

wagenmeister w każdej dywizji (bez artylerii); w 4 dywizjach – 4

Razem: 151 sztaboficerów

2. Oberoficerowie:

w sztabie Korpusu: adiutanci dowódcy korpusu – 3, starsi adiutanci: w dyżurstwie – 2, w Sztabie Generalnym – 2; adiutanci szefa sztabu korpusu – 1, oficerowie Sztabu Generalnego – 2; razem – 10

w sztabach dywizji (3 dywizje piechoty i dywizja kawalerii): starszych adiutantów – 4, adiutantów generalskich (przy każdym dowódcy dywizji – 2) – 8, adiutant kwatremistrza dywizji – 1, w 4 dywizjach – 4, oficerowie Sztabu Generalnego – 4, gewaldiger – 4

w 2. DA: starszy adiutant – 1, adiutant dowódcy dywizji – 1

w sztabach brygad (w dywizjach piechoty i dywizji kawalerii) – 8

w pułkach:

w każdym pułku piechoty i pułku jegrów po 71; w 12 pułkach – 852

w każdym pułku kawalerii po 51; w 4 pułkach – 204

w BA: 2. BAK – 15, 4. BAP – 29, w 5. i 6. BAP po 30; razem – 104

w parkach artyleryjskich po 5; w 3 parkach – 15

w 2. bsap – 12

w batalionie prowiantowym (bez artylerii) – 15

oddział żandarmów przy korpusie – 1

Razem: 1255 oberoficerów

3. Urzędnicy:

w sztabie korpusu: oberprowiantmeister – 1, oberkriegskomisarz – 1, oberaudytor – 1, pomocnik oberaudytora – 1, sztabdoktor – 1, kapelmistrz korpusu – 1; razem: 6

w sztabach dywizji:

prowiantmeister – 4, oberaudytor – 4, pomocnik oberaudytora (bez kawalerii) – 3, doktor dywizji – 4

2. DA: audytor – 1, pomocnik audytora – 1

w pułkach:

w każdym pułku piechoty i pułku jeźrów po 8; razem – 96

w każdym pułku kawalerii po 7; razem – 28

w BA: 2. BAK – 4, BAL po 3; razem – 9

w dwóch BAP – 10

w 2. bsap – 1

Razem: **171**

4. Podoficerowie:

topografowie przy Korpusie – 6

w każdym pułku piechoty i pułku jeźrów po 328; w 12 pułkach – 3936

w każdym pułku kawalerii po 120; w 4 pułkach – 480

w BA: 2. BAK – 60, w trzech BAL po 120 – razem 360; w dwóch BAP – 58

w oddziale żandarmów – 2

batalion prowiantowy: 2. LDK – 4, w trzech DP po 12 – 36, w trzech

BAL po 8 – 24, w dwóch BAP – 6, 2. bsap – 1

Razem: **5049**

5. Muzykanci:

w każdym pułku piechoty i pułku jeźrów po 156, a w ostatnich pułkach dywizji po 155; w 12 pułkach – 1869

w każdym pułku kawalerii po 25; w 2 pułkach – 100

w 2. BAK – 9, 4. i 5. BAL po 26; razem – 52; w 6. BAL – 28, 2. BAP – 6,

2. bsap – 17

Razem: **2081**

6. Szeregowi:

liniowi: w pułkach piechoty i pułkach jeźrów po 3680; w 12 pułkach – 44 160

w pułkach kawalerii po 1080; w 2 pułkach – 4320

dwie lba po 185; w 2 bateriach – 370, w 4 bateriach pozycyjnych po 290; razem – 1160

w ośmiu lba po 215; razem – 1720

w dwóch parkowych bateriach po 325; razem – 650

w jednej parkowej – 250

2. bsap – 600

oddział żandarmów przy Korpusie – 31

Prowiantowi (zabezpieczenie):

sztab korpusu – 7, w trzech DP po 256 w każdej; razem – 768. 2. LDK – 12, w artylerii – 182, w 2. BAP – 14, 2. bsap – 18

Razem: **54 374**

7. Szeregowi nieliniowi:

pisarze w sztabie korpusu – 10, pisarze w 4 sztabach dywizji (po 4 w sztabie dywizji) – 16

pisarze w sztabach brygad (po 2 w ośmiu brygadach) – 16

sztaby pułku piechoty i pułku jęgrów (po 33 w sztabie); w 12 pułkach – 396

sztaby pułku kawalerii (po 18 w sztabie); w 4 pułkach – 72

2. DA:

sztab dywizji – 4, sztab brygady (po 3 w brygadzie) – 18, w 12 ba (po 21 w baterii) – 252, w dwóch bak (3. bak – 27 pisarzy i 4. bak – 25 pisarzy) – 52, 2. BAP – 71

sztab 2. bsap – 30

bataliony prowiantowe:

w pułkach piechoty i pułkach jęgrów po 74, co składało się w batalion – 296; razem 688

w pułkach kawalerii rota nieliniowa – 57; co składało się w batalion – 228

Razem: **2053**

8. Ordynansi:

sztab korpusu: oberkwatrmistrza – 2, dyżurstwo sztabu – 2, podpułkowników Sztabu Generalnego – 2, oberwagenmeistra – 2, gewaldigera korpusu – 2, trzech adiutantów dowódcy korpusu (po 1 na adiutanta) – 3, dwóch starszych adiutantów przy dyżurstwie – 2, dwóch starszych adiutantów oficerów Sztabu Generalnego – 2, pomocnika oberaudytora – 1, sztabdoktora korpusu – 2, kapelmistrza – 1; razem – 26

adiutanci w sztabach dywizji (trzy DP i jedna DK): kwatrmistrza – 4 (po 1 na dywizję), starszych adiutantów – 4 (po 1 na dywizję), adiutantów dowódcy dywizji (po 2 na dywizję) – 8, oficerów Sztabu Generalnego – 4 (po 1 na dywizję), gewaldigera – 4 (po 1 na dywizję), oberwagenmeistra – 8 (po 2 na dywizję), oberaudytora – 4 (po 1 na dywizję), pomocnika oberaudytora – 3 (po 1 na dywizję, ale bez DK), doktora dywizji – 8 (po 2 na dywizję).

w 2. DA: starszych adiutantów – 1, generał-audytora – 1, audytora – 1, pomocnika audytora – 1, adiutantów w BA (po 1 na brygadę) – 8

w pułkach:

pułki piechoty i pułki jęgrów (9 dla sztaboficerów i po 2 dla oberoficerów) – 89; razem: 1068

urzędnikom: sztablekarzy pułku (po 2 w pułku) – 24, innych – 7 (po 1 w pułku); razem: 84

pułki kawaleryjskie: pięciu sztaboficerom po 2, razem – 51; oberoficerom po 1, razem – 51

urzędnikom: sztablekarz – 2, razem w 4 pułkach – 8, inny 6 po 1; razem – 24

artyleria: dla 9 sztaboficerów po 2, razem: 18; dla oberoficera po 1; razem – 104.

urzędnikom w 2. BAK, 4., 5. i 6. BAP: starszy lekarz (po 2) – 8, młodszy lekarz (po 1) – 4, pomocnik weterynaryjny (po 1) – 4

2. BAP: trzem sztaboficerom po 2, 15 oberoficerom i 10 urzędnikom po 1; razem – 31

2. bsap: dwóch sztaboficerów po 2, razem – 4; 19 oberoficerom po 1 i adiutant batalionu; razem – 25

batalion prowiantowy: w czterech batalionach po 4 oberoficerów, każdy po 1 ordynansie; razem – 16

Oddział żandarmów: oberoficer – 1

Razem: **1748** ordynansów

Ruchomy arsenał nr 2 (Warszawa)

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
oberoficer	1	1
urzędnik	1	2
podoficer	5	4
szeregowy	66	65
ordynans	2	1
kantonista	–	13

Artyleria garnizonu Nowogeorgijewsk

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	2	2
oberoficer	26	26
urzędnik	10	9
podoficer	305	105
muzykant	20	10
szeregowy	1645	664
żołnierz nieliniowy	119	78
ordynans	41	18
kantonista	–	33

Artyleria garnizonowa twierdzy Brześć Litewski

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	15	15
urzędnik	6	6
podoficer	180	58
muzykant	12	6
szeregowy	960	440
żołnierz nieliniowy	65	41
ordynans	24	20
kantonista	-	25

Artyleria garnizonowa twierdzy Zamość

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	4	5
urzędnik	5	5
podoficer	30	22
muzykant	2	2
szeregowy	160	154
żołnierz nieliniowy	26	24
ordynans	11	5
kantonista	-	17

Artyleria garnizonowa Cytadeli

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	13	13
urzędnik	3	2
podoficer	120	63
muzykant	8	6
szeregowy	640	401
żołnierz nieliniowy	42	31
ordynans	19	9
kantonista	-	10

Artyleria garnizonowa twierdzy Iwangorod

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	4	3
urzędnik	3	3
podoficer	30	17
muzykant	2	2
szeregowy	160	125
żołnierz nieliniowy	22	17
ordynans	10	2
kantonista	–	25

Laboratoryjna rota nr 2

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	–	1
oberoficer	2	1
urzędnik	2	1
podoficer	10	8
szeregowy	85	69
żołnierz nieliniowy	4	4
ordynans	3	2
kantonista	–	10

Laboratoryjna rota nr 3

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	–	1
oberoficer	4	4
urzędnik	4	1
podoficer	20	16
szeregowy	170	139
żołnierz nieliniowy	7	7
ordynans	6	4
kantonista	–	2

Arsenał Zachodniego Okręgu Artylerii

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	–	1
oberoficer	1	1
urzędnik	1	1
podoficer	5	5
żołnierz nieliniowy	59	38
ordynans	2	1
kantonista	–	11

Ruchomy zapasowy park artyleryjski nr 16

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	5	4
urzędnik	3	3
podoficer	26	17
muzykant	2	2
szeregowy	329	225
żołnierz nieliniowy	23	19
ordynans	10	1

Ruchomy zapasowy park artyleryjski nr 17

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	1	1
oberoficer	5	3
urzędnik	3	5
podoficer	26	23
muzykant	2	2
szeregowy	329	230
żołnierz nieliniowy	23	19
ordynans	10	1
kantonista	–	5

W jednostkach Zachodniego Okręgu Artyleryjskiego

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	6	9
oberoficer	69	68
urzędnik	34	28
podoficer	697	294
muzykant	44	26
szeregowy	3820	1992
żołnierz nieliniowy	344	240
ordynans	116	61
kantonista	–	111

Razem w artylerii, Zarządzie Artylerii Okręgu Zachodniego, parkach ruchomych, dońskich bateriach artylerii, parkach nr 16 i 17, arsenale i jednostkach Zachodniego Okręgu Artylerii

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	4	3
sztaboficer	14	14
oberoficer	116	102
urzędnik	52	44
podoficer	842	377
muzykant	64	38
szeregowy	5230	2819
żołnierz nieliniowy	569	404
ordynans	190	105
kantonista	–	134
razem	7081	4040

Zarząd Inżynieryjny Armii Czynnej, 1. bsap (1.–4. bsap), 2. rota liniowa, 2. park inżynieryjny

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	4	6
sztaboficer	18	19
oberoficer	132	164
urzędnik	29	30
podoficer	427	419

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
muzykant	180	171
szeregowy	5134	4199
żołnierz nieliniowy	337	441
ordynans	193	152
kantonista	–	208
razem	6454	5809

1. i 2. dywizjon pułku żandarmów

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
sztaboficer	3	3
oberoficer	27	20
urzędnik	5	5
podoficer	52	60
muzykant	13	13
szeregowy	520	529
żołnierz nieliniowy	44	63
ordynans	37	31
<i>podjomszczik</i>	60	60

26. ruchoma rota inwalidów

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
oberoficer	2	2
podoficer	12	10
muzykant	2	2
szeregowy	150	139
żołnierz nieliniowy	3	3
ordynans	3	–

Ruchomy batalion prowiantowy

Ranga/stanowisko służbowe	Stan faktyczny
sztaboficer	1
oberoficer	13
urzędnik	1
podoficer	60

Ranga/stanowisko służbowe	Stan faktyczny
muzykant	2
szeregowy	560
żołnierz nieliniowy	47
ordynans	16

10. Okręg Straży Wewnętrznej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny	
		1848	1849
generał	1	1	1
sztaboficer	7	7	8
oberoficer	148	143	143
urzędnik	3	3	3
podoficer	536	516	523
muzykant	84	81	81
szeregowy	5620	5363	4900
żołnierz nieliniowy	69	66	66
ordynans	165	75	71
kantonista	-	844	1154
razem	6633	7099	6950

3. Okręg Korpusu Żandarmów

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny	
		1848	1849
generał	1	2	3
sztaboficer	8	12	11
oberoficer	77	68	70
urzędnik	3	3	3
podoficer	536	516	523
muzykant	84	81	81
szeregowy	5620	5363	4900
żołnierz nieliniowy	69	66	66
ordynans	165	75	71
kantonista	-	844	1154
razem	6563	7030	6882

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy roty aresztanckiej	Stan faktyczny roty aresztanckiej						
		32	33	34	35	36	37	38
oberoficer	4	4	4	4	4	4	4	4
podoficer	17	17	17	3	15	6	17	17
dobosz	1	1	1	–	1	–	1	1
kapelan	1	–	–	–	–	–	–	–
pisarz roty	1	1	1	–	1	1	1	1
cyrulik	1	–	–	–	1	–	1	1
ordynans	5	4	4	3	2	–	4	4
kantonista	–	–	–	–	5	–	–	–
aresztant	140	–	–	–	–	239	–	–

Ordonanshaus w Brześciu Litewskim

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	1	1
sztaboficer	1	1
oberoficer	2	1
urzędnik	1	1
podoficer	4	4
szeregowy	20	20
żołnierz nieliniowy	22	22
ordynans	4	6
kantonista	–	2
podoficer policji wojskowej	2	2
szeregowy policji wojskowej	15	15

Zarząd komendanta twierdzy Zamość

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	1	1
sztaboficer	1	1
oberoficer	2	2
urzędnik	1	1
podoficer	4	4
szeregowy	–	20
żołnierz nieliniowy	–	2
ordynans	–	3

Sztab Główny Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	14	14
sztaboficer	16	17
oberoficer	20	22
podoficer	12	6
szeregowy	437	492
żołnierz nieliniowy	1556	1634
ordynans	92	55

Kancelaria dowódcy Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
dyrektor kancelarii	1	1
urzędnik	18	12
szeregowy	3	3

Zarząd Generała-Kwatermistrza Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	1	1
sztaboficer	7	7
urzędnik	5	4
podoficer	2	2
liternik, litograf (podoficer)	17	20
szeregowy	15	14
żołnierz nieliniowy	337	441
ordynans	10	10

Polowy Zarząd Prowiantowy

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
generał	4	6
sztaboficer	18	19
oberoficer	132	164
urzędnik	29	30
podoficer	427	419
muzykant	180	171

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
szeregowy	5134	4199
żołnierz nieliniowy	337	441
ordynans	193	152
kantonista	-	208

Kancelaria Intendenta Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan faktyczny
urzędnik	31	30
pisarz	10	1
rachmistrz	2	2
<i>wachter</i>	3	3
obsługa (służący)	28	28
razem	74	64

Główna Komisja Prowiantowa

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	91	121
pisarz	20	42
rachmistrz	7	33
pomocnik (służący)	65	65

Cztery Komisjonerstwa Korpusów

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	63	101
pisarz	9	9
<i>wachter</i>	12	30
pomocnik (służący)	135	135

Główny Zarząd Kontroli

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	26	26
pisarz	6	6
<i>wachter</i>	21	21
pomocnik (służący)	77	77

Obsada magazynów prowiantowych

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	–	146
<i>wachter</i>	–	175
pomocnik (służący)	–	918
razem urzędniczy	326	394
razem niższy rangą	1443	1539

Audytoriat Polowy Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
generał	3	3
urzędnik	10	10
nieliniowy	6	7
ordynans	12	9

Zarząd Generała Sztabdoktora Armii Czynnej

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	8	5
szeregowy	5	3
ordynans	32	2

Inspektorat Oddziału Aptekarskiego

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	5	5
niższy rangą	3	3

Warszawski Skład (magazyn) Apteczny

Ranga/stanowisko służbowe	Stan etatowy	Stan rzeczywisty
urzędnik	7	6
niższy rangą	3	3

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 116.

Załącznik nr 7

Dyslokacja rosyjskiej Armii Czynnej w Królestwie Polskim
w 1831 r.**I Korpus Piechoty**

1. DP – kwatera sztabu
 1. Brygada
 1. Morski pp
 2. Morski pp
 2. Brygada
 3. Morski pp
 4. Morski pp
 3. Brygada – Płońsk
 1. pjegr – Płońsk
 2. pjegr – Sochocin
1. BA – Różan
 1. pozycyjna ba – Różan
 2. lba – Maków
 3. lba – Krasnosielsk
2. DP – Płock
 1. Brygada – Wyszogród
 - pp ks. Wilhelma pruskiego – Wyszogród
 - pp ks. Karola pruskiego – Bodzanów
 2. Brygada – Raciąż
 - Rewelski pp – Raciąż
 - Estlandzki pp – Szreńsk
 3. Brygada – Płock
 3. pjegr – Płock
 4. pjegr – Bielsk
2. BA – Sierpc
 1. pozycyjna ba – Sierpc
 2. lba – Sierpc
 3. lba – Biezuń
3. DP – Lipno
 1. Brygada – Dobrzyń
 - Staroingermanlandzki pp – Dobrzyń
 - Nowoingermanlandzki pp – Tłuchowo
 2. Brygada – Lipno
 - pp ks. Kutuzowa – Lipno
 - Wielkołucki pp – Bobrownik

- 3. Brygada – Kikół
 - 5. pjegr – Kikół
 - 6. pjegr – Osiek
- 3. BA – Rypin
 - 1. pozycyjna ba – Rypin
 - 2. lba – Rypin
 - 3. lba – Strzygi
- 4. DP – Modlin (teraz dla 8. DP)
 - 1. Brygada – Nasielsk
 - Troicki pp – Nasielsk
 - Penzeński pp – Błędostowo
 - 2. Brygada – Modlin
 - Tambowski pp – Nowy Dwór
 - Saratowski pp – Modlin
 - 3. Brygada – Zakroczym
 - 15. pjegr – Zakroczym
 - 16. pjegr – Czerwińsk
- 8. BA – Pomiechowo
 - 1. pozycyjna ba – Pomiechowo
 - 2. lba – Orzechowo
 - 3. lba – Borków
- 1. DHuz. – Przasnysz
 - 1. Brygada – Przasnysz
 - Sumski phuz – Przasnysz
 - Olwiopolski phuz – Grudusk
 - 2. Brygada – Mława
 - Klastycki phuz – Mława
 - Łubieński phuz – Wieczfnia
- 1. BAK – Chorzele
 - 1. bak – Chorzele
 - 2. bak – Myszyniec

II Korpus Piechoty – kwatera: Gostynin

- 5. DP – Gostynin
 - 1. Brygada – Gąbin
 - Biełozierski pp – Kiernozia
 - Ołoniecki pp – Gąbin
 - 2. Brygada – Gostynin
 - Szlisselburski pp – Gostynin
 - Ładoski pp – Biała
 - 3. Brygada – Kowal

-
9. pjeqr – Kowal
 10. pjeqr – Chodecz
 5. BA – Sochaczew
 1. pozycyjna ba – Sochaczew
 2. lba – Sochaczew
 3. lba – Iłów
 6. DP – Kłodawa
 1. Brygada – Kutno
Archangelogorodzki pp – Kutno
Wołogodzki pp – Grochów
 2. Brygada – Krośniewice
Kostromski pp – Krośniewice
Halicki pp – Dąbrowice
 3. Brygada – Kłodawa
 11. pjeqr – Kłodawa
 12. pjeqr – Grzegorzew
 6. BA – Żychlin
 1. pozycyjna ba – Żychlin
 2. lba – Orłów
 3. lba – Sobota
 7. DP – Brześć Kujawski
 1. Brygada – Brześć Kujawski
Muromski pp – Brześć Kujawski
Niżegorodzki pp – Włocławsk
 2. Brygada – Lubraniec
Nizowski pp – Lubraniec
Symbirski pp – Izbica
 3. Brygada – Radziejów
 13. pjeqr – Radziejów
 14. pjeqr – Piotrków
 7. BA – Nieszawa
 1. pozycyjna ba – Nieszawa
 2. lba – Nieszawa
 3. lba – Raciążek
 2. DHuz. – Sompolno
 1. Brygada – Sompolno
pp arcyksięcia Ferdynanda – Sompolno
Pawłogrodzki pp – Ślesin
 2. Brygada – Golina
Jelizawietgradzki pp – Kazimierz (Biskupi)
Irkucki pp – Golina

2. BAK – Koło
3. bak – Koło
4. bak – Brdów

III Korpus Piechoty – kwatery: Kielce (z tego korpusu wyznacza się garnizon w m. Kraków)

9. DP – Kielce

1. Brygada – Opatów
Mohylewski pp – Opatów
pp ks. Wellingtona – Iłża
2. Brygada – Raków
Połocki pp – Iwaniska
Witebski pp – Raków
3. Brygada – Kielce
17 pjegr – Kielce
18 pjegr – Chmielnik

9. BA – Lipsko

1. pozycyjna ba – Lipsko
2. lba – Solec
3. lba – Tarłów

10. DP – Pińczów

1. Brygada – Pińczów
pp hr. Zabalkańskiego – Pińczów
Połtawski pp – Jędrzejów
2. Brygada – Skalmierz
Aleksopolski pp – Skalmierz
Krzemieńczucki pp – Miechów
3. Brygada – Małogoszcz
19. pjegr – Małogoszcz
20. pjegr – Szczekociny

10. BA – Nowe Miasto Korczyn

1. pozycyjna ba – Nowe Miasto Korczyn
2. lba – Wiślica
3. lba – Opatowiec

11. DP – Pilica

1. Brygada – Słomniki
Jelecki pp – Słomniki
Siewski pp – Olkusz
2. Brygada – Pilica
Briański pp – Pilica
Orłowski pp – Żarki

- 3. Brygada – Świerż
 - 21. pjeqr – Świerż
 - 22. pjeqr – Sławków
- 11. BA – Nowe Brzesko
 - 1. pozycyjna ba – Nowe Brzesko
 - 2. lba – Koszyce
 - 3. lba – Wawrzęcice
- 12. DP – oddelegowana do Krakowa
- 3. DHuz. – Sandomierz
 - 1. Brygada – Sandomierz
 - Achtyrski phuz – Sandomierz
 - Aleksandryjski phuz – Pokrzywnica
 - 2. Brygada – Staszów
 - phuz hr. Wittgensteina – Staszów
 - phuz ks. Orańskiego – Połaniec
 - 3. BAK – Zawichost
 - 5. bak – Zawichost
 - 6. bak – Ożarów

Korpus Grenadierów – kwatera: Kalisz

- 1. DGren. – Kalisz
 - 1. Brygada – Konin
 - pgren następcy ks. pruskiego – Konin
 - pgren hr. Arakczejewa – Rychwał
 - 2. Brygada – Kalisz
 - Samogicki pgren – Stawiszyn
 - Łucki pgren – Kalisz
 - 3. Brygada – Zagórów
 - 1. pkar – Zagórów
 - pkar ks. Barclaya de Tolly – Chocz
 - Nieświeski pkar – Pyzdry
 - 1. BA Grenadierów – Turek
 - 1. pozycyjna ba – Turek
 - 2. lba – Dobrze
 - 3. lba – Brudzew
- 2. DGren. – Sieradz (czasowo w Warszawie)
 - 1. Brygada – Sieradz
 - Kijowski pgren – Sieradz
 - pgren ks. Eugeniusza Wirtemberskiego – Błaszki
 - 2. Brygada – Widawa
 - Jekaterynosławski pgren – Widawa

- pgren ks. Pawła Maksymiliana – Złoczew
3. Brygada – Iwanowice
 3. pkar – Iwanowice
 4. pkar – Sokolnik
 2. BA Grenadierów – Warta
 1. pozycyjna ba – Warta
 2. pozycyjna ba – Goszczonów
 3. lba – Staw
 3. DGren. (czasowo w Warszawie)
 1. DUł. – Działoszyn
 1. Brygada – Działoszyn
 - puł JCM Michała Pawłowicza – Działoszyn
 - Syberyjski puł – Wieluń
 2. Brygada – Częstochowa
 - Orenburski puł – Częstochowa
 - Jamburski puł – Krzepice
 6. BAK – Brzeźnica
 11. bak – Brzeźnica
 12. bak – Pajęczno

Rezerwowy Korpus Kawaleryjski – Rawa

3. DUł. – Rawa
 1. Brygada – Białobrzegi
 - Ukraiński puł – Magnuszew
 - Nowoarchangielski puł – Białobrzegi
 2. Brygada – Rawa
 - Nowomirgorodzki puł – Nowe Miasto
 - Jelizawietgradzki puł – Rawa
10. BAK – Ujazdy
 19. bak – Ujazdy
 20. bak – Brzezin
3. Dywizja Kirasjerów – Łęczycza
 1. Brygada – Łęczycza
 - Ordeński pkir – Łęczycza
 - Starodubowski pkir – Uniejów
 2. Brygada – Piątek
 - pkir ks. Alberta pruskiego – Piątek
 - Nowogrodzki pkir – Kazimierz
9. BAK – Stryków
 17. bak – Stryków
 18. bak – Łódź

IV Rezerwowy Korpus Kawalerii – kwatera: Piotrków (Trybunalski)

1. DDrag. – Opoczno
 1. Brygada – Opoczno
 - Moskiewski pdrag – Opoczno
 - Kargopolski pdrag – Odrzywół
 2. Brygada – Końskie
 - Kinburski pdrag – Końskie
 - Noworosyjski pdrag – Przedbórz
12. BAK – Koniecpol
 23. bak – Koniecpol
 24. bak – Przedbórz
1. Dywizja Jęgrów Konnych – Piotrków
 1. Brygada – Piotrków
 - Siewierski pjegr konnych – Piotrków
 - Czernihowski pjegr konnych – Kamieniec
 2. Brygada – Łask
 - Nieżyński pjegr konnych – Łask
 - Dorpacki pjegr konnych – Szadek
13. BAK – Radomsko
 25. bak – Radomsko
 26. bak – Pławno

Bataliony saperów:

1. bsap – Radzymin
2. bsap – Warszawa
3. bsap – Góra (Kalwaria)

Roty pontonowe:

1. rota pontonowa i 2. rota pontonowa – Kamieńczyk
3. rota pontonowa – Wyszaków

(we wskazanych rejonach były tylko konie pociągowe, a same pontony znajdowały się przy batalionach)

Parki artyleryjskie:

- sztab – Łuków
- 1 – Konstantynów
 - 2 – Piszczac
 - 4 – Łomazy
 - 6 – Rososz
 - 7 – Wohyń
 - 8 – Wojcieszków
 - 9 – Łuków

10 – Żelechów
16 – Stoczek
18 – Latowicze
24 – Szenica
25 – Garwolin
lotny park – Radzyń (Podlaski)
rota laboratoryjna nr 2 – Warszawa
arsenał ruchomy – Warszawa

Pułki kozackie:

zbiorczy liniowy – Warszawa
Doński Borisowa – Warszawa
Doński Katasanowa 1 – Warszawa
Doński Zołotariewa – przy sztabach korpusów i dywizji
Doński Karpowa 4 – Płock, przy I KP
Doński Płatowa 2 – Płock, przy I KP
Doński Jegorowa – Gostynin, przy II KP
Doński Sekretowa – Gostynin, przy II KP
Doński Choperskiego – Kielce, przy III KP
Doński Kiriejewa – Kielce, przy III KP
Doński Pimonowa – Kalisz, przy Korpusie Grenadierów
Doński Ilina – Kalisz, przy Korpusie Grenadierów

Źródło: RGWIA, f. 14 414, op. 10/291, w. 26, d. 226, cz. 16.

Załącznik nr 8

Dyslokacja II Korpusu Piechoty w Królestwie Polskim w 1852 r.

- 2. DK (Siedlce): Smoleński puł (Chełm), Charkowski puł (Krasnystaw), Jelizawietgradzki phuz (Biała), Łubieński phuz (Międzyrzec)
- 4. DP (Łomża): Biełozierski pp (Tykocin), Ołonecki pp (Warszawa), Szlisselburski pp (Płock), Ładoski pp (Nowogeorgijewsk), 4. BAP (Ostrołęka)
- 5. DP (Piotrków): Archangielski pp (Skierniewice), Wołogodzki pp (Piotrków), Kostromski pp (Włocławek), Halicki pp (Warszawa), 5. BAP (Sieradz)
- 6. DP (Kielce): Muromski pp (Radom), Niżegorodzki pp (Warszawa), Nizowski pp (Częstochowa), Symbirski pp (Warszawa), 6. BAP (Końskie)

Ж р ó д л о: *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год, cz. 2, Санктпетербург 1852*

Załącznik nr 9

Miejsca stacjonowania IV Korpusu Piechoty w Królestwie Polskim w 1837 r.

Sztab korpusu – Warszawa

10. DP – Pułtusk

1. Brygada – Łomża

- Jekaterynburski pp – sztab i 1. batalion – Suwałki, 2. batalion – Augustów, 3. batalion – Rajgród, 4. batalion – Szczuczyn. W lutym cały pułk był w Warszawie w celu pełnienia wart
- Tobolski pp – sztab i 3. batalion – Łomża, 1. batalion – Ostrołęka, 2. batalion – Zambrów, 4. batalion – Ostrów Mazowiecka. W marcu cały pułk był w Warszawie w celu pełnienia wart

2. Brygada – Płock

- Tomski pjegr – sztab – Pułtusk, 1. batalion – Przasnysz, 2. batalion – wieś Zatory, 3. batalion – Maków Mazowiecki (jedna rota pełni warty w Pułtusku), 4. batalion – Nowe Miasto
- Koływański pjegr – sztab i 4. batalion – Płock, 2. batalion – Płońsk (dwie rot w Płocku), 2. batalion – Wyszogród, 3. batalion – Lipno, twierdza Nowogeorgijewsk. W lutym 3. i 4. batalion były w twierdzy Nowogeorgijewsk. W marcu 1. i 2. batalion były w twierdzy Nowogeorgijewsk

11. DP – Lublin

1. Brygada – Janów Lubelski

- Selengijski pp – sztab i 3. batalion – Janów Lubelski, 1. batalion – Kraśnik (jedna rota w Lublinie i jedna Sandomierzu), 2. batalion – Biłgoraj, 4. batalion – Tarnogród. W lutym 2. batalion był w twierdzy Zamość. W styczniu 4. batalion był w twierdzy Zamość
- Jakucki pp – sztab – Lublin, 1. batalion – Lubartów, 2. batalion – Zawieprze, 3. batalion – Baranów, 4. batalion – Bełżyce. W styczniu cały pułk był w Warszawie w celu pełnienia wart

2. Brygada – Radom

- Ochocki pjegr – sztab 1. batalion (jedna rota w Kielcach) i 3. batalion – Radom, 2. batalion – Lipsko, 4. batalion – Szydłowiec
- Kamczacki pjegr – Kielce, 1. batalion – Końskie, 2. batalion – Nowa Słupia, 3. batalion – Olkusz, 4. batalion – Staszów. W lutym 4. batalion był czasowo w Olkuszu

12. DP – Kalisz

1. Brygada – Częstochowa

- Azowski pp – sztab i 3. batalion – Częstochowa, 1. batalion – Działoszyn, 2. batalion – Radomsko, 4. batalion – Żarki. W marcu cały pułk był w Warszawie w celu pełnienia wart
- Dnieprowski pp – Piotrków Trybunalski, 1. batalion – Brzeziny, 2. batalion – Rawa Mazowiecka, 3. batalion – Tuszyń, 4. batalion – Łask. W marcu 2. batalion był skierowany do Olkusza. W marcu 3. batalion był skierowany do Kalisza

2. Brygada – Łęczyca

- Ukraiński pjegr – Łęczyca, 1. batalion – Włocławek, 2. batalion – Ozorków, 3. batalion – Kłodawa, 4. batalion – Kutno
- Odeski pjegr – sztab i 4. batalion – Kalisz, 1. batalion – Konin, 2. batalion – Stawiszyn, 3. batalion – Dobrze

4. LDK – Krasnystaw

1. Brygada – Hrubieszów

- Wozniesieński puł – Chełm
- Olwiopolski puł – Hrubieszów

2. Brygada – Siedlce

- Pawłogrodzki phuz – Międzyrzec Podlaski
- phuz arcyksięcia Ferdynanda – Krasnystaw

4. DA – Łowicz

4. BAK – sztab i bak – Włodawa, 7. bak – Łęczna

- 10. BA – sztab i 2. ba – Kalwaria, 1. ba – Mariampol, 1. lba – Sejny, 2. lba – Augustów, 1. rez. ba – Lipsk
- 11. BA – sztab i 4. lba – Puławy, 3. ba – Kock, 3. lba – Końskowola, 5. lba – Kozienice, 2. rez. ba – Żelechów
- 12. BA – sztab i 7. lba – Sieradz, 4. ba – Koło, 6. lba – Szadek, 8. lba – Warta, 3. rez. ba – Uniejów

Ж і о д і о: *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Января 1837 год, Санктпетербург 1837, s. 53–59; 25-е Февраля 1837 год, Санктпетербург 1837, s. 53–59; 25-е Марта 1837 год, Санктпетербург 1837, s. 55–59.*

Załącznik nr 10

Tabela rang obowiązująca w armii rosyjskiej w pierwszej połowie XIX w.

Ranga	Gwardia	Armia	Kozacy	Administracja
I	generał feldmarszałek	generał feldmarszałek	–	sekretarz stanu, (rzeczywisty tajny radca I klasy)
II	generał (broni)	generał (broni) generał feldcechmeister (artyleria i wojska inżynieryjne)	generał (kawalerii)	rzeczywisty tajny radca
III	generał lejtnant	generał lejtnant generał porucznik (artyleria i wojska inżynieryjne)	generał lejtnant	tajny radca
IV	generał major	generał major	generał major	rzeczywisty radca stanu
V	–	–	–	radca stanu
VI	pułkownik	pułkownik	pułkownik	radca kolegiálny
VII	kapitan, rotmistrz	podpułkownik	podpułkownik	radca nadworny
VIII	sztabskapitan, sztabsrotmistrz	major (piechota, kawaleria), kapitan (artyleria i wojska inżynieryjne)	wojskowy starszyna	asesor kolegiálny
IX	porucznik	kapitan, rotmistrz, sztabskapitan (artyleria i wojska inżynieryjne)	esauł	radca tytularny
X	podporucznik	sztabskapitan, sztabsrotmistrz, porucznik (artyleria i wojska inżynieryjne)	podesauł	sekretarz kolegiálny
XI	–	–	–	–
XII	kornet	porucznik, podporucznik (artyleria i wojska inżynieryjne)	sotnik	sekretarz gubernialny
XIII	–	podporucznik, praporszczyk (artyleria i wojska inżynieryjne)	–	–
XIV	–	praporszczyk, kornet	chorąży	registrator kolegiálny

Załącznik nr 11

Kontyngent rekrutów z Królestwa Polskiego w 1845 r.

Numer partii	Miejsce wymarszu (jednostka zabezpieczająca)	Pochodzenie rekrutów	Miejsce docelowe
1.	Suwałki (Niżegorodzki pp)	gubernie: warszawska (54 z Łowicza, 36 z Warszawy) – 90, płocka – 193, augustowska – 196; razem: 479	Psków
2.	Suwałki (Niżegorodzki pp)	gubernia augustowska – 500	Psków
3.	Lublin (Krzemieńczucki pjegr)	gubernie: augustowska – 208, lubelska (118 z Siedlec, 5 z Lublina) – 123, warszawska (z Warszawy) – 60, radomska – 71; razem: 462	Kijów
4.	Lublin (Jelecki pp)	gubernie: warszawska (z Łowicza) – 74, radomska (106 z Kielc, 40 z Radomia) – 146, lubelska – 268; razem: 488	Żytomierz
5.	Lublin (Krzemieńczucki pjegr)	gubernia lubelska – 448	Żytomierz
6.	Lublin (Krzemieńczucki pjegr)	gubernie: radomska – 222, lubelska – 150; razem: 372	Żytomierz
7.	Łowicz (Jelecki pp)	gubernia warszawska (z Łowicza) – 500	Kijów
8.	Łowicz (Jelecki pp)	gubernia warszawska (z Łowicza) – 500	Kijów
9.	Suwałki (Niżegorodzki pp)	gubernie: lubelska (z Siedlec) – 435; z tej liczby 25 osób pozostaje w Dyneburgu	Dyneburg – 25, Psków – 410
10.	(Niżegorodzki pp)	gubernie: płocka – 435, lubelska (z Siedlec) – 48; razem: 483; z tej liczby pozostaje w Słonimie 30	Słonim – 30, Smoleńsk – 453
11.	(Niżegorodzki pp)	gubernie: warszawska (48 z Łowicza, 257 z guberni, 181 z m. Warszawa) – 486; z tej liczby 18 rekrutów pozostaje w Słonimie, a 20 w Mińsku (dalej wysłani do Bobrujska)	Słonim – 18, Mińsk – 20, Smoleńsk – 448
12.	(Niżegorodzki pp)	gubernia warszawska – 444	Łuck
13.	(Krzemieńczucki pjegr)	gubernie: radomska – 353, warszawska (chrześcijan – 91, żydów z Warszawy – 50) – 141; razem: 494 (w tym 444 chrześcijan i 50 żydów)	II KP stacjonujący w Królestwie Polskim
14.	Kielce (Jelecki pp)	gubernia radomska (z Kielc) – 444	Kijów

15.		gubernie: plocka – 137, warszawska (201 chrześcijan, 50 żydów, w tym 12 z guberni, 18 z m. Warszawy i 18 z Łowicza) – 251, radomska (z Kielc) – 148, lubelska – 18; razem: 542 rekrutów (492 chrześcijan i 50 żydów)	przyjęci w miejscu poboru
16.	(Niżegorodzki pp)	gubernia augustowska – 127 żydów	Psków
17.	Siedlce (Niżegorodzki pp)	gubernie: augustowska – 36, plocka – 110, lubelska (z Siedlec) – 64; razem: 210 żydowskich rekrutów	Smoleńsk
18.	Lublin (Krzemień- czucki pjegr)	gubernie: warszawska (89 z Łowicza, 100 z guberni) – 189, radomska (69 z Kielc, 91 z guberni) – 160, lubelska (31 z Siedlec, 127 z Lublina) – 158; razem: 507 żydowskich rekrutów; z tej liczby pozostaje: 50 w Łucku, 322 w Żytomierzu, a 135 udaje się do Kijowa	Łuck – 50, Żytomierz – 322, Kijów – 135

Ź r ó d ł o: AP Kalisz, Naczelnik wojenny kaliski, sygn. 8, Распоряжения по набору рекрут 1845 года в Царстве Польском, а равно по препровождению их и распрелению.

Załącznik nr 12

Liczba posterunków wystawianych przez oddziały rosyjskie w Królestwie Polskim i w twierdzy Brześć Litewski w latach czterdziestych XIX w.

Powiat	Liczba posterunków		
	Armia Czynna	Straż Wewnętrzne	
Gubernia augustowska			
Suwałki	18	18	na przemian co dwa dni Armia Czynna lub Straż Wewnętrzna
Augustów		4	
Rajgród		5	
Mariampol		2	
Sejny		2	
Kalwaria		10	
Łomża	12		
Gubernia płocka			
twierdza Nowogeorgijewsk	21		
Płock	28		
Pułtusk	16		
Ostrołęka		5	
Przasnysz		4	
Mława		4	
Lipno		7	
Wyszogród		2	
Wyszków		1	
Sześć		2	
Gubernia warszawska			
m. Warszawa	203	1	Armia Czynna wystawiała 36 wart
Łowicz	14	5	Armia Czynna wystawiała 2 warty
Góra Kalwaria	2	1	
Rawa Mazowiecka	7	1	Armia Czynna wystawiała 3 warty

Mińsk Mazowiecki	3	3	
Łęczycza	17	6	Armia Czynna wystawiała 2 warty
Nowy Dwór	2	2	
Kutno	9	5	
Brześć Kujawski	19	14	
Włocławek		4	
Sieradz	16	16	
Piotrków	24		Armia Czynna wystawiała 2 warty
Konin	4	4	
Radomsko		3	
Wieluń	4	4	
Kalisz	17		Armia Czynna wystawiała 3 warty
Gubernia lubelska			
Siedlce		24	
Biała Podlaska		5	
Łuków		3	
Skurcza		1	
Radzyń Podlaski		2	
Włodawa		2	
twierdza Zamość	85		
Nowoaleksandria (Puławy)		1	
Lublin		33	
Raków		1	
Hrubieszów		7	
Frampol		2	
Tarnogród		2	
Tomaszów		1	
Krośnice		2	
Skryszczyn		2	
Dołhobyczów		2	
Krasnystaw		5	
Chełm		2	
Kamień		1	

Gubernia radomska			
Radom		22	
powiat radomski		24	
powiat sandomierski		13	
powiat opoczyński		3	
powiat opatowski		3	
Kielce		27	
powiat kielecki		14	
powiat stopnicki		3	
powiat miechowski		5	
powiat olkuski		2	
Gubernia grodzieńska			
Brześć Litewski	44	14	

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 1-5; t. IX, cz. 3.

Załącznik nr 13

Naczelnicy wojskowi województw/guberni i ich pomocnicy
w Królestwie Polskim w latach 1831–1856

Mazowiecki naczelnik wojskowy: gen. Jan Witt (1832), gen. lejt. Nikita Pankratiew (1833–1836), gen. Jewgienij Gołowin (1837), gen. Siergiej Szypow (1838–1839), gen. lejt Aleksandr Pisariew (1840–1845), gen. lejt. Nikołaj Okuniew (1846), gen. ks. Michaił Gorczakow (1847–1854), gen. Fiodor Rüdiger (1855), gen. Iwan Tutczek (1856)

Kielecki naczelnik wojskowy: gen. mjr Tutczew (1834), gen. mjr baron Lew von Bohlen (1836–1839), płk Edward Białoskórski (1840–1844)

Sandomierski (radomski) naczelnik wojskowy: gen. mjr Krystian Buszen (1831–1839), gen. mjr ks. Teniszew (1842), gen. mjr Wasilij Gorłow (1844–1850), płk Aleksandr Rospopow (1852–1854), płk Jan Sienkiewicz (1858)

Kaliski naczelnik wojskowy: płk/gen. mjr Michaił Sobolew (1831–1838, 1842), płk Jan Moraczyński (1840), gen. mjr ks. Aleksandr Golicyn (1844–1858)

Lubelski naczelnik wojskowy: gen. mjr Josif (Józef) Hurko (1831–1842), płk ks. Aleksandr Golicyn (1844), gen. mjr Jan Moraczyński (1845–1847), gen. mjr Aleksandr Gostomiłow (1848–1858)

Płocki naczelnik wojskowy: gen. mjr Leontij baron von Bohlen (1831–1835), płk Josif Smolak (1836–1838), gen. mjr Aleksandr Gostomiłow (1840–1847), gen. mjr Aleksandr Burman (1848–1852), płk Piotr Pozniak (1858)

Podlaski naczelnik wojskowy: gen. mjr Aleksander Pęcherzewski (1831), gen. mjr baron Nikołaj Korf (1832–1835), gen. mjr Nikołaj Ładyżenski (1836–1846)

Augustowski naczelnik wojskowy: płk Klemens Rutkowski (1834–1838), płk Josif Smolak (1840–1848), płk Siergiej Kuskowski (1850–1854)

Wspomniane stanowisko zajmowali m.in. ppłk Andriej Kobro (gubernia radomska, 1855–1858)¹, ppłk Siergiej Kruszkowski (gubernia płocka, 1840–1848), ppłk Edward Białoskórski (gubernia kaliska, 1837–1840)², płk Jan Moraczyński (gubernia krakowska, 1836–1838; gubernia kaliska, 1840–1842), płk Jan Sienkiewicz (gubernia podlaska, 1836–1846; gubernia kaliska, 1852; gubernia lubelska, 1854–1858), płk Piotr Dmitriewicz Pozniak

¹ *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1855, Санктпетербург 1855, s. 141.*

² *Список подполковникам по старшинству. Исправлено по: 1838, Санктпетербург 1838, s. 160.*

(gubernia augustowska 1846–1848; gubernia płocka, 1850–1853), ppłk Ignatij Karłowicz Wendorf (województwo mazowieckie, 1838)³.

Źródło: RGWIA, f. 14 014, op. 3, d. 448; *Kalendarzyk polityczny na rok: 1834, 1836–1844, 1846–1849*, Warszawa 1834, 1836–1844, 1846–1849; *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na: 1850, 1852, 1854 r.*, Warszawa 1850, 1852, 1854; С.В. Волков, *Генералитет Российской Империи. От Петра I по Николая II*, т. I–II, Москва 2010.

³ Tamże, s. 203.

Załącznik nr 14

Naczelnicy oddziałów i komend 3. Okręgu Korpusu Żandarmów w 1852 r.

1. Oddział – płk Piotr Koliesow. Komendy – kpt. Sokołowski (suwalska), sztabkapitanowie: Witkowski (kalwaryjska), Masłowski (mariampolska), Giro (sejneńska), Korsak (augustowska), por. Murza-Załocki (łomżyńska), kpt. Denisewicz (płocka), sztabkapitanowie: Skarbek (lipnowska), Kamiński (mławska), Kołaczkowski (przasnyska), Budogowski (ostrołęcka), Suszczyński (pułtуска), Bielonowski (nowogeorgijewska)
2. Oddział – płk Nikołaj Powalo-Szwejkowski. Komendy – mjr Wrześniowski (warszawska), kapitanowie: Gorecki (mińska), Lukiański (rawska), Olszanowski (łęczycka), Zagorski (sieradzka), Tarchow (piotrkowska), sztabkapitanowie: Glinka (łowicka), Siemakiewicz (kutnowska), Głoba (kaliska), Jagminin (konińska), Jenakijew (wieluńska)
3. Oddział – płk Henryk Dziegielewski. Komendy – mjr Szyszkowski (radomska), kapitanowie: Birger (opoczyńska), Janicki (kielecka), Pomernacki (olkuska), sztabkapitanowie: Diemianowicz (opatowska), Głoba (sandomierska), Puszkariw (stopnicka), por. Hłasko (miechowska)
4. Oddział – ppłk Andriej Masłowski. Komendy – kapitanowie: Krzyżanowski (krasnostawska), Berchman (janowska), Lisiczka (łukowska), Tol (iwanogrodzka), sztabkapitanowie: Łazariew (lubelska), Cywiński (hrubieszowska), Jezierski (zamojska), von Grote de Bukow (siedlecka), Butowicz (białska), por. Chwoszczański (radzyńska)

Źródło: *Росписание сухопутных войск. Исправлено по: 25-е Июля 1852 год, cz. 2, Санкт-петербург 1852, s. 48, 51–52.*

Załącznik nr 15

Pułki kozackie stacjonujące w Królestwie Polskim w latach 1815–1831

- Doński pułk kozaków płk. Denisowa (1820), w okolicach Radziwiłłowa¹
Doński pułk kozaków ppłk. Tacyna (1818–1820) w okolicach Wierzbołowa²
Doński pułk kozaków płk. Karpowa (1816)³
Doński pułk kozaków płk. Grekowa 26 (1821–1822)⁴
Doński pułk kozaków ppłk. Grekowa 4 (1827)⁵
Doński pułk kozaków płk. Samojułowa (1822–1824)⁶
Doński pułk kozaków ppłk. Pimonowa 1 (1827–8)⁷
Czarnomorski pułk kozaków płk. Perekresta (1827)⁸
Doński pułk kozaków płk. Katasanowa 2 w Kaliszu (1819–1822). Posterunki w Wieluniu, Płońsku⁹
Doński pułk kozaków nr 3 Katasanowa 1 (1830–1831), sztab kwaterował w Kaliszu. Jednostka na kordonie na granicy z Prusami od Piotrkowa do Wieruszewa
Doński pułk kozaków nr 4 Kiriejewa (1830–1831), w Królestwie Polskim, na etapach od Uściługa przez Lublin i po trakcie brzeskim do Warszawy
Doński pułk kozaków nr 5 Gregowa 5 (1830–1831), w Królestwie Polskim przy II Korpusie Piechoty
Doński pułk kozaków nr 6 Popowa (1830–1831), kwaterował w Zawichoście i na kordonie na granicy austriackiej od Nowego Miasta do Piaseczna (?)
Doński pułk kozaków nr 9 Płatowa 2 (1830–1831), kwaterował w Królestwie Polskim w Suwałkach i na etapach na szosie łomżyńskiej
Doński pułk kozaków nr 10, Karpowa 4 (1830–1831), kwaterował w Królestwie Polskim przy I Korpusie Piechoty
Doński pułk kozaków nr 20, Choperskiego (1830–1831), kwaterował w Królestwie Polskim przy III Korpusie Piechoty

¹ AGAD, Policja Tajna wielkiego księcia Konstantego, sygn. 12, s. 589.

² Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 177, 12 XII 1818.

³ P. Sławiński, *Parafie prawosławne w Opatowie w latach 1778–1915*, Sandomierz 2006, s. 84.

⁴ Tamże, s. 85.

⁵ GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1491, k. 16.

⁶ P. Sławiński, dz. cyt., s. 84–86.

⁷ GARF, f. 728, op. 1, cz. 1, d. 1491, k. 3.

⁸ Tamże.

⁹ AP Kalisz, Parafia grecko-katolicka w Kaliszu, sygn. 6; Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, nr 115, 1 VIII 1819.

Doński pułk kozaków nr 21 Zołotariewa 4 (1830–1831), kwaterował w Królestwie Polskim przy sztabach korpusów i dywizji

Doński pułk kozaków nr 23 Pimonowa 1 (1830–1831), kwaterował w Radomiu

Doński pułk kozaków nr 25 Katasanowa 2 (1830–1831), kwaterował w Królestwie Polskim i w Radomiu

Doński pułk kozaków nr 32 Ilina (1827–1831), przy garnizonie Warszawa

Doński pułk kozaków nr 34 Borisowa 1 (1828–1831), przy garnizonie Warszawa

Doński pułk kozaków nr 38 Sekretowa (1828–1831), przy II Korpusie Piechoty

Doński pułk kozaków nr 44 Jegorowa (1828–1831), w Królestwie Polskim przy przeprawie Osiek na dolnej Wiśle

Doński pułk kozaków nr 59 Semiletowa (1831), kordon na granicy od Wieruszowa do Nowego Miasta

Doński pułk kozaków nr 60 Żogoliewa (1831), kordon na granicy z Prusami od Mławy do Piotrkowa

Doński pułk kozaków nr 65 Zaleszczyńskiego (1831), kordon na granicy z Prusami od Jurburga do Szczuczyna

Doński pułk kozaków nr 66 Pawłowa 1 (1831), kordon od Szczuczyna do Mławy

Wszystkie te pułki wchodziły w skład Armii Czynnej.

Źródło: *Росписание всех казачьих войск. 25 декабря 1831*, Санктпетербург 1831, s. 4–8.

Załącznik nr 16**Roczne dostawy do magazynów wojskowych mąki i kaszy
(w kwartach)**

Gubernia augustowska – magazyny w: Suwałkach (3400 mąki i 317 kaszy), Łomży (4530 mąki i 420 kaszy), Augustowie (1085 mąki i 105 kaszy), Sejnach (215 mąki i 20 kaszy), Mariampolu (2040 mąki i 192 kaszy), Rajgrodzie (300 mąki i 30 kaszy).

Gubernia płocka – magazyny w: Płocku (4230 mąki i 400 kaszy), twierdza Nowogeorgijewsk (22 300 mąki i 2040 kaszy), Pułtusk (6220 mąki i 578 kaszy), Przasnysz (3866 mąki i 362 kaszy), Lipno (2040 mąki i 190 kaszy), Ostrołęka (3300 mąki i 310 kaszy), Wyszogród (4500 mąki i 420 kaszy). Razem do magazynów znajdujących się w guberni płockiej dostarczono 46 556 mąki i 4350 kaszy.

Gubernia warszawska – magazyny w: Warszawie (na 67 600 mąki i 6333 kaszy), Łowiczu (na 6060 mąki i 550 kaszy), Rawie (na 2100 mąki i 190 kaszy), Łęczycy (na 4088 mąki i 393 kaszy), Włocławku (na 2460 mąki i 237 kaszy), Kutnie (na 4620 mąki i 433 kaszy), Koninie (na 1166 mąki i 109 kaszy), Kaliszu (na 2855 mąki i 258 kaszy), Sieradzu (na 4130 mąki i 390 kaszy), Radomsku (na 1080 mąki i 100 kaszy), Piotrkowie (na 2910 mąki i 262 kaszy), Częstochowie (na 970 mąki i 90 kaszy) i Wieluniu (na 1386 mąki i 132 kaszy).

Brześć Litewski – magazyn na 21 600 kwart.

Gubernia lubelska – magazyny w: Lublinie (magazyn na 8000 kwart), Zamościu (na 6000), Nowej Aleksandrii (na 3000), Frampolu (na 5000), Krasnymstawie (na 3000), Hrubieszowie (na 3000), Chełmie (na 1200), Tarnogrodzie (na 3000), Siedlcach (na 3000), Międzyrzeczu (na 2000), Iwangrodzie (na 3000).

Gubernia radomska – magazyny w: Radomiu (na 10 530 mąki i 986 kaszy) – był tu drewniany kryty słomą magazyn, który mógł pomieścić 11 516 kwart produktów, na potrzeby wojska oddawano też murowany magazyn miejski; Kielcach (na 6690 mąki i 626 kaszy), Końskich (na 3890 mąki i 366 kaszy), Staszowie (na 2970 mąki i 276 kaszy), Kozienicach (na 800 mąki i 76 kaszy), Miechowie (na 4545 mąki i 425 kaszy).

Źródło: WSORI, t. XV, cz. 1, s. 131; cz. 3, s. 62–63; t. IX, cz. 3, s. 137; t. XV, cz. 4, s. 46; cz. 5, s. 266, 318.

Załącznik nr 17

Małżeństwa zawarte między oficerami gwardii Imperium Rosyjskiego a mieszkankami Królestwa Polskiego

Lp.	Imię i nazwisko męża	Imię i nazwisko rodowe żony	Data zawarcia ślubu
1.	w. ks. Konstanty Pawłowicz	Joanna Grudzińska	20 V 1820
2.	płk hr. Fiodor Nesselrode	Tekla Górską	ok. 1820
3.	płk Nikołaj Korf (5. rota artylerii gw.)	Maria Krasowska	22 IV 1826
4.	gen. mjr Danił Gersteszweig (artyleria gwardii, Korpus Litewski)	Matylda Madalińska (córka gen. Antoniego Madalińskiego)	–
5.	gen. mjr baron Karl Strandman (dowódca Grodzieńskiego pułk gw.)	Lucyna Emilia Tarczyńska (córka profesora warszawskiego liceum)	1828
6.	płk Mark Albertow (Wołyński pp gw.)	Anna Ledóchowska	ok. 1820
7.	płk Aleksandr Masłow (Wołyński pp gw.)	Rozalia N.N., z gub. grodzieńskiej	–
8.	płk Iwan Wysocki (Wołyński pp gw.)	Józefa Czerniawska z Warszawy	–
9.	kpt. Silwestr Kuźmin (Wołyński pp gw.)	Marianna N.N., z Warszawy	–
10.	ppor. Sergiusz Sawinkow (Wołyński pp gw.)	Marianna Krzyżanowska z Warszawy	–
11.	kpt. Aleksandr Annienkow (Litewski pp gw.)	Wiktoria Nawrocka z Warszawy	–
12.	por. Jerzy Lewański (Litewski pp gw.)	Katarzyna Staszewska	–
13.	płk Justyn Iwazkiewicz (Podolski pkir gw.)	Marianna Zrazowska	–
14.	rtm. Aleksandr Timiriaziew (Podolski pkir gw.)	Zofia Baranow z Warszawy	–
15.	por. Teofil Biernacki (Podolski pkir gw.)	Apolonia Woynowska z Warszawy	–
16.	płk ks. Aleksandr Golicyn (puł gw. JCM Cesarzewicza)	Karolina Teresa Chodkiewiczowa z d. Walewska	1822
17.	rtm. Wiktor Czujkow (puł gw. JCM Cesarzewicza)	Marianna Osowska (?) z Warszawy	–

Lp.	Imię i nazwisko męża	Imię i nazwisko rodowe żony	Data zawarcia ślubu
18.	dym. gen. mjr Piotr Kolubakin	Maria Suffczyńska	–
19.	dym. płk Aleksandr Perchurow (Litewski pp gw.)	Tekla Pokrakowska	1829
20.	dym. kpt. Aleksandr Swiesznikow	Zofia Rumpel	–
21.	płk Grigorij Katanow (dowódca Dońskiego pułku kozaków)	Zofia Myszkiewicz	1822

Źródło: AGAD, Władze Centralne Powstania 1830–1831, sygn. 501e, s. 238–241, 246–247.

The Russian Army in the Polish Kingdom in 1815–1856

Abstract

After the Napoleonic wars were over, the 1815 Congress of Vienna decided to create the Kingdom of Poland as a sovereign state of the Russian partition of Poland. One of the elements of this dependence were the Russian troops stationing in the so-called Congress Poland. The Kingdom of Poland was gradually incorporated into the military structures of the Russian Empire in the analysed period. The Russian regiments stationing in the Polish lands were incorporated into larger military structures, such as the Lithuanian Corps or, in later time, the Active Army. Fortresses of the Polish Kingdom were incorporated into a Russian system of fortifications on which plans of future wars were based, and the Polish territories were divided into specialised districts – of artillery, engineering and commissary ones.

The analysed time span, between 1815 and 1856, could be divided into two periods, with the dividing line of the November Uprising (1830–1831).

– the first period: 1815–1830;

– the second period: 1831–1856.

The two periods were different in many ways, form a political situation to military questions. In the first period the Kingdom of Poland enjoyed autonomy, with its own constitution and army, while in the second one its autonomy was suppressed, the constitution was replaced by the so-called Organic Statute, and the Polish army was substituted by the Russian army. In the first period, the Russian troops stationing in the Kingdom were headed by the tsar's brother, Grand Duke Konstantin Pavlovich, while in the second period – the Field Marshal Ivan Paskevich, at the same time governor of the Kingdom of Poland.

As regards military matters, the two periods differed in many ways. In 1815–1830, there was a small number of Russian troops stationing in the Kingdom, ca 8500 soldiers, including the Warsaw Guard (ca 6500) and

four Cossack regiments (ca 2000) stationing on the western frontier of the Kingdom. After the suppression of the November Uprising, the Guard was replaced by the Active Army and local formations (10th District of Internal Guard, 3rd District of Provost Guard Corps, Western District of Artillery, Western Engineering District and Cossack troops). In 1831–1856, there were ca 90 000–100 000 Russian troops in the Kingdom of Poland, including ca 60 000 soldiers (of the Active Army) and ca 30 000 of local formations.

It is possible to distinguish in the analysed period (1815–1856) two components of the Russian military presence in the Kingdom of Poland. It was a constant component in the form of local troops, and a variable component in the form of units of the Active Army.

Attention should be drawn to the structure of the Russian Active Army made up of four infantry corps, stationing on the western frontier of the Russian Empire. An infantry corps consisted of ca 60 000 people (officers, soldiers, officials, etc.), and was made up of three infantry divisions, one cavalry division, and one artillery division.

Each infantry corps stationed in different region – one in Lithuania, one in the Kingdom of Poland, one in Ukraine, and one in Belorussia. The stationing regions changed every four years. Due to this, military troops in the Kingdom were changing, too. The mechanism behind these changes was double complex, and its local axis was the main centre of power in each region, in this particular case Warsaw.

This rotation of troops is one of the most important differences between the period prior the November Uprising, when the regiments were kept in one place for many years, and after the Uprising, when the units were often moved to other regions.

The personnel policy was conducted in accordance with the Russian regulations, with strong imprints left by its commanders in chief: Grand Duke Konstantin (1815–1830) and Ivan Paskevich (1831–1856). They both tried to surround themselves with close and trusted associates, people who owed their advancement to them and members of the aristocracy.

There were also different compositions of the troops stationing in the Kingdom of Poland. In 1815–1830 there were elite guard units with numerous Poles who had served in the Russian guard. In 1831–1856, it was the Active Army that was troops of the line with a different composition, with less educated officers and poor quality drafted soldiers. Short periods of stationing did not favour closer contacts with local people. Too familiar relations with the locals were unwelcomed by superiors and could be regarded as anti-state activity.

In the first half of the nineteenth century, there was a small number of barracks, located in Warsaw and other larger towns of the Kingdom, such as

Kalisz or Lublin. In 1815–1830, the guard formations were stationed mainly in Warsaw and its neighbourhood. In the second period (1831–1856), aside the above-mentioned barracks, a large majority of troops were quartered in buildings leased by the war department or in civic lodgings.

The process of military training was divided into two periods: the winter and summer ones. In the winter period, the training took place in the areas of permanent deployment, while in the summer period there were manoeuvres organised with the participation of different types of armed forces. The most important were the manoeuvres near Warsaw, in which participated almost all units of the infantry corps. They were observed by the commander in chief or a member of the ruling house: the tsar himself or one of grand dukes. A practical trial of training quality of the troops was their participation in the numerous conflicts of the analysed period (the November Uprising of 1830–1831, the 1846 Kraków Uprising, the suppression of Hungarian Revolution in 1849, and the Crimean War of 1853–1856). The military formations were also used for police purposes, especially in a situation of long period of martial law (1833–1856).

The Russian formations, despite being of military importance, served as a cadre reservoir for many departments of the Kingdom of Poland, starting from the administration, through the police to the education. An inflow of cadres of military origins was especially evident in the mid-1830s, after a reform of army organisation which made redundant many officers who were appointed state officials.

It is evident that the permanent presence of the Russian army wielded a considerable influence on the life of the Kingdom of Poland and its people throughout the whole analysed half-century, much deeper than the army's primary tasks: the defence of the state borders and maintaining order in the occupied territories.

Translated by Grażyna Waluga

Indeks osób

- Abramowicz Ignacy, płk 119, 199, 244, 249, 257, 261
Abramowiczowa z Zyglarów 261
Adam Wirtemberski, ks. 267
Aderkas Georgij W. de, sztabskpt. 177
Adil Girej Sułtan, ppłk 204
Afrosimow Władimir 132
Agałarow Hassa Bek, płk 204
Aksamitowski Andrzej 33, 34, 39
Aksiuk, pchor. 176
Albertow Anna z Ledóchowskich 263
Albertow Mark J., gen. 115, 132, 234, 235, 239, 240, 262, 263, 277
Albrecht Aleksandr I., gen. 259
Aleksander I Romanow, car Rosji 7, 8, 11, 22, 23, 31, 35, 43, 45, 52, 86, 89, 90, 93, 96, 121, 125, 139, 142, 144, 146, 149, 167, 171–173, 201, 262, 263, 267, 268, 273, 275
Aleksander II Romanow, car Rosji (Aleksander Mikołajewicz, w. ks.) 9, 11, 51, 73, 108, 173, 181, 182, 259, 268
Aleksandra Fiodorowna, cesarzowa Rosji 51
Aleksandrow Aleksandr 252
Aleksandrow Dymitr 187, 241, 252
Aleksandrow Marianna z Reszkowskich (Ryszkowskich) 241
Aleksandrow-Romanowski Paweł 257
Aleksandrowicz Jan 248
Anders Johan A., por. 106, 205
Andriejewska Antonina z Zamborskich 265
Andriejewski Fiodor 265
Andruszkiewicz Wikienty 129
Anna Iwanowna, cesarzowa Rosji 173
Antoni (Rafalski), bp 258
Antonow Filaret P., wojskowy starszyna kozacki 117, 201
Antonow Wasilij, ppłk 190
Apleczew Iwan 132
Arciszewski Anton K., płk 55
Artakow Piotr A., kpt. 53
Askenazy Szymon 22, 23, 31, 90
Asłanowicz Grigorij W, sztabskpt. 54
Awreggio (Awreżio) Aleksandr A., gen. mjr 223, 249
Bagajewski, płk kozacki 203
Bał Jemielian 129
Baranowska Tekla z Bądarzewskich 262
Baranowski Jan 118, 262
Baranowski Stanisław (Eustachy) 118
Barańska Anna 177
Baratin, podoficer kozacki 143
Barclay de Tolly Michaił B., gen. 53, 243
Bazankur Krestian, płk 189, 190
Bądarzewski Andrzej 231, 245, 262
Bądarzewski Antoni 231
Bebutow Dawid ks., gen. 204
Belostyk Ryszard 35
Benckendorf Aleksandr, gen. 196
Berg Fiodor (Teodor) F., gen. 51, 254
Berghauzen Janusz 16
Berndorf, dr med. 208
Bewad Borys, dym. rtm., burmistrz Zamościa 238, 239
Bębnowski Teofil 216
Białobłocki Józef 240
Białoskórski Edward, płk 190, 191, 234, 278
Bibikow Dmitrij G., gen. 109
Bielawski, kpt. 228
Bielecki Robert 194, 199, 267
Bielawin Wasilij 132
Bieriezowski Stiepan F., oficer kozacki 201
Biernat Andrzej 230, 231
Bieszanow Władimir 88

- Biezobrazow Siergiej D., por. 53, 263, 267
 Biezsonow, ppor. 194
 Birjulin Kaetan 132
 Blumer Ignacy, gen. 175
Bochenek Ryszard Henryk 36, 37, 63, 86, 88, 92, 148, 206
 Boettcher Wilhelm 240
Bogdanov Stanislav 8, 59, 232, 250, 264
 Bohlen (Bollen) Lew L. von, gen. 232
 Bojarski Michał 157
 Bolszwing Aleksandr I. 114
 Bolszwing Jan 114
 Bolszwing Konstantin I. 114
Bortnowski Władysław 257, 262
 Bożyński Ignacy 216
 Brunelli Alfons 251
 Bujalski Julian, kpt. Sztabu Głównego 121
 Bułhakow, płk 112
 Burman Aleksandr, gen. 197
 Bursakow, kpt. 216
 Buszen Chrystian (Krystian) N., gen. 188, 189
 Buteniew Władimir P. 116
 Butnowska Julianna z Wysockich 266
 Butnowski Bonifacy, mjr 107, 190, 266
 Buttac Franc, dr med. 207
Bychowiec Maria J. 269
Wykowa Tatjana 228, zob. też *Быкова Татьяна А.*
- Caban Wiesław* 66, 96, 98, 99, 100, 102, 105, 136, 142, 151, 152, 248
 Cemirow Paweł 132
 Chałański Wasilij I., gen. 219
 Chaseeloup-Labaut François de, gen. 91
Chimiak Łukasz 126
 Chodkiewicz Aleksander 264
 Chodkiewiczowa Karolina Teresa z Walewskich 264
 Chołodowicz Bazyli, lekarz 212
 Christiani Franciszek Ksawery 39
 Chrucki Augustyn 190
 Chrucki Gabriel 190
 Chrucki Hipolit 190
 Chrucki Piotr 190
Chwalba Andrzej 8, 22, 137, 207
 Chylczewski Teodor, dym. mjr 244
 Ciawłowski Damian I., płk 192
 Ciechanowski Ignacy, mjr 195
- Colomb Ludwig von 8
Cynalewska-Kuczma Paulina 258
 Czarnomski Franciszek, płk WP 226
 Czartoryscy 157
 Czartoryska Izabela (Elżbieta) z Flemingów, ks. 267
 Czartoryski Adam Jerzy, ks. 22, 23
 Czekułałow Jegor, ppłk 189
 Czernyszew Aleksandr I., gen. 263, 267
 Czernyszew Teofila z Morawskich, 1° v. Staryńska, 2° Radziwiłłowa 263, 267
 Czetyrkin Roman S., dr med. 210, 214
 Cziczerin Nikołaj 251
 Czijanow Dawid, oficer 205
Czubaty Jarosław 8
 Czujkow Aleksandr P., dym. rtm., naczelnik powiatu 115, 235, 238
 Czujkow Wiktor, płk 198
- D'Auvray Fiodor F., gen. 171
 Dannenberg Piotr A., gen. 53, 177
 Dawydow Denis W. gen. 245
 Dąbrowski Antoni, kpt. 195
 Dehn Iwan I., gen. 87, 88, 90, 92, 94, 223, 248
 Demidow ks. 263
Demidowicz Tomasz 98
 Denisow, płk kozacki 201, 205
 Denurow Antonina z Pruszyńskich 265
 Denurow Grigorij 265
 Denurow Josif 265
 Denurow Zacharij Ch., kpt. 205, 265
Devechy Helena 218, 242
 Diechtieriew Terentij, ppłk 129, 130
 Diekonski Piotr, płk 156
 Djakonow, chor. kozacki 203
 Djakow Piotr N., gen. 53, 202
Djakow Włodzimierz A. 217
 Djakow, płk 134
 Dmitriew Iwan 230
 Dobrycz Fiodor I., dym. por. 128, 251
 Dobrycz Jan 128
 Dokudowski Wasilij A. płk 116, 119, 126, 255
 Domożyrow Alfred M., mjr 177
 Donszukin Bek Murza ks., praporszczyk 122, 266
Drozdowska Beata 262, 265
 Drucki-Lubecki Ksawery ks. 8, 244

- Dutkiewicz Stanisław 217
Dworżański Mateusz, podoficer 194
Dyak Tomasz 242
Dybicz Iwan I., gen. 53, 58, 80, 113, 185, 243
Dzięgielewski Henryk, płk 198
- Ejdelman Natan* 268
Engel Fiodor 27, 231
Epstein Józef, bankier 88
Ertel (Hertel) Fiodor F., gen. 230
Eugeniusz Wirtemberski, ks. 174
- Fanshawe George (Grigorij) 132
Feduszka Jacek 87, 94
Feldman Aleksandr I., gen. 90, 92
Feliński Zygmunt Szcześny 98, 99
Felkner Paweł 251
Fensz (Fenszau, Fenshave, Fanshawe) Konstantin F., płk 115
Filipeus (Philippeus) Fryderyk J., płk 243
Filipeus (Philippeus) Iwan J., płk 53
Fok, ppor 216
Fokicyn Nikołaj T., gen. 132, 177, 263, 264
Fraenkel Samuel Leopold Antoni, bankier 88
Franciszek Józef I, cesarz Austrii, król Węgier I Czech 174, 175, 180
Franciszek Łukasz, mjr 237
Frankowski Karol 251
Friden, burmistrz 130
Fryderyk von Hessen-Kassel, ks. 198
Fryderyk Wilhelm, w. ks. meklemburski 252
Fryderyk Wilhelm II, król pruski i elektor brandenburski 225
Fryderyk Wilhelm III, król pruski i elektor brandenburski 172
Fryderyk Wilhelm IV, król pruski 174, 175
Fuhrman Roman 231
- Gajewski Franciszek 203
Gałędek Michał 186
Gałkowski Adam 217
Gebel Nepomuk, dr med. 207
Gembarzewski Bronisław 10, 51, 53, 55, 56, 63, 64, 75, 98, 108, 142, 168, 171, 225, 226, 234
Gendre (Žandr) Aleksandr A., gen. 53
Gerstenzweig Danił A., gen. 54, 135, 177, 263, 267
- Giełgud Antoni, gen. 267
Gnatowski Michał 8, 126
Goffin Herman 109
Gogel Grigorij I. 114
Gogel Iwan (Aleksandr) I., ppor. 53, 114
Gogel Walerian I. 114
Goldblum 209
Golejewski Henryk 132, 226, 242, 255, 260
Goleniszczew-Kutuzow Wasilij P., por. 53
Golicyn Aleksandr S., ks., gen. 264
Golicyn Borys ks. 269
Golicyna Eleonora z Zarzyskich 264
Gołański Andrzej 86
Gołowin Jewgienij A., gen. 185, 231, 232, 240, 249, 254
Gomulewski 267
Gorczałow Michaił, ks., gen. 29, 38, 51, 61, 116, 119, 181, 182, 185, 204, 248, 255, 265
Gordziński Józef, por. 111
Gorizontow Leonid J. 187, 189, 232, 233, 237, *zob. też Горизонтов Леонид Е.*
Gorysowicz Bazyli o. 225
Goworow Jakow, dr med. 207
Górak Artur 8, 59, 133, 228, 232, 238, 250, 264
Górecki Mikołaj, dym. kpt. 239, 240
Górska Tekla 262
Grabowski Stanisław, hr. 244
Grekow Piotr D., ppłk 57, 195, 200, 201, 205
Gresser Aleksandr A. 114
Gresser Piotr A. 114
Gribski Nikołaj N. 195
Grodecki Stanisław A., por. 55
Grotenhelm Aleksandr, płk 189, 190
Grudzińska Joanna 257, 262, 268
Gurdin Nikołaj P., por. 135
Gut Paweł 229
Gwozdiew, sztabskpt. 216
- Halicz Emanuel* 35, 184
Harring Harro 109
Hauke Aleksander L., ppłk 246
Hauke Maurycy, gen. 35, 175, 261
Heft August 252
Hekker Aurora z Wejchertów 190
Hekker Józef 190
Helena Pawłowna Romanowa, w. ks. 111
Himowska Maria z Jurgazzków 261

- Himowski Teodozjusz, oficer żand. 261
 Hincz Karol 251
Hoff Emil 184
 Hryniewicz (Griniewicz) Onufry 240
 Hurko Józef (Josif) A., gen. 188, 189, 239, 245
- Ignatiew Akim, ppłk 177
 Ignatiew Jefim, ppłk 116, 240
Ihnatowicz Ireneusz 230, 231
 Iwanow Nikołaj 132
- Jakimow Jegor 128
 Jaworski Marcin 198
 Jedliński Stanisław, dym. rtm. 236
 Jelaczicz Gustaw 251
 Jełowicki Aleksander 169
 Jesakow Dmitrij 265
 Jesakow Julia z Turowiczów 265
 Jezierski Waldemar, hr. 133
 Jokisz, por. 91
 Jołszyn Aleksandr J., gen. 198, 219
 Jomini Antoine-Henri 167
Judycka Agata 197
Judycki Zbigniew 197
 Juraga Jan 114
 Juraga Józef 114
 Juraga Kazimierz 114
 Jurgaszko Adam 198
 Jurgaszko Jakub 198
- Kalergis (Nesselrode, Muchanow) Maria 261
Kallas Marian 26
 Kamiński Henryk 218, 242
 Kaminin, płk kozacki 201
 Karłowicz Anton M., gen. 215
 Karol Albert, król Sardynii 51
 Karol, ks. pruski 47, 79, 160
Karpińska Małgorzata 54, 243
Karwowski Stanisław 176, 261
 Katanow Aleksandra 261
 Katanow Grigorij S., płk kozacki 53, 57, 103, 117, 124, 127, 128, 177, 200, 201, 205, 243, 259, 261
 Katanow Zofia z Myszkiewiczów (Miśkiewiczów) 259, 261
 Kaulbars Iwan 251
 Kempen Jerzy, płk 54, 243
- Kępiński Andrzej* 254
 Kiciński Adam 266, 267
 Kiciński Tomasz Antoni 266, 267
 Kiel Jan 144
 Kiel Konstantin I. 144
 Kiel Lew I., płk 53, 114
Kieniewicz Stefan 8, 22, 37, 261, 263
Kiersnowski Aleksander 49
 Kislański, kpt. 195
 Kleszczyński Feliks 237
 Klimow, chor. kozacki 267
Koberdowa Irena 136, 137
 Koliesow Piotr, płk 198
Kolinko Emilia 261
 Kolubakin Maria z Suffczyńskich 263
 Kolubakin Piotr, dym. gen. 263
 Kołaczkowski Klemens, ppłk WP 92
 Kołotow Łuka J. 53
 Kołzakow Paweł A. kontradm. 52, 53
 Kondaki Michaił, ppłk 195
 Koniar Maurycy 87
 König Jan 217
 Konstanty Mikołajewicz Romanow, w. ks. 51
 Konstanty Pawłowicz Romanow, w. ks. 8, 10, 11, 22, 23, 35, 36, 42, 52–54, 56–58, 75, 80, 88, 95, 113, 125, 126, 128, 135, 140, 141, 144, 153, 167, 168, 173, 174, 176, 177, 191, 201, 226, 230, 234, 242, 243, 254, 256, 257, 259, 260, 262, 264, 268, 274, 275, 277
- Korewo Antoni, sztabskpt. 121
 Korf Franc, baron, por., gen. 132
 Korf Maria z Krasowskich 263
 Korf Nikołaj I., baron, gen. 263, 264, 267
 Korfowie 114
 Korytowski Michał, płk 198, 199
 Kosecki Ksawery, gen. 231
Kosik Eugeniusz 231
 Kosiński Antoni Amilkar, gen. 31
 Kossakowski Józef, por. WP 245
 Kossakowski Tadeusz, dym. kpt. WP, prezydent Lublina 239
 Kotzebue (Kocebu) Moritz, gen. 232
 Kozaczkowski Aleksiej K. 119, 248, 249
 Kozłow Iwan 132
 Kozłowski Edward (Edmund) 248
Kozłowski Eligiusz 98
 Krasicki Wincenty gen. 176

- Krasiński Seweryn, junkier 235
Krasiński Wincenty, gen. 54, 171
Krasuski Seweryn 240
Kraushar Aleksander 177
Kriwcow Aleksandr I., gen. 53, 254
Królikowski Lech 87, 91, 227
Krukowiecka Helena z Wolskich 261
Kryżanowski Paweł A., ppor. 114
Krzemiński Tomasz 144
Kucharzewski Jan 133
Kukulski Jerzy 8, 23, 26, 27, 126
Kulecka Alicja 184, 229, 254
Kulik Mariusz 16, 23, zob. też *Кулик Маруши*
Kundychow Musa, ppłk 143
Kuris (Kuryś) Michaił O., gen. 215
Kurpiński Karol Kazimierz 249
Kuruta Dmitrij D., gen. 11, 52, 53, 140, 168, 243
Kutuzow Michaił I., marszałek 8, 51, 82
Kutuzow-Smołeński 89
Kuźmin Silwestr P., kpt. 177
- Lang Anton J., gen. 230
Langner Gottlieb 87
Laskowski Otton 115
Latawiec Krzysztof 8, 28, 59, 133, 202, 232, 246, 247, 250, 264
Lazari de, por. 140
Legieć Jacek 8, 59, 232, 250, 264
Lejchte Franciszek, ppłk 219
Lenczewski Ignacy, kpt. 246
Leskiewiczowa Janina 98
Leszczyński Franciszek, dym. płk 249
Leszczyński Michał 58
Lewański Jurij (Jerzy) F., por. 115
Lewicki-Leontjew Piotr, płk 189
Lewkowicz, dr med. 208
Lideman (Liedemann, Lindeman) Wanda, aktorka 249
Linde Samuel Bogumił 263
Liniewicz Jerzy 251
Liubuszyn Jegor M., ppłk 192
Loewenthal Edward 105, 251
Lola Montez (właśc. Elizabeth Rosanna Gilbert) 257
Lubomudrow Aleksiej 265
Lubomudrow Teofila de Chevalier (Szewalje) 265
- Luck, podoficer pruski 143
Lüders Aleksandr N. von, gen. 61
Ludwik Wirtemberski, ks. 267
- Ładyżeński Nikołaj F., gen. 188, 192
Łagoda Nikołaj, kornet 114
Łagowski Stanisław Józef 36, 37, 87, 90, 91
Łanskoj Wasilij, gen. 7, 8, 22, 229
Łosiew Stiepan 124, 125
Łotman Jurij 17, 97, 129, 167, 229
Łowejko, ppłk 130
Łubieński Jan, senator 264
Łuś Ireneusz 238
Łukasiński Walerian mjr 52, 169
Łukowkin Ambrozij G., płk kozacki 259, 269
Łunin Michaił S., ppłk 55, 268
Łużny Ryszard 254
Łysow, płk kozacki 57, 200
- Machin Michajło 129
Maciejowski Wacław 254
Madaliński Antoni, gen. 263
Madej Leszek 166
Magier Dariusz 133, 238
Majewski Henryk 117
Majewski Jerzy S. 90
Majewski Siergiej I., gen. 106, 268, zob. też *Маевский Сергей И.*
Malletski Jan (Jean Mallet de Grandville), gen. 35, 88, 94
Małyszko Stanisław 259, 261, 264
Marcinowski Piotr, ppor. 130, 131, 256
Marczewski, por. 242
Maria Wirtemberska z Czartoryskich, ks. 267
Markow Aleksandr W. 114
Markow Iwan W. 114
Markow Wasilij 114
Markowski, protojerej 134
Marszałek Piotr Krzysztof 184
Masłow Aleksandr P., płk 177, 263
Masłowski Andriej, ppłk 198
Massalski Antoni 8, 150, 128, 225, 251
Matwiejew Aleksiej P. 114
Matwiejew Paramon 114
Matwiejew Wasilij P. 114
Mauberg Andriej von, dr med. 207
Mażewski Lech 22, 186

- Meciszewski Filip Nereusz, płk. 176
Mencel Tadeusz 69, 138, 165, 166, 186, 236, 239, 240, 244, 245
Mendelak Jan 216
Mengden Aleksandr 132
Mercier (Friedrichs-Weissowa) Josephine 257
Micewicz Onufry, płk 121
Michalec Beata 118, 262
Michalska Małgorzata 158
Michał Mikołajewicz w. ks. 175
Michał Pawłowicz w. ks. 51, 167, 173
Mikołaj I Romanow, car Rosji (Mikołaj Pawłowicz, w. ks.) 7, 9, 11–13, 24–29, 35–37, 44, 45, 51, 58, 63, 83, 84, 86, 88, 89, 92–94, 96, 106, 107, 109, 111, 121, 125, 135, 142, 147, 149, 167, 170, 172–175, 177, 178, 180, 182, 183, 204, 206, 219, 231, 232, 243, 246, 247, 249, 250, 270, 274
Mikołaj Mikołajewicz w. ks. 175
Mikołajczyk-Trzczińska Walentyna 17, 26
Milberg Henryk, płk 54
Miller Ilja 37
Miller, kupiec 130
Milutin Dmitrij A. gen. 38, 137, zob. też Милютин Дмитрий А.
Milutin Nikołaj 232
Miłejko Jan, płk 189
Minkelbe, mjr 216
Mirkowicz Fiodor J., gen. 109, 265
Mironowicz Antoni 8
Młoszewski Feliks, kornet 235, 237
Moczulski Wiktor I., por. 132
Mohrenheim Paweł, baron 53, 264, 277
Monroe Tomasz, por. 53
Moraczewski Adam 39
Moraczyński Jan, płk 190, 191
Mostowski Artur, hr. 133
Mościcki Henryk 119
Muchanow Józefa z Mostowskich 1° v. Mohrenheim 264
Muchanow Maria Kazimiera z Jarmundów 1° v. Łubieńska 264
Muchanow Paweł A., dym. płk 59, 232, 250
Muchanow Siergiej S., gen. 261, 263, 264
Mudrowicz, sztabskpt. 198
Mycielski Michał, kpt. 53
Napoleon Bonaparte, cesarz 7, 30, 35, 91, 224, 229
Narbut Aleksandr, ppłk 189
Nauruzow, ppor. 122
Nazimow, kpt. 224
Nesselrode Fiodor (Fryderyk), hr., gen. 25, 53, 197, 262, 277
Nielecki-Siergiej 132
Niemcewicz Julian Ursyn 258
Niemojowski Jan Nepomucen 201
Nienatkiewicz Grigorij, rtm. 260
Nieprski Wincenty, dym. kpt. 236
Nolken Karl, dym. płk 246
Noniewicz 217
Noot Konstanty van der 53, 243
Nosow Iwan, sztabskpt. 177
Nowak Mariusz 133
Nowicki Józef, gen. 175, 176
Nowicki Teofil, protojerej 258
Nowosilcow Nikołaj N. 8, 22, 230, 244
Obiezierski Celestyn 251
Oborski Leopold, ppłk 198, 199
Obruczew Nikołaj, kpt. 260
Offmański Mieczysław 64, 230
Ofrosimow, płk 140
Ogariow Michaił 270
Ogły Mamad Ali Isa 205
Okorokow Piotr I., mjr 135
Okuniew Nikołaj A., gen. 98, 248, 250, 254
Oldenburg Fiodor F., gen. 192
Oleksiński Kazimierz, ppłk 252
Oleńczak Piotr 36, 88, 92, 154, 272
Oleńdzki Ksawery, płk WP 225
Olga Mikołajewna, w. ks. 174, 175
Olszewicz Bolesław 38, 59, 214
Olszewski Matejasz? (Maciej), płk 177, 189
Onifimowski Konstanty, junkier 144
Opperman Karl I., gen. 35, 88
Oranowski Alojzy, mjr 121
Ordęga Maciej 261
Orłowski Kazimierz, ppłk 195
Orzeszko Ludwik 251
Osiecka Małgorzata 229
Osiński Tomasz 238
Osmólski Ignacy (Wojciech?) 130
Ostachiewicz Alfons, dym. szabsrtm. 239
Ostapowicz Dariusz 58

- Osten-Sacken Dmitrij J., gen. 181
 Ostrogradski Nikołaj, płk 189
 Ostrosablin Wasilij 251
 Ostrowski Teodor 216
 Ostrowski Tomasz 8
 Owander Wasilij J., płk 176
 Oznodiszyn Nikołaj 132
 Ożarowski Adam, hr., ppłk 122
- Paap, por. 143
 Paczyński Albert, dym. ppłk, prezydent
 Lublina 235, 239
 Pahlen (Palen) Piotr, hr., gen. 230
 Paniutin Fiodor S., gen. 180, 185
 Paniutin Stiepan 265
 Paniutinowa z Mirkowiczów 265
 Pankratiew Barbara z Gorczakowów, ks. 265
 Pankratiew Nikita P., gen. 185, 231
 Pankratiew Władimir 265
 Panow Iwan I., mjr 177
 Paradowski Aleksandr O., ppłk 55
 Paskiewicz Iwan F., marszałek, namiestnik
 Królestwa Polskiego 9, 11, 17, 25–30,
 37–39, 51, 58, 66, 73, 86, 88, 90, 94, 97,
 108, 109, 111, 116, 119–121, 123, 131, 133,
 135, 140, 141, 144, 147–149, 151, 153, 154,
 169, 174, 175, 177–183, 185–187, 197, 202–
 204, 213, 214, 216, 217, 219, 222, 231, 232,
 241, 246, 247, 250, 252, 254–259, 271, 274
 Pawłowicz Symeon, dym. sztabskpt. 244
 Pawłowski Antoni, gen. 61, 192
Pawłowski Bronisław 226
 Peplowski Benedykt, dym. mjr WP 238
 Perchurow Aleksandr N., dym. płk 263
 Perchurow Tekla z Pokrakowskich 263
 Pęcherzewski Aleksander Ł., gen. 115
Piątkowski Leszek 25, 266
 Pimonow, płk kozacki 57, 200
 Piotr I Wielki, car Rosji 7, 44, 96
 Pisariew Aleksandr A., gen. 185, 232, 249, 250
 Pisariew Nikita, gen. 231
 Pisarzewski Stefan, dym. por. 231, 240
Piwek Jerzy 241
Piwovarczyk S. 88
 Pokroszyński Telesfor, kpt. 265
 Pokrowski Nikołaj N. 266, zob. też
 Покровский Николай Н.
Pomarański Stefan 201
- Ponset Edward, dym. kpt., naczelnik powiatu
 236
 Popławski, dym. kpt. 252
 Popow Aleksandr, płk 198
 Popow Jewgraf G., esauł kozacki 117
 Popow, ppłk 228
 Potocka Natalia 268
 Potocki Adam 263
 Potocki Pantaleon 216
 Potocki Stanisław Florian, hr., gen. 133, 171,
 175
 Powało-Szwejkowski Nikołaj Ch., płk, gen.
 116, 198
 Pozner Salomon 153, 206
 Prądyński Ignacy, gen. 36
 Pritwic, baron 176
 Pritwic (Pritwitz) Karl K., sztabstrm. 113
 Prokofiew Włas 129
 Protopopow Nikita G., praporszczyk 205, 265
 Protopopowa z Chondanowów 265
Przygodzki Sławomir 261
 Puchalski 198
 Puchała-Cywiński Ignacy, płk żand. 199, 219,
 244
- Radliński Anatol* 126
Radziszewski Henryk 146
 Radziwiłł Antoni Henryk, ks. 31
 Radziwiłł Dominik, ks. 263
 Radziwiłł Hieronim Leon, ks. 133
 Radziwiłł Teofila zob. Czernyszew Teofila
 z Morawskich, 1° v. Starzeńska, 2° Radzi-
 wiłłowa
 Rakoczy Maciej 216
 Rakowicz Kalikst 216
 Rakowski Tadeusz 237
 Rall, płk 139
Ramotowska Franciszka 184, 215, 218
 Rautenstrauch Józef, gen. 98, 231, 232, 249
 Renne (Rönne) Wasilij J., gen. 206
 Ridiger, mjr 216
 Rizenko Michaił, dr med. 208
 Robosz Jan, ppłk 246
 Rokosowski? (Rokasowski) Płaton I., gen.
 lejt. 181
 Romanowski Piotr 251
 Romiszewski Karol 198
 Ropp Wilhelm F., sztabskpt. 177

- Rospopow Aleksandr, płk 198, 257
Rostkowski Feliks J. 10, zob. też Ростковскій Феликс Я.
 Roszczyń Paweł 251
 Roszkiewicz Mateusz 241
 Roszkowski Michał, por. 121
 Roth Aleksandr K., sztabskpt. 177
 Rotszylid Fajsal (Fajsel) 210
 Rozwadowska z Tatarinowów 265
 Rozwadowski Konstanty, gen. 265
 Rożyński 198
 Rüdiger (Ridiger) Fiodor W., gen. 178, 181, 182, 185, 231
 Rudzewicz Nikołaj, płk 199
 Rudzki Antoni 217
 Ruprecht Karol 216
 Ruprecht, dr med. 208
 Rutkowski Klemens, płk 198
 Ryndin Aleksiej M., gen. 223
- Saakadzew Piotr 251
Sadurski Ireneusz 251
 Salecki Aleksander 239
 Salecki Józef 245
 Samojłow, ppłk kozacki 201
 Sanguszko Roman ks. 133
 Sass zob. Zass (Sass) Otto G., gen.
 Schley Mateusz 54, 243
 Siedliski, dym. sztabskpt. 240
 Siemiątkowski Tomasz Jan, gen. 176
 Siemienow Grigorij, bombardier 128
 Siemikolenow, chor. kozacki 127, 128
 Sienkiewicz Jan, ppłk 190
 Sijanow Piotr 251
Sikorska-Kulesza Jolanta 212, 213, 255
 Simonicz Iwan O., hr., gen. 216
 Simonicz, hr., rtm. 143
 Sitnikow, sztabskpt. 266
 Skałon Dmitrij A. 15, zob. też Скалон Дмитрий А.
 Skolimowski Aleksander 105, 108
 Skolimowski Rafał, ks. 108
 Skolimowski Wincenty 108
 Skrzydlewski, sztabskpt. 224
 Sławiński Franc, mjr 130
Sławiński Piotr 258
 Sławiński Piotr, oficer, tłumacz 237
 Służewska Ludwika z Wejchertów 190
- Służewski Teodor 190
 Smolak Józef (Josif) I., płk 188, 189, 198
Smyk Grzegorz 228
 Sobolew Michaił I., gen. mjr 98, 188, 244
 Sokołowski Iwan, dr med. 207
 Sokołowski, sztabskpt. 144
 Sołowiew Aleksiej 251
Sommer Hugo 73
 Stadnicki Kazimierz, hr. 133
 Stanisławski 130
 Starynkiewicz Maria z Kononowiczów 265
 Starynkiewicz Salomon 265
 Starzeński Józef 263
Stefanowicz Witold 88
 Stempkowski (Stępkowski) Ludwik, dym. ppłk 241, 244
 Stojanowski Atanazy, ppłk 122
 Storożenko Andriej J. gen. 16, 217, 218, 232, 244, 250, 254, zob. też Стороженко Андрией Я.
 Strandman Karl Gustaw G., baron, gen. 263
 Strandman Lucyna Emilia z Tarczyńskich 263
 Striżewski, rtm. 198
 Strogonow Aleksandr, hr., gen. 231, 232, 249
 Strojnowski Stanisław, kpt. Sztabu Głównego 121
 Strożewski Sylwester 240
Strzeżek Tomasz 58, 113, 146
 Stupszyszyn Piotr 132
 Sumarokow Hilarij 251
 Surmacki Aleksander, mjr 189
 Surmacki Stanisław, mjr 195
 Surowcow Aleksandr A. 114
 Surowcow Piotr A. 114
 Swieczin Iwan W., płk 54
 Swieczin Nikołaj S., gen. 230
 Swieczin, sztabskpt. 54
 Swieszniakow Aleksandr, dym. kpt. 264
 Swieszniakow Zofia z Rumplów 264
Szczepański Jerzy 105, 248
 Szczerbatow Aleksandr P. ks. 17, 39, 111, 258, 269, zob. też Щербаатов Александр П. кн.
Szczerbińska Bogusława 126
 Szejder (Schneider) Karl 242
 Szulakiewicz Józef, mjr 195
 Szulgin Piotr A., kornet 114
 Szupiński, sztabskpt. 194

- Szwarc Andrzej 233, 262
Szwarc, urzędnik 130, 131
Szwecow Magdalena z Ułasińskich 265
Szwecow Paweł 265
Szymański Andrzej 35
Szypow Siergiej P., gen. 185, 231, 232, 249, 250, 254
- Ściegienny Piotr, ks. 217
Śledź Iwona 90
Śliwicki Juliusz, kpt. 91
Śliwowska Wiktoria 10, 23, 28, 217, 266, 268
Śliwowski René 268
Świrski Michał 237
- Tacyn, ppłk kozacki 57, 200, 267
Tałajewski Piotr, mjr 219
Tarakanow Iwan Nikiticz, płk 189
Tarnowski Aleksandr, ppłk 177
Tatarinow Ławrentij J. 119
Tatarinow Nikanor P., gen. 265
Tenner Karl I., gen. 59, 214
Tichanowski Nikita 116
Tieniszew Nikołaj I. ks., gen. 232, zob. też
Тенишев Николай И.
Timiriaziew Iwan S. płk 260
Timiriaziewowie 114
Timofiejew Aleksiej I. 192
Timofiejew, kpt. 224
Tokariew Konstantin A., ppłk 195
Tokarz Waclaw 10, 23, 52, 58, 65, 153, 171, 226, 229, 230
Tokarzewski Szymon 217
Toliński Karol 216
Toll Edward von, dym. sztabskpt., prezydent Lublina 239
Toll Karl, hr., gen. 112, 113
Tołstoj Aleksiej P., hr., gen. 98, 232
Totleben Edward I., gen. 87
Towstoles Szymon (Siemion) 117, 236, 241
Trąbski Maciej 168
Trębicki Kazimierz, gen. 53, 168, 191, 232, 234, 278
Trębicki Stanisław, gen. 176
Troszczyński Roman 251
Trzeciak Antoni 238
Turno Karol, płk 53
Tutczek Iwan Iwanowicz, gen. 185, 189
- Usaź-Cukato Nikołaj 132
- Waniczkówna Helena 267
Wap Anatol 88, 227
Warmiński Jan 65, 177, 185, 199, 260, 264
Warnek Aleksandr Ł., kornet 114
Warpachowski Piotr J., płk 139
Wasiljew, ppłk kozacki 201
Wawrzecki Tomasz 8
Wejchert Teodor 190
Wellington, ks. 85
Wendorf Ignatij, ppłk 190
Węgrzynowicz Sławomir 16, 85
Wiaziemski Piotr 253, 254
Wiech Stanisław 197-199
Wieżorkiewicz Paweł 262
Wielecka-Zadorożna z Kurzonkowskich 265
Wielecki-Zadorożny Aleksandr 265
Wielopolski Aleksander, hr. 133
Wielopolski Zygmunt, hr. 133
Wiernicka Violetta 262
Więckowski, kupiec 130
Wikiński Iwan M., gen. 116, 119, 232, 250, 257
Wilczewski, por. 224
Wilhelm, ks. pruski 47, 51, 79, 160
Willie Jakow (James Wylie) W., baronet 210
Witkowski Adolf 237
Witkowski Gustaw, kpt. żand. 199
Witkowski Kalikst, płk Sztabu Głównego 15, 121
Witt Jan de, hr., gen. 185, 217, 218
Władimir Aleksandrowicz, w. ks. 51
Własow Dmitrij, płk 198
Własow, płk kozacki 201
Własowski, mjr 135
Wogak Konstantin I., ppłk 190
Wojtasik Janusz 58
Wolczuk Janina 225, 251
Woronicz Jan Paweł, bp 173
Woźniak Andrzej 272
Wysocki Iwan, płk 263
- Zadębski Wojciech 256
Zagórski Jan 251
Zajączek Józef, gen., namiestnik Królestwa Polskiego 23

- Zajcew Włodzimierz* 217
Zakrzewski Bogdan 218, 242
Zaliwski Józef, płk 28, 217
Zamoyski Tomasz, hr. 133
Zamoyski Władysław, gen. 53, 259
Zarubin, płk kozacki 201
Zass (Sass) Otto G., gen. 53, 54, 243
Zawadzki Waclaw 87
Zawodski, kpt. 224
Zdrada Jerzy 137
Zeidlic Iwan I., ppłk 91
Zieliński Michał 240
Zimmerman Apollon E. 26, 27, 135, 180, 255, 257, 263, 267, 269, 270
Zimmerman Ernest, płk 269
Znosko-Borowski, urzędnik 54
Zwiaszyn, por. 216
Zwoliński Paweł W. 115, 140
- Żandr Aleksandr* zob. *Gendre (Żandr) Aleksandr A.*
Żęltobriuchow, mjr 135
Żuczkowski Ksawery, kpt. 242
Żwan Kazimierz, płk 54, 224
Żyłko Bogusław 17, 97, 167, 229
Żywotkiewicz Cecylia z Rudnickich 265
Żywotkiewicz Piotr 265
- Александров Александр П.* 84, 182
Аурова Надежда Н. 104
Ахматов Михаил Ф. 84
- Безотосный Виктор М.* 132, 167
Безугольный Алексей Ю. 27
Берг Николай В. 16, 180
Бескровный Любомир Г. 37, 96, 152
Богданович Владимир 183
Богданович Модест И. 186
Бороздин Михаил Ф. 182, 183
Бригадин Петр И. 175
Бурский Иван Д. 270
Быкова Татьяна А. 119, zob. też *Вукowa Tatjana*
- Вакар Яков Я.* 63, 221
Васильковский Василий А. 85
Волков Сергей В. 59, 96, 103, 104, 106, 109, 110, 112, 115, 120, 122, 123, 127, 197, 214, 219, 223, 225, 227, 230, 234, 248, 250
- Галкин Михаил С.* 84
Гениев Николай И. 67, 82, 89, 130, 139, 156, 158, 257
Горизонтов Леонид Е. 29, 101, 109, 135–137, 178, 262, zob. też *Gorizontow Leonid J.*
Григорович Василий Т. 85
Гришинский А.С. 61, 167
- Дандевиль Михаил В.* 85, 269
Дельвиг Андрей И. 252
Дмитриев Михаил 84
Долбилов Михаил Д. 29
Драпов А. 84
Дубельт Леонтий В. 152
- Елец Юлий Л.* 55, 64, 105, 133
- Зайончковский Петр А.* 151, 156
Захарова Лариса Г. 38, 61, 174
- Измозик Владлен С.* 244
- Каштанова Ольга С.* 10, 23
Кладо Н.Л. 61, 167
Ковалев Валерий Е. 27
Ковалевский Николай Ф. 27
Козубский Евгений И. 204
Колпакиди Александр И. 53, 243
Крестовский Всеволод В. 268
Кукарина Юлия М. 119
Кулик Мариуш 119, zob. też *Kulik Mariusz*
Кучерская Майя А. 262
Кушпетовский Н.О. 182
- Леер Генрих А.* 118, 215
Лескинен Мария В. 172
Ловчинский Иосиф В. 84
Луганин Александр И. 65, 236
Лукашевич Андрей М. 175
- Маевский Сергей И.* 106, 268, zob. też *Маjewski Siergiej I.*, gen.
Макаров Николай А. 23
Максутов Владимир П. кн. 84
Маркграфский Андрей Н. 110, 198

- Марней Людмила П.* 24
Миллер Алексей И. 29
Милютин Дмитрий А. 38, 61, 174, 181, 182,
zob. też *Milutin Dmitrij A.* gen.
Митюрин Дмитрий В. 17, 26
Михайлов Кирилл Глебович 132
Мурашев Геннадий А. 96, 97, 122
- Никольский В.П.* 61, 167
- Обушенкова Лариса А.* 24
- Пирожников Алексей И.* 82, 139, 270
Плеханов Александр 247
Плеханов Андрей 247
Покровский Николай Н. 266, zob. też
Pokrowski Nikołaj N.
Полубояринов Александр В. 30, 154, 221,
222
Попов Федор Г. 85
Пузанов Василий В. 151, 202
Пузыревский Александр К. 34, 58
- Родионов Георгий С.* 85
Рождественский Николай 186
Ростковский Феликс Я. 10, 52, 140, 253, zob.
też *Rostkowski Feliks J.*
Ружицкая Ирина В. 27
- Серяков Михаил Л.* 53, 243
Сидоров Алексей А. 55, 132
Скалон Дмитрий А. 16, 38, 50, 103, 149, 150,
154, 191, 234, zob. też *Skałon Dmitrij A.*
Скрипко Е.А. 119
Сорокин Борис Н. 52, 128, 169
Стороженко Андрей Я. 16, zob. też *Storo-
żenko Andriej J.* gen.
- Тенишев Николай И.* 172, zob. też *Tieniszew
Nikołaj I.* ks., gen.
Тимирязев Федор И. 24, 255, 260
- Фалькович Светлана М.* 24, 25
Федоров Александр В. 84, 156, 157
Филатова Наталия М. 172, 173
- Хаванова Ольга В.* 172
- Цехановецкий Владислав П.* 85, 142, 212
- Шенк Владимир К.* 48, 203
Шилов Денис Н. 27, 51
Шильдер Николай К. 25, 90, 169
Шишов Алексей В. 17, 26
Щербатов Александр А. кн. 111, 269
Щербатов Александр П. кн. 11, 17, 25, 111,
143, 178, 219, zob. też *Szczerbatow
Aleksandr P.* ks.

Książka przedstawia obecność i rolę armii rosyjskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1856. Na podstawie szerokiej kwerendy źródłowej scharakteryzowano jej strukturę, liczebność, skład osobowy, politykę kadrową, wykszolenie, dyslokację, zaopatrzenie itp. Ukazano proces stopniowego włączania Królestwa Polskiego w struktury administracyjne i wojskowe Cesarstwa Rosyjskiego, rozpoczęty przed wybuchem powstania listopadowego i kontynuowany w późniejszym okresie. Oprócz zagadnień strictly wojskowych przedstawiono także życie rosyjskich żołnierzy poza czasem służbowym oraz ich relacje z polskim społeczeństwem (szczególnie kwestię małżeństw z Polkami). Opisano też losy byłych wojskowych po przejściu w stan dymisji, kiedy zasilali szeregi administracji państwowej i szkolnictwa w Królestwie Polskim.

